

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

72607

ÖZBEK VE UYGUR
TÜRKÇELERİNDE
İSİM
(DOKTORA TEZİ)

DANIŞMAN
Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY

HAZIRLAYAN
HİKMET KORAŞ

KAYSERİ 1998

ÖNSÖZ

Türkçe bu gün konuşan insan sayısı bakımından ve konuşulduğu coğrafyanın genişliği bakımından dünyadaki sayılı bir kaç dilden bir tanesidir. Unesco'nun Türkçeyi dünyanın en çok konuşulan beş dilinden biri ilan etmesi de bu gerçeği teyit etmektedir. Bu tespit, şüphesiz hala birbirini anlamakta sıkıntıya düşmeyen farklı coğrafyalardaki insanların konuştuğu şiveleri birer dil olarak ilan eden, onları farklı birer dil, konuşanları da farklı bir millet gibi gösterenlerin suratına indirilmiş bir şamardır.

Türk milletinin yaşadığı geniş coğrafyadan beklentisi olan bazı toplulukların hala aynı gayretle Türkçenin bu şivelerini birer dil gibi takdim ettiklerine üzülerken ibretle şahit oluyoruz. Bu iddia ne kadar art niyetle yapılmış bir sun'i bir tezgah ise, bundan hareketle sun'i şekilde, zorlama ve dayatmalar neticesinde de olsa 20. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Türkistan'da pek çok yeni yazı dilinin ortaya çıktığını ve bu yazı dillerinin bu gün kullanılmakta olduğunu inkar etmek gerçeği görmemek olur.

Türkistan ve Türklerin yaşadığı geniş coğrafyayı kendi arka bahçesi veya sömürge sahası olarak görmeye çalışan Ruslar ve onlar gibi düşünener tarafından Türk dili, lehçe ve şiveleri üzerinde yapılmış çalışmalar farklılıkların ön plana çıkarıldığı ve ayırıp bölmeyi esas alan çalışmalardır.

20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar aynı yazı dilini kullanan Doğu Türklüğünün bu günkü iki temsilcisinin kullandığı yazı dilleri birbirinden gösterildiği kadar farklı olmamalı düşüncesinden hareketle bu iki yazı dilinin sözlüklerindeki ve yazılı metinlerindeki türemiş isimleri tarayarak isim türeten yapım eklerini ve bunların fonksiyonlarını mukayeseli olarak tespit etmeye çalıştık. Çalışmamızı yaparken bu iki yazı dili için yazılmış olan gramer kitaplarını da gözden geçirmeyi ve tespit ettiğimiz malzemeyle mukayese etmeyi unutmadık. Yapım eklerinin yanında bu eklerin fonksiyonları ile birleşik kelimeler ve bu kelimelerin bu şivelerin gramer kitaplarında nasıl değerlendirildiğini mukayese etmeye çalıştık.

Bu çalışmalarını yaparken yaşadığımız en büyük sıkıntı kaynaklarını bulamamak, ulaşmamak veya vaktinde elde edememek oldu. En büyük sıkıntılardan bir tanesi de Türk dili, lehçeleri ve şiveleri ile ilgili yapılan çalışmaların Türkiye'de çok az sayıda olması, Türkçeye çevrilmemiş olmasıdır. Çünkü kaynakların çoğu İngilizce, Almanca ve Rusça ile yazılmıştır. Bunlardan ulaşabildiklerimizden mümkün olduğu kadar iyi şekilde faydalanmaya çalıştık.

Sovyet İmparatorluğunun dağılmaya yüz tutması ile birlikte Türkiye'de çağdaş Türk lehçe ve şiveleri ile ilgili çalışmalar da artmış ve pek çok eser verilmeye başlanmıştır. Ancak yapılan bu çok güzel çalışmalarda farklı farklı metotlar takip edilmiş, ister istemez bir kargaşa olmuştur. Bu konuda çalışanların çoğu özellikle metin çevirisi yaparken farklı işaretler kullanmış, bu da bir karışıklık ortaya çıkarmıştır. Bu karışıklık, bundan sonra bu konularda çalışacak olanların bu çalışmalardan azami derecede faydalanmasını engellemektedir.

Yeni kurulan Türk Cumhuriyetlerinin kullandıkları işaretler, bu işaretlerin başka lehçe veya şivede başka seslerin karşılığı olması, bu işaretlerin Türkçenin fonetiğini tam karşılayamaması, hatta bizce kasten böyle düzenlenmiş olması karışıklığın birinci derece sebepleridir.

Biz de çalışmamızı yaparken bu sıkıntıları yaşadık. Özbek Türkçesindeki “o” işareti ve “a” işareti; iki ayrı e ünlüsünün bulunması; ünsüzlerin bolluğuna karşılık ı-i, u-ü, o-ö ünlülerinin tek bir işaretle gösterilmesi karışıklığı içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir. Aynı karışıklığın yaşandığı Uygur Türkçesinde ı ünlüsü hiç kullanılmamış, kalın ünsüzlerle aynı hecede bile ı yerine i ünlüsü yazılmıştır.

Biz de çalışmamızı yaparken -çevrilmiş metinler hariç- özellikle e ünlülerini, karışıklığa meydan vermemek için tek bir e ile gösterdik. Özbek Türkçesindeki “o” işaretinin karşılığını â işaretiyle; “a” işaretinin karşılığını da ä işaretiyle verdik.

Çalışmamızda sadece Türkçe yapım eklerini tespit ettik. Bunlar içinde çok önceleri Moğolcadan geçmiş olan birkaç ek de var. Fakat bunlar fonetik değişikliklere uğrayarak Türkçeleşti kanaatiyle Türkçe kabul ettik.

Her iki şivede de Rusça ve batı kökenli dillerden geçmiş kelimeler ve bunların türediği ekler üzerinde durmadık. Çünkü, her iki şiveye de giren batı kökenli dillerden alınmış kelimeler Türkçe ek aldığı halde, hiçbir batı kökenli dillerle gelmiş kelimelerdeki ekler Türkçe kelimelere ve Türkçeye yerleşmiş Arap ve Fars kökenli kelimelere gelmemektedir. Bunun için her iki şivedeki yabancı asıllı ekleri tespit ederken bunları dikkate almadık.

Özbek ve Uygur Türkçelerinde yabancı asıllı ekler listesinde genellikle Arap ve Fars kökenli ekler veya geldiği dilde kelime olduğu halde bu şivelerde ek gibi kullanılan unsurları tespit ettik. Bunlar geldikleri dilde kelime oldukları halde, üzerlerine zaman zaman Türkçe yapım eklerinin gelmesi ve bir Türkçe yapım ekinin yerini tutması, bunları ek olarak değerlendirmemizi gerektirdi.

Bu şekilde, yabancı asıllı eklerle türemiş kelimelerdeki eklerin fonksiyonlarını tespit etmek ve örnekleri zengin tutmak gibi bir kaygıya kapılmadık. Hatta, bir şivede kullanıldığını tespit ettiğimiz yabancı asıllı bir ekin –dikkatimizden kaçmışsa- öbür şivede örneğini tespit etmeye de gerek duymadık. Ekler hakkında oranlama yaparken yabancı asıllı ekleri yine bu oranlamaya dahil etmedik.

Türk Milletini, “Bir Ergenekon’dan çıkış” heyecanının sardığı şu dönemde böyle bir çalışma yaparak bu heyecana ortak olmaya çalıştım.

Bu çalışmamda beni teşvik eden, destek ve yardımlarını esirgemeyen, Türklük Biliminin Dede Korkut’u kabul ettiğim değerli hocam Prof Dr. Tuncer GÜLENSOY’a sonsuz teşekkürlerimi arz ediyorum.

Hikmet KORAŞ

Bu alışmamı,

Bütün varlığını çocuklarına adayan Rahmetli Babama

ve

Değerli hocam Prof Dr. Tuncer GÜLENSOY'a

İthaf ediyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
İÇİNDEKİLER.....	V
KISALTMALAR.....	X
KELİME KISALTMALARI.....	X
ESER KISALTMALARI.....	XI
ÇEVİRİYAZI İŞARETLERİ	XIV
GİRİŞ.....	1
ÖZBEK ve UYGUR TÜRKÇELERİNİN TÜRK ŞİVELERİNİN TASNİFİNDEKİ YERİ.....	1
Özbek Türkleri ve Özbek Türkçesi.....	2
Uygur Türkleri ve Uygur Türkçesi.....	4
İSİMLER.....	7
BASİT İSİMLER.....	15
TÜREMİŞ İSİMLER.....	16
İSİM TÜRETEN EKLER.....	19
I. İSİMDEN İSİM YAPMA EKLERİ.....	19
+ägäy, +äkäy(Özb); +ugay(Uyg).....	19
+äk, äq (Özb.); +aq, +ek(Uyg.).....	20
+äl, +l(Özb); +äl, +l(Uyg).....	23
+älä(Özb).....	23
+äläb(Özb).....	24
+äm(Özb); +em(Uyg).....	25
+än, +än(Özb); +an, +en(Uyg).....	26
+är, +är(Özb); +er(Uyg).....	27
+ät(Özb); +at(Uyg).....	27
+äv(Özb).....	28
+ävläb(Özb).....	29
+ävlän(Özb).....	29
+älävi(Özb).....	30
+bäp(Özb).....	30
+bäy(Özb).....	31
+ç(Özb); +ç(Uyg).....	31
+çä(Özb); +ça, +çe(Uyg).....	32
+çäq(Özb); +çaq, +çek(Uyg).....	43
+çäliş(Özb).....	50
+çän(Özb); +çan(Uyg).....	50
+çi(Özb); +çi (Uyg).....	55
+çiq, +çik(Özb); +çiq, +çik, +çuq, +çük(Uyg).....	66
+çil(Özb); +çil(Uyg).....	71
+çin(Özb); +çin(Uyg).....	74
+dâq, +däk, +täq, +täk (Özb); +daq, +dek, +taq +tek(Uyg).....	75
+däkä, +däkäm(Özb).....	80

+dä(Özb); +da, +de, +ta(Uyg)	80
+dâş(Özb); +daş, +deş(Uyg).....	81
+dik, +tuq(Özb); +duq, +diq +tuq, +tük, tuğ, +tüg(Uyg).....	87
+din, +tin(Uyg)(1)	89
+din(Özb); +duñ (Uyg)	90
+dirik, +duruq, +dürük, +tirik, +turuq(Özb); +dirik, +duruq, +turuq(Uyg).....	90
+eylen, +üylen, +ylen, +ülen(Uyg).....	92
+enek(Uyg).....	93
+äynäk(Özb); +eynek(Uyg).....	94
+ğaç(Özb); +ğaç, +geç, +keç(Uyg).....	94
+ğâl(Özb); +gal, +ğal, +qal(Uyg)	95
+ğâr, +ğâr(Özb); ğar(Uyg)	96
+gäy, +käy(Özb); +gey, +key(Uyg).....	97
+gezek(Uyg).....	98
+ğil, +ğilt(Özb); +ğil(Uyg).....	99
+ğinä, +ginä, +qinä, +kinä(Özb); +ğina, +gine, +qina, +kine(Uyg)	99
+gü(Özb); +gü(Uyg)	102
+ğur, +qur(Özb); +gir, +gür, +kir, +qur(Uyg).....	103
+ğuş, +ş(Özb); +ğuş, +ğuş, +ş(Uyg).....	104
+xay(Uyg)	105
+ide, +ida(Uyg).....	105
+läb(Özb); +lap, +lep(Uyg)	106
+läği, +lägi, +läqi(Özb).....	109
+läq, +läk(Özb); +laq, +lek(Uyg)	110
+lämçi, +lemçi(Özb)	114
+lı, +li(Özb).....	115
+ligen, +liğan(Uyg).....	120
+lıq, +lik(Özb); +liq +lik, +luq, +lük(Uyg).....	121
+mâç(Özb); +maç(Uyg)	138
+mâğız, +mâğız(Özb)	140
+mâq, +mäk(Özb); +mek(Uyg)	140
+mâl, +mäl(Özb); +mal, +mel(Uyg)	141
+mân, +män(Özb); +man, +men(Uyg).....	143
+mtil, imtil(Özb) ; +mtu, +mtü, +(a)mtul, +(ü)mtül(Uyg)	147
+mtr, +mtir, +imtir(Özb).....	148
+msiq(Özb).....	149
+muç(Özb); +muç(Uyg).....	149
+muğ(Özb).....	150
+nçi, +inçi(Özb); +nçi, +inçi(Uyg)	150
+nçidän, +inçidän(Özb); +nçidin, +inçidin(Uyg).....	153
+pâq, pâk(Özb); +paq(Uyg).....	153
+râq, +räk(Özb); +raq, +rek(Uyg)	154
+sä(Özb); +sa, +se(Uyg).....	156
+sâq, +sâk(Özb); saq(Uyg).....	158
+siq(Uyg)	160
+sil(Özb); +sil, +sul, +sül(Uyg).....	162
+simân(Özb); +siman, +sman, +suman(Uyg).....	163
+simal(Uyg).....	166
+siz(Özb); +siz(Uyg)	166
+surun, +sürün(Uyg).....	169
+ş, +iş(Özb); +ş, +iş, +uş, +üş, (Uyg).....	170
+şuq(Özb); +şiq, +şuq, +şük(Uyg).....	171
+tä(Özb)	172
+täçä(Özb).....	173
+tädän(Özb).....	174
+tälik(Özb)	174
+täm(Özb); +tem(Uyg)	174

+tänäq(Özb).....	175
+tây(Özb); +tay(Uyg).....	175
+taz(Uyg).....	176
+tiq(Özb); +tiq, +tuq(Uyg).....	177
+üntü(Uyg).....	177
+yaq(Özb).....	177
+z(Uyg).....	178
+zäk(Özb); +zek(Uyg).....	180
İSİMDEN İSİM TÜRETEN YABANCI ASILLI EKLER	180
bâ+, bā+(Özb); ba+(Uyg).....	182
bād+(Özb); bed+(Uyg).....	182
+bāxş(Özb); +bexş(Uyg).....	182
+bān, +bān(Özb).....	183
bār+ (Özb).....	183
+bāz(Özb); +baz(Uyg).....	183
be+(Özb); bi+(Uyg).....	184
+çā(Özb); +ça, +çe(Uyg).....	184
+dān(Özb); +dan(Uyg).....	185
+dār(Özb); +dar(Uyg).....	186
+doz(Özb); +doz(Uyg).....	187
+furuş(Özb).....	187
+gāh(Özb).....	187
+gir(Uyg).....	187
+gōy(Özb); +gōy(Uyg).....	188
+xān(Özb); +xan(Uyg).....	188
+xānā(Özb); +xana(Uyg).....	188
+xor (Özb) ; +xor(Uyg).....	189
+istan(Uyg).....	190
+kār, gār(Özb); +kar, +ker, +ger, +ğer(Uyg).....	190
+kāş(Özb); +keş(Uyg).....	191
+men(Uyg).....	191
+mānd(Özb); mend(Uyg).....	192
+nāk(Özb); +naq(Uyg).....	192
+nāmā(Özb); +name(Uyg).....	192
+pārāst(Özb); perest(Uyg).....	192
+pārvār(Özb); +perver(Uyg).....	193
+pez(Uyg).....	193
+sāz(Özb).....	193
+şunās(Özb); +şunas(Uyg).....	194
+vaz(Uyg).....	194
+ven(Uyg).....	194
+zād,+zādā(Özb); +zade(Uyg).....	195
+zār(Özb); +zar, zer(Uyg).....	195
II FİLDEN İSİM YAPMA EKLERİ.....	196
-ā(Özb); -a, -e(Uyg).....	196
-ācāk(Özb); -içäk(Uyg).....	198
-āğān(Özb); -egen, -iğan(Uyg).....	198
-āq, -āk(Özb); -aq, -ek(Uyg).....	200
-āgiç(Özb).....	203
-ālāq(Özb).....	203
-ām(Özb); -am, -em(Uyg).....	205
-āmāq(Özb).....	206
-āmuq(Özb).....	206
-ān, -ān, (Özb); -an, -en(Uyg).....	206
-ānāq, -ānāq(Özb); -inaq, -ineq, -unaq(Uyg).....	207

-är, -r(Özb); -ar, -er, -r(Uyg).....	208
-ärli, -ärli, -erli(Özb); -erlik(Uyg).....	211
-aş(Özb); -aş(Uyg).....	212
-âvuç(Özb).....	212
-âvul, -âvül(Özb); -avul(Uyg).....	212
-ç(Özb); -ç(Uyg).....	213
-çâq, -çäk(Özb); -çaq, -çek(Uyg).....	215
-(e)d(Uyg).....	217
-daq, -taq(Özb); -daq, -taq, -tek(Uyg).....	217
-di, -ti(Özb); -di, -ti(Uyg).....	219
-diq, -dik, -tiq, -tik(Özb); -duq, -dük(Uyg).....	221
-g, -ğ(Özb); -g, -ğ(Uyg).....	222
-ğä, -gä, -qä, -ke(Özb); -ğa, -ge, -qa, -ke(Uyg).....	223
-gâç, -ğâç, -kâç(Özb); -keç(Uyg).....	227
-gâk, -gek, -ğâk, -ğäk, -qâq(Özb); -ğaq, -gek, -qaq, -kek(Uyg).....	228
-ğälâq, -qälâq(Özb).....	233
-ğân, -gân, -qân, -kân(Özb); -ğan, -gen, -qan, -ken(Uyg).....	234
-ğânâq, -qânâq, -kinäk(Özb).....	238
-ğäs(Özb).....	238
-ğävuç, -gävüç(Özb).....	238
-ğay(Özb); -ğay, -gey(Uyg).....	239
-ği, -gi, -ğu, -gü, -qi, -ki(Özb); -ğu, -gü, -qi, -ki, -qu, -kü(Uyg).....	240
-ğič, -giç, -qiç, -kiç(Özb); -ğuç, -güç, -quç, -küç(Uyg).....	244
-ğin, -gin, -ğün, -gün, -qin, -kin, -qun, -kün(Özb); -gin, -ğin, -gün, -ğun, -kin, -qin, -qun, -kün(Uyg).....	251
-ğir, -gir, -ğur, -gür, -qir, -kir, -qur, -kür(Özb); -ğur, -gür, -qur, -kür(Uyg).....	257
-ğuçi, -güçi, -quçi, -küçi(Uyg).....	260
-k, -q(Özb); -k, -q(Uyg).....	264
-qaç(Uyg).....	270
-kil(Özb); -kel, -kil, -küil(Uyg).....	270
-l, -âl, -äl(Özb); -l, -al, -el(Uyg).....	271
-lği(Özb); -lğu, -alğu(Uyg).....	273
-m(Özb); -m(Uyg).....	273
-mä(Özb); -ma, -me(Uyg).....	278
-mâç(Özb); -maç, -meç(Uyg).....	286
-mâq, -mâk(Özb); -maq, -mek(Uyg).....	287
-mâl(Özb); -mal(Uyg).....	291
-mäs(Özb); -mas, -mes(Uyg).....	291
-mâş(Özb); -maş, -meş(Uyg).....	293
-mân(Özb); -man, -men(Uyg).....	294
-miq(Özb); -miq, muq(Uyg).....	295
-mir, mür(Özb); -mur, -mür(Uyg).....	296
-miş, -muş(Özb); -muş(Uyg).....	297
-msiq(Özb); -msik(Uyg).....	298
-mtä(Özb).....	298
-n(Özb); -n(Uyg).....	298
-nâq(Özb); -naq, -nek(Uyg).....	301
-nç(Özb); -nç(Uyg).....	302
-nçi(Özb); -nçe(Uyg).....	305
-nçiq(Özb); -nçuq(Uyg).....	305
-ndi(Özb); -ndi, -nda, -nde(Uyg).....	306
-pä(Özb); -pa(Uyg).....	309
-pân(Özb).....	310
-ş, -iş, -uş, -üş(Özb); -ş, -iş, -uş, -üş(Uyg).....	310
-t(Özb); -t(Uyg).....	314
-tä(Özb); -ta(Uyg).....	315
-ü(Özb)-u(Uyg).....	315

-uvli(Özb).....	316
-v, -uv, -üv, -âv, äv(Özb); -v, -av(Uyg).....	316
-vçi, -uvçi, -ürçi(Özb).....	320
-viç(Özb).....	322
-vul(Özb); -vul(Uyg).....	323
-y, -ây(Özb); -y, -ey(Uyg).....	323
-z(Özb); -z(Uyg).....	324
BİRLEŞİK İSİMLER	325
SONUÇ	335
BİBLİYOGRAFYA.....	340
ÖZET	344
ABSTRACT.....	347

KISALTMALAR**KELİME KISALTMALARI**

Ae	: aynı eser
Age	: adı geçen eser
Agm	: adı geçen makale
Agt	: adı geçen tez
Bak	: bakınız
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
BT	: Batı Türkçesi
C.	: cilt
Çev.	: çeviren
ÇT	: Çağatay Türkçesi
DT	: doktora tezi
ET	: Eski Türkçe
gr.	: gramer
GÜ	: Gazi Üniversitesi
Haz.	: hazırlayan
KT	: Karahanlı Türkçesi
md.	: maddesi, madde
OT	: Orta Türkçe
Özb.	: Özbek Türkçesi
S.	: sayı
s.	: sahife
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği
TT	: Türkiye Türkçesi
Uyg	: Uygur Türkçesi
vb	: ve benzeri
vd	: ve diğeri, ve diğeri

YLS : yüksek lisans tezi

ESER KISALTMALARI

- AHTG : Ana Hatlarıyla Türk Grameri
 ALÇS : Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü
 ÇEK : Çağatayca El Kitabı
 Db : Dilbilgisi
 DLTd : Divan u Lügati't-Türk Dizini
 DLTde : Divan u Lügati't-Türk Dizini Endeks
 DS : Derleme Sözlüğü
 DTS : Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü
 ETG : Eski Türkçenin Grameri
 ETY : Eski Türk Yazıtları
 EUTS : Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
 GOT : A Grammar of Orkhon Turkic
 GSULY : Grammatika Sovremennogos Uzbekskogo Literaturnogo Yazıka
 GTS : Gramer Terimleri Sözlüğü
 HÖÄT : Hâzirgi Özbek Âdâbiy Tili I
 HZUT : Hazirki Zaman Uyğur Tili
 HZUTA : Hazirki Zaman Uyğur Tili Asasliri
 HZUTG : Hazirki Zaman Uyğur Tili Grammatikisi
 Kbi : Katadgu Bilig III İndeks
 KK : Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu
 KTG : Karahanlı Türkçesi Grameri
 KTLS I : Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I
 KTLS II : Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü II

- ML : Muhakemetü'l-Lügateyn
- MUTG : Modern Uygur Türkçesi Grameri
- MYDG : Moğol Yazı Dilinin Grameri
- NAKL : Nāvâiy Âsârlâri Uçun Kıskâçâ Luğat
- OTWF₁ : Old Turkich World Formation I
- ÖG : Özbekische Grammatik
- ÖTD : Özbek Tili Dersligi 5-6
- ÖTG : Özbek Tili Grammatikası I. Tom
- ÖTİL I : Özbek Tilining İzahlik Lüğati I
- ÖTİL II : Özbek Tilining İzahlik Lüğati II
- ST : Sözcük Türleri
- TBTY : Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı
- TDB : Türk Dilbilgisi(M. Ergin)
- TDb : Türk Dilbilgisi (H. Ediskun)
- TDEK : Türk Dilinde Kökler ve Ekler Üzerine Bir Deneme
- TDG : Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)
- TDGTK : Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu
- TE : Türkçenin Ekleri
- TG : Türkçenin Grameri
- TLKD : Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi
- TS : Türkçe Sözlük(TDK)
- TTS : Temel Türkçe Sözlük(Sadeleştirilmiş ve Genişletilmiş Kamus-1

- TUL : Türkçe-Uygurçe Lüğat
TY : Türkçenin Yapısı
UED : Uzbek-English Dictionary
UM II : Uygurca Metinler II Maytrısimit
USG : Uzbek Structural Grammar
UTG : Uygur Tili Gramatikisi
YUTG : Yeni Uygur Türkçesi Grameri
YUTS : Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü

ÇEVRIYAZI İŞARETLERİ

ÖZBEK ALFABESİ		B. UYGUR ALFABESİ		D. UYGUR ALFABESİ	
Kiril	Latin(TT)	Kiril	Latin(TT)	Arap	Latin(TT)
А а	Ä ä	А а	A a	ا	Aa E e
Б б	B b	Б б	B b	ب	E e
В в	V v	В в	V v	پ	B b
Г г	G g	Г г	G g	چ	P p
Д д	D d	Д д	D d	ت	T t
Е е	E e	Е е	E e	ج	C c
Ё ё	Ya ya	Ж ж	J j	چ	Ç ç
Ж ж	C c	З з	Z z	خ	X x
З з	Z z	И и	I i	د	D d
И и	I i	Й й	Y y	ر	R r
Й й	Y y	К к	K k	ز	Z z
К к	K k	Л л	L l	ژ	J j
Л л	L l	М м	M m	س	S s
М м	M m	Н н	N n	ش	Ş ş
Н н	N n	О о	O o	غ	Ğ ğ
О о	А а	П п	P p	ف	F f
П п	P p	Р р	R r	ق	Q q
Р р	R r	С с	S s	ك	K k
С с	S s	Т т	T t	گ	G g
Т т	T t	У у	U u	ك	ñ
У у	U u	Ф ф	F f	ل	L l
Ф ф	F f	Х х	H h	م	M m
Х х	H h	Ц ц	Ts ts	ن	N n
Ц ц	Ts ts	Ч ч	Ç ç	ه	H h
Ч ч	Ç ç	Ш ш	Ş ş	وئو	O o
Ш ш	Ş ş	Щ щ	Ş ç ş ç	وئو	U u
Ъ	'	Ю ю	Yu yu	وئو	Ö ö
Э э	E e	Я я	Ya ya	وئو	ü ü
Ю ю	Yu yu	Қ қ	Q q	و	v v
Я я	Ya ya	Ң	ñ	ي	E e

Yy Oo
 Kk Qq
 Ff Ğğ
 Xx Hh
 Xx Xx

Ff Ğğ
 Yy Üü
 Өө Öö
 Ыы Сс
 Өө Ее
 hh Hh

Џџ Іі
 Љљ Yy

GİRİŞ

ÖZBEK ve UYGUR TÜRKÇELERİNİN TÜRK ŞİVELERİNİN TASNİFİNDEKİ YERİ

Çok derin bir mazisi olan ve tarih boyunca ve günümüzde çok geniş bir coğrafyada yaşayan Türk milletinin dili çok eskiden beri pek çok dilci ve başka bilim adamlarının dikkatini çekmiştir. Türk milletinin dil veya lehçe olarak sınıflandırılmasını Kaşgarlı Mahmud'a kadar dayandırmak mümkündür¹. Her ne kadar günümüzde anladığımız şekilde bir tasnif olmasa da bu konudaki ilk bilgileri vermesi ve Türk Dili için kaynak olması bakımından Kaşgarlı'nın verdiği bilgiler çok önemlidir.

Kaşgarlı'dan sonra yapılan tasnif çalışmaları yabancı Türkologlar tarafından XIV yüzyıldan itibaren XX. yüzyıla kadar aralıksız devam etmiş olmasına rağmen tam ve eksiksiz bir tasnifin yapıldığını söylemek mümkün değildir². Fakat Türk milletinin hareketli hayat tarzı ve sürekli göçler dikkate alınacak olursa bunu normal karşılamak mümkün olur³.

Çok geniş bir coğrafyaya yayılmış bulunan Türklerin kullandığı sun'i olarak oluşturulmuş yazı dilleri ve buna bağlı olarak dil, lehçe ve şive terimleri üzerinde bir ittifakın sağlanamamış olması da Türk milletinin dil bakımından tam ve sağlıklı olarak sınıflandırılmamasında en önemli sebeplerden birisini teşkil eder⁴.

Özbek ve Uygur Türkçesi bu gün ayrı birer yazı dili olmalarına rağmen yapılan pek çok tasnif denemesinde (*J.C. Adelung 1806, J. Von Hammer 1825-1827-1836, İ. N.*

¹Hasan EREN, "Türk Dili", **Türk Ansiklopedisi**, C. XXXII, Fasikül 256, Ankara 1982, s. 72-79; Ahmet CAFEROĞLU, "Kaşgarlı Mahmut ve Divanü Lûgat-it-Türk" Divanü Lûgat-it-Türk Dizini, Ankara 1972, s. XI-XIX; Türk Dili Tarihi II, İstanbul 1984, s. 32.

² Agop DİLAÇAR, Türk Diline Genel Bir Bakış, Ankara 1964, s. 41.

³ Johannes BENZİNG, "Türk Dillerinin Sınıflandırılması I", **Tarihî Türk Şiveleri**, TKAE Yayınları, Ankara 1988, s. 1-7.

⁴ BENZİNG, **agm**, s. 1-7.

Berezin 1848-1849, W. Radloff 1882-1883, H. Vambéry 1885, N. F. Katanov 1894, N. A. Aristov 1896, L. Cahun 1896, F.E. Kroş 1910, J. Németh 1917, A. Samoyloviç 1922, V. A. Bogoroditskiy 1934, K. Grönbech 1936, G.J. Ramstedt 1938, L. Ligeti 1941, M. Räsänen 1949, S. E. Malov 1951-1952, N. A. Baskakov 1952-1960, R.R. Arat 1953, J. Benzing 1959, K. H. Menges 1959, G. Hazai 1974, H. F. Wendt 1977, T. Tekin 1991) bir grupta zikredilmektedir. Hatta bu tasniflerden bazılarında (Samoyloviç, Baskakov, Benzing, Menges Hazai, Wendt ve Tekin) Özbek ve Uygur Türkçelerinin yakınlığı özellikle vurgulanmaktadır⁵.

Yapılan şive tasniflerinde Özbek ve Uygur Türkçeleri **Doğu Grubu** (Benzing, Ramstedt) **Güney-Doğu grubu** (Samoyloviç, Räsänen, Hazai), **Orta Asya grubu** (Radloff, Menges, Bogoroditskiy), **Batı Hun Dalı-Karluk grubu-Karluk Harezmi Bölümü** (Baskakov, Wendt), **tağlıq grubu** (Tekin) gibi isimler altında değerlendirilmişlerdir⁶.

Özbek Türkleri ve Özbek Türkçesi

Çeşitli Türk boylarından oluşan Özbeklere Ruslar şimdiye kadar Sart, Kurama, Tacik, Çağatay, Türk, Müslüman gibi isimler vermişlerse⁷ de bunların hiç birisi tutmamıştır. Özbek adı, Altın Orda hükümdarı Özbek Han'ın adından gelmektedir. Hükümdarın adına izafeten devletin adına Özbek Devleti, halkına da Özbek denmiştir⁸.

Özbek Türkleri, çoğunluğu, 27 Ekim 1924'te SSCB'nin Türkistan'ı cumhuriyetlere bölerek daha kolay sömürme politikası amacıyla kurulan ve SSCB'nin dağılmasıyla 31 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan eden⁹ Özbekistan'da olmak üzere Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan, Afganistan, Doğu Türkistan, Pakistan ve Suudî Arabistan ve Irak'ta da yaşamaktadırlar¹⁰.

⁵ Rıdvan ÖZTÜRK, Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil, (Basılmamış doktora tezi), Ankara 1992, s. 11.

⁶ ÖZTÜRK, agt, s. 11-12.

⁷ Nilüfer AVCI, "Özbekistan'ın Dünü ve Bugününde Siyasi ve Ekonomik Oluşumlar" **Yeni Türkiye**, S. 16, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Temmuz-Ağustos 1997, s. 1305-1319.

⁸ Mehmet SARAY, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, Ankara 1996, s. 268.

⁹ Alâeddin YALÇINKAYA, **Sömürgecilik ve Panislamizm Işığında Türkistan 1856'dan günümüze**, İstanbul 1997, s. 440.

¹⁰ Nevzat ÖZKAN, **Türk Dünyası Nüfus Sosyal Yapı Dil Edebiyat**, Kayseri 1997, s. 50; Ertuğrul YAMAN, "Türk Dünyasında Dil Birliği", **Yeni Türkiye** S. 15, Türk Dünyası Özel Sayısı I, Mayıs-Haziran 1997, s. 199-206; ÖZTÜRK, agt, s. 14.

BDT’de Özbekler, Özbek kaynaklarına göre 25.000.000 dolayında¹¹ Rus kaynaklarına göre 1989 nüfus sayımına göre 16.686.240 dolayında bir nüfusa sahiptirler; bunların 14.123.626 kişisi Özbekistan nüfusunun % 71,3’ünü oluşturmaktadır. Bunun dışında Tacikistan’da 1.197.091 kişiyle toplam nüfusun % 23,5’ini; Kırgızistan’da 550.095 kişiyle toplam nüfusun % 12,9’unu oluşturmaktadırlar. Özbeklerin Rusya Federasyonu ve Kazakistan’da da yaşadığı bilinen bir gerçektir. Yine Şu veya bu sebeple Suudî Arabistan’a yerleşerek orada yaşayan Özbeklerin nüfusu ise 15.000 civarındadır¹². Bu günkü Çin sınırları içinde kalan Doğu Türkistan’da ise 1995 tespitlerine göre 71.587 kişilik bir Özbek nüfusu yaşamaktadır; yine bu günkü Afganistan sınırları içinde 1.806.781 kişilik Özbek nüfusu mevcuttur¹³, bu rakam bazı kaynaklarda 6.000.000 ‘u bulmaktadır¹⁴.

Bu gün kullanılan Özbek yazı dili 20. yüzyılın ilk çeyreğinde 17. yüzyıllarda denenmiş olmasına rağmen, 1920 yılında Buhara Emirliğinin Ruslar tarafından işgalinden sonra kullanılmaya başlamış olup, başlangıçta eski yazı diline daha yakın olan kuzey ağızları yazı dili için esas alınmış¹⁵, daha sonra ise Özbekistan ağızlarından Taşkent ve Fergana ağızlarının esas alındığı bir yazı dili meydana getirilmiştir¹⁶. SSCB hakimiyeti altındaki Türk topluluklarını bölmek ve kolayca idare edebilmek için hemen hepsinin konuştuğu ağız bir yazı dili kabul edip onlara diğer Türk topluluklarından farklı, diğerlerinin anlayamayacağı bir alfabe icat etmiştir¹⁷. Bundan önce kullanılan yazı dili ve edebi dil bütün Doğu Türklüğü tarafından kullanılan Çağatay Türkçesi idi.

Yeni yazı dilinin kullanılmaya başlamasıyla kullanılmakta olan Arap asıllı alfabenin imlası değiştirilmiş¹⁸, 1926 yılında Bakû’da toplanan SSCB I. Türkoloji Kongresinde alınan “eski SSCB’de yaşayan Türk topluluklarının yazı dillerini Latin alfabesi ile yazmaları” kararı

¹¹ Ramazan ÖZEY, Dünya Platformunda Türk Dünyası, İstanbul 1997, s.187.

¹² ÖZKAN, age, s. 50.

¹³ B. Zakir AVŞAR-Ferruh SOLAK-Selma TOSUN, 21. Yüzyılda Türk Dünyası(1950-1925 Demografik İnceleme), Yeni Türkiye, S. 15, Türk Dünyası Özel Sayısı I, Mayıs-Haziran 1997, s. 74-152.

¹⁴ Ramazan ÖZEY, age, s.187.

¹⁵ Saadet ÇAĞATAY, Türk Lehçeleri Örnekleri II Yaşayan Ağız ve Lehçeler, Ankara 1972, s. 40.

¹⁶ WURM, agm, s. 140; ÇAĞATAY, age, s. 40.

¹⁷ Alâeddin YALÇINKAYA, age, s. 398-403.

¹⁸ WURM, agm, s. 140.

gereği 1926-1930 yıllarında teklif edilen Latin alfabesi kullanılmaya başlamış olup¹⁹, bu durum 1940 yılında yeni düzenlenen Kiril alfabesinin kabul ettirilmesine kadar sürmüştür²⁰.

Bu gün kullanılmakta olan Özbek yazı diline 13. Yüzyıldan 20. Yüzyılın başına kadar kullanılan Çağatay Türkçesi, ona Karahanlı ve Harezmi Türkçesi, bunlara da Eski Uygur Türkçesi temel teşkil eder.

Silsile baştan itibaren, Eski Uygur Türkçesi, bunun devamı olan Karahanlı ve Harezmi Türkçesi, 13. yüzyıldan itibaren bu yazı dillerini devam ettiren Çağatay Türkçesi ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren kullanılmakta olan Özbek Türkçesi şeklinde ifade edilebilir.

Uygur Türkleri ve Uygur Türkçesi

Türkolojinin kurucusu ve babası Kaşgarlı Mahmud Uygur Türkçesinden **Halis Türkçe, En Doğru Türkçe, Asıl Türkçe** veya **sadece Türkçe** diye bahseder²¹.

Arat, Uygur Türkçesini “-yani Uygur devrine ait Türkçeyi- Çuvaş ve Yakut Türkçeleri müstesna bu günkü Türk şiveleri için bir ana dil” ; Uygur Edebiyatını ise, kendi kuvvetini bütün yabancı mefhumlara karşı himaye eden Türk ruhunun tercümanı olarak tavsif eder²². Bu ifadeler Eski Uygur Türkçesi hakkında sarf edilmiştir. Bu gün Doğu Türkistan ve civarında yaşayan Türkler için 19. Yüzyılın sonunda ve 20. Yüzyılın başında Uygur isminin kullanılmaya başlanmasından sonra, konuştukları ve yazdıkları Türkçe için Uygur Türkçesi tabiri de kullanılmaya başlamıştır²³.

Batı Türkistan’ın İli Vadisi’ne yerleşmiş olan Uygurlar için, tarımla uğraşır anlamında **Tarançi**, Kaşgarlı anlamında **Keşkelik**, Yarkentli anlamında **Yekenlik**, Aksulu anlamında **Aksulik**, Turfanlı anlamında **Turpanlik** adları kullanılmışsa da yaygınlaşmamış

¹⁹ Talat TEKİN, Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı, Ankara 1997, s. 98; WURM, **agm**, s. 141; ÇAĞATAY, **age**, s. 40.

²⁰ TEKİN, TBTY, s. 132, ÇAĞATAY, **age**, s. 40; WURM, **agm**, s. 141.

²¹ Tahsin BANGUOĞLU, “Uygurlar ve Uygurca Üzerine” **TDAY BELLETEN** Belleten 1958, Ankara 1988, s. 87-113.

²² R.R. ARAT, “Uygur Türkçesinin Türk Dili Tarihindeki Yeri”, **Makaleler**, C. 1, (haz. Osman Fikri SERTKAYA), TKAE Yayınları, Ankara 1987, s. 398.

²³ ÖZTÜRK, Yeni Uygur Türkçesi Grameri, Ankara 1994, s. 1.

veya kabul görmemiş²⁴; Uygur Türkleri 1921 yılında Taşkent'te alınan bir kararla Uygur ismini benimsemişlerdir²⁵. Doğu Türkistan Hükümeti de bu ismi umumî isim olarak kabul etmiş²⁶, Kızıl Çin istilasından sonra tanınan muhtariyette bölgenin Sinkiang Uygur şeklinde belirlenmesi, ismin resmen tescili olmuştur²⁷.

Tarihî bir Türk kavmine ait olan isim bu günkü Uygur Türkleri tarafından 20. yüzyılın başından itibaren kullanılmaya başlanmış olup, bu ismi taşıyan Türk topluluklarının çoğunluğu Doğu Türkistan'da olmak üzere, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Afganistan, Hindistan, Pakistan, Arabistan ve Türkiye'de yaşamaktadır²⁸.

1990 yılı rakamlarına göre Uygur Türklerinin doğu Türkistan'daki (Çin sınırları içinde kalan Türkistan'ın doğu kısmı) nüfusu 7.214.431'dir²⁹. Bu rakamlar kendi nüfusunu, ülke sınırlarının dışındaki insanları da kendisinden kabul edip kendi nüfusunu bir milyarı üstünde gösteren ve kendi ülkesi sınırları içinde Türklerin yaşamadığını iddia eden Çin hükümetinin verdiği rakamlardır. Özerk Doğu Türkistan Eyaleti Hükümetinin yaptığı bir çalışmadan hareketle Doğu Türkistan'daki Uygur nüfusu 19.860.000 kişi civarında tahmin edilmektedir. Bu gün Doğu Türkistan'da yaşayan sadece Uygur Türklerinin nüfusunun 25.000.000'un çok çok üstünde olduğu sanılmaktadır³⁰.

1989 yılında bu gün dağılmış olan SSCB tarafından yapılan nüfus sayımına göre SSCB sınırları içindeki Uygur Türklerinin sayısı 262.643'tür³¹.

Yeni Uygur Türkçesinin de evveli Özbek Türkçesinde olduğu gibi Çağatay Türkçesidir³². 1930'lu yıllara kadar Çağatay Türkçesini yazı dili olarak kullanmış olan

²⁴ ÖZKAN, age, s. 93.

²⁵ ÖZTÜRK, YUTG, s. 1.

²⁶ Kurtuluş ÖZTOPÇU, Uygur Atasözleri ve Deyimleri, İstanbul 1992, s. 17.

²⁷ ÖZTÜRK, YUTG, s. 1; Ramazan ÖZEY, age, s. 221.

²⁸ ÖZKAN, age, s. 93; ÖZTÜRK, agt, s. 12.

²⁹ Hasan EREN, "Çağdaş Türklerin Sayısı" *Türk Dili*, S. 520, Nisan 1995, s. 345-355.

³⁰ ÖZKAN, age, s. 92.

³¹ EREN, Çağdaş Türklerin Sayısı, agm, s. 345-355; TalatTEKİN-Mehmet ÖLMEZ, Türk Dilleri, Ankara 1995, s. 106.

³² TEKİN-ÖLMEZ, age, s.106; ÖZTÜRK, agt, s. 1.

Uygur Türkleri, bu yıllardan sonra Güney Ağızlarını esas alan yeni bir yazı dili kullanmaya başlamışlardır³³.

İkinci Dünya Savaşından sonra Türkistan SSCB ile Çin arasında paylaşılınca Uygur Türkleri de coğrafya ile birlikte parçalanmışlar, doğu ve batıda kalan Uygur Türklerinin seyirleri de birbirinden farklı olmuştur.

Eki SSCB’de yaşayan Uygur Türkleri 1925-1930 yıllarına kadar Arap alfabesini, 1930-1947 yılları arasında Latin alfabesini kullanmışlar, 1947 yılından itibaren ise Sovyet Rusya’nın zorlamasıyla Kiril alfabesini kullanmışlardır³⁴.

Doğu Türkistan’da kalan Uygur Türkleri ise Çin kültür devrimine kadar Arap alfabesini kullanmışlar, kültür devriminden sonra bir on yıl kadar Latin alfabesini kullanmaları için zorlanmışlar, 1978 yılında tekrar bazı ilaveler yapılarak değiştirilmiş Arap alfabesine dönüş yapmalarına müsaade edilmiştir³⁵.

İkisi de 20. Yüzyılın ilk çeyreğine kadar aynı yazı dilini kullanan Özbek ve Uygurlar Doğu grubunun veya Karluk grubunun temsilcisidirler. Bu gün kullanılan bu iki ayrı yazı dili, Doğu veya Karluk Türkçesinin güçlü birer temsilcisidir.

³³ Tohti ABİHAN, *Hazirki Zaman Uyğur Tili Asasliri*, Kaşgar 1985, s. 5; TEKİN-ÖLMEZ, age, 106; Bu ağız merkez ağızı olarak da bilinmektedir. Özellikleri için bak. İkiil KURBAN, “Çağdaş Uyğur Türkçesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Aralık 1986*, İstanbul 1986, s. 45-55.

³⁴ TEKİN-ÖLMEZ, age, s. 108; ÖZTÜRK, agt, s. 13.

³⁵ Ahmet Bican ERCİLASUN, *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, Ankara 1989; ÖZTÜRK, agt, s. 13; TEKİN-ÖLMEZ, age, s. 106.

İSİMLER

Farklı şekillerde tarif edilse de isim, var olduğunu bildiğimiz veya olduğunu kabul ettiğimiz varlıkları ifade eden kelimelerdir³⁶.

Özbek Tili Grammatikası'nda adın müstakil bir tür olduğu belirtilerek “ Bir nesneyi, bir düşünceyi bir mefhumu anlatan kelime.”³⁷; Hazirgi Özbek Adabiy Tili'nde, “Varlıkların manasını ifade eden müstakil bir kelime türü” olarak tarif edilir³⁸.

Uygur Tili'nde “kişi ve nesnelere, vakaları ve tabiat hadiselerini bildiren kelimeler” olarak tarif edilmiştir³⁹.

Hazirgi Zaman Uygur Tili II.' de “ Tabiattaki ve cemiyet hayatındaki canlı ve cansız nesnelere hususiyetlerini, varlıklar arasındaki ilişkileri bildiren kelimeler.” Şeklinde tarif edilmiştir⁴⁰.

İnsanlar varlıklara birer ad verme yanında onlar arasındaki ilişkiyi de adlandırmıştır. Varlıklar arasındaki ilişkiyi belirten isimler hareket isimleridir. Varlıkların yanında hareketlerin de birer ismi vardır. Diğer taraftan dillerdeki fiil dışında kalan kelimelerin hepsine veya bir kısmına isim demek gibi bir eğilim de vardır⁴¹.

³⁶Doğan AKSAN yönetiminde (Neşe ATABAY, İbrahim KUTLUK, Sevgi ÖZEL), Sözcük Türleri, TDK, Ankara 1983, s. 26' da “Adlar, evrendeki bütün canlı ve cansız varlıkları, duygu ve düşünceleri, durumları, bütün bunların birbiriyle olan ilgilerini karşılayan sözcüklerdir.”; derken, BANGUOĞLU, AHTG s. 79'da “Gerçekte veya tasavvurda bir varlığı adlandıran kelimeye ad (substantif) diyoruz.”, Türkçe Sözlük, TDK Ankara 1988, s. 12 “gr. Canlı ve cansız varlıkları, duygu ve düşünceleri çeşitli durumları bildiren kelime, isim.”; Temel Türkçe Sözlük (Sadeleştirilmiş ve Genişletilmiş Kamus-ı Türkî), C. 2, İstanbul 1985, s.579' da dilbilgisi terimi olarak “ Kelimenin ayrıldığı kısımlardan biri. Zamana bağlı olmaksızın kendisiyle var olan bir şahıs veya şeyi karşılar.” şeklinde tarif edilmektedir.

³⁷Özbek Tili Grammatikası, I. Tom, Morfologiya, Taşkent 1975, s. 124.

³⁸Hazirgi Özbek Adabiy Tili I Fonetika-LeksikologiyaMorfologiya, Taşkent 1966, s. 201.

³⁹Uygur Tili, Sancak Maarif Neşriyatı, (Tarihsiz), s. 2; A. ŞEMİEVA-İ. EHMETOV, Uygur Tili Grammatikası I, Almuta 1955, s. 36'da da ismin tarifi aynı şekilde yapılmış.

⁴⁰Hazirki Zaman Uygur Tili II. Kısım Morfologiya ve Sintaksis, Almuta 1966, s. 41. İsim daha geniş olarak; “Canlı varlıkların(kişi, hayvan, kanatlı, haşaratvb.), nesne ve yerlerin (dağ-deniz, yar-su, ağaç-taş, kaya-kömür, ev-imaret, gül vb.), vaka ve tabiat hadiselerininin (şamal, çekilğan,güldürmama, asman, tarih, tavuş vb.) türlük hariket, halet münasebet ya ki belgülnerng (okuş, sezim, ay, akıl, muhabbet, uyka, tuyğu, işençe, yaşsilik, tokçilik vb) adlarını ifade eder.” şeklinde tarif edilmiştir.

⁴¹Doğan AKSAN yön.. age'de bazı dillerin gramerinde kelimelerin fiil ve isim olarak iki ana gruba ayrıldıkları (Grammaire Larousse du XXe siècle, Paris 1936, s. 137.), bazılarında sözcüklerin

Türkçe için, bazı bilim adamları dildeki kelimelerden ad, sıfat, zamir ve zarfları isim başlığı altında toplarken⁴² bazıları da bütün kelimeleri isim, fiil, zarf, zamir, edat, ünlem gibi gruplara ayırarak değerlendirmektedir⁴³.

Banguoğlu, dilin yapısından hareketle ve mevcut kavramlara göre dilimizdeki bütün kelimeleri fiil ve isim olarak ikiye ayırmaktadır. Bu tasnife göre fiil dışındaki bütün kelimeleri isim kabul etmek gerekmektedir. Ancak Banguoğlu kelimeleri cümle içindeki işleyişlerine göre ayrıca tasnif etmektedir⁴⁴.

birbirlerinden kesinlikle ayrılmadıkları, anlatımın gereğine göre sürekli değişmelere raslandığı (Duden, Grammatik, s. 67.) belirtilmektedir. Şinasi TEKİN, "Eski Türkçe", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. II, Dil-Kültür-Sanat, TKAE, Ankara 1992, s. 69-145. Tekin "Türkçenin hemen her devresinde olduğu gibi Eski Türkçede de iki kelime çeşidi vardır: ad(isim, sıfat, zamir, sayı sözleri, zarf ve edatlar) ve fiil (isim-fiiller, zarf-fiiller). Derken bu görüşe katılmaktadır. Muharrem ERGİN, **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul 1980, s. 217. "İsimler nesnelere karşılıyan kelimelerdir. Nesne tabirini hareket dışında kalan şeylerin hepsi için kullanıyoruz." derken dildeki bütün kelimeleri fiil ve isim olarak ikiye ayırma eylimine katıldığını belirtmektedir.

⁴²ERGİN, TDB, s. 217. Ergin, kelimeleri mana veya vazife bakımından üçe ayırarak, isimler, fiiller ve edatlar başlıklarıyla tasnif eder. İsmi tarifini geniş olarak yaparken, manası olan bütün kelimeleri ikiye ayırdığını özellikle vurgular ve edatların dilde manası olmayan kelimeler olduğunu söyler. Buna göre ERGİN Türkçedeki kelimeleri fiil, isim ve edatlar olarak üçe ayırmaktadır. Ad, sıfat, zamir ve zarfları isimler başlığı içine dahil etmektedir; Necmettin HACİEMİNOĞLU, **Türk Dilinde Edatlar**, MEB, İstanbul 1992, s. V, Hacıeminoğlu edatların tek başlarına manalarının olmadığını ifade ederek onların cümle içindeki diğer kelime ve kelime grupları arasında münasebet kuran alet sözler olduğunu söylemekte, devamla, edatların çekime gelmeyen donmuş ve kalıplaşmış kelimeler olduğunu belirtmektedir. Arapça, Farsça, İngilizce, Fransızca ve Almanca gibi dillerde edatların aynı zamanda isim çekimini yaptığını anlatan Hacıeminoğlu, dilimizdeki edatların hem diğer dillerin edatlarına mukabil hal ekleri hem de onlara ilaveten edatlar olduğunu belirtir, bütün bu hususiyetleriyle edatların fiiller ve isimler yanında fakat onlardan farklı mahiyette üçüncü bir kelime grubunu teşkil ettiğini söyler. Jean DENY, **Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)**, (Çev. Ali Ulvi ELÖVE), İstanbul 1941, s. 149. Eserinde Türkçedeki isimleri değişimli ve değişimsiz olarak ikiye ayırdıktan sonra özel isimlerle zamirleri değişimli isimlere dahil eder ve sıfatların da alem olarak kullanıldığı zaman değişimli isim grubuna girdiğini belirtir. İçindekiler bahsinde ise kelimeleri isimler, fiiller ve ilgiç(ilgeç)ler olarak üçe ayırır.

⁴³Tahir Nejat GENCAN, **Dilbilgisi**, İstanbul 1975, s.137. Gencan, dildeki bütün kelimeleri dilbilgisi bakımından ad, sıfat, adıl, eylem, belirteç, ilgeç, bağlaç, ünlem başlıklarıyla sekize ayırır. Tümceenin kuruluşundaki görevleri bakımından da; temel sözcükler (adlar, eylemler), uydu sözcükler (sıfatlar, belirteçler), söz ulakları(ilgeçler, bağlaçlar) olarak üçe ayırır; Haydar EDİSKUN, **Türk Dilbilgisi**, İstanbul 1996, s. 103. Ediskun, kelimeler ve çeşitlerinden bahsederken, bazı bilim adamlarının dildeki kelimeleri isim, fiil ve edat olarak üçe ayırıp, kalan kelime çeşitlerini isim başlığı altında değerlendirme eyliminde olduklarından bahsederek, kendisinin dildeki kelimeleri sekiz grupta incelediğini belirtmektedir.

⁴⁴Banguoğlu, AHTG, s. 75. Banguoğlu, dilimizin yapısından gelen ve kavramlara göre bölünme diye yaptığı tasnifte kelimeleri kök olarak isim ve fiil diye ikiye ayırdıktan sonra diğer bütün kelimelerin bu köklerle ilgili olduğunu dolayısıyla bütün kelimelerin isim ve fiil olarak ikiye ayrılması gerektiğini savunur. Ancak Banguoğlu dilin kelimelerini söz içindeki işleyişleri yönünden sekize ayırmaktadır. Bunlar: ad, sıfat, zamir, zarf, takı, bağlam, ünlem ve fiildir.

M. Kaya Bilgegil de kelimeleri önce isimler ve fiiller olarak iki ana grupta ele alır⁴⁵.

Sultan Mahmut Kaşgarlı da kelime çeşitlerin üçe ayırarak isim ve fiilleri manalı, edatları ise vazifeli kelimeler kabul eder⁴⁶.

Hamit Tömür Uygur Türkçesindeki kelimeleri önce müstakil sözler, yardımcı sözler ve emlik sözler olarak üçe ayırır. Müstakil sözler kendi arasında ikiye ayrılmaktadır. Birincisi peillar, ikincisi ise isim, süpet, san, mikdar, reviş, almaş ve taklid sözlerin oluşturduğu turğun sözler grubudur. Edatlar üç gruba ayrılmış halde yardımcı sözler grubunda yer almaktadır⁴⁷.

Uygur Tili Grammatikisi I. Kısım'da kelimeler önce müstakil ve yardımcı sözler olarak ikiye ayrılmış ve bunlar sekiz başlıkta ele alınmıştır. İsim, süpem, san, almaş, peil, reviş, yardımcı sözler, imlik sözler. Bunlardan yardımcı sözler ve imlik sözler, müstakil olmayan, cümle kuruluşunda yardımcı konumda olan sözler olarak belirtilmiştir⁴⁸.

Hazirki Zaman Uygur Tili II. Kısım'da Uygur Türkçesindeki bütün kelimeler on iki başlık altında incelenmiş. Bunlar: isim, süpet, san, almaş, reviş, peil, tirkelmiler, bağlığuçlar, ulanmılar, modal sözler, imliklar, tahlidiy sözlerdir⁴⁹.

A. Şemiyeva-İ. Ehmetyov da Uygur Türkçesindeki sözleri isim, süpem, san, almaş, peil, reviş ve yardımcı sözler olarak sekiz başlık altında ele alırlar⁵⁰.

Kazak SSR Fenler Akademiyası Uygurşunaslik Bölümü tarafından hazırlanan eserde ise Uygur Türkçesindeki sözler müstakil ve yardımcı sözler olarak ikiye ayrılmış durumda. Buradaki tasnif de Hamit Tömür'ün tasnifine çok yakın⁵¹.

⁴⁵M. Kaya BİLGEGİL, Türkçe Dilbilgisi, Ankara 1964, s. 167.

⁴⁶Sultan Mahmut KAŞGARLI, Modern Uygur Türkçesi Grameri, İstanbul 1992, s. 116. Kaşgarlı da asıl isimler, sıfatlar, zarflar ve zamirleri isimler içersinde mütala eder.

⁴⁷Hamit TÖMÜR, Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi (Morfologiyeye), Şincan 1987, s. 31.

⁴⁸A. ŞEMİYEVA-İ. EHMETOV, UTG, s. 35.

⁴⁹HZUT, s. 40.

⁵⁰A. ŞEMİYEVA- İ. EHMETOV, UTG, s. 35.

⁵¹HZUT, s. 40-41.

Özbek Tili Grammatikası I. Tom'da Özbek Türkçesindeki bütün kelimeler müstakil sözler, yardımcı sözler, modal sözler, ündavlar ve taklidiy sözler olmak üzere beşe ayrılır. Müstakil sözler ise ad, sıfat, san, almaş, peil, reviş olarak altıya; yardımcı sözler, omakçı, bağlavçı, ve yüklama sözler olarak üçe ayrılır.

Hazirgi Özbek Adabiy Tili I'de kelimeler on iki ayrı başlık altında incelenmiş. Bunlar: atlar türkümü, sıfatlar türkümü, sanlar türkümü, almaşlar türkümü, fe'illar türkümü, raviş türkümü, modal sözler türkümü, komakçılar türkümü, bağlavçılar türkümü, yüklamalar türkümü ündavlar türkümü ve tasviriy sözler türkümü şeklindedir⁵².

Ferhat Zeynalov, Türk lehçelerinde kelime türlerinin tasnifinin belli bir ilkeye oturtulamadığını belirterek⁵³ farklı bir yaklaşım sergiler. Adlardan bahsederken , ad terimi içine isim, sıfat, sayı, zamir ve zarfları dahil eder. Zeynalov daha sonra kelimeleri yapıbilimsel ve anlambilimsel özelliklerine dayanarak iki başlıkta ele alır. Bunlar *esas kelime türleri* ve *yardımcı kelime türleri*dir. İsim, sıfat, sayı, zamir, zarf ve fiiller esas kelime türleri; bağlaç, edat, goşma, kipsel sözler ve taklidi sözler ise yardımcı kelime türleri grubuna girer⁵⁴. Zeynalov'un bu yaklaşımı herkesinkinden çok farklıdır. Özellikle goşma sözler(birleşik kelimeler) ve taklidi sözlerin yardımcı sözler olarak edatlarla birlikte ele alınması çok ilgi çekicidir.

Vecihe Hatiboğlu yukardakilerden farklı olarak ad, sıfat, adil, belirteç, bağlaç ve ünlemleri "adlık" terimiyle ifade eder⁵⁵.

K. Grönbech de Türkçedeki kelimeleri önce iki ana gruba ayırarak tasnifini yapar. Diğer çeşitlerin kendini daha çok kullanışta hissettirdiğini, yalnızken bir isim olduğunu söyler⁵⁶.

⁵² HÖÄT, s. 196-200.

⁵³Ferhat ZEYNALOV, Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi,(Çev. Yusuf Gedikli), İstanbul 1993, s. 30.

⁵⁴ZEYNALOV, TLKD, s. 31.

⁵⁵Vecihe HATİBOĞLU, Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, Ankara 1982, s. 10.

⁵⁶K.GRÖNBECH, Türkçenin Yapısı(Çev. Mehmet Akalın), Ankara 1995, s. 18-49. Grönbech, diğer kelime çeşitlerini de inkar etmez. Özellikle edatlardan "çekimsizler" olarak bahseder ve küçük kategorilerin diğer iki büyük kategoriye dahil olma tehlikesinin bulunduğunu söyleyerek, diğer kelime çeşitlerinin olduğunu ancak inkişaflarını tamamlayamadıkları için cılız kaldıklarını belirtir.

Tahir Nejat Gencan ve Haydar Ediskun kelimeleri sekiz gruba ayırır⁵⁷. Doğan Aksan'ın başkanlığında hazırlanan kitapta da Türkçedeki kelime türleri sekize ayrılmıştır. Bunlar: ad, sıfat, belirteç, adıl, ilgeç bağlaç, ünlem ve eylemdir⁵⁸.

Kononov; kelimenin türünün, biçim, sözdizimi ve anlamı göz önüne alınarak tespit edilebileceğini belirterek, Türkiye Türkçesindeki kelimeleri anlam ve dilbilgisi açısından on bir gruba ayırmaktadır⁵⁹.

Gözden geçirdiğimiz eserlerden de anlaşılacağı üzere umumi Türkçe veya Türkiye Türkçesi ve diğer Türk Şivelerinde ortak fikir, fiilin ve edatların daima isimlerden ayrı tutulduğu hususudur. Fiiller ve edatların dışında kalan kelimeler hakkında fikir birliği olmasa da bahsedilen başlıklarda ele alınan kelime çeşitlerinin isim başlığı altında ele alınması veya isimlerin dışında tutularak müstakil tür kabul edilmesidir. Her halükarda da bu kelime çeşitlerinin fonksiyonlarındaki tarifte, yüklendikleri görevlerde bir değişiklik olmamaktadır.

Kelimeleri mahiyetleri itibariyle düşünecek olursak, M. Ergin, Jean Deny ve K. Grönbech'in Türkçedeki kelimeleri fiil, isim ve görevli kelimeler yani edatlar olarak tasnif etmeleri en mantıklı tasnif olur.

İsimler hakkındaki bu yapı bakımından tasniften sonra bir de manaları bakımından tasnife göz atalım. Türkiye Türkçesi gramer kitaplarında isimleri mana olarak özel veya has isimler ve cins isimleri olarak ikiye ayırmak, herkes tarafından genel kabul görmüştür.

Hazirgi Özbek Adabiy tili I'de "Atlarning Mana Türleri" başlığında önce "ataklı ve türdeş" sonra tekrar "konkret ve abstrakt" adlar olarak incelemiştir⁶⁰.

Özbek tili Grammatikası I. Tom'da ise adlar türdeş ve atakli atlar olarak iki başlıkta ele alınmıştır⁶¹.

⁵⁷GENCAN, Db, s. 99. Gencan, kelimeleri isim, sıfat, zamir, zarf, fiil, edat, ünlem ve bağlaç olarak sekiz grupta ele alır.

⁵⁸Doğan Aksan yön... age, s. 24. Eserde isimler de dokuz ana başlık altında ele alınmıştır. 1. Görev ve Anlamlarına Göre Adlar, 2. Biçim Açısından Adlar, 3. Ad Durumları, 4. Adlarda cins, 5. Adlarda Sayı, 6. Ad Tamlaması ve Türleri, 7. Küçültmeli Ad, 8. Adların Tümcedeki Görevleri, 9. Adların Öteki Sözcük Türlerine Kayması.

⁵⁹Doğan AKSAN yön... age, s. 23. Kononov Türkçedeki kelimeleri ad, sıfat, sayı sıfatı, adıl, eylem, belirteç, son ek, bağlaç, ilgeç, ünlem ve yansıma sözcükler olarak on bir başlık altında inceler.

⁶⁰HÖAT, s. 202-203

Uygur Tili Grammatikisi I. Kısım'da isimler önce has ve umumî isimler olarak ikiye ayrılmıştır. İsim tekrarlarından oluşan tekrar grupları da isim başlığı altında ayrı bir grup olarak verilmiştir⁶².

Hazirki zaman Uygur Tili Grammatikisi II. Kısım'da adlar, abstrakt(soyut) ve konkret (somut) başlıklarıyla iki kısma ayrılmakta; sonra da has ve umumî isimler olarak tekrar iki başlıkta incelenmektedir⁶³.

Hamit Tömür, isimleri yalnızca “umumî ve has isim” olarak özel ve cins ismi olmaları bakımından değerlendirmiş⁶⁴.

Sultan Mahmut Kaşgarlı, isimleri özel isim(has isim) ve cins isim(ortak veya umumî isim) şeklinde iki kategoride değerlendirmektedir⁶⁵.

Zeynalov, “Türk lehçelerinde çoğu zaman isimleri anlamlarına göre şu gruplara ayırırlar.” diyerek yirmi dört başlık sayar. Burada hemen hemen bütün varlık isimleri bir grubun içersine dahil edilmiştir⁶⁶.

Taradığımız gramer kitaplarındaki bir diğer ortak husus ise isimlerin mana veya mahiyet itibariyle özel isim ve cins ismi olarak ikiye ayrılmış olmasıdır⁶⁷.

Özel isim adı üstünde özel olan, başkalarından farklı olan, yani tek olan isim demektir. Bütün varlıklar arasında bu hususiyete sahip olanların isimleri tek veya topluluk

⁶¹ÖTG, s. 127.

⁶²UTG, s. 36-40.

⁶³HZUT, s. 40-44.

⁶⁴TÖMÜR, HZUTG, s.41.

⁶⁵Sultan Mahmut KAŞGARLI, MUTG, s. 118. Kaşgarlı, isimleri geniş ve dar manada iki ayrı şekilde değerlendirir. Geniş manada isim fiile göre, fiilin karşısında olan; dar manada ise sıfat, zarf ve zamire göre isim olan kelimelerdir der ve isim derken genellikle bizim dar manada ismi kastettiğimizi vurgular. Ayrıca Kaşgarlı'nın hazırladığı eserin Türkiye'de hazırlanan Türkçe gramer kitapları şablonuna uygun olarak hazırlanmış olduğunu belirtmemizde fayda var.

⁶⁶ZEYNALOV, TLKD, s. 40. Zeynalov, İnsan ad ve soyadlarını bildiren isimler, akrabalık münasebetini bildiren isimler, lakap bildiren isimler, hayvan adı bildiren isimler, insan ve hayvan bedeninin uzuvlarını bildiren isimler, bitki adlarını bildiren isimler, sosyal hayatta lazım olan eşyaların adlarını bildiren isimler, muhtelif cisimlerin adlarını bildiren isimler... vb. devam eder.

⁶⁷ERGİN, TDB, s. 218. Ergin, has isimler ve ortak isimler; Jean Deny, age, s. 152. Deny, ism-i cins ve ism-i has; D. AKSAN yön.. age, s. 27. Aksan ve diğerleri, özel ad, tür adı; GENCAN, Db, s. 100. Gencan, özel ad ve cins adı terimlerini kullanmıştır..

olarak özel isimdir⁶⁸. Bütün şahıs isimleri ile varlıklara verilen cins ismi dışındaki özel isimleri; yer, kuruluş, din, mezhep, tarikat vs. isimleri bu gruba girer.

Cins isimleri ise adı üzerinde aynı cinsten olanları ifade eden topluluk isimleridir. Bu isimler tek olanı değil aynı türden olan bir türün tamamını ifade eder.

Bu tasniflerin dışında isimler yapılarına göre de tasnif edilmiştir. Bu konudaki birbirinden pek farklı olmayan tasnifler de şöyledir:

Z. Ma'rufov, Özbek Türkçesindeki kelimeleri, **sadde** başlığı altında basit ve türemiş kelimeleri⁶⁹; koşma sözler başlığında birleşik kelimeleri ele almıştır⁷⁰.

Özbek Tili Grammatikası'nda kelimeler sadde ve goşma sözler olarak ikiye ayrılmaktadır. Sadde sözler; birleşik olmayan, basit ve türemiş kelimelerdir. Sadde sözler de tüb söz (kök haldeki kelime) ve yasama söz (türemiş kelime) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır⁷¹.

Hazirgi Özbek Adabiy Tili I'de ise sözler üç kısımda ele alınmıştır. 1- Sadde sözler, 2- Koşma sözler ve 3- Cüft sözler⁷². Bu tasnif bizdeki basit, türemiş ve birleşik tasnifinin aynısıdır.

Hazirki Zaman Uyğur Tili II. Kısım'da sözler morfolojik açıdan tomur(kök) ve yasalma söz (türemiş kelime) olarak ikiye ayrılmıştır⁷³. Uyğur Türkçesinde kelimeler basit, türemiş ve birleşik olarak açık şekilde ifade edilmemiş, ancak tomur ve yasalma söz olarak ikiye ayrıldıktan sonra ayrı bir başlık altında birleşik kelimeler verilmiştir. Mürekkep sözler başlığı altında verilen birleşik kelimeler koşma sözler, birikken sözler, koş sözler ve kıskartılğan sözler olarak dört ayrı başlıkta incelenmektedir⁷⁴.

⁶⁸Zeynep KORKMAZ, Gramer Terimleri Sözlüğü, Ankara 1992, s. 119.

⁶⁹Z. MA'RUF OV, Söz Sastavi ad ve Sifat, Taşkent 1956, s. 3-9.

⁷⁰Z. MA'RUF OV, age, s.11.

⁷¹ÖTG, s. 28.

⁷²HÖAT, s. 189.

⁷³HZUT, s. 12.

⁷⁴HZUT, s. 26.

A. Şemieva-İ. Emetov ise Uygur Türkçesindeki sözleri önce nurgun ve ayırım sözler olarak ikiye ayırıp; nurgun sözleri tüp(kök) ve yasalma (türemiş)⁷⁵ olarak iki, ayırım sözleri ise koş sözler, birikken sözler ve kiskartilğan sözler⁷⁶ olarak üç başlık altında ele almışlardır.

Hamit Tömür, Uygur Türkçesindeki kelimeleri altı başlık altında inceler. Bunlar: tüp söz, yasalma söz, katma söz, birikken söz, cüp söz ve kiskartilma sözdür⁷⁷. Bunlardan tüp söz kök, yasalma söz türemiş, diğerleri de birleşik kelimeleri ifade etmektedir.

Temel eğitim okullarında okutulmak üzere maarif neşriyatınca hazırlanmış olan Uygur Tili adlı eserde isimler ve sıfatlar tüp(kök) ve yasalma (türemiş) olarak, iki ayrı başlıkta ele alınmıştır⁷⁸.

Ergin, genel anlamıyla isimleri kök ve gövde halinde olmalarına göre ikiye ayırmakta, kelime grupları bahsinde de birleşik isimlerden bahsetmektedir⁷⁹.

Banguoğlu, bütün kelimeleri temel(kök kelimeler), üreme ve birleşik kelimeler olarak üçe ayırmaktadır⁸⁰.

Gencan, sıfatlarla isimleri aynı yerde aynı şekilde değerlendirerek yapılaşlarına göre her ikisini de yalınç, türemiş ve birleşik olarak üçe ayırır⁸¹.

Ediskun, yapı bakımından kelimeleri kök durumundaki kelimeler(=basit), türemiş kelimeler ya da gövdeler ve bileşik kelimeler olarak üç başlık altında değerlendirir. İsimler yapı bakımından ayrı bir başlıkta zikredilmez⁸².

Deny isimleri yapıları bakımından ayrıca değerlendirmez; ancak isimleri "İsim"⁸³ ve "Başka Bir İsimden Türeme İsimler"⁸⁴ olarak iki ayrı başlıkta ele alır. Ayrıca kelime öbekleri adı altında bir başlık, bizim ifade ettiğimiz türemiş isimler şeklinde olmasa da, işlenmiştir⁸⁵.

⁷⁵A. ŞEMİEVA-İ.EHMETOV, UTG, s. 19.

⁷⁶A. ŞEMİEVA-İ. EHMETOV, UTG, s. 30-33.

⁷⁷TÖMÜR, HZUTG, s.26.

⁷⁸Uygur Tili, Şincan Ma'arip Neşriyatı, Şincan 1989, s. 5.

⁷⁹ERGIN, TDB, s. 219-385.

⁸⁰BANGUOĞLU, AHTG, s. 159; Türkçenin Grameri, Ankara 1990, s. 151.

⁸¹GENCAN, Db, s. 178.

⁸²EDISKUN, TDb, s.99-103.

Aksan başkanlığındaki komisyonun hazırladığı eserde ise isimler, “Biçim Açısından Adlar” başlığı altında isimler; yalın, türemiş ve birleşik ad olarak üç başlıkta ele alınır⁸⁶.

İncelediğimiz eserlerden bazılarında isimler basit, türemiş ve birleşik olarak tasnif edilmiştir. Bazısında isimler zikredilmeden umumi olarak kelimeler basit, türemiş ve birleşik şeklinde tasnif edilmiştir. Bazılarında ise kelimeler önce tek kelime şeklinde olanlar ve birleşik olanlar şeklinde tasnif edilmiş, kelime halinde olanlar, basit ve türemiş olarak ikiye ayrılmıştır. Bir kısmında ise basit, türemiş ve birleşik kelimelerin değişik türleri ayrı başlıklar halinde ele alınmıştır. Dildeki bütün kelimeleri içine alan bu tasniflerden hareketle bu tasnifleri isimler için de geçerli sayabiliriz.

İncelediğimiz eserlerden hasıl olan ortak kanaat Türkçedeki bütün kelimelerin basit, türemiş ve birleşik şeklinde tasnif edilebileceğidir. Bundan hareketle, yapıları bakımından isimleri, basit, türemiş ve birleşik olarak üç başlıkta ele almak hemen hemen bütün bilim adamlarının ortak kanaatidir.

BASİT İSİMLER

“Birleşik yapıda olmayan ve hiç bir şekilde yapım eki almamış olan isim”dir⁸⁷. Mantık ve ifade edilen düşünce aynı olmasına karşılık Özbek ve Uygur Türkçelerinde kullanılan terimler farklıdır⁸⁸. Türkçenin kelime kökleri genellikle tek heceden ibarettir. Bunlardan nesne, kişi vasıf, ilişki gibi kavramları karşılayanlarına isim kökleri denir⁸⁹. Bunun

⁸³DENY, age, s. 149.

⁸⁴DENY, age, s. 305.

⁸⁵DENY, age, s. 709.

⁸⁶AKSAN yön... age, s. 34.

⁸⁷KORKMAZ, GTS, s. 169; HATİBOĞLU, DTS, s. 132’de basit isime “yalın ad” der ve “Birleşik olmayan ve yapım eki almamış bulunan ad.” şeklinde tarif eder; Rıdvan ÖZTÜRK, Yeni Uygur Türkçesi Grameri, Ankara 1994, s. 24. Öztürk şekil bilgisi bahsinde kelimeleri anlamlı bir şekilde bölünebilir olmasına göre basit ve türemiş kelimeler diye ayırır. İsimlerden ayrıca bahsetmez ancak, bu tasnif isimleri de içine alır.

⁸⁸ ⁸⁸Özbek ve Uygur Türkçelerinde basit isim terimi kullanılmamakla beraber bunu ifade eden farklı terimler var. Özbek Türkçesinde Tub ót ve ót ozagi, Uygur Türkçesinde tüp isim ve isim yiltizi terimleri türememiş kök isimler için kullanılan terimlerdir. Emine GÜR SOY-NASKALİ, Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu, Ankara 1997, s. 55.

⁸⁹BANGUOĞLU, AHTG, s. 72.

yanında çözümlenmesi güç çok heceli kelimeler veya tek başına manası olan kelimenin en küçük parçasına kök denir⁹⁰.

Bir kelimedeki manalı en küçük bölüme kök demek en basit tarif olur. Bu tarife giren bütün özel ve cins isimlerini kök kabul etmek gerekir. Dilimize dışarıdan girmiş olan ve dilimizde geniş bir yer kaplayan yabancı kelimeleri de, kendi dillerinde türemiş kelime olsalar bile Türkçe yapım eki alarak genişlemeleri kaydıyla kök veya gövde kabul etmek yerinde olur.

TÜREMİŞ İSİMLER

Türemiş isimler, isim ve fiil kök veya gövdelerinden yapım ekleri yardımıyla, anlamca kök veya gövde ile ilgili meydana getirilmiş yeni isimlerdir⁹¹.

Her iki şive de bu gün müstakil birer yazı dili olduğu için türemiş isim terimi yerine farklı terimleri tercih etmekte ve kullanmaktadırlar⁹².

Hâzirgi Özbek Adabiy Tili I'de Özbek Türkçesinde iki yolla isim yapılabileceği belirtilir. Bunlardan birincisi mevcut köklerden ekler yardımıyla yapılan türetmedir, diğeri ise kelime birleşmesi (söz biriküvi ya da koşılması) suretiyle olanıdır⁹³.

Özbek Tili Grammatikası I. Tom'da ise, negiz (birleşik olmayan kelime) haldeki isimlere eklerin getirilmesi suretiyle isim türetebileceği belirtilir⁹⁴.

Kaşgarlı, Uygur Türkçesinde kelime türetme usullerini üç başlıkta ele almıştır⁹⁵. Bunlar: 1. Ekleme Usulü, mevcut kök ve gövdelere ekler getirmek suretiyle türetme; 2.

⁹⁰BANGUOĞLU, Türkçenin Grameri, İstanbul 1974; ERGİN, TDB, s. 105; EDİSKUN, TDb, s. 99, Ediskun kök kavramını "önceden var olan, sonradan uydurulamayan dil birlikleri..." şeklinde tarif eder; GENCAN, Db, s. 53, Gencan, yalnız sözcük dediği kökü; "Başka sözcüklerden ekle ya da bileşme yoluyla türememiş olanlardır." Şeklinde tarif ederken dilimize dışardan girmiş yabancı kelimelerden Türkçe ek almamış veya birleşmemiş olanları da kök kabul eder; HATİBOĞLU, DTS, s. 86.

⁹¹KORKMAZ, GTS, s. 153; ERGİN, TDB, s. 146-152.

⁹² Özbek Türkçesinde ât negiz yasalma ât; Uygur Türkçesinde isimniñ asası(BatıUy.), isim öziki (Doğu Uy.) isim gövdesi yerine kullanılan terimlerdir.NASKALİ, TDGTK, s. 55.

⁹³HÖAT, s. 219.

⁹⁴ÖTG, s.252.

Birleştirme Usulü, kelimeleri bir araya getirmek suretiyle birleşik kelime yapma; 3.Tercüme Usulü, başka dillerden tercüme yaparken metindeki manayı karşılamak için yeni terkipler meydana getirmek. Bunlardan birincisi kelime türetmek, diğer ikisi ise birleşik kelime yapmaktır.

Hamit Tömür, “İsim Yasığuçı Koşumçalar” başlığı altında isim türeten ekleri inceler. İsim yasığuçı koşumçaları da isimden isim yasığuçular ve peildin isim yasığuçular olarak iki başlıkta ele alır⁹⁶.

Hazirki Zaman Uyğur Tili II’de türemiş isimler “İsimplerniñ Yasalışı” başlığında incelenmiştir. Burada isimlerin ekler yardımıyla türediği veya başka isimlerle birleşmek suretiyle yeni kelimeler elde edildiği ifade edilerek isim yasığuçı koşumçılar, şahsni bildirüvçi koşumçılar, her hil predmet ve orın-cayni bildürüçi koşumçılar ve kiçiklitiş-erkilitiş-izzet/hörmet koşumçilari olarak dört ayrı başlıkta ele alınmıştır⁹⁷.

Türkçedeki isimler yapı bakımından üç kategoride bulunurlar. Bunlardan asıl olanlar, basit halde olanlardır. Ancak basit haldeki isimler her zaman bütün nesnelere ve kavramları karşılayamazlar. Kelime kökleri; dilde eskiden var olan, sonradan ilave edilemeyen unsurlardır⁹⁸. Sürekli değişme ve gelişme içinde olan insanların ihtiyacını karşılamakta mevcut kökler yetersiz kalır. O zaman mevcut köklerden veya gövdelerden yapım ekleri yardımıyla kelime türetilir. Bunlara da gövde denir.

Gövdeler, yapım eki almak suretiyle genişlemiş, dilde kök gibi muamele gören, mantiken kökle ilgili manada yeni kelimelerdir⁹⁹. İsim ve fiil köklerinden yapım eki yardımıyla türetilen isimlere de isim gövdesi denir¹⁰⁰.

⁹⁵KAŞGARLI, “Uygur Türkçesinde Kelime Türetme Usulleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Aralık 1986*, İstanbul 1986, s. 25-36.

⁹⁶TÖMÜR, HZUT, s. 83.

⁹⁷HZUT, s. 66.

⁹⁸ERGİN, TDB, s. 108.

⁹⁹ERGİN, TDB, 146; HATİBOĞLU, DTS, s.64’de “Köklere yapım ekinin getirilmesiyle meydana gelen türev.” Şeklinde tarif eder; AKSAN ve yön... age, s. 34; KORKMAZ, GTS, s. 153. Gövde terimi Özbek Türkçesinde negiz ve yasalma, Uygur Türkçesinde ise özak (Doğu Uygur) ve esas (Batı Uygur) kelimeleriyle karşılanmıştır. NASKALÍ, TDGTK, s. 48

¹⁰⁰ İsim gövdesi terimi için Özbek Türkçesinde ót negiz ve yasalma ót terimleri; Uygur Türkçesinde ise isim öziki (Doğu Uygur) isimniñ asası(Batı Uygur) terimleri kullanılmaktadır. NASKALÍ, TDGTK, s. 55.

Özbek ve Uygur Türkçelerinde yapım ekleri tasnif edilirken, Türkiye Türkçesindeki gibi eklerin geldikleri köklere göre değil¹⁰¹ eklerin fonksiyonlarına göre tasnif edilmiştir. Bu eserlerin çoğunda tasnif usulü bakımından bir birlik olduğu söylenemez. İsim türeten ekler bahsinde isimden ve fiilden isim türeten ekler, yine sıfat türeten ekler bahsinde isimden ve fiilden sıfat türeten ekler kendi bahislerinde ayrı ayrı olarak incelenmiştir¹⁰².

Zeynalov, yine farklı bir yaklaşımla kelimeleri yapı bakımından ikiye ayırır. Bunlardan birincisi kök durumunda olan kelimelerdir. Türemiş kelimelere gelince bunları önce iki gruba ayırır. Birincisi, yapıbilimsel yolla türeyen kelimelerdir. Bu konuda ekleri adlardan isim türeten ekler ve fiillerden isim türeten ekler olarak ikiye ayırır; ikincisi ise sözdizimsel yolla türeyen kelimelerdir ki Zeynalov burada birleşik kelimeleri ele alır. Zeynalov birleşme yoluyla meydana gelen yeni kelimeleri de bir şekilde dizilme yoluyla türemiş kelime kabul eder¹⁰³.

Biz çalışmamızda ekleri tasnif ederken geldikleri tabanlara göre tasnif etmeyi daha uygun gördük. İsim türeten ekleri, isimden isim türeten ekler ve fiilden isim türeten ekler

¹⁰¹ Türkiye Türkçesi gramer kitaplarında yapım eklerini, isimden isimden isim yapan ekler, fiilden isim yapan ekler, fiilden fiil yapan ekler ve isimden fiil yapan ekler şeklinde tasnif etmek gelenekleşmiştir. Z. KORKMAZ, GTS, s. 171; ERGİN, TDB, s. 154; BANGUOĞLU, Türkçenin Grameri, İstanbul 1974, s. 158-274; Tuncer GÜLENSOY, Türkçe El Kitabı, Kayseri 1995, s. 161; DENY, age, s. 480-557; Z. KORKMAZ-A. B. ERCİLASUN-H. ZÜLFİKAR-M. AKALIN-T. GÜLENSOY-İ. PARLATIR-N. BİRİNCİ, Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri, Ankara 1995, s. 87-101; İlhan ÇENELİ, Kırım Tatarcasında Yapım Ekleri (Çev. Mustafa Argunşah), Ankara 1997, s. 17-60; R. ÖZTÜRK, YUTG, s. 24; S. M. KAŞGARLI, MUTG, s. 89; Stefan WURM, "Özbekçe(Çev. M. Akalın)" *Türk Dünyası Araştırmaları* 63, İstanbul 1989., s. 139-186; A. Von GABAIN, Eski Türkçenin Grameri (Çev. Mehmet Akalın), Ankara 1988, s. 43. Gabain, kelime teşkilinden bahsederken eklerin bir kısmının fiillere, bir kısmının ise isimlere eklendiğini söyler. Gabain'in eserinde ilaveten isimden sıfat ve fiilden sıfat türeten ekler ayrıca alınmıştır. Tetkik ettiğim Türkiye'de yazılmış olan eserlerden yalnızca H. EDİSKUN, TDB ve T. N. GENCAN, Db'de bu tasnife uymazlar. Aksan yön... age, Ankara 1983'de adlar, sıfatlar, belirteçler ve eylemler basit, türemiş ve birleşik olarak ele alınmıştır.

¹⁰² HÖAT, s. (Konkret At Yasavçı Affiksler) 219-(Abstrakt At Yasavçı Affiksler)220 -(Fe'il Yasavçı Affiksler)303; ÖTG, s. (Yasama Ât) 252-(Fe'L Yasalışi)366; H. TÖMÜR, age, s. (İsim Yasauğuçi Koşumçeler "İsimden İsim Yasauğuçiler, Süpet ve Sandan İsim Yasauğuçiler, Peildin İsim Yasauğuçiler")83-(Süpet Yasauğuçi Koşumçeler "İsimdin Süpet Yasauğuçiler, Peildin Süpet Yasauğuçiler, Revişdin Süpet yasauğuçiler")109-(Reviş Yasauğuçi Koşumçeler)152; Uygur Tili Grammatikası I. Kısım, Almuta 1955, s. (İsim yasauğuçi Koşumçeler "1. İsimlerge, süpetlerge, sanlarğa, peillerğa hem revişlergeulunup kelip ulardın isimlarnı yasaydigan koşumçilar, 2. İsimlarğa ulunup ularğa kiçiklitış, erkilitış mene beridigan koşumçilar")63-(Supet Yasauğuçi Koşumçilar)73; Hazirki Zaman Uygur Tili II. Kısım, Almuta 1966, s. (İsim Yasığuçi Koşumçilar: 1. Şehsini Bildürğiçi Koşumçilar, 2. Nerse ve Orın-caynı Bildürğiçi Koşumçilar, 3. Abstrakt Ména Afılatkuçi Koşumçilar, 4. Kiçiklitış-érkilitış ve İzzetleş Koşumçiliri, 5. Irak Tilidin Kirgen İsim Yasığuçi Koşumçilar) 66-(Supetlernifi Yasılışı 1. İsimdin Supet Yasığuçi Koşumçilar, 2. Peildin Supet Yasığuçi Koşumçilar)100-(Revişlernifi Yasılışı)155-(Yasalma Peillar)176.

¹⁰³ ZEYNALOV, TLKD, s. 44-58

şeklinde ikiye ayırıp, fonksiyonlarını belirlemeyi uygun gördük. İsim adı altında ele alınan diğer kelime türlerinin ise birkaçı dışında cümlede kullanımına göre değerlendirileceğine inanıyoruz.

İSİM TÜRETEN EKLER

I. İSİMDEN İSİM YAPMA EKLERİ

+ägäy, +äkäy(Özb); +ugay(Uyg)

Ek, her iki şivede de işlek olmayan bir isimden isim yapma ekidir. +gäy, +käy(Özb); +gey, +key(Uyg) eklerinin ünlü ile genişlemiş bir şekli olabilir. Özellikle önäqäy, soläkäy gibi isimlerin +gay, +gey’li şekillerinin de olması bu ihtimali güçlendirmektedir¹⁰⁴.

Ek, Özbek Türkçesinde ince şekillerle kullanılırken, Uygur Türkçesinde tespit ettiğimiz bir örnek de kalın şekildedir.

*Ek eklendiği bazı isim tabanlarından yön isimleri türetir

soläkäy(<solä+käy)(ÖTİL II, 96): solak

soluqay(<sol+uqay)(YUTS, 359): solak

*Ek, bazı isim tabanlarından kalıcı isimler türetir

önäqäy(<ön+äqäy)(ÖTİL II, 554): iğne yapraklı, daima yeşil bir tür ağaç

yoläkäy(<yol+äkäy)(ÖTİL I, 353): yolda giden, gidip duran

*Ek, tespit ettiğimiz bir kelimedede ise isimden sıfat olarak kullanılan isim türetmektedir

biräkäy(<bir+äkäy)(ÖTİL I, 117): bir tane, biricik, çok güzel, bir kere, bir defa

¹⁰⁴ Geniş bilgi için bak. +gäy, +käy(Özb); +gey, +key(Uyg)

+āk, āq (Özb.); +aq, +ek(Uyg.)

Ek Özbek ve Uygur Türkçelerinde hem isimden hem de filden isim türeten ekler arasında vardır. Bu ekle türemiş isimlerin sayısı az olmakla birlikte mevcuttur. Ekin, ET'de de bazı kelimelerde kullanıldığı sanılmaktadır¹⁰⁵.

Ek ET'de sadece çorak (<çor+ak) kelimesinde geçer(GOT, 104). Çoraq ?(ETY, 790) kelimenin anlamı kesin olarak belirlenmemiş.

Ekten, (ETG)'de¹⁰⁶ ve (KTG)'de¹⁰⁷ bahsedilmez.

Ek OT döneminde bazı kelimelerde geçmektedir¹⁰⁸. (DLTd, 17) 'de baş+ak kelimesinde geçer. Kelime burada "mızrak veya okun temreni, başlığı" anlamında kullanılmıştır. Burada ekin fonksiyonu, somut isimlerden, alet ismi türetmektir. İkinci başak kelimesi ise pabuç (DLTd, 17) demektir. (DLTde, 75)'de ise kelimenin anlamı aynı şekilde verilmiş, kelimenin Doğu Türkistan Türklerince =maşak olarak, aynı anlamda kullandıkları belirtilmiştir.

boyn+ak <boyun+ak,(DLTd, 22; DLTde, 105)'de "dağ boynu, belen" anlamında olup, yer ismi türetmektedir.

çomak (<*çom+ak): asa, çomak(DLTd, 33), çomak, kamçı(UM II, 379), kesin olmamakla birlikte bu kelimelerdeki ek aynı ek olmalıdır.

Ek (ÇEK)'da, isimden isim yapan "küçültme" fonksiyonunda bir ek olarak verilmiştir¹⁰⁹. Ekle türemiş kelimelere ise, *baş+ak*"ok başı"; *kır+ak*"kenar, ağız, kıyı, sınır"; *sap+ag*(<*sap+ak*) "*yaprak veya çiçek sapı*"; *sol+ak*" *sol elini kullanan*"; *yarguç+ak*"*el değirmeni*" örnekleri verilmiş.

¹⁰⁵ TEKİN, GOT, s. 104; aynı kelime Hüseyin Namık ORKUN, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1987, s. 790'da geçer. Orkun kelimenin özel isim olduğu konusunda tereddüt etmiştir. Zaten Tekin de kelimeyi yıldız koyarak, ihtiyatla vermiştir.

¹⁰⁶ GABAIN, ETG, s. 43-48.

¹⁰⁷ Necmettin HACIEMİNOĞLU, Karahanlı Türkçesi Grameri, Ankara 1996, s. 13-16.

¹⁰⁸ Marcel ERDAL, Old Turkic Word Formation, Vol. I, Wiesbaden 1991, s. 40.

¹⁰⁹ János ECKMANN, Çağatayca El Kitabı(Çev: Günay Karaağaç), İstanbul 1988, s. 31

Yakın zamanda hazırlanmış bazı gramer kitaplarında da eke raslayamıyoruz¹¹⁰. Sonunda Özbek Türkçesi eklerinin dökümünün verildiği Özbekçe-İngilizce sözlükte de eki göremiyoruz¹¹¹.

Eki, (HÖÄT)’de isim ve sıfat yapan ekler bahislerinde göremiyoruz.

Ek, (ÖTG I, 256)’da -äk isim kök veya gövdelerinden taklidi “ses taklidi kelimeler” türeten bir ek olarak verilmiş. Verilen; värräk <värr+äk, güldüräk< güldür+äk, bızbızäk< bızbız+äk, därdäräk< därdär+äk örnekleri de bu ifadeyi doğrulamaktadır.

Ek, (HZUT, 66-105), (UTG, 63-67) tespit edilmemiş

Eki (MUTG, 96)’da bulabiliyoruz,ekin türettiği kelimelere baş+ak, maz+ak ”mashara”, san+ak “sayılan sayı”, tay+ak”dayak”, soğ+ak”soğuk”, sap+ak “yaprak veya çiçek sapı” örnekleri verilir¹¹².

Ek muhtemelen isimden fiil yapma eki +a-/+e- eki ile fiilden isim yapma eki -k+/-k+ eklerinin birleşmesiyle ortaya çıkmış birleşik bir ektir.

Her iki şivede de kalın ve ince şekilleri vardır ve kalınlık-incelik uyumuna uyar.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla ekle türemiş kelimeler ve ekin fonksiyonları şöyledir:

*İsim kök veya gövdelerinden nesne isimleri türetir:

bâşäk(<bâş+äk) (ÖTİL I, 139 =mäşäk<mâş+äk); başak(<baş+ak) (YUTS, 32) buğday, arpa gibi bitkilerin tanelerinin bulunduğu kısım.

könäk(< kön+äk) (ÖTİL I, 415): kırmızı koyup, saklamak için deriden dikilen kab, tulum.

köynek(<*köyn+ek)(YUTS,205)?

¹¹⁰ A. Von GABAIN, Özbekische Grammatik, Leipzig 1945, s. 31-36; Andrée F. SJOBERG, Uzbek Structural-Grammar, Bloomington 1963, s. 69-70; Sir Gerard CLAUSON, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford 1972, s. XL-XLVIII; Wurm, agm, s.139-186; R. ÖZTÜRK, YUTG, s.24-30.

¹¹¹ Natalie WATERSON, Uzbek-English Dictionary, Oxford 1980, s. 179-190

¹¹² Bu eki, HZUT, 66-105;UTG,63-67; Tömür, HZUTG, 83-93, 109-113, 152. Eserlerde, isimden isim türeten, isimden sıfat ve zarf türeten ekler başlıklarında bulamadık.

semizäk (<semiz+äk) (ÖTİL II, 36): dağlık yerlerde yetişen, yenilebilir otlardan bir bitki

sap+ak “yaprak veya çiçek sapı” (MUTG, s. 96)

*Yer isimleri türetir:

yoläk(<yol+äk) (ÖTİL I, 353): ev kapısı ile avlu kapısı arasındaki dar yol, koridor;

*Organ isimleri türetir

yanâq (<yanâq)(ÖTİL I, 259): yanak, yüzün yan kısmı

*Soyut isimler türetir:

ataq (<at-aq)(YUTS, 20): şan, ün, şöhret

boşäk(<boş+äk) (ÖTİL I, 167): bir yere bağlanmayan, başı boş;

boşañ(<*boş+ak) (YUTS,48): gevşek, cansız, soluk, uyuşuk.

özek(<öz+ek)(YUTS, 310): öz, merkez, orta

yölek(<yöl+ek) (YUTS,471): destek, yardım. sanak (<san+ak) (YUTS, 340; sayma, hesap)(MUTG, 96; “sayılan sayı”)

maz+ak ”mashara”, soğ+ak”soğuk”, tay+ak”dayak”(MUTG, 96)

*Cümle içinde vazifeli kelimeler türetir:

biräk(<bir+äk) (ÖTİL I, 121); birak (<bir+ak) (YUTS, 43) : fakat, ancak, ama edatlarının görevini yüklenmiş zıtlık bağlacı.

*Gramer terimleri türetir:

özäk (<öz+äk) (ÖTİL II, 495): asıl, öz, iç; (gramer) ek almamış, kök halindeki kelime; bir nesnenin esas kısmı, özü

*Ses taklidi kelimelerden somut isimler türetir:

pufäk (<puf+äk) (ÖTİL II, 531 'kavarık' maddesi): şiş, şişlik

soläk(<sol+äk) (ÖTİL II, 196): âgız suyu, salya

+äl, +l(Özb); +äl, +l(Uyg)

Her iki şivede de düz-ince ünlü ile birlikte veya yalnızca +l şeklinde kullanılır.

Ek Et' den beri kullanılan¹¹³, ançaq bugün canlı olmayan bir ektir. Bu ekle türemiş isimler ET'den beri kullanıldığı halde, belki canlılığını yitirdiği için Hacıeminoğlu ve Eckmann eki çalışmalarında almamışlardır.

ârâl (<ârâ+l)(ÖTİL I, 540): etrafi su ile çevrili kuraklık, adacık

gözäl(<göz+äl)(ÖTİL I, 201): güzel, güzel yüz

gözäl(<göz+äl)(KTLS I, 297; Uyg): güzel

qızıl(<qızıl)(KTLS I, 485): kızıl, kırmızı

qızıl(<qızı+l)(YUTS, 241; Uyg): kızıl, kırmızı

yaşıl(<yaşı+l<yaş-ı-l)(ÖTİL II, 490): yeşil

yeşil(<yeşi+l<yaş-ı-l)(KTLS I, 987; Uyg): yeşil

+älä(Özb)

Ek, sayı isimlerinden beraberlik bildiren isimler türetir¹¹⁴. Bu ek Özbek Türkçesine mahsus bir ektir. Uygur Türkçesinde yoktur¹¹⁵.

¹¹³ TEKİN, GOT, s. 105. Tekin ekin yalnızca renk isimleri türettiğini belirtmektedir; GABAIN, ETG, s. 44-47. Gabain ekin isim tabanlarından sıfat türettiğini belirtir. Gabain'in kastettiği de aslında renk isimleri türettiğidir, çünkü kızıl ve yeşil renk isimlerini örnek göstermektedir.

¹¹⁴ HÖÄT I, s. 246; ÖTG, 328; Wurm, agm, 19; WATERSON, age, s. 179; SJOBERG, USG, s. 26; GABAIN, ÖG, s. 91. Gabain eki sadece +la/+le şeklinde almıştır; ZEYNALOV, TLKD, s.155'te toplu sayı ifade eden şekillerin Özbek, Uygur, Karaçay-Balkar, Tatar, Şor, Oyrat, Hakas, Karakalpak, Karayim Türkçelerinde bulunduğunu; Oğuz grubu Türk lehçelerinde olmadığını, bu anlamın gizli halde eksiz veya iyelik ekleri yardımıyla ifade edildiğini belirtir.

Ek ET döneminde kullanılmaz, OT döneminde de eke rastlayamıyoruz¹¹⁶. Çağatay Türkçesi döneminde eki yine göremiyoruz¹¹⁷.

Ek çağdaş Özbek Türkçesinde kullanılan bir ektir. Ek +āv ekiyle aynı fonksiyonu yerine getirir. Bahsi geçen eki almış olan sayıdan sonra gelen nesne veya kişinin beraberliğini ifade eder. Ek iki ile yedi rakamları ve bu rakamların arasındaki rakamlarda kullanılır¹¹⁸.

Ek ikiyle yedi arasındaki rakamlara değişikliğe uğramadan eklenir, ancak ünlüyle biten rakamların ünlüleri düşer¹¹⁹. Ek değişikliğe uğramadan iki ile yedi arasındaki rakamlara geldiği için altı sayısında uyumu ihlal eder.

Ek ayrıca iyelik ekleri almak suretiyle, +äläsi, +älämiz şeklinde de kullanılır. İyelik ekleri ile birlikte kullanıldığında belirsiz sayı sıfatları türetir. üçälämiz(KTLS I, 1075): üçümüz birden, üçälsi(KTLS I, 1075): üçü birden

ikkälä(<ikki+älä)(ÖTİL I, 319): iki kişi yada iki nesne, her ikisi birden

üçälä(<üç+älä)(ÖTİL II, 286)

+äläb(Özb)

Ek, Özbek Türkçesine mahsus çok nadir kullanılan bir ektir¹²⁰, Uygur Türkçesinde rastlayamıyoruz. Ek Türkçenin tarihi devirlerinde de kullanılmamıştır¹²¹.

Muhtemelen ek isimden fiil yapma eki +lä- ekinin -b zarf-fiil eki ile genişlemesi sonucu ortaya çıkmıştır.

¹¹⁵ Ek, ÖZTÜRK, YUTG; KAŞGARLI, MUTG; TÖMÜR, HZUTG; HZUT; UTG eserlerin ilgili bölümlerinde yoktur.

¹¹⁶ HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 63'te bu ek yoktur, fakat bu ekin fonksiyonunu yerine getiren +(e)gü, +gü eki vardır.

¹¹⁷ ECKMANN, ÇEK, İstanbul 1988'de ek yoktur.

¹¹⁸ HÖÄT, s. 246 'da, ekin ikiden yediye kadar olan rakamlara gelebileceği belirtilirken; ÖTG, s. 328'de iki, üç, nadiren dört rakamına vasıtasız eklenebilirken, beş altı, yedi rakamlarına +ta (dane san affiksi) vasıtasıyla -törttalamız, beştalamız- şeklinde eklenebilmektedir.

¹¹⁹ HÖÄT, s. 246.

¹²⁰ HÖÄT; ÖTG; SJOBERG, USG; GABAIN, ÖG; WATERSON, age, eserlerde bu ek yoktur.

¹²¹ TEKİN, GOT; GABAIN, ETG; HACIEMİNOĞLU, KTG adlı eserlerde ek geçmemektedir.

Tespit ettiğimiz örneklerde ek sadece ince sıradan ünlülerin bulunduğu isimlere gelmektedir. Bu durumda ek kalınlık-incelik uyumuna uyar görünmektedir.

*Ek sayılara gelerek, yaklaşık, yaklaşmış, tamamlanmış ifadesi verir.

Ek, yigirmäläb(<yigirmi+äläb)(ÖTİL I, 347): yirmiye yakın, yaklaşık yirmi; yirmiye tamamlanmış, yirmisi birden.

*Soyut isimlerden yine soyut isimler türetir.

yüzäläb (<yüz+äläb)(ÖTİL II, 464): yığılmış bir şeyin üstünden alarak düzlenmiş, düz bir satıh haline getirilmiş veya eksiği tamamlanmış denkleştirilmiş, yüze denkleştirilmiş.

+äm(Özb); +em(Uyg)

körk+em “güzel, yakışıklı, gösterişli”(ÖTİL II, 420),(YUTS, 207)¹²²

körk: görünüş, güzel, güzel resim (ETG, 283); güzellik, endam, alamet, nişan biçim, kıyafet, heyet, resim (EUTS, 116); güzellik (DLTde, 73); güzellik, süs(KBi, 284); Çağatay- isim- güzellik, hüsnü an (TLg4, 152); (=görg) kaflar acemîdir, hüsn manasındadır (ALÇS, 357)

Ek nadir kullanılan eklerden bir tanesidir. Özbek ve Uygur Türkçeleri ile ilgili taradığımız sözlük ve diğer eserlerde bu ekle türemiş başka kelimeler bulamadık.

Bu eke taradığımız diğer metinlerde, başka kelimelerde rastlayamadık. *Görkem* kelimesi Türkiye Türkçesinde halk ağzında kullanılan canlı bir kelime olmasına rağmen, aynı eke Türkiye Türkçesi gramer kitaplarında da rastlayamadık¹²³.

¹²² Kelime “görk+em” şekliyle Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır. Türkçe Sözlük I, TDK, Ankara 1988, s. 564; Türkçe-Uygurçe Lügat, Mümin Abdulla Tüzken, Milletler Neşriyatı, Sincan 1989, s. 306 sözlükte güzellik kelimesinin karşılığı *körkem* olarak verilmiş.

¹²³ Türkçe Sözlük I, TDK, Ankara 1988, s. 564. Görk+em< görk kökünden türemiş olup,” *görk*, is. Hlk. güzellik, gösteriş”; “*görkem*, is. Hlk. Göz alıcı ve gösterişli olma durumu, debdebe, ihtişam, tantana, haşmet” demektir. Görk kelimesi yukarıda saydığımız sözlük ve eserlerde olmasına rağmen, bahsedilen ekle türemiş olan *görk+em* şekli yoktur.

Ekin tespit ettiğimiz örnekleri her iki şivede de incedir. Belki yapılacak yeni çalışmalarda başka isimler türettiği ve kalın şekilleri de tespit edilebilir.

+ân, +ân(Özb); +an, +en(Uyg)

Ek ET metinlerde bir kaç kelimedede geçen, az kullanılan fonksiyonu ve kökeni tartışmalı bir ektir¹²⁴. -an/-en isimden isim yapma ekinin muhtemelen, çokluk fonksiyonunda kullanıldığını ve Moğolca çokluk eki -n'den geldiğini ileri sürenler vardır¹²⁵.

Hacıeminoğlu, bu ekin muhtemelen birleşik bir ek olduğunu, ekin isimden fiil yapan -a/-e ekiyle, fiilden isim yapan -n ekinin birleşmesiyle ortaya çıkmış olabileceğini kuvvetli bir ihtimal olarak görür¹²⁶.

Ekin her iki şivede de kalın ve ince şekilleri örneklerle tespit edilmiştir. Tespit edilen örneklere göre ek kalınlık-incelik uyumuna uymaktadır.

* Ek, bazı isim kök veya gövdelerinde kalıplaşmıştır. Bu kelimelerdeki fonksiyonu zaten tartışmalıdır. Bunlarda ek sadakat, kuvvetlendirme ve muhtemelen çokluk bildirmektedir¹²⁷.

oğlan<oğul+ân (OTİL II, 529): erkek çocuk

*Ek, bazı sayı isimlerine gelerek belirsizlik zamiri yapmaktadır.

biran< bir+an(YUTS, 43) (=birav): birisi

*Ek, isim kök veya gövdelerine gelerek soyut kelimeler türetir.

¹²⁴TEKİN, GOT, s. 104. TEKİN bu ekin geçtiği kelimeye örnek olarak Köl İç Çor yazıtındaki yağrân<yâgr+ân kelimesini örnek verir. Çokluk ismi yapan -an/-ân ekinin ise Moğolca çokluk eki olan -n olduğunu belirtir. TEKİN, GOT, s. 121; GABAIN, ETG, s. 62'de ekin fonksiyonunu "sadakat ifadesi ve kuvvetlendirme, muhtemelen çokluk" olarak belirtir ve ârân(er, erkek, yiğit), oğlan(küçük çocuk, oğlan) ve ârtân(alev, alevler) kelimelerini örnek verir. Gabain, aynı eser s. 62'de ise ekin ârân kelimesinde küçültmeden ziyade çokluk fonksiyonunda olması gerektiğini belirtir.

¹²⁵POPPE, age, s. 92; Ekin Moğolca olabileceğini TEKİN, GOT, s. 121'de söylemektedir.

¹²⁶HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 14.

¹²⁷GABAIN, ETG, s. 44; aynı eser, s. 62.

borân<*bor+ân (ÖTİL I, 165) : kar ve yağmurla karışık şiddetli rüzgar; yağmur gibi yağdırılan nesne; şiddetli devam eden hareket, akım; boran< bor+an(YUTS,48): borağan, şiddetli rüzgar.

tozân< toz+ân¹²⁸(ÖTİL II, 243) boran md.165): gökyüzüne yükselen toz bulutu

*Ek, isim kök veya gövdelerine gelerek mekan isimleri türetir.

özen< öz+en(YUTS, 310): ırmak, çay, kanal;

özân< öz+ân(ÖTİL II, 495) su akan yatak, uzun çukurluk, su yolu.

+âr, +âr(Özb); +er(Uyg)

Her iki şivede de arkaik bir ektir. Sadece bir kaç kelimedede kullanılır. Bu ek ET ve BT'de sayı isimlerinden üleştirme sayı sıfatları türeten ektir¹²⁹. Ekin Özbek Türkçesinde hem kalın hem ince şekilleri varken, Uygur Türkçesinde sadece ince şekli bir sayısıyla birlikte kullanılmaktadır¹³⁰.

birâr(<bir+âr)(ÖTİL I, 120):herhangi bir, birisi

birärtä(<bir+ärtä< bir+âr+tä)(ÖTİL I, 121): birer, bir tane,

birer (<bir+er)(YUTS, 44): bir, herhangi bir, arasıra

+ât(Özb); +at(Uyg)

Ek, az kullanılan, nadir bir kaç kelimedede geçen isimden isim yapma ekidir. Eke, ET döneminde rastlamıyoruz¹³¹. Ek ve bu ekin türettiği iki kelime OT döneminde de hiç bir

¹²⁸ Aynı kelime ALÇS (Haz. Besim ATALAY), Ankara 1970, s. 204'te *tozañ şeklinde geçmektedir*. "tozañ: topraklı yumuşak yer"

¹²⁹ GABAIN, ETG, s. 75.

¹³⁰ ÖZTÜRK, YUTG, s. 29'da ekten "Sadece birer kelimesinde görülen arkaik bir ektir." diye bahseder. Bu ekin değişen fonksiyonu veya kalıplaşmış olarak karşıladığı mana belirtilmez.

¹³¹ TEKİN, GOT; GABAIN, ETG; ORKUN, ETY adlı eserlerin ilgili bölümlerinde ne bu ek, ne de bu kelimeler geçmektedir.

eserde rastlanmamaktadır¹³². İki şivede de birer örnek tespit ettiğimiz ekin kalın şekilleri vardır. İnce şekillerini tespit edemediğimiz ek bu durumda kalınlık-incelik uyumuna uymamaktadır.

suvât(<suv+ât)(ÖTİL II, 80): hayvanların sulandığı veya yıkandığı yer.

kumat(kum+at)(YUTS, 248): kumlu toprak.

+âv(Özb)

Ek, çağdaş Özbek Türkçesinde görülen bir isimden isim yapma ekidir¹³³. Birden yediye kadar olan sayılara gelerek ortaklık bildirmektedir¹³⁴.

Bu ekin de birleşik bir ek olması muhtemeldir. İsimden fiil yapma eki +a-¹³⁵ ile fiilden isim yapma eki +v¹³⁶ ekinin birleşmesiyle meydana gelmiş olabilir.

*Ek, sayı isimlerinden beraberlik ve topluluk bildiren isimler yapar.

âltâv(<âltı+âv) (ÖTİL I, 535): altı kişi veya nesne

beşâv(<beş+âv) (ÖTİL I, 109): beş kişi veya nesne

ettâv(<etti+âv)(ÖTİL I, 251): yedi kişi veya nesne

ikkâv(<ikki+âv)(ÖTİL I, 320): iki kişi veya iki nesne

törtâv(<tört+âv) (ÖTİL II, 254) dört kişi veya nesne

üçâv(<üç+âv) (ÖTİL II, 287) : üç kişi veya üç nesne

*Ek, yalnızca bir rakamı ile kullanıldığında asıl sayıyı ifade etmektedir.

¹³² HACIEMİNOĞLU, KTG; DLTd; KBi. Orta Türkçe döneminin gramer kitaplarında ve dönemde verilmiş eserlerin indeksinde bu kelimeler geçmemektedir.

¹³³ HÖÂT, 245; ÖTG, 307; WURM, agm, 157; SJOBERG, USG, 69; GABAIN, ÖG, 90.

¹³⁴ WURM, agm, 157.

¹³⁵ İsimden fiil yapma eki için Bak, GABAIN, ÖG, s. 36; SJOBERG, USG, s. 76

¹³⁶ HÖÂT, 245; ÖTG, 255; SJOBERG, USG, 70; GABAIN, ÖG, 38; WURM, agm, 153;

birâv(<bir+âv) (ÖTİL I, 120): bir, bir tane; (belirsizlik zamiri) birisi, herhangi birisi

*Ek sadece bir rakamında, belirsizlik zamiri manası vermektedir.

birâv(<bir+âv) (ÖTİL I, 120) birisi, herhangi birisi.

+âvlâb(Özb)

Ek birleşik bir ektir. +âvlâb<+âv+lâb<+âv-lâ-b, isimden isim yapma eki +âv ile isimden fiil yapma eki (+lâb<)+lâ-ve -b zarf-fiil eklerinin birleşmesiyle oluşmuştur¹³⁷.

*Ek sadece sayı isimlerine gelerek aynı türdeki varlıkların birliğini, beraberliğini ifade eder. Daha çok halk ağzında kullanılmaktadır. Birleşme, bir araya gelme veya getirme ifade etmekte; beraberlik bildirmektedir¹³⁸.

Ekin birleşik bir ek olması ekteki ünlülerin de farklı olmasını beraberinde getirmiştir. Eki meydana getiren +âv ekindeki ünlü kalın; +lâb ekindeki ünlü ise incedir. Ek böylece kalınlık-incelik uyumu dışında kalmaktadır. Ayrıca farklı kaynaklarda ekin sonundaki ünsüzün -b veya -p olarak değiştiğini görüyoruz.

*Ek, ünlü ile biten kelimelere geldiğinde kelime sonundaki ünlü düşmektedir.

törtâvlâb(<tört+âvlâb) (ÖTİL II, 254): dörtleşme, dört kişi olma; dörtleme, dört tane yapma.

üçâvlâp(<üç+âvlap)(WURM, Özbekçe, 157): üçü birden, üçer üçer.

+âvlân(Özb)

Bu ek de Özbek Türkçesinde beraberlik, ortaklık ifade eden¹³⁹ bir birleşik ektir. Ek, isimden isim yapma eki +âv, isimden fiil yapma eki -lâ ile filden isim yapma eki -n ekinin birleşmesiyle oluşmuştur diyebiliriz. +âvlân<+âv-lâ-n

¹³⁷ KORKMAZ, Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, Ankara 1994, s. 71; WURM, agm, s. 157.

¹³⁸ WURM, agm, s. 157.

Bu ekin bünyesindeki ünlüleri de kalınlık-incelik bakımından karışıktır. Yani ek kalınlık-incelik uyumuna uymamaktadır.

Ek, on sayısına kadar kullanılır, beraberlik manası ifade eder¹⁴⁰.

*Ekin fonksiyonu +âvlâb ile aynıdır.

âltâvlân(<âltı+âvlân) (ÖTİL I, 535): altısı birden, altışar altışar

ettâvlân(<etti+âvlân) (ÖTİL I, 251): yedi kişi birlikte, yedişer yedişer

ikkâvlân(<ikki+âvlân)(ÖTİL I, 320): iki kişi birlikte, ikişer ikişer

törtâvlân(<tört+âvlân) (ÖTİL II, 259): dört kişi birlikte, dörder dörder

üçâvlân(<üç+âvlân)(ÖTİL II, 287)(=üçâvâra) üçü birden, üçer üçer

+âlâvi(Özb)

Ek, sadece sayı isimlerine gelen bir ektir. İyelik eki ile kullanılmış manası verir. Bu ek de muhtemelen birleşik bir ektir. Eki meydana getiren ekler kendi ünlülerini korumuş olduğundan ekin bünyesindeki ünlüleri uyuma uymazlar.

törtâlâvi(KTLS I, 1075): dördü de

üçâvi(KTLS I, 1075): üçü de

+bâp(Özb)

İşlek olmayan, sadece bir kaç kelimedede geçen bir isimden isim yapma ekidir. Eke HÖÂT, ÖTG, ÖG, USG, ÖZÇ adlı eserlerde rastlayamıyoruz. Ancak ek Waterson'un Uzbek English Dictionary adlı eserinin sonundaki ekler listesinde vardır¹⁴¹. Burada da ekin

¹³⁹ Ortaklık, beraberlik ifade eden -Özbek Türkçesinde Cämlâvçi sanlâr- isimler için Bak, HÖÂT, 246; ÖTG, s. 328.

¹⁴⁰ KTLS I, s. 1075.

fonksiyonu lazım olan, elzem, gerekli şeklindedir, ancak bu bölümde verilen örnekleri ämmä>ämmä+bâp, men>men+bâp örneklerini aynı sözlükte bulamıyoruz.

Tespit edebildiğimiz örnekler ekin yalnızca kalın şekli kullanılır, ince şeklinin kullanılmasını tespit edemedik. Ek, kalınlık-incelik uyumunun dışındadır.

ädämbâp(<ädäm+bâp) (ÖTİL I, 520): kişiye yaraşır, kişiye lazım olan, hayatı için elzem olan.

işbâp(<iş+bâp) (ÖTİL I, 343): işe münasip, iş için kolaylık sağlayan, işte faydalı olan.

kışbâp(<kış+bâp) (ÖTİL II, 589): kışın işe yarayan, faydalı olan.

+bây(Özb)

Ek, az kullanılan, nadiren bir kaç kelime geçiren bir isimden isim yapma ekidir. Eke, HÖÄT, ÖTG, ÖG, USG, Özbekçe adlı çalışmalarda rastlayamıyoruz.

Tespit ettiğimiz örnekler ekin yalnızca ince şekilleridir. Ancak bu örneklerde ek ince sıradan ünlülerin bulunduğu isimlere gelmiştir.

*Ekin fonksiyonu, isimlerden sıfat türetmektir.

işbây(<iş+bây)(ÖTİL I, 343): becerikli, işe yatkın; iş yapma için en uygun yol, usul.

yilbây(<yil+bây) (ÖTİL I, 348): yıllığına paylaşılan; bir yıllığına şartla; yılda bir nöbetleşe değişilen

+ç(Özb);+ç(Uyg)

Ek, bazı isim köklerine eklenerek onlardan isim türetmektedir. İşlek bir ek değildir. Eki her iki şivede de birer kelime tespit edebildik.

GOT'da ekin ET'de kullanıldığını görüyoruz. Tekin ekin kullanımına ataç< ata+ç kelimesini örnek vermiştir Ekin fonksiyonu için küçültme olarak belirtmektedir¹⁴². Gabain ekin fonksiyonunu “küçültme, sevgi ve okşama” olarak belirterek ögüçüm(<öğü+ç+üm); ataçım(<ata+ç+ım) örneklerini verir.

Hacıeminoğlu ekin pek işlek olmadığını belirterek; ekin genellikle isme büyüklük ifadesi kattığını, bazan da küçültme, sevgi gibi manalarda müstakil kelimeler türettiğini belirtir¹⁴³. Ekin fonksiyonu için anaç “küçükken büyük anlayış gösteren kız”; aşıç “topraktan yapılmış çömlek”; ataç “küçükken büyüklük gösteren çocuk”; begiç “büyük bey” isimlerini örnek verir.

Eckmann ise eki ÇT'de +aç, +eç olarak tespit eder ve fonksiyonunu küçültme olarak belirtir¹⁴⁴.

Tespit ettiğimiz kelimelerde, aynı manada olmasa da benzer manada kelimeler türetmektedir diyebiliriz.

araç (<ara-ç)(YUTS, 15): seyrek, aralığı açık

bâğıç (<bâğı-ç)(ÖTİL I, 142): bağ

+çä(Özb); +ça, +çe(Uyg)

Özbek ve Uygur Türkçelerinde de diğer Türk şivelerinde olduğu gibi hem çekim hem yapım eki fonksiyonunda kullanılan bir ektir¹⁴⁵.

Türkçede, yapım ve çekim olarak ikiye ayırdığımız eklerin hatları kesin çizgilerle çizilmiştir ve bu ekler hiç bir zaman birbirlerinin yerine kullanılmazlar. Ancak bazı eklerin şu veya bu sebeple bu kuralı ihlal ettiği de bilinen bir gerçektir. Yalnız bu durum bu kurala istisna teşkil eden sadece bir kaç ek için geçerlidir ve umumileştirilemez. Zaten bu durumda olan ekler de fonksiyon değiştirmekten dolayı asfî fonksiyonlarını yitirirler¹⁴⁶. ET'den beri,

¹⁴² TEKİN, GOT, s. 104; GABAIN, ETG, s. 43.

¹⁴³ HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 13.

¹⁴⁴ ECKMANN, ÇEK, s. 31.

¹⁴⁵ Bu ek hakkında daha geniş bilgi için Bak, Zeynep KORKMAZ, “Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan isim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme” TDAY BELLETEN 1958, Ankara 1988, s. 41-68.

¹⁴⁶ KORKMAZ, Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, Ankara 1994, s 1.

dilin ihtiyaçlarından, bazı eklerdeki kullanış özelliklerinden ve dildeki gramer şekillerinin yetersizliğinden kaynaklanan bu duruma ek kalıplaşması olayı diyoruz¹⁴⁷.

Korkmaz'ın makalesinden anladığım kadarıyla +ça eki, muhtemelen önce yapım ekleri ile genişletilemeyen zamirlerde kalıplaşmış ve daha sonra ek bazı kelimelerde meydana getirdiği yeni anlamla yapım eki hüviyetini almıştır.

Eki, Tekin'in GOT'unda isimden isim yapım eki olarak göremiyoruz¹⁴⁸. Gabain'in ETG'sinde ise ek isimden isim yapma eki olarak geçmektedir. Ek, ança "biraz, o kadar", azrakça "çok az", antaça "tam o esnada, tam orada", azuça "veyahut", barça(<*bar-ır+ça) "bütün, hep" kelimelerinde küçültme ve kuvvetlendirme fonksiyonunda kullanılmakta ve eklendiği kelimededen edat fonksiyonunda kelimeler türetmektedir¹⁴⁹.

Hacıeminoğlu ise KTG'de, ekin eşitlik hali eki olduğunu ve bazı kelimelerde yapım eki hüviyetinde kalıplaşarak, küçültme ve kuvvetlendirme bildiren kelimeler türettiğini belirtmektedir¹⁵⁰.

Eckmann'ın, ÇEK'inde bu eki yapım eki olarak göremiyoruz. Fakat, añça "ana değin" (ALÇS, 28), barça "bütün, tamamen"(ALÇS, 123) gibi ekin türettiği kelimeler Çağatay Türkçesi döneminde kullanılmaktadır.

Günümüz Özbek Türkçesinde, kızılçä, kökçä, äläçä gibi kelimelerde isimden sıfat; boyun-boyınçä<boyn+çä gibi kelimelerde isimden isim yapma eki olarak geçmektedir¹⁵¹.

Ek, sayı isimlerinden sonra +lar çokluk eki ile birlikte belirsiz sayı sıfatları türetmektedir¹⁵².

Gabain, eki +ca/+ce şeklinde iki ayrı başlık olarak ele almış ve ekin 1. yetimce, kızca, karaca, kıskaca kelimelerinde zarf türettiğini; 2.kavim ve boy adlarına eklenerek dil ve

¹⁴⁷ KORKMAZ, Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, Ankara 1994, s. 2; GTS, s. 95.

¹⁴⁸ TEKİN, GOT, ilgili bölüm.

¹⁴⁹ GABAIN, ETG, s. 43.

¹⁵⁰ HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 13.

¹⁵¹ ÖTG, s. 256-257.

¹⁵² HÖAT, s. 246.

lehçe isimleri türettiğini, sayı isimlerinden sonra çokluk eki birlikte gelerek belirsiz sayı sıfatları türettiğini belirtmektedir¹⁵³.

Sjoberg, ekin sıfatlara, zamirlere, isimlere ve zarflara gelebilen eşitlik eki olduğunu belirtmektedir¹⁵⁴.

Wurm, ekin fonksiyonlarını altı başlıkta ele almış¹⁵⁵:

1. İsimlerden sonra gelerek küçültme bildirir. **kitâp+çä**
2. Sıfatlarda manayı zayıflatır. **kâra+ça**
3. Millet ve kavim isimlerinde, isim, sıfat ve zarf kullanımında dilleri belirtir. **Özbek+çä**
4. Diğer eklerle birlikte sıfat ve zarf yapar **bâtir+lar+çä**
5. Sayılardan **säkkiz+ta+ça**, **miñ+lar+ça** gibi sayı sıfatları türetir.
6. Kendisinden sonra gelen çekim ekleri ile birlikte zarf yapar. **özbek+ça+si+ga**

Waterson, sözlüğünün sonundaki ekler listesinde eki iki fonksiyonda iki ayrı başlıkta ele almış¹⁵⁶:

1. Ek isimlere gelerek aynı cinsten daha küçük olanı ifade eder. **kitab-kitab+ça**, **kuzu- kuzu+ça** gibi.
2. Kavim isimlerine gelerek dil isimleri türetir. **Özbek+çe**

Günümüz Uygur Türkçesinde ise ek, Tömür'e göre isimlerden sıfat türetir¹⁵⁷.

kahrmanlar+ça, **ahmaklar+ça**; **dihkan+ça+si+ga**, **esger+çe+si+ge**; **hazır+çe**, **bugün+çe**, **böyleçe** gibi.

¹⁵³ GABAIN, ÖG, s. 31.

¹⁵⁴ SJOBERG, USG, s. 72-74.

¹⁵⁵ WURM, agm, 147.

¹⁵⁶ WATERSON, age, 188.

¹⁵⁷ TÖMÜR, HZUT, s. 152-154

HZUT'de ise ek sıfatlardan isim türeten bir ektir¹⁵⁸. **kızıl+ça, kök+çe** gibi.

Kaşgarlı, ekin önceden çekim eki olduğunu belirttikten sonra fonksiyonunun değiştiğini bildirmekte ve şöyle sıralamaktadır¹⁵⁹.

1. Dil isimleri türetmektir. Erep+çe, İngiliz+çe, Türk+çe, Uygur+çe, Kazak+çe, Fransız+çe gibi
2. Bu ek bazen kalıplaşmış olarak ayrı isimler yapar. ak+ça “para”, tük+çe “ekmeğin üstüne süs yapmak için kullanılan alet”, tam+ça “damla”, kök+çe “ bir kavun türü” gibi

Öztürk, eki isimden isim yapma eki olarak almış ve üç fonksiyonunun olduğunu belirtmiş¹⁶⁰:

1-İsmlere eklenerek o ismin küçüklüğünü bildiren isimler türetir. kitap+çe, depter+çe, sızık+çe gibi

2- Millet ve boy adlarına gelerek dil ve lehçe isimleri türetir. Uygur+çe, Karakalpak+çe gibi

3- Sayı isimlerinin sonuna gelerek miktar bildirir. beş+çe “beş kadar”, on+çe “on kadar” gibi.

Özbek ve Uygur Türkçelerinde bu ekle türetilmiş kelimeler ve ekin fonksiyonları şöyledir:

*İsmlere eklenerek, o isimle ilgili daha küçük manada olanını ifade eder.

¹⁵⁸ HZUT, s. 77.

¹⁵⁹ KAŞGARLI, MUTG, s. 94

âyimçä(<âyim+çä)(ÖTİL I, 527): hükümdar ailesine mensup genç kız; kibar, nazik(âyim: kızların isimleriyle birlikte kullanılan unvan; aynı kelime Uyg. Türkçesinde abla, hanım, bayan anlamında kullanılmakta)

ciççä(<ciç+çä)(ÖTİL I, 283)(ağız) az, azıcık

çapça(<çap+ça)(YUTS, 70): kürek

dänäçä(<dänä+çä)(ÖTİL I, 233) küçük tane, zerrecik

égiçe(<égi+çe)(YUTS, 121): (=siñil) abla ve küçük kız kardeş, kız kardeşler

égizçe(<égiz+çe)(YUTS, 123): sözlü

gälçä(<gäl+çä)(ÖTİL II, 651): boyu küçük, cüce; ana dilinden başka dilde düşünüp konuşmayan, kolayca okuyup anlayamayan

ilgiçe(<ilgi+çe)(YUTS, 174): iğ

kelemçe(<kelem+çe)(YUTS. 230): filiz, sürgün

kiygamça(<kiyğam+ca)(YUTS, 239): dar dilimli, iste kurutulmuş et

koşımça(<koşım+çä)(ÖTİL II, 643): mevcut nesne ve hadiseye ilave olan, eklene; fayda; tartışılan karar, yeni fikir, mülahaza; (gramer) ek; esas nesneye koşulan herhangi bir şey; ilave

koşumça(<koşum+ça)(YUTS, 245): (gramer) ek

koşumçe(<koşum+çe)(YUTS, 245): eklem, ilave, ek

kölçe(<köl+çe)(YUTS, 204): evlek

kulakça(<kulak+ça)(YUTS, 247): kürklü kışlık börk; kışlık baş giysisi

külçä(<kül+çä)(ÖTİL I, 404): tandırda yapılan, küçük yuvarlak ekmek

külçe(<kül+çe)(YUTS, 211): çörek

nimça(<nim+ça)(ÖTİL I,): köynek üstünden ve dış giyimin altından giyilen yensiz ve yakasız kadın iç giyimi; (eski) ağırlığı 400 grama yakın olan ağırlık ölçüsü

nimçe(<nim+çe)(YUTS,290): bir tür kadın giysisi

oñçe(<oñ+çe)(YUTS, 296): yalnız, tek başına

önçe(<ön+çe)(YUTS, 306): deste, buğday destesi

örükçe(<örük+çe)(YUTS, 307): erik çiçeği

päyçä(<päy+çä)(ÖTİL I, 568): (anatomi) ses organları(küçük dil)

sarıçä(<säräk+çä)(ÖTİL II, 23): dilin ucunda peyda olan küçük şişlik.

tamçe(<tam+çe)(YUTS, 388): damla(Özb. Türkçesinde tāmçi: damla ÖTİL II, 202)

tayınça(<tayın+ça)(YUTS, 395): dana

toğräмçä(<toğräм+çä)(ÖTİL II, 260): (=toğrälgän,=toğrämä)doğranmış, dilim

uruçä(<uruk+ça)(YUTS, 438): çekirdek

yoqçä(<yok+çä)(ÖTİL I, 356): (ağız)çok az, yok denecek kadar az

yolçe(<yol+çe)(YUTS, 470): geçerken(?), yolüstü

zingirçä(<zingir+çä)(ÖTİL I, 306): çok az, azıcık

ziräpçä(<ziräp+çä)(ÖTİL I, 307): deriye batan sivri uçlu çöp, diken

*Kavim ve boy isimlerine eklenerek dil ve lehçe isimleri türetir.

Äräbçä(<Äräb+çä)(ÖTİL I, 50): Araplara, Arap alfabesi, dili ve medeniyetine ait;
Arap dili

Bälğärçä(<Bälğär+çä)(ÖTİL I, 129): Bulgar dili, edebiyatı ve medeniyetine ait;
Bulgar dili

Belârusçä(<Belârus+çä)(ÖTİL I, 100): Belarus dili, edebiyatı ve medeniyetine ait;
Belarus dili

Gruzinçä(<Guzin+çä)(ÖTİL I, 194): Gruzın alfabesi, edebiyatı ve medeniyetine ait

İnglizçä(<İngliz+çä)(ÖTİL I, 327): İngilizlere, alfabesine, dil ve edebiyatına ait;
İngiliz dili

İspançä(<İspän+çä)(ÖTİL I, 336): İspanyollara, İspanyol halkı dili ve medeniyetine
ait; İspanyol dili

Lätinçä(<Lätin+çä)(ÖTİL I, 427): Latin dili

Litvächä(<Litvā+çä)(ÖTİL I, 432): Litvan dili

Orısçä(<Orıs+çä)(ÖTİL II, 512): Rusça

Orusçe(<Orus+çe)(YUTS, 298): Rusça

Estänçä(ÖTİL II, 454), Färgänäçä(ÖTİL II, 297),Hitâyçä(ÖTİL II,327)
Özbekçä(ÖTİL II, 495), Tâcıkçä(ÖTİL II, 196), Tâtärçä(ÖTİL II,133), Uyğurçä(ÖTİL II,
270) gibi

Günümüz Uygur Türkçesi ile ilgili gramer kitaplarında +ça/+çe isimden isim yapma ekinin fonksiyonları arasında “kavim ve boy isimlerinden dil ve lehçe türetir” ibaresi olmasına rağmen Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde bu ek ile türetilmiş dil ve lehçe isimleri oldukça azdır. Sözlükte bu ek ile türetilen dil ve lehçe isimleri yerine ‘dili’ kelimesiyle yapılan isim tamlaması tercih edilmiştir. Aynı sözlüğün -çe maddesinde de, ekin isimden isim yapma eki olduğu ve dil isimleri türettiği belirtilmektedir¹⁶¹.

*Renk isimlerine eklenerek, o renge yakın veya o renkten bozulmuş yeni renk isimleri türetir. Yine renk isimlerine eklenerek bu rengi hatırlatan başka isimler(yer, bitki, meyve vd) türetir.

aqçe(<ak+çe)(YUTS, 7):beyazımsı

äläçä(<älä+çä)(ÖTİL I, 39): kola takılan bir süs eşyası

alça(<al+ça)(YUTS, 8): vişne

qâräçä(<kârä+çä)(ÖTİL II, 601): rengi karaya yakın; avam, halka mensup kişi

qızılçä(<qızıl+çä)(ÖTİL II, 571): eti ve tüyü kızıl renkli bir av hayvanı; kızıl hastalığı

qızılçe(<qızıl+çe)(YUTS, 241): pancar

kökçä(<kök+çä)(ÖTİL I, 414): bir kavun türü

kökçe(<kök+çe)(YUTS, 203): bir kavun türü

zämçä(<zäm+çä)(ÖTİL I, 297): kavunun bir türü

*Ek, bazı kelimelerde fazlalık ve abartma ifade etmektedir.

ançe(<an+çe)(YUTS, 13): çok, birçok, o kadar

ârtıqçä(<ârtıq+çä)(ÖTİL I, 543): belli bir miktardan fazla, çok; haddinden fazla; gereksiz, lüzumsuz

artuqçe(<artuq+çe)(YUTS, 117): fazlasıyla

âşiqçä(<âşiq+çä)(ÖTİL I, 555): fazla, artık; fazlalık

âzmunçä(<âzmun+çä)(ÖTİL I, 525): az değil, çokça

barçe(<bar+çe)(YUTS, 30): bütün, hep, tüm, tamamı

çoqça(<çoq+ça)(YUTS, 84): tepe

oşuqçe(<oşuq+çe)(YUTS, 299): artık, fazla, aşırı; faydasız, gereksiz

ölgünçe(<ölgün+çe)(YUTS, 304): ölene kadar, ölürcesine, daha çok, aşırı

*Ek, Özbek Türkçesinde bazı isimlerinden sonra +lar çokluk eki ile birlikte kullanılarak fazlalık, aşırılık anlamı katmaktadır.

dünyälärçä(<dünyälär+çä)(ÖTİL I, 239): nihayetsiz, çok, sayılamayacak kadar çok

yıllärçä(<yıllär+çä)(ÖTİL I, 348): uzun yıllar boyu

yüzlärçä(<yüzlär+çä) (ÖTİL II, 464): yüz civarında, yüze yakın, çok, sayılamayacak kadar çok

*Ek ayrıca Özbek Türkçesinde kendisinden sonra üçüncü teklik şahıs iyelik eki ve yönelme ekini alarak da kullanılmaktadır.

+çäsığä(<+çä+si+ga) birleşik ekinin bazı kelimelerdeki kullanılışı +çä ekinin fonksiyonunu icra etmektedir.

“açiqçä(<âçiq+çä)(ÖTİL I, 553): (=âçikçäsığä) açıkça” örneğinde olduğu gibi.

+çäsığä birleşik eki aynı zamanda -bazı kelimelerde - +larça birleşik ekinin fonksiyonunu da üstlenmektedir.

märdçäsığä< märd+çäsığä)(ÖTİL I, 447): (=märdläärçä)

yigitçäsığä(<yigit+çäsığä)(ÖTİL I, 347)(= yigitläärçä, yigitläärçäsığä)

*Bazı kelimelerde ise +çäsığä birleşik eki +ça eşitlik ekinin fonksiyonunu üstlenmektedir.

hätinçäsığä(<hätin+çäsığä)(ÖTİL II, 334): kadınlara benzer, kadınlara has şekilde

härbiyçäsığä(<härbiy+çäsığä)(ÖTİL II, 687): harbî olanlara has bir şekilde, harbî kişilere benzer

éskiçäsığä(éski+çäsığä)(ÖTİL II, 454): eski örf ve adetlere has şekilde, eskisi gibi,

yangiçäsığä(<yangi+çäsığä)(ÖTİL II, 484): yeni yol, yeni usulle, yeni örf ve adetlere benzer şekilde

*Ek, Özbek Türkçesinde bazı kelimelerde Arapçadaki nispet î'sinin görevini yüklenmiş durumdadır.

âskärçä(<âskär+çä)(ÖTİL I, 58): asker gibi, askerlere has

bälälärçä(bälälär+çä)(ÖTİL I, 128):çocuklara has şekilde, çocuklara benzer, çocuklar gibi

eskiçä(>eski+çä)(ÖTİL II, 454): eskiye ait, tarihi

käläçä(<kälä+çä)(ÖTİL II, 544): şehre has

qışlâqçä(<qışlâq+çä)(ÖTİL II, 589): kışlağa, kış hayatına, kışın kişilere has olan

mähsimçä(<mähsim+çä)(ÖTİL I, 453): (=hâtınçalış) kılık ve tavırları kadınlara benzeyen erkek

*Ek, Uygur Türkçesinde bazı kelimelerde alet isimleri türetir

ağamça(<ağam+ça)(YUTS, 4): halat, urgan

belçe(<bel+çe)(YUTS, 34): kazağı, demir kürek

boyunçe(<boyun+çe)(YUTS, 50): hamut

yezikçe(<yezik+çe)(YUTS, 467): pusula, hatıra; yazılı, yazı halinde

*Ek Özbek ve Uygur Türkçelerinde aşağıdaki kelimeleri de türetmektedir:

adettikiçe(<adettiki+çe)(YUTS, 4): normal

ärçä(<är+çä)(ÖTİL I, 56): servigiller ailesine mensup, iğne yapraklı, daima yeşil bir ağaç

arça(<ar+ça)(YUTS, 15): akçam, köknar

äyrinäçä(<äyrinä+çä)(ÖTİL I, 34): farklı, başka, özge

ayrimçe(<ayrim+çe)(YUTS, 25)(=ayrikçe) ayrıca, özel halde

bâşqâçä(<bâşqâ+çä)(ÖTİL I, 140): başkalarından bir yönüyle veya tamamıyla farklı, özge

başqiçe(<başqi+çe)(YUTS, 32): başkaca, ayrıca

bériçe(<béri+çe)(YUTS, 38): olduğu kadar

bilişimçä(<bilişim+çä)(ÖTİL I, 114): bildiğime göre, bildiğim kadarıyla

bölekçe(<bölek+çe)(YUTS, 50): ayrıca (bölekçelik: ayrıcalık)

cönlikçä(<cönlik+çä)(ÖTİL I, 293): esenlikle

dümçä(<düm+çä)(ÖTİL I, 238): dağmık, destesiz

döndikçä(<döndik+çä)(ÖTİL I, 243)(ağız) bir tür ip ya da ipek dokuma

hazırçe(<hazır+çe)(YUTS, 151): şimdilik

ilmsizlärçä(<ilmsizlär+çä)(ÖTİL I, 323): cahil kişilere has bir şekilde

qaqçe(<qaq+çe)(YUTS, 190): taze, olgun meyve

qoyimçä(<qoyim+çä)(ÖTİL I, 429)lakab md) : lakab

körlärçä(<körlär+çä)(ÖTİL I, 420): (=kör-körânä) körü körüne

körpäçä(<körpä+çä)(ÖTİL I, 421): oturmak ve yatmak için içi pamukla doldurulmuş yumşak döşek, minder

musiçä(<musi+çä)(ÖTİL I, 483): güvercinler ailesine mensup, insanlara yakın bir kuş

oğurluqçe(<oğurluq+çe)(YUTS, 293): gizli halde, duyurmadan “ogurluk: hırsızlık”

ortäçä(<ortä+çä)(ÖTİL II, 515): ölçü, miktar, vezin; vasat

örtänçä(<örtän+çä)(ÖTİL II, 515): üç kardeşin ikincisi, büyüğün küçüğü ve küçüğün büyüğü olan

öşänçä(<öşän+çä)(ÖTİL II, 526): belirtilen miktarda; şu kadar

otturiçe(<otturi+çe)(YUTS, 300): ortalama

özbâşımçä(<özbâşım+çä)(ÖTİL I, 93 bebaş md): başına buyruk

özbeşimçe(<özbeşim+çe)(YUTS, 310): keyfi, isteğine göre

özgäçä(<özgä+çä)(ÖTİL II, 496): başkalarına benzemeyen, farklı

özgiçe(<özgi+çe)(YUTS, 311): başka, bambaşka

türliçä(<türli+çä)(ÖTİL II, 226): türlü şekilde, türlü yolla

yahşilikçä(<yahşilik+çä)(ÖTİL II, 490): kötü bir hadiseye mahal vermeden, güzellikle

yangiça(<yangi+ça)(ÖTİL II, 483): eskiden olmayan yeni usulde, yeni tertipte; eskilerden farklı yeni ortaya çıkmış

zâğçä(<zâğ+çä)(ÖTİL I, 310): kargagiller ailesine mensup kanatları siyahımsı bir tür kuş

+çäq(Özb); +çaq, +çek(Uyg)

Hem Özbek hem de Uygur Türkçelerinde yaygın olarak kullanılan bir isimden isim yapma ekidir. Bu ek Özbek ve Uygur Türkçelerinde çäq/çek şeklinde hem isimden isim hem de fiilden isim yapma eki olarak mevcut. Türkçede kelimeler isim ve fiil olarak kesin şekilde ikiye ayrılır ve her biri kendi kelime sınıflarıyla kesinkes sınırlanmış gramer ve türetme eklerinden ibaret özel bir gruba dahildir¹⁶² diyorsak da, meydana geliş şekillerini kesin

olarak tespit edemediğimiz bu gün aynı şekilde telaffuz edilen fakat biri isim tabanlarına, biri fiil tabanlarına gelen aynı şekilde iki ayrı ek var.

Ek ET'den beri kullanılan, küçültme ve sevgi bildiren kelimeler türeten bir ektir¹⁶³. Karahanlı Türkçesi dönemini ele alan eserlerde eki göremiyoruz¹⁶⁴. Çağatay Türkçesinde ekin, küçültme ve alet isimleri yapan bir isimden isim yapma eki olarak kullanıldığı belirtilmektedir¹⁶⁵.

Korkmaz, bu ekin meydana gelişini +ça eşitlik hali eki ile +ok kuvvetlendirme edatının kaynaşmasına bağlamaktadır. Korkmaz yine de ihtiyatla yaklaşarak bu gün pek çok Türk lehçe ve şivesinde kullanılan bu ekle yapılan teşkillerin hepsinin bu şekilde meydana gelmediğini, bir kısmının +çık küçültme ekinden geldiğini belirtmektedir¹⁶⁶. Ekin bazı Türk lehçe ve şivelerinde çekim eki fonksiyonunda da kullanılması Korkmaz'ı haklı çıkarmaktadır.

Marcel Erdal da, ekin bir birleşik ek olduğu kanaatindedir¹⁶⁷.

Ek, HÖÄT'ta (çâq/çäk, çık/çik) sıfat türeten ekler¹⁶⁸; ÖTG'de (cäk) isim türeten ek¹⁶⁹ olarak geçmektedir. Gabain de ekin birleşik bir ek olduğu kanaatindedir. +çaq/+çek (<+ça ile +ak) eklerinin birleşmiş şekli olarak almış ve ekin fonksiyonunun küçültme ve şefkat bildirme olduğunu belirtmiş¹⁷⁰. Sjoberg bu ekten hiç bahsetmezken¹⁷¹ Wurm eki +çâq/+çäk olarak almış (nadiren +çık derken iki eki aynı olarak görmüş) fonksiyonunu da küçültme ve sevgi olarak belirtmiş¹⁷².

Uygur Türkçesinde ise, Tömür eki +çaq/+çek olarak almış¹⁷³; UTG'de ek sıfat türeten ekler başlığında +çaq, +çek, +çuq¹⁷⁴ olarak mevcut; HZUT'de bu ek - fiilden sıfat

¹⁶³ GABAIN, ETG, s. 43; Eki TEKİN'in GOT'da göremiyoruz.

¹⁶⁴ HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 13-16.

¹⁶⁵ ECKMANN, ÇEK, s. 32. Ekin türettiği kelimelere bekçek "küçük bey", çukurçaq "küçük çukur", alınçaq "atın alın süsü", yançaq "atın yanlarına bağlanan zırh" kelimeleri örnek verilmektedir.

¹⁶⁶ KORKMAZ, "Türkçede ok/ök Kuvvetlendirme(intensivum) Edatı Üzerine", TDAY BELLETEN 1961, Ankara 1988, s. 13-29.

¹⁶⁷ Marcel ERDAL, OTW₁, s. 44-47.

¹⁶⁸ HÖÄT, s. 234.

¹⁶⁹ ÖTG, s. 255

¹⁷⁰ GABAIN, ÖG, s.

¹⁷¹ SJOBERG, USG, s. 69-74.

¹⁷² WURM, agm, s. 147.

yapan ekler bahsinde olmasına rağmen- isimden isim yapma eki olarak alınmamış¹⁷⁵. Öztürk eki +çaq/+çek olarak almış, fonksiyonunu da “ İsimlerden sevgi ve küçültme bildiren yeni isimler yapar.” şeklinde belirtmiş¹⁷⁶. Kaşgarlı eki +çaq/+çek, +çuq olarak almış, fonksiyonunu “ küçültme ve sevgi eki” şeklinde belirtmiş ancak ekin sevgi fonksiyonunda daha işlek olarak kullanıldığını bildirmeden geçememiş¹⁷⁷.

Ek, Özbek Türkçesinde yalnız kalın şekilde; Uygur Türkçesinde ise hem kalın hem ince şekildedir. Özbek Türkçesinde bu ek ile türemiş ince sıradan ünlülerin bulunduğu isimler kalınlık-incelik uyumuna uymazken, Uygur Türkçesinde kalın ve ince şekilleri olduğu için uyarlar.

Özbek ve Uygur Türkçelerinde bu ek ile türemiş isimler ve ekin fonksiyonları şöyledir:

*Ek isimlere gelerek küçültme ve sevgi bildirir

kelinçâq(<kelin+çâq)(ÖTİL I, 377): gelin

kelinçek(<kelin+çek)(YUTS, 197): gelin; yeni evli gelin

qizçaq(<qiz+çaq)(YUTS, 240): küçük kız

qoççâq(<qoç+çâq)(ÖTİL II, 642): (=qoziçâq)kuzucuk

komçaq(<kom+çaq)(YUTS, 243)(ağız) kurbağa yavrusu; kurbağacık

qoziçâq(<qozi+çâq)(ÖTİL II, 630): kuzucuk, küçük kuzu

qoziçaq(<qozi+çaq)(YUTS, 247): kuzucuk, küçük kuzu

qulunçâq(<qulun+çâq)(ÖTİL II, 618): küçük kulun, kuluncuk

quşçaq(<quş+çaq)(YUTS, 250): küçük kuş

¹⁷⁴ UTG, s. 74

¹⁷⁵ HZUT, s. 104.

¹⁷⁶ ÖZTÜRK, YUTG, s. 26.

örgimçâq(<örgim+çâq)(ÖTİL II, 510): örümcek

tâyçâq(<tây+çâq)(ÖTİL II, 198): küçük tay, taycık

tayçaq(<tay+çaq)(YUTS, 395): tay, küçük tay

*Eklendiği isimle ilgili -küçüklük ifade etmekle birlikte- alet isimleri türetir

ärğimçâq(<ärğim+çâq)(ÖTİL I, 56)(=häyınçâq) ağacın yüksek dallarına veya benzeri bir yere ip bağlanarak yapılan salıncak

boyunçaq(<boyun+çaq)(YUTS, 50): tasma

gupçâq(<*gup+çâq)(ÖTİL I, 200): hedef tahtasının merkezi

gürçek(<gür+çek)(YUTS, 138): kürek

hetçek(<het+çek)(YUTS, 164): mektup gibi bir şeyler

kekiçek(<keki+çek)(YUTS, 193): küçük balta

qoğırçâq(<qoğır+çâq)(ÖTİL II, 646): insan veya başka bir nesneye benzetilerek yapılan çocuk oyuncağı; kendi başına iş yapamayan, bağımlı kişi veya hükümet

qurçâq(<qur+çâq)(ÖTİL II, 625): (=qoğırçâq)

qorçaq(<qor+çaq)(YUTS, 244): (=koçaq)kukla, çocuk oyuncağı; çok güzel, resim gibi

quramçaq¹⁷⁸(<quram+çaq)(YUTS, 249): (ağız) ok kılıfı, ok kuburu

leñgilçaq(<leñgil+çaq)(YUTS, 255): yay, yaylı; eyer, palan

lingiçek(<lingi+çek)(YUTS, 256): eyerin iskelesi

liñgilçaq(<liñgil+çaq)(YUTS, 256)(leñgilçaq) yay; eyer

¹⁷⁸ Bu kelimenin kökü Moğolca *kor* "ok kılıfı, sadak" kelimesinden gelmiş olabilir. Ali Şir Nevayi, *Muhakemetü'l-Lügateyn* (Haz. F. Sema Barutçu ÖZÖNDER.), Ankara 1996, s. 36.

liñirçaq(<liñir+çaq)(YUTS, 256): yük eyeri; yük vurma eyeri

mäymunçâq(<mäymun+çâq)(ÖTİL I, 442): (ağız) hocâğät

munçâq(<*mun+çâq)(ÖTİL I, 481): cam, taş ve benzeri nesnelere yapılan, ziynet olarak ipe dizilip boyna takılan taneler.

munçaq(<mun+çaq)(YUTS,278)(=monçaq) boncuk

oyunçâq(<oyun+çâq)(ÖTİL II, 498): oyuncak

oyunçaq(<oyun+çaq)(YUTS, 302): şen, neşe, eğlence

sanduççaq(<sanduç+çaq)(YUTS, 340): küçük sandık

sükçek(<sük+çek)(YUTS, 367):(süke: sopa) küçük değnek

şeytançaq(şeytan+çaq)(YUTS, 377): bisiklet

tikmäçâq(<tikmä+çâq)(ÖTİL II, 192): içine bir şeyler komak için dikilen kapçık, küçük kap, kılıf

yarğuçâq(<yarğuç+çâq)(ÖTİL I, 263): bazı taneli yiyecekleri öğüten alet, el değirmeni

yarğičaq(<yarğič+çaq)(YUTS, 460): el değirmeni

*Eklendiği isimle ilgili yer ve nesne isimleri türetir

äylänmäçâq(<äylänmä+çâq)(ÖTİL I, 32): eğlence yeri; kızlar arasında oynanan bir oyunun adı

burçâq(<bur+çâq)(ÖTİL I, 153): açığı; nesnelere kesiştiği yer; duvarların kesiştiği yer, bucak; taraf, yön

dümçek(<düm+çek)(YUTS, 107): kambur, tümsek, kabarık

domçaq(<dom+çaq)(YUTS, 104): iri parça, kütle, yığın

yesiçaq(<yesi+çaq)(YUTS, 466): oval, söbü

*Müşahhas isimler türetir

qara qumçaq(<qara qum+çaq)(YUTS, 221): esmer, yağız

qirpiçâq(<qirpi+çâq)(ÖTİL II, 582): (=piçâbâzlik) şiddetli vuruşma, kavga

köñülçek(<köñül+çek)(YUTS, 206): başkalarının isteğine hoşgörü ile bakan

köpiçek(<köpi+çek)(YUTS, 206): (ağız) körpe; pamuklu döşek

külgünçek(<*külgün+çek)(YUTS, 211): çok gülen

lökçek(<lök+çek)(YUTS, 257): hörgüç; terbiyesiz, küstah, kavgacı

oyunçâq(<oyun+çâq)(ÖTİL II, 497): bir şey yüzünden bahse girme, müsabaka

sökiçâq(<söki+çâq)(ÖTİL II, 96): hiç kimseden yardım almadan kendi kendine sökmek; dönmek

târtişmâçâq(<târtişmâ+çâq)(ÖTİL II, 207): nikah töreninde erkek ve kadın tarafı olan kadınlar arasında birbirini çekmek şeklinde oynanan oyun

yalınçâq(<yalın+çâq)(ÖTİL II, 479): yalancı?

yirğitmâçâq(<yirğitmâ+çâq)(ÖTİL I,334): bir nesneyi birbirine iterek oynanan oyun.

yiğınçâq(<yiğın+çâq)(ÖTİL I, 350): bir araya getirilmiş, tertipli, yığılmış; dağınık olmayan, toplanmış yığın halinde

jiginçaq(<jigin+çaq)(YUTS, 182): derli toplu

*Şu kelimeler de +çaq/+çek ekiyle türemiş diğer isimlerdir

bebilçâq(<bebil+çâq)(ÖTİL I, 93): ayak izi

çömçek(<çöm+çek)(YUTS, 86): dal, budak, ağaç

qāvâçâq(<qāvâ+çâq)(ÖTİL II, 591): pamuğu alınmış koza, boş koza

kemirçek(<kemir+çek)(YUTS, 198): kıkırdak

qılçaq(<qıl+çaq)(YUTS, 234): kaba yünlü koyun

kölçek(<köl+çek)(YUTS, 204): su birikintisi; küçük göl; tepsi

kömirçâq(<kömir+çâq)(ÖTİL I, 415): (=kemirçâq) pişirilen veya kavrulan yiyeceğin fazlaca yanmış, fazla pişmiş kısmı

kömüçek(<kömü+çek)(YUTS, 204): (anatomi) kıkırdak

quyumçaq(<quyum+çaq)(YUTS, 251): (anatomi) kuyruk sokumu

külçek(<kül+çek)(YUTS, 211): erişte, erişte çorbası

lokiçaq(<loki+çaq)(YUTS, 257). Hörgüç

paqalçaq(<paqal+ça)(YUTS, 313)k: bacak

pöpüçek(<pöpü+çek)(YUTS, 326): saç tutamı, perçem

purçaq(<pur+çaq)(YUTS, 327): nohut, bezelye

soquçaq(<soqu+çaq)(YUTS, 358): ağaç kakan; uzunca yuvarlak, uzunca

sonçaq(<son+çaq)(YUTS): (ağız) arka

taşqumçaq(<taşqum+çaq)(YUTS, 393): (=taşpaka)kaplumbağa

toquçaq(<toqu+çaq)(YUTS, 417): elma cinsi

tügünçek(<tügün+çek)(YUTS, 430): düğüm

uzunçaq(<uzun+çaq)(YUTS, 443):(=sozunçaq) uzunca

yamçaq(<yam+çaq)(YUTS, 457): saksı, balçıktan yapılmış çanak

yortmäçäq(<yortmä+çäk)(ÖTİL I, 354): yortib, säkräb yurädigän

+çalış(Özb)

Özbek Türkçesinde sadece bir örnekte rastladığımız bu ekin birleşik olup olmadığı hususunda bir şey söylemek şimdilik zor. Tespit ettiğimiz örnek birleşik bir kelime de olabilir. Şimdilik sadece tespit ettiğimizi belirtmekle yetiniyoruz.

xätinçalış (<xätin+çalış)(ÖTİL II, 334): kılığı, hareket ve tavrı kadınlara benzeyen erkek

+çän(Özb);+çan(Uyg)

Türkçenin tarihi devirlerinde kullanılmayan bir ektir. Bu ek tarihi devirlerde kullanılıyordu da yazıya mı geçmedi, son dönemde başka eklerin birleşmesiyle mi ortaya çıktı, yoksa ek yabancı dillerden alıntı bir ek midir bu konuda yapılmış çalışmalarda bir hükme raslayamıyoruz.

Ek, HÖÄT'de sıfat türeten ek olarak alınmış¹⁷⁹, ÖTG'de ise bu ek hiç yok¹⁸⁰. Gabain eki +can/+cen, +cañ/+ceñ¹⁸¹; Wurm, +çän, +çäñ şeklinde almış; Sjoberg'in eserinde ise eke raslayamıyoruz¹⁸², Waterson'un eserindeki ekler listesinde ek, +çän şeklinde alınmış, +çäñ şekli ise ayrı bir başlıkta örnek gösterilmeden verilmiştir¹⁸³. Clauson'un sözlüğünün baş kısmındaki ekler listesinde -çañ ek olarak var, fakat fiilden isim türeten ekler listesinde¹⁸⁴.

Özbek Türkçesinde de, Uygur Türkçesinde de ek tek şekillidir ve büyük ünlü uyumuna uymaz.

¹⁷⁹ HÖÄT, s. 234.

¹⁸⁰ ÖTG, s. 254-257.

¹⁸¹ GABAIN, ÖG, s. 32.

¹⁸² SJOBERG, USG, s. 69-74.

¹⁸³ WATERSON, age, s. 188.

¹⁸⁴ Sir Gerard CLAUSON, age, s. 45. (ek, “-çañ only(?) in ayañçañ : perhaps connotes habitual action.” Şeklinde verilmiş)

*Ek, geldiği isim tabanlarının ifade ettiği mananın bir kişide veya nesnede çok bulunduğunu; özelliğın o kişi veya nesnenin yapısında olduğunu ifade eden isimler türetir.

boyçän(<boy+çän)(ÖTİL I, 160): boylu, boyu uzun

gäyrätçän(<häräkät+çän)(ÖTİL II, 648): gayretli

geyretçän(<geyret+çän)(YUTS, 142): gayretli, çalışkan

emgekçän(<emgek+çän)(YUTS, 112): çalışkan

häräkätçän(<häräkät+çän)(ÖTİL II, 687): hareketli, çabuk hareket eden; becerikli,
işçän

heriketçän(<heriket+çän)(YUTS, 153): hareketli, dinamik, faal

aqtıpçänlik(<aqtıp+çänlik)(YUTS, 6): aktiflik, faal olma durumu

häyalçän(<häyal+çän)(ÖTİL II, 311): hayalperest, çok hayal kuran

hiyalçän(<hiyal+çän)(YUTS, 166): hayalci

hätätçän(<hätät+çän)(ÖTİL II, 672): hayatı seven, hayat dolu

hayatçän(<hayat+çän)(YUTS, 150): uzun ömürlü, hayat kuvveti olan

işçän(iş+çän)(ÖTİL I, 345): iş yapan, becerikli, çok gayretli

işçän(<iş+çän)(YUTS, 179): çalışkan

köngilçän(<köngül+çän)(ÖTİL I, 417): merhametli, yufka yürekli

köñülçän(<köñül+çän)(YUTS, 206): iyi yürekli, safdilli, temiz yürekli

köyläkçän(<köyläk+çän)(ÖTİL I, 412): gömlekten başka üst giyimi olmayan,
sadece gömlekli

köynekçän(<köynek+çän)(YUTS, 209): gömlekle, sadece gömlekle

küräşçän(<küreş+çän)(ÖTİL I, 407): güreşe karşı kabiliyeti olan, mücadelecisi; yenilgiyi kabullenemeyen

küreşçän(<küreş+çän)(YUTS, 213): mücadelecisi

mehnetçän(<mehnet+çän)(ÖTİL I, 462): çalışmayı, mihneti sever; eziyete katlanan, dayanıklı, çalışkan

mehnetçän(<mehnet+çän)(YUTS, 271): çalışkan(mehnet. emek)

öyçän(<öy+çän)(ÖTİL II, 501): kendini evine adanmış, evine düşkün; dinç, sağlam yapılı

sözçän(<söz+çän)(ÖTİL II, 95): (=sözamal) söz söylemekte usta, iyi ve güzel konuşan

sözçän(<söz+çän)(YUTS, 363): hatip, iyi konuşan

gepçän(<gep+çän)(YUTS, 132): hatip konuşan

täqlidçän(<täqlid+çän)(ÖTİL II, 147): taklit kabiliyeti olan, taklit yapmaya meyilli, seven

tä'sirçän(<tä'sir+çän)(ÖTİL II, 143): çabuk tesir eden; kişileri çabuk etkileyip heyecanlandıran; tez tesirlenen, hassas

tesirçän(<tesir+çän)(YUTS, 404): duygulu

uyquçän(<uyqu+çän)(ÖTİL II, 270): (=uyquçi) uykuya düşkün, uykuyu seven

uyquçän(<uyqu+çän)(YUTS, 442): uykucu

*Ek, kök halindeki isimlere ve dilimize dışardan gelerek yerleşmiş kök kabul ettiğimiz isimlere geldiği gibi, Özbek Türkçesinde fiilden isim yapma eki -v ile türemiş isimlere, Uygur Türkçesinde ise -ş fiilden isim yapma ekiyle meydana gelmiş gövdelere de gelir, aynı fonksiyonda isimler türetir.

âquvçän(<âquv+çän)(ÖTİL I, 560): kolay akan, akıcı, akışkan

älängälänuvçän(<älängälänuv+çän)(ÖTİL I, 38): çabuk yanan, yamıcı

beriluvçän(<beriluv+çän)(ÖTİL I, 104): çabuk meyleden, kendini bir şeye çabuk kaptıran,

buziluvçän(<buziluv+çän)(ÖTİL I, 145): çabuk bozulan

bükiluvçän(<bükiluv+çän)(ÖTİL 147): kolay bükülen, eğilen, elastiki

egiluvçän(<egiluv+çän)(ÖTİL 438): kırılmayan, eğilip bükülen, elastik

inänuvçän(<inänuv+çän)(ÖTİL I, 329): çok kolay inanan, kolay kandırılan

qızıquvçän(<qızıquv+çän)(ÖTİL II, 572): her şeyi seven, sevgi dolu

küyümçän(<küyüm+çän)(YUTS, 214): seven, acıyan

süyümçän(<süyüm+çän)(YUTS, şipsevdi, tez vurulur

qızuvçän(<qızuv+çän)(ÖTİL II, 572): çabuk kızan

ötkäzuvçän(<ötkäzuv+çän)(ÖTİL II, 519): (fizik) kendiliğinden ısı ve elektrik üreten

özgäruvçän(<özgäruv+çän)(ÖTİL II, 496): çabuk değişen, bir hali bir halini, bir vakti bir vaktini tutmayan

özgürüşçän(<özgürüş+çän)(YUTS, 311): değişken, istikrarsız

sâçiluvçän(<sâçiluv+çän)(ÖTİL II, 71): (fizik) (=tökiluvçän) çabuk dağılan

sezüvçän(<sezüv+çän)(ÖTİL II, 33): (=sezgir)sezgisi kuvvetli

sinävçän(<sinäv+çän)(ÖTİL II, 52): çabuk tecrübe ederek bilen, bakarak sıyanan, çabuk anlayan

singdirüvçän(<singdirüv+çän)(ÖTİL II, 50): (fizik) özüne çabuk sindiren, hazmeden

unutuvçän(<unutuv+çän)(ÖTİL II, 278): unutkan, hafızası zayıf

yaşâvçän(<yaşâv+çän)(ÖTİL I, 492): yaşamayı seven, yaşayan

yuquvçän(<yuquv+çän)(ÖTİL II, 475): yükümlü, sorumlu

ağrıçän(<ağrıq+çän)(YUTS, 4): hastalıklı, zayıf, cılız

bilimçän(<bilim+çän)(YUTS, 41): ehil, bilgiç

çelişçän(<çeliş+çän)(YUTS, mücadelecı, direşken, sebatkar, gayretli, çalışkan

icatçän(<icat+çän)(YUTS, 171): yaratıcı

ihtiyatçän(<ihtiyat+çän)(YUTS, ihtiyatlı, dikkatli

issikçän(<issik+çän)(YUTS, 178): sık sık ateşı yükselen kişi

işlemçän(<işlem+çän)(YUTS, 180): çalışkan, faal

iřtançän(<iştan+çän)(YUTS, 180): sadece donlu, pantolonu olmayan

itaetçän(itaet+çän)(YUTS, 181): itaatli

qanaetçän(qanaet+çän)(YUTS, 219): kanaatkar

keliřimçän(<kelişim+çän)(YUTS, 197): uzlaşabilir, uyumlu

köyümçän(<köyüm+çän)(YUTS, 209)özenli, acıyan, şefkatli

nomusçän(<nomus+çän)(YUTS, 891): namuslu, utangaç, utangan

oyçän(<oy+çän)(YUTS, 300): düşünceli

öpkiçän(<öpki+çän)(YUTS, 306): çabuk kızan, çabuk öfkelenen

sözlemçan(<sözlem+çan)(YUTS, 363):(=sözleg)dilbaz, lakırdıcı, geveze, boşboğaz

telepçan(<telep+çan)(YUTS, 399): istekli, girişken

teşebbüsçan(<teşebbüs+çan)(YUTS, 404): girişken, faal

teşkilçan(<teşkil+çan)(YUTS, 405): kuruma itaatli, kuruma saygılı, kurumu seven

tirişçan(<tiriş+çan)(YUTS, 414): girişken, gayretli, çalışkan, özenli

uqumçan(<uqum+çan)(YUTS, 435): anlayışlı

uruşçan(<uruş+çan)(YUTS, 441): utanan, utangaç, utangan

üzüşçan(<üzüş+çan)(YUTS, 449): iyi yüzebilen

yeñişçan(<yeñiş+çan)(YUTS, 466): yenebilen, başarılı, galip, muzaffer

+çi(Özb); +çi (Uyg)

Ek, ET'den beri yaşayan bütün Türk lehçe ve şivelerinde en işlek olarak kullanılan eklerden bir tanesidir. Fonksiyonu, hem Türkçe, hem yabancı kökenli isimlere gelerek eklendiği isimle ilgili meslek isimleri veya belirtilen işle ilgilenenleri belirten isimler türetir. Bunların dışında -an/-en, -acak/-ecek ekleri ile meydana getirilmiş sıfat-fiillerin anlamını veren isimler türetir.

Ek, ET'de de sadece +çi ince-dar-düz ünlüdür ve meslek isimleri türetmektedir¹⁸⁵.

Eski Uygur Türkçesinde ekin fonksiyonu umumiyetle yaparı bildirmektir ve ekin hem kalın hem ince ünlülü şekli vardır¹⁸⁶. Bunun dışında ek Eski Uygur Türkçesinde *ölümçi tınlıq* “*ölümlü, ölecek canlı*” sıfat tamlamasında +lı/+li ekinin fonksiyonunu

¹⁸⁵ TEKİN, GOT, s. 104.

¹⁸⁶ GABAIN, ETG, s. 43. Gabain ekin başlığına parantez içinde bir “Moğolca ci” koyma ihtiyacı hissetmiş. Bu notla ekin moğolcadan mı geçtiğini söylemektedir belli değil. Eki ci olarak değil de +çi şekliyle Nicholas POPPE, Moğol Yazı Dilinin Grameri (Çev. Günay Karaağaç), İzmir 1992, s. 44. de “Meslek bildiren isimler türetir” fonksiyonunda görüyoruz.

üstlenmiştir¹⁸⁷. Ayrıca ET'deki -taçı/-teçi, -daçı/-deçi gelecek zaman eki muhtemelen birleşik bir ektir ve bu eki meydana getiren eklerden bir tanesi de +çı/+çi ekidir.

Marcel Erdal da ekin ET'de +çı/+çi şeklinde kalın ve ince ünlülüsünün olduğunu belirtmektedir. Bazı eklerle sıfat fiil yaparak fiil tabanlarına da gelmektedir¹⁸⁸.

Ek, Karahanlı Türkçesi döneminde de kullanılan en işlek eklerden birisidir. Bu dönemde de fonksiyonu ET'de olduğu gibidir¹⁸⁹.

Çağatay Türkçesi döneminde de ek işlek olarak kullanılan, Türkçe ve yabancı kökenli isim tabanlı kelimelere gelen isimden isim yapma eklerinden bir tanesidir. Fonksiyonu yine isimlerden meslek isimleri türetmek ve eklendiği isimle ilgileneni belirtmektir¹⁹⁰.

Ek, HÖÄT'de +çi olarak belirtilmiş ve ekin fonksiyonları şöyle ifade edilmiştir¹⁹¹:

1. Basit, türemiş ve birleşik şekildeki, iş, teşkilat ve meslek bildiren isimlere; sayı isimlerine eklenerek teşkilata ait olma, mesleğin mensubu olma veya bir fikrin taraftarı olma gibi manaları ifade eder. Marksçı, Leninçi, Dinämoçi, müsabakaçi, köh mingçi, yüz çentnerçi gibi.

2. Basit ve türemiş ve birleşik haldeki isimlere gelerek, isimin ifade ettiği işle ilgilenen kişiyi bildirir. gazetäçi, bälükçi, şahmätçi, traktorçi, maşınaçi, podaçi, gülçi, suvçi, ketmançi, betonçi, ävçi, gibi

3. Ad, sıfat ve başka türdeki kelimelere eklenerek, bir kişinin huyunu yaratılışını, alışkanlık edindiği davranışlarını ve tavırlarını bildiren isimler türetir. täväkkälçi, yalgânçi, äldäkçi, kızıkçi gibi.

¹⁸⁷ GABAIN, ETG, s. 43.

¹⁸⁸ Marcel ERDAL, OTW₁, s. 110.

¹⁸⁹ HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 13.

¹⁹⁰ ECKMANN, ÇEK, s. 32.

¹⁹¹ HÖÄT, s. 220.

4. İş ve hareket manasını bildiren veya iş veya hareketle alakalı olan; kök, türemiş veya birleşik haldeki isimlere gelerek, o iş ve hareketi becereni, yapmanı ifade eden kelimeler türetir. terimçi, okutuvçu¹⁹², boyakçı, âklâvçu gibi

Ek, bazan doğrudan fiil köklerine gelir. süyünçi, tamçı¹⁹³ Bazan da cins isimlerine gelerek tür isimleri türetir. balıkçı (kuş türü), ninâçi (haşarat) gibi.

ÖTG'de de ek +çi olarak isimden sıfat, sayıdan isim, isimden isim yapma eki diye belirtilmiştir. Bunların dışında +lik ekiyle birlikte +çilik isimden sıfat, addan zarf ve var-yok isimlerinden isim yapan ek olarak verilmiş. Zaten bu başlıklar aynı zamanda ekin fonksiyonlarını da kısmen belirtmektedir¹⁹⁴.

Gabain, ekin yapmanı bildiren bir ek olduğunu belirtmekte ve +lik ekinin +çi ekiyle birlikte (+çilik) dehkânçilik gibi, meslek isimleri türettiğini bildirmektedir. +çi eki yine fiil tabanlarına gelerek isim türeten -mak ve -kı ekleriyle birlikte hareket sahiplerini belirten isimler türettiğini bildirmektedir¹⁹⁵. Sjoberg ise eki +çi olarak belirtmiş ve bir kaç örnek vermekle yetinmiştir¹⁹⁶. Wurm ise eki "Fail ismi ve meslek ismi yapar." tanıtmaktadır¹⁹⁷. Waterson, sözlüğünün ekler listesinde +çi ekini üç ayrı başlıkta ele almış. Birincisinde isimden meslek türetme, ikincisinde yapılması mecburi olanı vurgulamak(âçay-çi), üçüncüsünde ise soru ifade ettiğini belirtmektedir (Kârim-çi?/ and Kârim?)¹⁹⁸.

Tömür, +çi isimden isim türeten ekin Uygur Türkçesindeki en eski ve işlek eklerden biri olduğunu belirterek, ekin birinci olarak eklendiği isimle ilgili uğraşma bildirdiğini (işçi, yağaççı, tömürçi, yıldıççı, padiçi, qoyçı, naxışçı, traktörçi, örmeçi, inkılabçı,

¹⁹² Burada ek fiilden isim yapma eki -v üstüne gelerek birlikte kullanılmakta ve Türkiye Türkçesinde fiilden isim türeten -ıcı/-ici, -ucu/-ücü ekinin fonksiyonunu yerine getirmektedir. Bu verilen örnekte ekin -vci veya -uvçu/-üvçu şeklinde birleşik bir ek olduğu belirtilmemiş.

¹⁹³ Bu iki örnekte de ek fiile gelmemektedir, süyünçi kelimesinde ek ise -nç veya -nçi şeklindeki fiilden isim yapma ekidir(Bak. Sir Gerard Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford 1972, s. XL.*); diğesinde ise kelime kökünde bir fonetik olaydan dolayı tam- fiili ile tam "damla" ismi aynı kelime gibi gözükmemektedir. Dolayısıyla isimden isim yapma eki +çi sanki bir fiil tabanına gelmiş gibi görünmektedir.

¹⁹⁴ ÖTG, s. 256.

¹⁹⁵ GABAIN, ÖG. S. 32.

¹⁹⁶ SJOBERG, USG, s. 69.

¹⁹⁷ Wurm, agm, s. 147.

terbiyeçi, yamakçi, boyakçi, suvakçi, tirimçi); ikinci olarak ise bir fikir akımına, teşkilat veya topluluğa bağlılığı bildirdiğini (Marksizmçi, milletçi, şahsiyetçi, kolhozçi, sitahanuvçi) belirtmektedir¹⁹⁹.

UTG'de +çi isimden isim yapma ekini Fars kökenli +ven ve +pez'le aynı fonksiyonda isimler türettiğini belirterek üçü için müşterek, eklendiği isimlerle ilgilenen, o fikir veya topluluğu ait olan isimler türettiğini (işçi, malçi, edebiyatçi, tilçi, stahanovçi, tercimeçi gibi)belirtmektedir²⁰⁰.

HZUT'de ekin fonksiyonları şöyle belirtilmiş²⁰¹:

1. Meşhur kişilerin ad ve soyadlarına ulanıp, onların başlattığı siyasî, ilmî, edebî akıma bağlılığı bildirir(Marksçi, Leninçi, Miçürünçi, Gägänâvâçi, Türsünâyçi gibi).

2. Bir teşkilat veya birliğe bağlılığı bildirir

3. Meslek ve uğraş isimleri bildirir(béliqçi, kétmênçi, tömürçi, tákıçi, ağâkçi, âçi, âtunçi, suçi, yağâşçi vb).

4. Kökte ifade edilen alet veya makinayı kullanan veya bakımını yapanı ifade eder(mâşiniçi, traktârçi, kâmbâyınçi, pulemetçi, trâmıvayçi, yetékçi vb.).

5. Herhangi bir hayvan veya bitki ile ilgileneni ona bakamı veya terbiye edeni bildirir(kömükânâkçi, ilkiçi, pâdiçi, kuşçi, gülçi, kâgunçi köktâtçi vb).

6. İsim, zarf ve başka kelimelere eklenerek şahsın alışkanlık haline getirdiği davranışını, karakterini ve tabiatını ifade eder(yalgânçi, zârlukçi, progülçi, dâkçi, âldâmçi, güvâçi, ménmênçi, yalâkçi).

7. Kökte ifade edelin nesneyi satma işiyle uğraşan kişileri ifade eder(sütçi, kökçi, mântiçi, lâziçi vb).

¹⁹⁸ WATERSON, age, s. 188. Waterson, diğer kaynaklarda olmayan ve ilk defa karşılaştığımız yapılması mecbur olanı vurgulama ve soru ifade etme fonksiyonlarından bahsetmektedir. Diğer kaynaklarda rastlamadığımız bu fonksiyonlar metinlerde de karşılaşmadığımız ilginç bir tespittir.

¹⁹⁹ TÖMÜR, HZUTG, s. 83.

²⁰⁰ UTG, s. 63.

²⁰¹ HZUT, s. 67.

Kaşgarlı, ekin Uygur Türkçesindeki en işlek eklerden biri olduğunu belirterek ekin fonksiyonunu meslek sıfatları ve uğraşma isimleri yapmaktır diye belirtir²⁰².

Öztürk, ekin her türlü ismin sonuna gelerek, meslek ve uğraşma isimleri ile bir inancın bir düşüncenin veya onun sahibinin taraftarlarını gösteren sıfatlar türettiğini belirtir²⁰³.

Zeynalov, dilbilimcilerin çoğunun bu eki sıfat türeten ekler olarak kabul ettiğini, ancak ekin bu gün tamamen isimden isim türetme eki durumunda olduğunu belirtiyor ve bu ekle türemiş sıfatların çok çabuk isimleştiğini bu yüzden sıfat eki yerine isimden isim türetme eki olarak kabul edilmesi gerektiğini savunur²⁰⁴.

Ek, Özbek ve Uygur Türkçelerinde düz-dar ünlülüdür. Bu yüzden kalın sıradan ünlülerin bulunduğu kelimelerde uyuma uymazlar.

Ekin tespit ettiğimiz kelimelerdeki örnekleri ve fonksiyonları:

*Eklendiği isimle ilgili meslek ve uğraşma isimleri türetir.

dombıraçi(<dombıra+çi)(ÖTİL I, 242): dombıra çalan kişi

neğmiçi(<neğmi+çi)(YUTS, 287): çalgıcı, müzisyen

boyävçi(<boyäv+çi)(ÖTİL I, 157): boyacı

boyäqçi(<boyäq+çi)(ÖTİL I, 157): kumaş, ip ve benzeri şeyleri boyayan usta; sırkâr usta, ev boyayan usta

qızıqçi(<qızıq+çi)(ÖTİL II, 572): gülünç hareket ve sözlerle insanları güldüren kişi; sahnelerde halkı güldüren artist

öleñçi(<öleñ+çi)(YUTS, 304): şarkıcı, türkücü

oymiçi(<oymi+çi)(YUTS, 301): gravürcü, oymacı

²⁰² KAŞGARLI, MUTG, s. 91.

²⁰³ ÖZTÜRK, YUTG, s. 25.

²⁰⁴ Ferhat ZEYNALOV, TLKD, s. 131.

sirçi(<sir+çi)(YUTS, 355): boyacı, badanacı

süretçi(<süret+çi)(YUTS, 369)(=resimçi)resimci. ressam

taşçi(<taş+çi)(YUTS, 393): taşçı, taş oyma işiyle meşgul olan kimse

tamçi(<tam+çi)(YUTS, 388): damçı, dam yapan usta; inşaat ustası

tercimiçi(<tercimi+çi)(YUTS, 402): tercüman

térimçi(<térim+çi)(YUTS, 409)(=tarañçi) çiftçi

ticaretçi(<ticaret+çi)(YUTS, 411): tacir, tüccar

yaymäçi(<yaymä+çi)(ÖTİL I, 255): pazar günlerinde mallarını yere yayıp satan kişi

sétikçi(<sétik+çi)(YUTS, 351): satıcı, tezgahtar

yuvğuçi(<yuvğu+çi)(ÖTİL II, 462): cenazeyi yıkayıp kefenleyen kişi

*Bir maddeyi yapmayı ve satmayı meslek edinmiş olanları ifade eden isimler türetir

bozäçi(<bozä+çi)(ÖTİL I, 158): (=bozägär) boza yapan

isiriqçi(<isiriq+çi)(ÖTİL I, 335): ısırgan otu satarak geçinen kişi

kökçi(<kök+çi)(YUTS, 203): sebzeçi

qähväçi(<qähvä+çi)(ÖTİL II, 567): kahve ile uğraşan, kahve satan kişi

otınçi(<otın+çi)(ÖTİL II, 518): odun kesen veya satan kişi

otunçi(<otun+çi)(YUTS, 300): oduncu

ötkermiçi(<ötkermi+çi)(YUTS, 308): kalbur ustası

ötükçi(<ötük+çi)(YUTS, 309): ayakkabıcı

piçâqçi(<piçâq+çi)(ÖTİL I, 590): bıçaq yapan veya satan kişi

teñliçi(<teñli+çi)(YUTS, 401): tekne, yalak yapan usta

töpüçi(<töpü+çi)(YUTS, 424): usta şapkacı

yağçi(<yağ+çi)(ÖTİL I, 267): cevizden yağ çıkaran kişi; yağ satan kişi

yamâqçi(<yamâq+çi)(ÖTİL II, 482): ayağa giyilen şeyleri yapan veya tamir eden

usta

*Kelime kök veya gövdesinin ifade ettiği işi vazife olarak yapan kişiyi ifade eden isimler türetir

alvañçi(<alvañ+çi)(YUTS, 12): vergi memuru, vergi toplayan kimse

äygäkçi(<äygäk+çi)(ÖTİL I, 35): casus

bâşçi(<bâş+çi)(ÖTİL I, 139): liderlik yapan, reis, rehber

bayraqçi(<bayraq+çi)(YUTS, 33): bayraktar

éçkiçi(<éçki+çi)(ÖTİL II, 457): keçi bakıcısı, yetiştiren kişi

elçi(<el+çi)(YUTS, 111): elçi, dünürücü

etäkçi(<etäk+çi)(ÖTİL I, 250): lider, rehber, başkan

heziniçi(<hezini+çi)(YUTS, 164): hazinedar

işçi(<iş+çi)(ÖTİL I, 345): işçi

kömäkçi(<kömäk+çi)(ÖTİL I, 415): yardımcı

küzetçi(<küzet+çi)(YUTS, 214): bekçi, muhafız

qârıqçi(<qâçqın+çi)(ÖTİL II, 603): şırınga, enjeksiyon yapan kişi, tabip

meslihetçi(<meslihet+çi)(YUTS, 269): danışman, tavsiye eden

nazaretçi(<nazaret+çi)(YUTS, 286): gözetici, gözcü

surağçı(<surağ+çi)(YUTS, 366):(=sorakçı) yargıç, hakim

tergevçi(<tergev+çi)(YUTS, 403): sorgu hakimi, yargıç

paylakçı(<paylak+çi)(YUTS, 317)istihbaratçı, keşifçi; karakol, nöbetçi

yoqlämäçi(<yoqlämä+çi)(ÖTİL I, 355): yoklama yapan kişi

*Kelimenin kök veya gövdesinde belirtilen bir fikri, görüşü, düşünceyi, inancı veya herhangi bir konudaki akımı benimsemiş kişileri ifade eden isimler türetir

başlamçı(<başlam+çi)(YUTS, 32): öncü, yenilikçi; ön ayak olan

därvinçi(<därvin+çi)(ÖTİL I, 209): darvinizm taraftarı

dinçi(<din+çi)(YUTS, 102): dine düşkün

epsünçi(<epsün+çi)(YUTS, 114): büyücü

hurapatçı(<hurapat+çi)(YUTS, 168): batıl inanışlı

irqçi(<irq+çi)(ÖTİL I, 333): ırkçılık taraftarı

qätinäşçi(<qätinäş+çi)(ÖTİL II, 561): bir iş veya harekete katılan, iştirak eden kişi

mäzhäbçi(<mäzhäb+çi)(ÖTİL I, 441): bir mezhebe mensup olan, bir mezhebe göre amel kılan kişi

milletçi(<millet+çi)(YUTS, 273): milliyetçi

millätçi(<millät+çi)(ÖTİL I, 464): milliyetçilik taraftarı, milliyetçilik yolundan giden

nemuniçi(<nemuni+çi)(YUTS, 288): yenilikçi, yenici

pänislâmçi(<pänislâm+çi)(ÖTİL I, 571): panislamist

teslimçi(<teslim+çi)(YUTS, 404): teslim olma taraftarı, boyun eğen

Türkçi(<Türk+çi)(ÖTİL II, 226): pantürkizm taraftarı, pantürkist

*Kelimenin kök veya gövdesinde ifade edilen işi uzmanlık derecesinde bilen veya çok iyi yapan kişileri ifade eden isimler türetir

ädäbiyatçı(<ädäbiyat+çi)(ÖTİL I, 26): (=ädäbiyatşunäs) edip, yazar

çalğıçı(<çalğı+çi)(ÖTİL II, 352): iyi orak kullanan kişi

edibiyatçı(<edibiyat+çi)(YUTS, 109): edebiyatçı, yazar

émçi(<ém+çi)(ÖTİL II, 446): merhem yapan tabip, hemşire

fonetikiçi(<fonetiki+çi)(YUTS, 130): ses bilimcisi, fonetikçi

hesapçı(<hesap+çi)(YUTS, 155): muhasebeci

qanunçı(<qanun+çi)(YUTS, 219): hukukçu, hukuk bilgini

imaretçı(<imaret+çi)(YUTS, 175): mimar

izçi(<iz+çi)(ÖTİL I, 318): (=iz quvâr)iz süren, iz takip eden

qâqımçı(<qâqım+çi)(ÖTİL II, 608): hastanın bedenini ovarak iyileştiren kişi

oqçı(<oq+çi)(ÖTİL II, 528): yay oku yapan, kullanan usta atıcı; usta silah kullanan

kişi

révayetçı(<révayet+çi)(YUTS, 334)(=bayanatçı) sözcü, hikayeci, anlatan

tilçi(<til+çi)(ÖTİL II, 178): dilci, filolog

yolçı(<yol+çi)(ÖTİL I, 354): seyahat eden; yol yapım işlerini beceren işçi, mütehasıs

*Kelime kök veya gövdesinde ifade edilen işi kendine uğraşı yapmış kimseyi ifade eden isimler türetir

ävçi(<äv+çi)(ÖTİL I, 519): av işiyle uğraşan, av yapan kişi

heykelçi(<heykel+çi)(YUTS, 154)heykeltraş

qoşiqçi(<qoşiq+çi)(ÖTİL II, 643): koşuk, türkü söyleyen kişi

ovçi(<ov+çi)(YUTS, 300)(=oçi, =añçi) avcı

ölpânçi(<ölpân+çi)(ÖTİL II, 504): ölü yıkayan kişi

séginçi(<ségin+çi)(YUTS, 349): inek sağan kadın

sinçi(<sin+çi)(ÖTİL II, 53): atların yaşını, huylarını iyi bilen kişi

siniqçi(<siniq+çi)(ÖTİL II, 51): kırılan ve çıkan kemikleri düzelten

ténikçi(<ténik+çi)(YUTS, 409): kırıkçı "ténik: sarılmış)

yiğiçi(<yiği+çi)(ÖTİL I, 350): yüksek sesle ağlayan kadın

*Kelime kök veya gövdesinde belirtilen hareketi alışkanlık haline getirmiş, kişilerin tabiatını, karakterini ifade eden isimler türetir

äldämçi(<äldäm+çi)(ÖTİL I, 39): (=yalğänçi, = äldäkçi)yalancı, yalan söyleyen, sözünde durmayan, sebatsız

boyamäçi(<boyamä+çi)(ÖTİL I, 167): gerçeği saklayıp veya değiştirip aldatan, göz boyayan

bikarçi(<bikar+çi)(YUTS, 41): tembel, avare

çäqçäqçi(<çäqçäq+çi)(ÖTİL II, 361): kişileri güldüren, hoş vakit geçirten kişi

çäpıqçi(<çäpıq+çi)(ÖTİL II, 377): aceleci, işini çabuk yapan kişi

oyçi(<oy+çi)(YUTS, 301): hayalci, hayalperest

qärâqçi(<qärâq+çi)(ÖTİL II, 556): yol kesen, baskıncı

parañçi(<parañ+çi)(YUTS, 315): konuşkan

pariçi(<pari+çi)(YUTS, 315): (=parihor)rüşvetçi, yiyici

sözçi(<söz+çi)(ÖTİL II, 89): söz taşıyan, gıybet yapan kişi

şehsiyetçi(<şehsiyet+çi)(YUTS, 376): (=özemçi)bireyci, bencil, egoist

tavakçi(<tavak+çi)(YUTS, 394): dalkavuk, yağcı

temeçi(<teme+çi)(YUTS, 399): tamahkar

tilemçi(<tilem+çi)(YUTS, 412): (=tilençi, =sedikiçi, =heyrçi)dilenci

*Kelime kök veya gövdesinde belirtilen hususa düşkün olan kişileri ifade eden isimler türetir

helkçi(<helk+çi)(YUTS, 163): halksever, halkperver

kökнарçi(<kökнар+çi)(YUTS, 204): narkotik tiryakisi

küreşçi(<küreş+çi)(YUTS, 213): güreşçi; mücadele veren kimse

oyunçi(<oyun+çi)(YUTS, 302): oyuncu, kumarıcı, yaramaz; dans etmesini bilen

müsabikiçi(<müsabiki+çi)(YUTS, 279): müsabakacı, yarışçı

oyınçi(<oyın+çi)(ÖTİL II, 498): dansa düşkün, rakkas veya rakkase

oyınçi(<oyın+çi)(ÖTİL II, 498): dansa düşkün, rakkas veya rakkase

öyçi(<oy+çi)(ÖTİL II, 501): evine ve çocuklarına düşkün kişi

*Kelime kök veya gövdesinde belirtilen hususu hayat tarzı olarak benimsemiş kişileri ifade eden isimler türetir

izçi(<iz+çi)(YUTS, 181): sürekli, istikrarlı

köçmânçi(<köçmân+çi)(ÖTİL I, 424): yerleşik halde olmayan, göçer hayat yaşayan

köçmençi(<köçmen+çi)(YUTS, 203): göçebe

*Sayı isimlerinden sonra gelerek, o rakamla ifade edilen değerden nesneye sahip kişileri ifade eden isimler türetir.

milyardçi(<milyard+çi)(YUTS, 273): milyarder

milyonçi(<milyon+çi)(YUTS, 273): milyoner

mingçi(<ming+çi)(ÖTİL I, 465): pamuk mevsiminde binlerce kilogram pamuk toplayan kişi

*Bazı isim kök ve gövdelerinden kök ve gövdelerin ifade ettiği manayla ilgili değil de çağrıştırdığı manalarda kelimeler türetir.

kamusçi(<kamus+çi)(YUTS, 218): ansiklopedi bilgi sahibi adam

kirçi(<kir+çi)(ÖTİL I, 388): kir yıkayan işçi

kirçi(<kir+çi)(YUTS, 200): çamaşırcı kadın

kölçi(<köl+çi)(YUTS, 204): (=bélíkçi) balıkçı

suvçi(<suv+çi)(ÖTİL II, 81): ekin vb şeyleri sulayan kişi; su getirip dağıtan

+çiq, +çik(Özb); +çiq, +çik, +çuq, +çük(Uyg)

Ergin bu ekin, Batı Türkçesinin başından beri görüldüğünü söyleyerek bir manada ekin ET'de olmadığını ifade ederek ekin ET'deki +çaq/+çek ekinden türemiş olabileceğini belirtmektedir²⁰⁵. Hatiboğlu ekin tarihinden hiç bahsetmez²⁰⁶.

Tekin ET'de geçen -çig isimden isim yapma ekinin -sig ekinden geldiğini ifade eder. Sadece **adınçig** kelimesinde geçen ekin çıkışını ***adınç(ç)ig < adınçsig** kelimesindeki ses değişmesi neticesinde meydana gelen ikizleşmede ünsüzün birisinin düşmesiyle izah eder²⁰⁷.

²⁰⁵ ERGİN, TDB, s. 163-165.

²⁰⁶ HATİBOĞLU, Türkçenin Ekleri, Ankara 1974, s. 37-41.

Gabain ise +sıg/+sig ekinden bahsederken “tali olarak +çığ/+çig” diyerek ekten bahseder. Ek için örnekleri verirken “Bu +sıg eki -ç’li bir kelimeye -çsıg’ı -çig’a dönüşmüş olarak gelir.” şeklinde de bir açıklama getirir²⁰⁸. Bu açıklama da Tekin’i haklı çıkarmaktadır.

Erdal ise eki +Xç, +çaq, +XçUk şeklinde diğer eklerle birlikte ele alır. Bu sıralama aynı zamanda ekin ortaya çıkışını da kısmen belirtmektedir. Çünkü +XçUk eki için verilen örnekler Divenu Lügati’t-Türk’tendir²⁰⁹.

Hacıeminoğlu +sıg/+sig ekinden bahsederken ET’de ekin +çığ/+çig şekli de bulunduğunu belirtir²¹⁰. Bu ifadeden eke Karahanlı Türkçesi dönemindeki verilmiş eserlerde rastlanılmadığını anlıyoruz.

Clauson, +çuk/+çük dar-yuvarlak ünlülü olarak küçültme fonksiyonunda olan bir ek almıştır. Bu ek bahsettiğimiz ekin dar-yuvarlak ünlülü olan ET’deki şekli olmalıdır²¹¹.

Eckmann’ın eserinden Çağatay Türkçesinde ekin kullanıldığını anlıyoruz. Ek küçültme fonksiyonunda bir isimden isim yapma ekidir²¹².

Çağdaş dönemle ilgili olan HÖÄT’de ek sıfat türeten ekler bahsinde +çâq, +çäk, +çıq, +çik şeklinde ele alınmış. Ancak ekin fiillere de gelebildiği belirtilmiş²¹³.

ÖTG’de da ekten, fiilden isim yapma eki şeklinde bahsedilir ve **suyunçiq** örneği verilir²¹⁴.

Sjoberg’in USG ve Wurm’un Özbekçe adlı eserlerinde bu ekten hiç bahsedilmez.

²⁰⁸ GABAIN, ETG, s. 48.

²⁰⁹ ERDAL, OTW₁, s. 44-47.

²¹⁰ HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 15.

²¹¹ CLAUSON, age, s. XLI.

²¹² ECKMANN, ÇEK, s. 33.

²¹³ HÖÄT, s. 234. Burada verilen örnekler genellikle fiillere getirilmiş. Türkçede zaman zaman bazı fonetik hadiselerden dolayı isim ve fiillere getirilen ekler ayrıymış gibi görünse de aynı olması mümkün değildir. Sadece edilgen çatılı fiillere gelen bu örneklerdeki eki dönüşlülük eki -n’yi diğer eklerle birlikte vermek daha doğru olur kanaatindeyiz. Küyünçäk(< küyü+nçäk), târtinçâq(<târti+nçâq), érinçäk (<éri+nçäk), tırğançıq(<tırğa+nçıq), tayançuq(<taya+nçuq) gibi. tayançuq gibi bazı kelimelerde tayanç şeklindeki bir gövdeye +İK isimden isim yapma eki getirilmek suretiyle yeni bir isim türetilmiş. Diğerlerini de ya bu şekilde izah edebiliriz veya fiilden fiil yapma eki -n’yi eke dahil ederek eki +nçIK şeklinde birleşik bir ek olarak ele alabiliriz.

Kononov, +çiq ekini +çâq/+çäq eki ile birlikte sıfat türeten ekler başlığında ele alır. Ekin +çuq/+çuğ ekinden geldiğini de Z. Ma'rufov'un görüşü olarak belirtir²¹⁵.

Gabain'in eserinde eki görüyoruz. Gabain ekin küçültme fonksiyonunda bir ek olduğunu, **tay+çiq**, **teger+çik** örneklerini vererek belirtmiştir²¹⁶. Waterson da ekin küçültme fonksiyonunda bir ek olduğunu ifade etmektedir²¹⁷.

Çağdaş Uygur Türkçesi ile ilgili eserlerden Tömür'ün ve Kaşgarlı'nın eserinde eki göremiyoruz.

UTG'de ek sıfat türeten ekler başlığında +çaq/+çek ile birlikte +çuq şeklinde dar-yuvarlak ünlülü olarak alınmış. **qizğançuq** örneğiyle ekin küçültme ve şefkat fonksiyonu belirtilmeye çalışılmış²¹⁸.

HZUT'de ek sıfattan isim yapan ek olarak (+çuq) şeklinde bir kelime örnek verilerek alınmış²¹⁹.

Öztürk de eki sadece dar-yuvarlak ünlülü şekilde (+çuk/+çük), küçültme fonksiyonunda isimlerden isim türeten bir ek olarak almış²²⁰.

Ekin, Özbek Türkçesinde dar-düz ünlülü kalın ve ince şekli vardır; Uygur Türkçesinde ise hem dar-düz hem de dar-yuvarlak ünlülü hem kalın, hem da ince şekli vardır. Ek her iki şivede de kalınlık-incelik uyumuna uymaktadır. Özbek Türkçesi ile ilgili kaynak eserlerde ekin yuvarlak ünlülü şekillerinin kullanıldığını görüyorsak da taradığımız sözlükten bu şekildeki kullanışı tespit edemedik.

Taradığımız eserlerdentespit ettiğimiz kelimeler ve ekin fonksiyonları şöyledir:

*Eklendiği isim kök ve gövdelerinde küçültme ifade eder, sevgi ve şefkat bildirir

äçimçik(<äçim+çik)(ÖTİL I, 65): azıcık açık, aralık

²¹⁵ A.N. KONONOV, Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Literaturnogo Yazıka, Moskva 1960, s. 125.

²¹⁶ GABAIN, ÖG, s. 32.

²¹⁷ WATERSON, age, s. 188.

²¹⁸ UTG, s. 74.

²¹⁹ HZUT, s. 77.

balıçuq(<balı+çuq)(YUTS, 29): süt çocuğu, kukla

qâpçiq(<qâp+çiq)(ÖTİL II, 599): küçük kap

qävärçiq(<qävär+çiq)(ÖTİL II, 531): küçük kabarık

salçiq(<Sal+çiq)(YUTS, 339): (=salca) küçük kısaç

tegärçik(<tegär+çik)(ÖTİL II, 151): küçük teker

*Ek bazı isim kök veya gövdelerinden ifade ettiği manada kalıcı isimler türetir

bälçiq(<bäl+çiq)(ÖTİL I, 77): su birikintisi, bataklık

balçuq(<bal+çuq)(YUTS, 29): çamur, balçık

qâräçiq(<qârä+çiq)(ÖTİL II, 602): gözbebeği

qariçuq(<qariçuq)(YUTS, 223): (=qarçuq)göz bebeği

örgämçik(<örgäm+çik)(ÖTİL II, 510): tecrübe için yapılan, öğrenmelik

tögürçük(<tögür+çük)(YUTS, 423): hastanelerde kullanılan pamuk yuvarlağı

yalqämçiq(<yalqäm+çiq)(ÖTİL II, 481): tembel, erincek

*Eklendiği bazı isim kök veya gövdelerinden çüçültme anlamıyla birlikte alet isimleri türetir

kepçik(<kep+çik)(ÖTİL I, 380): bir ağaca ham deri gerilerek yapılan, taneli şeyleri savurmada kullanılan alet.

köpçük(<köp+çük)(YUTS, 206): eyer yastığı

qapçuq(<qap+çuq)(YUTS, 220): çuval, torba

lopçik(<lop+çik)(ÖTİL I, 437): ucuna pamuk sarılmış çöp parçası (bir sıvıya batırılarak bir yere sürmek için)

oyunçiq(<oyun+çiq)(ÖTİL II, 498): (=oyunçâq)

oyunçuq(<oyun+çuq)(YUTS, 302): oyuncak

pükençük(<püken+çük)(YUTS, 328): omuzluklu başlık, çocuk başlığı

urçuq(<ur+çuq)(YUTS, 438): masura çikrik

yançuq(<yan+çuq)(YUTS, 458): cep

yançiq(<yan+çiq)(ÖTİL I, 259): kaüçük çanta, cep

*Bazı isim kök veya gövdelerinden cüsse olarak küçük veya sevimliliğini ifade eden hayvan isimleri türetir

çuğurçiq(<çuğur+çiq)(ÖTİL II, 384): haşarat ve meyvelerle beslenen siyah renkli bir kuş

keslençük(<keslen+çük)(YUTS, 195): kertenkele

örgemçük(<örgem+çük)(YUTS, 305): (=ömçük, =ögemçük, =ömgüç, =örmüçük) örümcek

taylimçuq(<taylim+çuq)(YUTS, 395): kaygan, kaypak

tumuçuq(<tumu+çuq)(YUTS, 426): (=çipçik)serçe kuşu

tomuçuq(<tomu+çuq)(YUTS, 419): ispenoz

yiñniçük(<yiñni+çük)(YUTS, 468): kız böceği

*Ek bazı isim kök veya gövdelerinden abartılmış manada kalıcı isimler türetir

irgämçik(<irgäm+çik)(ÖTİL I, 332)(=yirgämçik) insanı tiksindiren, iğrendiren, iğrenç

qilçiq(<qil+çiq)(YUTS, 234): (=qilçe) tüy, ince kıl

lañçiq(<lañ+iq)(YUTS, 253): gevşek, uyuşuk, ağır kanlı

tinçiq(<tin+çiq)(YUTS, 413): boğucu, bunaltıcı, pek sıcak

irimçik(<irim+çik)(YUTS, 178): bir çeşit peynir

inçik(<in+çik)(YUTS, 176): ince, zarif

+çil(Özb); +çil(Uyg)

Eki, ET ile ilgili kaynak eserlerde göremiyoruz²²¹.

Ek, KT döneminde de ek yoktur²²². Çağatay Türkçesini işleyen eserlere de ek yansımamıştır²²³.

Clauson'un eserinde ek vardır. Clauson eki +çıl, +çil olarak kalın ve ince ünlülü şekilde almış²²⁴.

Zeynalov +cıl, +cil, +cul, +cül olarak aldığı eki, adlardan sıfat türeten ekler başlığında incelemiştir. Ekin çeşitli özellik, nitelik, hal, durum, mukayese, benzerlik, zayıflatma ve muhtelif vasıflar bildiren fonksiyona sahip olduğunu da belirtir²²⁵.

Ek, HÖÄT'de sıfat türeten ekler bölümünde ele alınmış épçil, izçil, dârdçil örnekleri verilmiş²²⁶; ÖTG'de ise ek hiç ele alınmamıştır.

Gabain eki +çıl/+çil olarak alır ve sadece aqçıl örneğini verir²²⁷. Sjoberg eki sadece +çil olarak almakta ve dartçil ve epçil örneklerini vermektedir²²⁸. Wurm ise eki +çil olarak alır ve ekin +çan ile aynı manayı verdiğini belirtir²²⁹.

²²¹ TEKİN, GOT, s. 103-107; GABAIN, ETG, s. 43-48; ERDAL, OTW₁, s. 40-121.

²²² HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 12-16.

²²³ ECKMANN, ÇEK, s. 31-37

²²⁴ CLAUSON, age, s. XLII.

²²⁵ ZEYNALOV, TLKD, s. 133

²²⁶ HÖÄT, s. 234.

²²⁷ GABAIN, ÖG, s. 33.

²²⁸ SJOBERG, USG, s. 72.

²²⁹ WURM, agm, s. 147.

Kononov herhalde fonksiyonlarının aynı olduğu düşüncesinden hareketle eki +çil, +çin, +çan ekleriyle birlikte almış²³⁰.

Waterson'un sözlüğünün ekler bölümündeki listede eki göremiyoruz.

Çağdaş Uygur Türkçesinde ise eki, Tömür +çil olarak tek şekilli almış ve sıfat türettiğini belirterek halkçil, epçil, inkılapçil örneklerini vermiştir²³¹.

UTG ve HZUT'de +çıl/+çil ekinden hiç bahsedilmez.

Kaşgarlı eki ince-dar-düz ünlülü olarak sadece +çil şeklinde alarak ekin işlek bir ek olmadığını belirtir ve rastçil "gerçekçi, dürüst", helkçil "halk seven", insançil "insan seven", kemçil "eksik" örneklerini verir²³².

Öztürk de eki yalnızca +çil şeklinde alarak fonksiyonunu "Getirildiği ismin ifade ettiği şeyi seven, ona taraftar anlamlarını veren isim ve sıfatlar türetir." şeklinde belirtmiş²³³.

Ek, her iki şivede de ince şekilde olup kalınlık-incelik uyumuna uymaz.

*Eklendiği kelimenin ifade ettiği manayı seven veya ona taraftar olmayı ifade eden yeni kelimeler türetir

qıyaçil(<qıya+çil)(ÖTİL II, 590): kayalıklarda, dağlarda çıkan, kayalıkları seven

helkçil(<helk+çil)(YUTS, 163): halk sever, demokrat

xalqçil(<xalq+çil)(ÖTİL II, 315): halkını seven, insanlıklı, insan sever

inqılapçil(<inqılap+çil)(YUTS, 176): inkılap taraftarı, devrimcilik

müressiçil(<müressi+çil)(YUTS, 282): barışçıl

oñçil(<oñ+çil)(YUTS, 296): sağ görüşlü, sağcı

²³⁰ KONONOV, age, s. 107.

²³¹ TÖMÜR, HZUTG, s. 112.

²³² KAŞGARLI, MUTG, s. 97.

solçil(<sol+çil)(YUTS, 358): solcu

uyquçil(<uyqu+çil)(ÖTİL II, 270):uykucu, uykuyu seven; uyku getiren, uyku veren

*Eklendiği isimlerden kişilerin belirtilen isim hakkında tutkunluğunu, becerisini, zaafını veya bünye olarak meylini ifade eden isimler türetir

därdçil(<därd+çil)(ÖTİL I, 210): dertli, dert başından eksik olmayan

épçil(<ép+çil)(ÖTİL II, 449): işini çabuk yapan, becerikli, aceleci

epçil(<ep+çil)(YUTS, 114):becerikli, mahir

gepçil(<gep+çil)(YUTS, 133): hatip, konuşkan

ixtisatçil(<ixtisat+çil)(YUTS, 173): tasarrufa meyilli, tutumlu

izçil(<iz+çil)(ÖTİL I, 318): istikrarlı, düzenli,

özemçil(<özem+çil)(YUTS, 310): bencil

terçil(<ter+çil)(ÖTİL II, 167): (=terlâq) çabuk terleyen, terleyip duran

tezçil(<tezçil)(YUTS, 410): aceleci

yuqumçil(<yuqum+çil)(ÖTİL II, 475): (=yuqumli)

*Eklendiği bazı kelime kök veya gövdelerinin manasıyla ilgili aşırılık bildiren yeni isimler türetir

kämçil(<käm+çil)(ÖTİL I, 366): az, kıt

kemçil(<kem+çil)(YUTS, 194): eksik, az

qurğaqçil(<qurğaq+çil)(ÖTİL II, 626): suyu az, kurak, susuz, yağış olmayan yer

täqçil(<täq+çil)(ÖTİL II, 148): (=käkçil)az, kıt olan, yetişmeyen

*Eklendiği renk isimlerinden, o renge yakın veya o renkten bozulmuş yeni renk ifade eden kelimeler türetir

kökçil(<kök+çil)(ÖTİL I, 414): (=kökimtir)

+çin(Özb); +çin(Uyg)

+çil ekiyle aynı fonksiyonda olan bu ek +çil eki gibi ET ve ÇT dönemini işleyen kaynakların hiç birisinde yoktur.

Clauson'un eserinde ek vardır. Clauson eki +çın, +çin olarak almış ve yalnızca balıkçın, kökçin/kökşin kelimelerinde geçtiğini belirtmiş²³⁴.

TDK Türkçe Sözlük'te bu ek ile türetilmiş kelimeler olduğu halde Ergin'in eserinde bu eki göremiyoruz, fakat Hatiboğlu'nun eserinde ek vardır. Ek +çın, (+cın, +cun; +cin, +cün) şeklinde alınmış²³⁵. Hatiboğlu ek için ayakçın²³⁶, balıkçın²³⁷, bildircin²³⁸, çamurcun²³⁹, güvercin(<gök-er-cin)²⁴⁰, kaşıkçın²⁴¹, örcün²⁴², yalçın²⁴³ kelimelerini örnek vermektedir.

Ek, Türkiye Türkçesinde kalıcı isimler türetirken Özbek ve Uygur Türkçelerinde türettiği kelime sayısı az olduğundan tespit yapmak mümkün değildir.

Ek, HÖÄT, ÖTG, Gabain'in ÖG, Sjoberg'in USG, Wurm'un Özbekçe adlı eserlerinde yoktur.

²³⁴ CLAUSON, age, s. XLII

²³⁵ HATİBOĞLU, TE, s. 57.

²³⁶ Kelime Türkçe Sözlük TDK, Ankara 1988, s. 110'da mevcuttur.

²³⁷ Kelime Türkçe Sözlük TDK, Ankara 1988, s. 137'de mevcuttur.

²³⁸ Kelime Türkçe Sözlük TDK, Ankara 1988, s. 181'de mevcuttur.

²³⁹ Bu kelime Türkçe Sözlük TDK, Ankara 1988'de yoktur.

²⁴⁰ Türkçe Sözlük TDK, Ankara 1988, s. 588'de mevcuttur.

²⁴¹ Kelime Türkçe Sözlük TDK, Ankara 1988, s. 810'da mevcuttur.

²⁴² Kelime Türkçe Sözlük TDK, Ankara 1988, s. 1140'da "örcin" şeklinde Hatiboğlu'nun verdiği aynı anlamıyla mevcuttur.

²⁴³ Kelime Türkçe Sözlük TDK, Ankara 1988, s. 1584'de mevcuttur.

Waterson'un eserindeki ekler listesinde +çün şeklinde bir ek var, fakat bu ek değil üçün kelimesinin kısaltılmışı olarak verilmiş²⁴⁴. Her ne kadar ek olarak verilmişse de ek değil bir kelimenin kısaltılmışı şeklindedir.

Kononov'un eserinde ek +çil ve +çan(+çang) ile birlikte [+çil, +çin, +çan(+çang)] verilmiş, fakat ekin türettiği kelime için örnek verilmemiş²⁴⁵.

Uygur Türkçesi için baktığımızda, HZUTG'de, UTG'de, HZUT'de MUTG'de, YUTG'de eki göremiyoruz. Zaten ekin muadili olan +çil için Uygur Türkçesinde pek işlek olmadığı özellikle belirtilmişti. Biz de tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece bir örnekte rastladık.

Moğolcada isimden isim yapan bir +gçin/+qçin eki vardır, fakat Türkçedeki +çin ekinin fonksiyonu ve yapısı Moğolcadaki ekten çok farklıdır. Çünkü Moğolcadaki ek dişi hayvanların renklerine ve adlarına işaret etmektedir²⁴⁶.

xälqçin(<xälq+çin)(ÖTİL II, 315): (=xälqçil) halkı seven

kemçin(<kem+çin)(YUTS, 194):yetersiz, az

Özbek Türkçesinde ek +çil'de olduğu gibi seven taraftar anlamında kelime türetmekte; Uygur Türkçesinde ise aşırılık bildirmekte ve pekiştirme yapmaktadır.

+dâq, +dâk, +tâq, +tâk (Özb); +daq, +dek, +taq +tek(Uyg)

Gabain'e göre bu ek birleşik bir ek olup isimden isim türetmektedir. Gabain ekin teşekkülü ve fonksiyonları noktasında bu ekin +tam, tām, +dam, +dām; +taş, tāş, +daş, +dāş ile benzer olduğunu, -eklerin mukayesesini istemekle- ima etmektedir²⁴⁷. Ek isimden

²⁴⁴ WATERSON, age, s. 188.

²⁴⁵ KONONOV, age, s. 107.

²⁴⁶ POPPE, age, s. 46.

²⁴⁷ GABAIN, ETG, s. 46; Benzer bir ek +täg benzetme edatı fonksiyonunda son çekim edatı olarak ele alınmış, aynı sayfada +täg (nadiren de tağ, +dağ, +däg) başlıklı ek için son çekim edatları bahsine bakılmasını istemiş ve fonksiyonunu "Eşitlik, aynılık bildirir." diye belirtmiştir. Buradan belki de kalıplaşmış bir son çekim edatı olduğu ve yapım eki fonksiyonunu bazı kelimelerde kalıplaşmış olarak yerine getirdiği sonucuna varabiliriz; Tekin, GOT'da bu eki sadece benzetme fonksiyonunda son çekim edatı olarak ele almış, fakat yapım eki olarak ele almamıştır.

fiil yapma eki +ta-, +te- ile fiilden isim yapma eki +ğ/+g eklerinin birleşmesi ile oluşmuştur²⁴⁸.

Ekin KT ve ÇT döneminde yapım eki olarak kullanıldığını göremiyoruz²⁴⁹.

Hatiboğlu'na göre bu ek, tabiat taklidi seslere gelerek onlardan isim türeten bir birleşik ektir. Ek tabiat taklidi kelimelerden fiil yapma eki +da- ile fiilden isim yapma eki +k²⁵⁰'nin birleşmesiyle (+dak<da-k) oluşmuştur.

Ek tabiat taklidi seslerden başka manalı isim kök veya gövdelerine eklenerek onlardan da yeni isimler türetmektedir. Mesela renk isimlerine gelmekte, boy(beden), akıl gibi isimlere gelerek yeni isimler türetmektedir.

Eki meydana getiren ekler (+da “taklidi ses isimlerinden fiil yapma eki”, -k “fiilden isim yapma eki”) biliniyorsa da bu eki ayrı bir isiden isim yapma eki kabul etmek daha uygun olacaktır.

Atalay , eki +tak ve +tek' ayrı başlıklarda yapım eki olarak tespit etmiş eklerin fiilden ve isimden isim ve sıfat yaptıklarını belirtmiştir. Atalay ek için, baytak, yantak, koytak, kuytak, yaytak, çıltak(şiltak), paytak(baytak), yentek, köstek, yelte, kaçtek kelimelerini örnek vermektedir²⁵¹.

UTG'de, +dek, +mek eki ile birlikte isimden sıfat türeten ekolarak alınmıştır²⁵². Kaşgarlı ise +tak, +tek'i isimden isim yapma eki olarak ele almış, ekin işlek olmadığını belirterek, kıl+tak “tuzak”, sol+tek “serseri” örneklerini vermiştir²⁵³.

Her iki şivede de ekin kalın ve ince, sedalı ve sedasız olmak üzere dörder şekli vardır. Ek iki şivede de kalınlık-incelik uyumuna uymaktadır.

Bu ekle türetilmiş isimler ve ekin fonksiyonları şöyledir:

²⁴⁸ GABAIN, Ae, s. 46.

²⁴⁹ HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 13-17; ECKMANN, ÇEK, s. 31-37.

²⁵⁰ HATİBOĞLU, TE, s. 81; tabiat taklidi seslerden fiil yapma eki +da-, +de- için bak Ae, s. 58.

²⁵¹ ATALAY, TDEK, s. 253-257.

²⁵² UTG, s. 75.

*Tabiat taklidi seslerden, taklidi sesle ilgili kalıcı isimler türetir

bılqıldâq(<bılqıl+dâq)(ÖTİL I, 115): yumşak, kalın ve ayak batacak durumda olan

çikildek(<çikil+dek)(YUTS, çekirdek, günebakan

dörildâq(<döril+dâq)(ÖTİL I, 244): şiddetli

hüştek(<hüş+tek)(YUTS, 159):ışık, ötme

kondak(<*kon+dak)(KTLS I, 175; Uyg): kundak

kondak(<*kon+dak)(YUTS, 243): dipçik

larsildâq(<larsil+dâq)(ÖTİL I, 435): pişeğen, sıcak ve yumşak

pârsildâq(<pârsil+dâq)(ÖTİL I, 609): derideki şişlik, kabarık; kabarık, yumşak

solqıldâq(<solqıl+dâq)(ÖTİL II, 97): semiz, bakımlı, şişman, yağlı

şirildaq(<şiril+daq)(YUTS, ufak tefek, önemsiz

şirtildaq(<şirtil+daq)(YUTS, 380): çatırtı, patırtı

toquldaq(<toqul+daq)(YUTS, 417): ağaçkakan

*Eklendiği taklidi sesle veya kelime kök veya gövdesi ile ilgili, fail isimler türetir

âkıldâq(<âkıl+dâq)(ÖTİL I, 36): başkasına akıl veren, kıskırtan

bâşbâşdâq(<bâşbâş+dâq)(ÖTİL I, 138): kural ve üst tanımayan, tertip ve nizamaya uymayan, başıboş, anarşist

boydâq(<boy+dâq)(ÖTİL I, 159): evlenmeyen, bekar erkek

boydaq(<boy+daq)(YUTS, 49): bekar

cikildâq(<cikil+dâq)(ÖTİL I,278): tez canlı, aceleci

çeqildaq(<çeqil+daq)(YUTS, 76): nara, çığlık atan

çirildağ(<çiril+dağ)(YUTS, 83): çığırkan

çiyıldâğ(<çiyil+dâğ)(ÖTİL II, 367): yüksektondan ve tiz ses çıkaran, rahatsız edici ses çıkaran

çuñuldağ(<çuñul+dağ)(YUTS, 88): çınlayan

ğipildağ(<ğipil+dağ)(YUTS, 141): yerinde durmaz

qotuldağ(<qotul+dağ)(YUTS, 202): homurdanan, homurdanma huyu olan

qurıldâğ(<quril+dâğ)(ÖTİL II, 621): gurul gurul ses çıkaran(kaplumbağa hakkında)

likildâğ(<likil+dâğ)(ÖTİL I, 433): hareketli, durmadan kımıldayan, hareketsiz duramayan

palildağ(<palil+dağ)(YUTS, 315): parlak, ışıldayan

taqildağ(<taqil+dağ)(YUTS, 385): palavracı, çenesi düşük, boşboğaz

vatildağ(<vatil+dağ)(YUTS, 452): çenesi düşük

vızıldâğ(<vızıl+dâğ)(ÖTİL I, 178):(=çirildâğ) kara renkli, kanatlarıyla cır-cır ses çıkaran aşere

*Eklendiği taklidi isimlerle ilgili olan organ isimleri türetir

kekirdäk(<kekir+däk)(ÖTİL I, 376):(=hıqıldâğ) nefes yolunun yukarı kısmı;

boynun alt kısmı, damak

kikirdek(<kikir+dek)(YUTS, 199):(=kékirdek)boğaz

pordaq(<*pordaq)(YUTS, 325): erkeklerin cinsel organı, hüsye torbası

*Manalı kelime veya tabiat taklidi seslere gelerek onlarla ilgili hayvan isimleri türetir

bozdâq(<boz+dâq)(ÖTİL I, 158): kargagiller ailesine mensup göçmen kuş

çuğuldek(<çuğul+dek)(YUTS, 87): baykuş

zärgäldâq(<zärgäl+dâq)(ÖTİL I, 301): kanatları siyaha çalan, kendisi sarı bir kuş;
koyu sarı renk, koyu sarı renkli

*Tabiat taklidi seslere eklenerek o sesle ilgili veya o sesi çıkaran alet isimleri türetir.

baldaq(<bal+daq)(YUTS, 29): sürgü; basamak, kademe

pırıldâq(<pırl+dâq)(ÖTİL I, 587): rüzgar veya elle kendi eksenini etrafında dönderilen bir oyuncak

şığıldâq(<şığıl+dâq)(ÖTİL II, 419):(=şığıldâq)sıkılınca şık-şık ses çıkaran çocuk oyuncuğu

üştek(<üş+tek)(YUTS, 447): düdük

vaqıldaq(<vaqıl+daq)(YUTS, 450): oyuncak tabanca

*Eklendiği isimle ilgili yalınlık, çıplaklık, tek başına olma manasında yeni kelimeler türetir

yäydâq(<yäy+dâq)(ÖTİL II, 476): eğersiz çıplak at; ot ve ağaç bitmeyen çıplak yer;
hiç kimsesi olmayan, yalnız başına

yaydaq(<yay+daq)(YUTS, 462): (=yavdaq)eyersiz

*Bu ekle türemiş diğer kelimeler de şunlardır

qandaq(<*sqan+daq)(YUTS, 219): nasıl

qiltaq (<qıl+taq)(YUTS, 235): tuzak, ilmikli kapan, kapan; eyer kaşı

murtäk(< mur+täk)(ÖTİL I, 482): (=embriyo)

şortäk(< şor+täk)(ÖTİL II, 436): biraz şor, şorrak

şurdaq(<şur+daq)(YUTS, 382): yara izi, bere izi

+dākä, +dākäm(Özb)

Ek sadece bir kelimedede tespit edilmiştir. Ekin -m’li şekli ünsüz genişlemesiyle meydana gelmiş olmalıdır.

Ek, aslında benzetme durum eki +dāk’ten ekin genişlemesiyle olmuş, ek sadece bir kelimedede yapım eki fonksiyonunu üslenmiş ve kalıplaşmıştır. Ekin sadece ince şekli vardır. Üstelik tespit ettiğimiz isimlerde ek kalın sıradan ünlülerin bulunduğu bir isim tabanına gelmektedir. Ek kalınlık-incelik uyumuna uymaz.

yalgāndākä(<yalgān+dākä)(ÖTİL I, 256): içi yok, sahte, taklit, sun’i

yalgāndākäm(<yalgān+dākäm): (ÖTİL I, 256): içi yok, sahte, taklit, sun’i

+dä(Özb); +da, +de, +ta(Uyg)

İşlek olmayan, sadece birkaç kelimedede görülen “muhtemelen bulunma hali ekinin kalıplaşması sonucu oluşmuş” bir isimden isim yapma ekidir. Özbek Türkçesinde fazla örneğini bulamadığımız eki Gabain isimden isim yapma eki olara almış, ekin bulunma hali eki olduğunu, ancak bazı kelimelerde üzerine tekrar çekim eki olarak yapım eki fonksiyonuna büründüğünü belirtmektedir²⁵⁴. Verdiği örnekler ise, bundaqı(<bun+da+qı); tövendekiler(<töven+de+ki+ler)

dalda(<*dal+da)(YUTS, 93): siper, sığınak

katta(<kat+ta)(YUTS, 192): büyük (kat: büyük sandıksandık, kattilik: büyüklük, katta katta: büyük büyük, katta küçük: büyük küçük)

kündälik(<kün+dä+lik)(KTLS I, 445; Özb): öğrenci karnesi

²⁵⁴ GABAIN, ÖG, s. 36.

kündilik(<kün+di+lik)²⁵⁵(KTLS I, 445; Uyg): öğrenci karnesi

künde(<kün+de)(YUTS, 212): her gün

+dâş(Özb); +daş, +deş(Uyg)

Eki Tekin'in eserinde göremiyoruz.. Gabain'in eserinde ek +taş, +täş; +daş, +dâş şeklinde ünsüzü sedalı ve sedasız, ünlüsü kalın ve ince olmak üzere dört şekilli olarak vardır; fonksiyonu, beraberlik, ortaklık ve yoldaşlık belirten isimler türetmek olarak belirtilmiştir ²⁵⁶.

Gabain, ekin bir ihtimale göre Türkçede tabiat taklidi seslerden fiil yapan +ta-, +tä-, +da-, +dâ- (taban ismini vasıta haline getiren ek) ve fiilden isim yapma eki -°ş'nin birleşmesiyle oluşmuş birleşik bir ek veya bulunma hali eki +ta ile iş"eş" (+da ve eş)kelimesinin birleşmesinden oluştuğu kanaatindedir. qadaş ve qarındaş kelimelerini örnek verir²⁵⁷.

Erdal eki +dAş olarak kalın ve ince ünlülü şekilde almış. Ekin ET'den beri var olduğunu belirttikten sonra, ekin Farsça olduğunu savunanlara karşılık Doerfer'e dayanarak ekin Türkçe olduğunu Farsçaya da Türkçeden geçmiş olabileceğini söyler²⁵⁸.

Clauson da eki +daş, +deş olarak alır ve ekin beraberlik ve ortaklık bildiren kelimeler türettiğini belirterek, ekin bulunma hali eki -da/-de ile eş kelimesinin birleşmesinden meydana geldiğini savunur²⁵⁹.

²⁵⁵ Uygur Türkçesinde geniş ünlünün bulunduğu bir kelime dar ünlünün bulunduğu bir ek alırsa tabandaki geniş ünlü daralmaktadır. Bak. KAŞGARLI, MUTG, s. 12.

²⁵⁶ GABAIN, ETG, s. 46.

²⁵⁷ GABAIN, ETG, s. 48'de tabiat taklidi seslerden fiil türeten ek için "taban ismini vasıta haline getirir" ibaresini kullanmakta ve Modğolcada da böyle olduğunu belirtir; s. 55'te de fiilden isim yapma eki -ş'yi işlemiştir. Gabain, +daş ekinde bahsederken bahsettiğimiz eklerle karşılaştırılmaması istemiş, dolayısıyla ekin bu iki ekin birleşmesiyle meydana gelmiş olabileceğini ima eder.

²⁵⁸ ERDAL, OTW₁, s. 119; Şimdiye kadar taradığımız kaynakların hiç birisinde +daş ekinin farsça olduğunu söyleyene rastlamadık. Ancak ÖTİL'de bu ekin geçtiği bazı kelimelerin karşısında (msl. sâfdâş) bu ekin Fars-Tacik asıllı olduğu belirtilmiş. Bu Türkçeden farsçaya geçen ekin kullandığı bir kelimenin Farsçadan tekrar Türkçeye geçmesi sonucunda verilmiş yanlış bir karar olabilir.

²⁵⁹ CLAUSON, age, s. XLII.

Ek Karahanlı Türkçesi döneminde de kalın ve ince ünlülü olarak +daş, +deş şeklinde kullanılmıştır²⁶⁰.

Çağatay Türkçesi döneminde ekin +daş, +deş yanında +taş, +teş gibi sedasız ünsüzlerle de kullanıldığını görüyoruz²⁶¹. Eckmann boydaş “boyca eş olan”, yemdeş “sofra arkadaşı”, kökelteş “süt kardeş” örneklerini verir, fakat ekin +taş şeklinin kullanıldığı kelimeye örnek vermemiştir.

Özbek Türkçesiyle ilgili bütün yerli kaynaklarda ek +dâş şeklinde tek şekillidir²⁶². HÖÂT'ta ek somut isimler türeten ekler başlığında, ÖTG'de ise sadece isim türeten ekler başlığında fonksiyonu belirtilmeden verilmiş.

Gabain eki +daş, +dâş ve +taş, taş olarak ilk ünsüzüne göre sedalı sedasız ve ekin ünlüsüne göre kalın ve ince ünlülü olarak dört ayrı şekilde almıştır²⁶³.

Eski Türkçeden beri Türkçenin bütün devirlerinde -hemen hemen- bütün lehçe ve şivelerinde kullanılan bir ek olmasına rağmen bu eki Sjoberg'in eserinde göremiyoruz.

Wurm eki +dâş ve ekin ilk ünsüzü sedasız şekilde +taş olarak almış fonksiyonunu “Refakat ve ortaklık bildirir.” diye belirtmiş²⁶⁴.

Kononov da eki sadece +dâş olarak alır ve ekin etimolojisi hakkında “-da bulunma hali eki ile eş kelimesinin birleşmesiyle veya isimden fiil türeten +da- eki ile fiilden isim yapma eki -ş ekinin birleşmesiyle oluşmuştur.” görüşlerini dile getirir²⁶⁵.

Uygur Türkçesinde, Tömür eki isimden isim türeten ekler başlığında sadece +daş şeklinde kalın ünlülü olarak almıştır²⁶⁶.

UTG'de de ek +daş sadece kalın ünlülü şekilde olup, ekin fonksiyonu beraberlik ve ortaklık belirten isimler türetir şeklinde belirtilmiş²⁶⁷.

²⁶⁰ HACIEMİNOĞLU, KTG, s.15.

²⁶¹ ECKMANN, ÇEK, s. 33.

²⁶² HÖÂT, S. 221; ÖTG, S. 256.

²⁶³ GABAIN, ÖG, s. 33.

²⁶⁴ WURM, agm, s. 147.

²⁶⁵ KONONOV, age, s.

²⁶⁶ TÖMÜR, HZUTG, s. 84

HZUT'de ekin +daş ve +deş olarak kalın ve ince ünlülü şekillerinin olduğu belirtilmiş, ancak ince ünlülü şeklin, ü ünlüsünün bulunduğu ündeş, türdeş, kündeş gibi kelimelerde, diğerlerinde ise ekin kalın ünlülü şeklinin kullanıldığı bildirilmektedir. Ayrıca ekin etimolojisi hakkında, ekin isimden fiil türetme eki -da ile fiilden isim türetme eki +ş'nin terkihi olduğu belirtilip, ekin meydana gelişinin +laş, +leş gibi olduğu hatırlatılmıştır²⁶⁸.

Kaşgarlı, ekin fonksiyonunu eşlik, ortaklık, bağlılık ve mensubiyet olarak belirtmiş, ekin sadece +daş şeklinde kalın ünlülü olduğunu ancak bazı kelimelerde "ündeş" kalıplaşmış olarak ince ünlülü şeklinin de olduğunu söylemiştir²⁶⁹.

Öztürk eki hem kalın hem ince ünlülü şekilde +daş, +deş olarak almış, fakat ince ünlülü şekle örnek vermemiştir. Öztürk ekin fonksiyonunu "Eklendiği ismin ifade ettiği şeyde, ortaklığa, benzerliğe sahip olan kişi veya nesnelere bildiren isimler türetir." diye ifade etmektedir²⁷⁰.

Ek Türkçe yabancı bütün isimlere getirilerek onlardan yeni isimler türetilmektedir. Özbek Türkçesinde sadece kalın ünlülü şekli olduğu için ünlü uyumuna uymaz. Uygur Türkçesinde ekin ince ünlülü şekli sadece bir kaç kelimedede kalıplaşmış olarak kullanılır, yaygın olan şekil kalın ünlülü şekildir. Ekin ince şekli olmasına rağmen Uygur Türkçesinde de ek pek çok kelimedede uyuma uymaz.

*Ek aynı şeylere sahip olan, kökün ifade ettiği şeye ortak olan birden fazla kişiyi ifade eder

âtdâş(<ât+dâş)(ÖTİL I, 548): (ädâş) aynı adı taşıyanlar, aynı adda olanlar

çégarıdaş(<çégari+daş)(YUTS, 75): (=çegiridaş)sınırdâş, ortak sınırı olan

esirdaş(<esir+daş)(YUTS, 116): çağdaş

ismdâş(<ism+dâş)(ÖTİL I, 336): adaş

²⁶⁷ UTG, s. 63

²⁶⁸ HZUT, s. 68.

²⁶⁹ KAŞGARLI, MUTG, s. 94.

²⁷⁰ ÖZTÜRK, YUTG, s. 27.

kérindaş(<kérin+daş)(YUTS, 232): kardeş

qaygudaş(<qaygu+daş)(YUTS, 227): beraber kaygı çeken

mektepdaş(<mektep+daş)(YUTS, 265): okul arkadaşı

meslekdaş(<meslek+daş)(YUTS, 268): (=kesipdaş)hemfikir, ülküdaş “meslek: fikir, düşünce, görüş gaye”

muñdaş(YUTS, 279): sırdaş, yakın; dost

yoldâş(<yol+dâş)(ÖTİL I, 353): aynı yörüngede olan gök cismi; hamilelik döneminde hamile birisi ile beraber olan, onun ihtiyaçlarını karşılayan

zâmândâş(zâmân+dâş)(ÖTİL I, 297)(=âsrdâş)çağdaş

*Ek, kökün ifade ettiği şeylere taraftar olan birden fazla kişiyi ifade eder

dindâş(<din+dâş)(ÖTİL I, 227): aynı dine mensup

fikirdâş(<fikir+dâş)(ÖTİL II, aynı fikirde olan kişiler, meslektaş, hemfikir

ittipaqdaş(<ittipaq+daş)(YUTS, 181): bağlaşık, müttefik

izdâş(<iz+dâş)(ÖTİL I, 316): bir kimsenin açtığı çığırdan giden, onu takip eden

mâslâkdâş(<mâslâk+dâş)(ÖTİL I, 450): mesleği bir olan

niyetdaş(YUTS, 291): aynı niyeti paylaşan

pikirdaş(YUTS, 322): hemfikir

tilâkdâş(<tilâk+dâş)(ÖTİL II, 176): bir kimsenin dileğine erişmesini isteyen kişi

tilekdaş(YUTS, 412): dilektaş, ülküdaş

*Ekin geldiği tabanın ifade ettiği hususta denk, eşit olmayı ifade eder

kündâş(<kün+dâş)(ÖTİL I, 406): aynı erkeğe nikahlı olan birden fazla kadın

qurdâş(<qur+dâş)(ÖTİL II, 621): yaşı denk olan, denктаş

qurdaş(<qur+daş)(YUTS, 249): yaşıt

mâ'nâdâş(<mâ'nâ+dâş)(ÖTİL I, 455): manası bir, aynı veya yakın olan

menidaş(<meni+daş)(YUTS, 266): anlamdaş, eş anlamlı

reñdaş(YUTS, 332): aynı renkte, aynı renkli

şekildaş(<şekil+daş)(YUTS, 376): (grm.) eş sesli

teñdaş(YUTS, 400): akran, yaşıt, denk, eş, benzer

yaşdâş(<yaş+dâş)(ÖTİL I, 264): (=tengkür)aynı yılda doğanlar

yaşdaş(<yaş+daş)(YUTS, 461): yaşıt, aynı yaşta

*Ek, eklendiği kök veya gövdenin ifade ettiği manada birlik, aynı kökene bağlı olma ifade eder.

cinsdâş(<cins+dâş)(ÖTİL I, 282): aynı cinse mensup; aynı içtimai tabakaya mensup

émçâkdâş(<émçâk+dâş)(ÖTİL II, 446): (=émikdâş)bir anayı emmiş olanlar, kardeş yahut süt kardeşler

qândâş(<qân+dâş)(ÖTİL II, 596): aynı kandan olanlar, soydaş, ırkdaş

millâtdâş(<millât+dâş)(ÖTİL I, 464): aynı milletten olan, milleti bir

nâsldâş(<nâsl+dâş)(ÖTİL I, 497): nesli bir urugdan çıkanlar

nesildaş(<nesil+da)ş(YUTS, 288): (=tuxumdaş)soydaş

*Ekin, geldiği kök veya gövdenin ifade ettiği manada bir olmayı, bütünleşmişliği ifade eder

adaş(<ad+daş)(YUTS, 3): dost, arkadaş

cândâş(<cân+dâş)(ÖTİL I, 288): bütün hayati menfaatleri, fikri zikri bir olan,
yekdil

dildaş(<dil+daş)(YUTS, 102): yakın, sırdaş

dârddâş(<dârd+dâş)(ÖTİL I, 210): dert ortağı, hemdert

hisdaş(<his+daş)(YUTS, 156): mütesanit, dayanışık

mehebbetdaş(<mehebbet+daş)(YUTS, 277): sevgili, dost, aşık

yastiqdâş(<yastiq+dâş)(ötül 1, 263): aynı yastığa baş koyan kişiler

yatâqdâş(<yatâq+dâş)(ÖTİL I, 264): bir yatakta birlikte yatan veya yaşayan

yüräkdâş(<yüräk+dâş)(ÖTİL II, 471): fikri, maksadı, evi bir olan; dost, hemnefes

*Ek, kök veya gövdede ifade edilen hareketi birlikte yapmayı ifade eden isimler

türetir

qurâldâş(<qurâl+dâş)(ÖTİL II, 622): silah arkadaşı, aynı safta savaşanlar

sâfârdâş(<sâfâr+dâş)(ÖTİL II, 28): birlikte yolculuk eden kişiler

sâfdâş(<sâf+dâş)(ÖTİL II, 28): harpte aynı safta olanlar; bir cephede, bir teşkilatta
birlikte olanlar, birlikte mücadele verenler

yandâş(<yan+dâş)(ÖTİL I, 258): yan yana duranlar

yandaş(<yan+daş)(YUTS, 458): bitişik, muttasıl; yanından geçme

*Ek, kök veya gövdede ifade edilen coğrafyadan olmayı, aynı coğrafyayı
paylaşmayı ifade eden isimler türetir.

jurtdaş(<jurt+daş)(YUTS, 187): yurttaş, vatandaş

şeherdâş(<şehar+daş)(YUTS, 375): hemşehri, hemşehri

vätändâş(<vätän+dâş)(ÖTİL I, 174): vatani aynı olanlar

yézidaş(<yézi+daş)(YUTS, 467): aynı köyden “yéza: köy”

yurtdâş(<yurt+dâş)(ÖTİL II, 473): aynı yurttta yaşayanlar

*Ek, geldiği isim tabanlarından birlik ve beraberlik, ortaklık ifade eden kalıcı isimler türetir

kömâkdâş(<kömâk+dâş)(ÖTİL I, 415): yardım eden, yardımcı

kündeş(<kün+deş)(YUTS, 212): rakip

yölekdaş(<yölek+daş)(YUTS, 471): (=kömekdaş)yardımcı

ziyandaş(<ziyan+daş)(YUTS, 479): asalak, baltalayıcı

*Ek, geldiği tabanla ilgili manada gramer terimleri türetir

mâ'nâdâş(<mâ'nâ+dâş)(ÖTİL I, 455): manası bir, aynı veya yakın olan

menidaş(<meni+daş)(YUTS, 266): anlamdaş, eş anlamlı

özâkdâş(<özâk+dâş)(ÖTİL II, 495): aynı kökten türeyen sözler

süpetdaş(<süpet+daş)(YUTS, 368): (grm.)partisip, sıfat-fiil

şekildaş(<şekil+daş)(YUTS, 376): (grm.) eş sesli

türdeş(<tür+deş)(YUTS, 19): aynı türe mensup; (grm.)cins ismi

+dık, +tıq(Özb);+duq,+diq +tuq, +tük, tuğ, +tüg(Uyg)

Kaşgarlı ve Erdal'ın eserleri dışında ulaşabildiğimiz hiç bir kaynakta bu eke rastlayamadık. Kaşgarlı eki sadece +duk şeklinde almıştır²⁷¹. Kaşgarlı ekin +duruk, +dürük şekli de var derken, sanki bu ekin +duruk, +dürük ekinin kısaltmış hali olduğunu veya +duruk, +dürük ekinin +duq, +diq +tUK ekinin genişlemiş hali olduğunu ifade etmek ister gibidir. Çünkü yular anlamındaki burunduk ismi, aynı zamanda burunduruk şeklinde de mevcuttur.

²⁷¹ KAŞGARLI, MUTG, s. 97.

Erdal ise +duruq, +dürük ekinden bahsederken DLT’de geçen **burunduk** kelimesini örnek verir²⁷².

Özbek Türkçesi ile ilgili hiç bir kaynakta eke rastlayamadık. Bu ekle türemiş sadece iki kelime tespit edebildik. ÖT’de tespit edebildiğimiz kadarıyla ek sadece +tıq şeklindedir. UT ise ekin dört ayrı şekli var. Her iki şivede de tespit ettiğimiz kelimelerde ünlü uyumuna uymaktadır. İşlek bir ek değildir.

Ekin türettiğini, tespit ettiğimiz kelimeler ve ekin fonksiyonları şöyledir:

*Ek, geldiği isim tabanlarından alet isimleri türetir

burunduq(<burun+duq)(MUTG, 97): yular

çimildiq(<*çimil+diq)(YUTS, 81): perde

qoltuq(<qol+tuq)(YUTS, 242): koltuk; körfez

qoltıq(<qol+tıq)(ÖTİL II, 636): 1.kol ile vücudun birleştiği yerin alt kısmı; elbiselerin kol altına gelen kısmı; 2. (coğ.)körfez, denizlerin karaların iç kısmına doğru girdiği kısım

orunduq(<orun+duq)(YUTS, 298): sandalye, koltuk

yastuq(<yas+tuq)(YUTS, 460): yastık, minder

yästıq(<yäs+tıq)(KTLS I, 973; Özb):yastık

*Ek, geldiği isim tabanlarından soyut isimler türetir

kemtük(<kem+tük)(YUTS, 194): kusur, noksan, eksiklik, aksaklık, pürüz

tamtuq(<*tam+tuq)(YUTS, 388): güç, direnç

turtuq(<*tur+tuq)(YUTS, 428): kötü, kötü kalpli, hiddetli, öfkeli

²⁷² ERDAL, OTW₁, s. 104; burunduk kelimesi Besim ATALAY, DLTde, s. 118’de geçmektedir.

*Ek, bazı isim tabanlarına gelerek sıfat türetir

maytuq(<*may+tuq)(YUTS, 263): iğri bacaklı, paytak, çarpık bacaklı

*Ek, bazı soyut isim tabanlarına gelerek somut, kalıcı isimler türetir. Ek Uygur Türkçesinde fiilden isim türeten -m ekiyle birleşerek -mtük şeklinde birleşik olarak da kullanılır.

ölümtük(<ölüm+tük)(YUTS, 305):leş

+din, +tin(Uyg)(1)

Bu ek sadece Uygur Türkçesinde görülen, ET ve Uygur Türkçesinin tarihi devirlerinde olmayan bir ektir. Ek, sayı isim tabanlarına gelerek isimlerin önündü üleştirme (taksim san)sayı sıfatı ve fiillerin önünde tekrar olarak zarf yaparlar²⁷³.

birdin lügat “birer lügat”, ekkidin depter “ikişer defter” (üleştirme sıfatı ‘taksim san’)

...ikkidin-üçtin taraqlaşğa başladı.

Kişiler beştin-törttin toplam muhakeme qalışavattu.

Bu depterler oquğuçığa ikkidin berilidu.

Ek ünlüyle ve sedalı ünsüzlerle biten sayılara +din, sedasız ünsüzlerle bitenlere +tin şeklinde gelmektedir.

Üleştirme sayı sıfatı olarak +ar, +er sadece bir sayısında arkaik olarak kullanılmaktadır²⁷⁴.

²⁷³ TÖMÜR, HZUTG, s. 127; HZUT, s. 125'te Tömür'ün taksim san başlığında ele aldığı ek burada topluq san başlığında ele alınmıştır.. Burada topluq san eki olarak +lap/+lep ve +din/+tin ekleri verilmektedir. (Silér onlap kelsénlermu, yüzlep kelsénlermu, biz qabul qılımuz./Kolhozçılar klupqa törttin, beştin ciğilişqa başlıdi.). Tömür ise +lap/+lep ekini reviş san başlığında ele almıştır; Kaşgarlı, MUTG'de sayılar sayı sıfatları başlığında ele alınmış. Burada sayılar asıl sayı sıfatları, sıra sayı sıfatları, kesir sayı sıfatları olarak üç başlıkta ele alınmış olup, üleştirme(taksim) sayı sıfatları ele alınmamıştır.

²⁷⁴ ÖZTÜRK, YUTG, s. 29.

ikki-ikkidin(<ikki-ikki+din)(YUTS, 174): ikişer ikişer

tört-törttin(<tört-tört+tin)(YUTS, 424): dörder dörder

+din(Özb);+duñ (Uyg)

ayduñ(<ay+duñ)(YUTS, 24): açık; mehtap, ay ışığı; anlaşılabilir, görülebilir

äççiq-äydin(<äççiq-äy+din)(KTLS I, 747; Özb): açık, aydın, sarıh

+dirik, +duruq, +dürük, +tirik, +turuq(Özb); +dirik, +duruq, +turuq(Uyg)

Eki, Erdal'ın eseri hariç tarihi devirleri içine alan hiç bir kaynakta göremiyoruz²⁷⁵. Erdal ekin tespit edildiği en eski kaynak olarak DLT'yi zikreder²⁷⁶.

Ek, HÖÄT; ÖTG, ÖG, USG, ÖZÇ, GSULY ve Waterson'un listesinde yoktur.

Clauson eki +duruk, +dürük şeklinde almış, bu ekin Türkçede alet isimleri türeten bir ek olduğunu belirtmiştir²⁷⁷.

Uygur Türkçesinde Tömür eki isiden isim türeten ekler bahsinde +duruq, +dürük, +turuq olarak alır ve ağzuduruk, kemeldürük, boyunturuq kelimelerini örnek verir²⁷⁸.

HZUT eki isimlere ulanan ekler bahsinde +duruq, +dürük, +turuq, +türük dört ayrı şekilde alır ağzuduruk, saqalduruq, boyunturuq, kemendürük, ömüldürük kelimelerini örnek verir²⁷⁹.

Kaşgarlı +duk, +dük bahsinde ele aldığı için ayrı başlıkta ele almamıştır. Öztürk ise eki +duruq, +dürük, +turuq, +türük dört şekilli almış ve fonksiyonunu "Getirildiği isimle ilgili alet isimleri türetir." diyerek belirlemiştir²⁸⁰.

²⁷⁵ TEKİN, GOT; GABAIN, ETG; HACIEMİNOĞLU, KTG; ECKMANN, ÇEK

²⁷⁶ ERDAL, OTW₁, s. 104; Ek DLT'de oğulçuk "oğulduruk", ana rahmi, sakalduruk "baştaki külahı tutan ve boyun altından geçirilen ip" ve sakalduruklan- kelimelerinde geçer.

²⁷⁷ CLAUSON, age, s. XLI.

²⁷⁸ TÖMÜR, HZUTG, s. 91.

²⁷⁹ HZUT, s. 77.

²⁸⁰ ÖZTÜRK, YUTG, s. 28.

Eki, taradığımız metinlerden tespit ettiğimiz kadarıyla ÖT'de +dirik, +dUrUK, +tIrIK, +turuq ve UT'de +dirik, +duruq, +turuq şeklinde tespit ettik. Ek, her iki şivede de ünlü uyumuna uymaktadır.

Bu ekle türemiş tespit edebildiğimiz kelimeler ve ekin fonksiyonları şöyledir.

*Ek, geldiği isim tabanları ile ilgili alet isimleri türetir

boyınturuq(<boyın+turuq)(ÖTİL I, 159): iş hayvanının boynuna takılan yular; esaret, zulm

boyunturuq(<boyun+turuq)(YUTS, 50): boyunduruk; tahakküm, esaret

égizduruq(<égiz+duruq)(YUTS, 123): gem

omulduruk(<omul+duruk)(YUTS, 295): atın göğüslük tasmaı

ömildirik(<ömil+dirik)(ÖTİL II, 505): at göğüslüğü

tutántirik(<tutän+tirik)(ÖTİL II, 231): (=tutätqı)ot almak için kullanılan alet

*Ek, bazı isim tabanlarına gelerek tabanın ifade ettiği mananın daha aşırısını ifade eden yeni isimler türetmektedir.

ipiltirik(<ipil+tirik)(ÖTİL I, 332): çok zayıf

qıltırıq(<qıl+tırıq)(ÖTİL II, 578): (=qıltanaq)çok zayıf

*Ek, bazı kelime tabanlarına gelerek onlardan kalıcı somut isimler türetmektedir.

boyturuq(<boy+turuq)(YUTS, 50): boy, vücut yapısı

bulduruq(<bul+duruq)(ÖTİL I, 148): bir çöl kuşu; çok kar

uvuldirik(<uvul+dirik)(<uvul+dirik)(ÖTİL II, 263): balık yumurtaları

Tespit ettiğimiz kelimeler arasında, Özbek Türkçesine ait olan bir tanesi bu eki almış olmasına rağmen ekin geldiği taban ve ekin gelişi diğerlerinden çok farklıdır. Ek bir

fiil tabanına gelmektedir. Burada enteresan olan zaten geçişli bir fiil tabanı olan çağır- fiilinin üzerine tekrar -tir ettirgenlik ekinin gelmiş olmasıdır. Bu ekin üzerine de +q fiilden isim türetme eki gelmiş ve kelime bu şekilde türemiştir. Kelime çağırq “ses, nida, bağırma sesi” nin eş anlamlısıdır. çağırtrıq(<*çâqır+tırıq)(ÖTİL II, 360):ses, nida

+eylen, +üylen, +ylen, +ülen(Uyg)

Tömür bu ekle türetilmiş kelimelere **kişilik san** demekte ve eki **+eylen** olarak almaktadır²⁸¹.

UTG’de ek âtak san başlığında, +ülen, +len olarak alınmış ve “bir işte kaç kişinin veya topluluğun ne kadar olduğunu belirtmesi” fonksiyonu olarak belirtilmiş²⁸².

HZUT’de âtaq sänlar, Uygur yazı dilinde +lén, +ilén, canlı dilde ise +ülen şeklinde kullanılır, diyerek ekin sayı isimlerine gelen ikinci çokluk şahıs iyelik eki ve **bilen** bağlacının birleşmesiyle [beş-iñ + (birlen > bilenilen) > beş(iñ) + ilen > beş + ilen] oluşmuş olabileceğini belirtilmektedir. Ünlüyle biten sayı isimlerine ek gelirken sayının sonundaki ünlü düşmektedir²⁸³.

Kaşgarlı yapım ekleri bahsinde eki +öylen şeklinde alarak, ekin sayı isimlerinden kişi sayısını bildiren isimler türettiğini belirterek ekin etimolojisini +öylen(<egü-le-n) şeklinde yaparak ekin birleşik bir ek olduğunu ima eder. Verdiği örneklerin TT’deki karşılıklarına bakacak olursak(üç-üylen keldi “üçer kişi geldi”; beş-öylen tamaq yedük “beşer kişi yemek yedik”) bu ekler TT’deki üleştirme sayı sıfatı türeten +ar/+er ekinin fonksiyonunu yerine getirmektedir diyebiliriz²⁸⁴.

Türkçe gramer kitaplarında sayılar ve sayılarla ilgili ekleri sıfatlar bahsinde le almak adet olmuştur. Özbekistan ve Türkistan Çin’inde hazırlanan gramer kitaplarında sayılar bahsini ayrı bir başlıkta ele almak da adet olmuştur. Fakat Kaşgarlı +ilen, +len ekiyle,

²⁸¹ TÖMÜR, HZUTG, s. 130.

²⁸² UTG, 83.

²⁸³ HZUT, s. 126.

²⁸⁴ KAŞGARLI, MUTG, s. 97.

sayılardan türemiş isimleri sıfatlar bahsine almamıştır. Sadece eki isimden isim türeten ekler bahsinde görüyoruz.

Öztürk, eki +eylen, +ylen şeklinde vererek, ekin sayı isimlerine gelerek birliktelik ifade ettiğini, ekle türemiş yeni ismin ise kullanıldığı söz dizimindeki şahıs zamirine uygun iyelik ekleriyle anlam kazandığını belirtmektedir²⁸⁵.

Ek asıl sayı sıfatlarına veya belirsiz sayı sıfatlarına gelerek yeni isimler türetmektedir. Ek geldiği sayı ile birlikte ...kişi, ...kişi birlikte anlamı vermektedir. Ek kendisinden sonra şahıs veya iyelik eki almadığı halde kullanıldığı cümledeki özneye göre anlam kazanır. Sözlükte anlamının altımız veya üçü şeklindeki anlam izahı doğru değildir.

Ekin sadece ince ünlü şekli olduğu için tabanda kalın ünlünün bulunduğu sayı isimlerine geldiğininde uyumu bozar.

alteylen(<alte+ylen)(YUTS, 11): altımız, altı kişi

beşeylen(<beşe+ylen)(YUTS, 36): beş kişi, beşi ile beraber

ikkeylen(<ikk+eylen)(YUTS, 173): (=ikkilen)ikimiz, ikisi, iki kişi

onuylen(<onu+ylen)(YUTS, 296): onumuz, on kişi

üçülen(<üçü+len)(YUTS, 444): (=üçeylen) üç kişi, üçümüz

törtülen(<tört+ülen)(YUTS, 424): (=törtüylen)dört kişi, dördü

+enek(Uyg)

Bu ek de sadece bir kelimedede tespit edildi. Ek muhtemelen birleşik bir ektir.

Hatiboğlu, ekin hem isim hem fiil tabanlarına gelerek onlardan isim türettiğini söylemektedir²⁸⁶. Hatiboğlu'nun verdiği örneklerin gözenek hariç diğer hepsi fiil tabanlarına

²⁸⁵ ÖZTÜRK, YUTG, s. 29.

²⁸⁶ HATİBOĞLU, TE, s. 30.

gelmektedir. Hatiboğlu, ekin “+anak/+enek< -a- ve nak” parçalarından oluşmuş birleşik bir ektir der²⁸⁷.

köznek(<köz+nek)(YUTS, 210): petek, gözenek

Ek, vurgusuz orta hece düşmesi sonucu -e- ünlüsünü kaybetmiş +nek şeklinde görünmektedir.

+äynäk(Özb); +eynek(Uyg)

Bu eke sadece bir kelimedede rastladık. Bu ek muhtemelen +enek ekinin -y- kelime içi ünsüz türemesiyle genişlemiş şeklidir. Ekin kelimedeki fonksiyonu alet isimleri türetmektir.

Her iki şivede de ek ince şekilde olup, kalınlık-incelik uyumuna uymaz.

közäynäk(<köz+äynäk)(KTLS I,287; Özb): gözlük

közeynek(<köz+eynek)(YUTS,210): gözlük

+ğâç(Özb); +ğaç, +geç, +keç(Uyg)

Her iki şivenin gramer kitaplarının hiç birisinde bu ek yoktur. Ekin bu eserlerde olmaması, bu unsurun ek olup olmadığı hususunda şüpheler yaratmaktadır. Ancak Clauson'un eserinde bu ekin Türkçede olduğunu görüyoruz. Clauson ek için odğuç, kuşğaç ve şüpheli olarak sügiç kelimelerini almıştır²⁸⁸.

İşlek olmayan bir ektir, her iki şivede de bir kaç kelimedede görebilmekteyiz. Böyle bir ek kaynaklarda mevcut değildir. Ancak ET'den bu güne kadar yaşayan fiil tabanlarına

²⁸⁷ HATİBOĞLU, TE, s. 30. Hatiboğlu eki meydana getiren unsurları geniş olarak izah etmez. -anak(-enek) ekinin ad ya da eylem kök veya gövdesine gelerek ad kuran “-a-” ve “-nak” parçalarından oluşmuş birleşik bir ektir der, ancak bu unsurların hangi tabana gelen ne tür bir ek olduğu izah edilmez. Zaten “ad ya da eylem kök veya gövdesine gelerek ad kuran” ifadesi Türkçenin kelime türetme mantığıyla taban tabana zıt bir ifadedir.

²⁸⁸ CLAUSON, age, s. XLI. Clauson ekin fonksiyonunun belirsiz olduğunu belirterek ekin yalnızca odğuç ve kuşğaç kelimelerinde tespit edildiğini belirtmektedir; ERDAL, OTW₁, s. 83'te ek üzerinde daha geniş olarak durulud ve Erdal E'den beri kullanılan böyle bir ekin var olduğundan bahseder.

gelerek onlardan isim türeten bir ek vardır²⁸⁹. İsimden isim türetme eki olarak gördüğümüz ek muhtemelen birleşik bir ektir. İsimden fiil türetme eki +ğa-, +ge- ile fiilden isim türetme eki +ç'nin birleşmesiyle meydana gelmiştir²⁹⁰. Böyle, farklı fonksiyonu olan bir ekin sesteşi farklı fonksiyona sahip ekin yaygın olarak kullanılması mümkün değildir. Ekin ancak bir kaç kelimeye kalıplaşmış olarak kullanıldığını söylemek mümkündür.

örkeç(<*ör+keç)(YUTS, 306): hörgüç, kambur

öñgeç(<*öñ+geç)(YUTS, 306): yemek borusu

yalängâç(<yalän+ğâç)(ÖTİL II, 479): çıplak insan, yapraksız ağaç, ağaçsız boş toprak, yalnız, yalın²⁹¹

yalañğaç(<yalañ+ğaç)(YUTS, 455): çıplak

+ğâl(Özb); +gal, +ğal, +qal(Uyg)

Sadece bir kaç kelimeye görülen ve işlek olmayan bir ektir. Ek işlek olmadığı ve bir kaç kelimeye kullanıldığı için bu konuda çalışanların dikkatini çekmemiş olabilir. Özbek Türkçesinde sadece bir kelimeye tespit edebildik. Bu kelimeye ise ekin +ğâl olması da şüphelidir.

Her iki şivede de ekin kalın şekilleri vardır. Bunun için kalınlık-incelik uyumuna uymaz.

azğal(<az+ğal)(YUTS, 26): çukur

çatqal (<*çat+qal)(YUTS, 72): boğaz, dağ boğazı

çañgal (<*çañ+gal)(YUTS, 70): salkım söğüt

²⁸⁹ GABAIN, ETG, s. 52; HATİBOĞLU, TE, s. 62. Aynı ekin isim tabanlarına da gelmesi bir kaç kelimeye görülse de az rastlanan kabulü mümkün olmayan bir durumdur. Bir ekin hem isim hem fiil tabanlarına gelmesi ya kök veya gövde ile ilgili bazı fonetik değişmelerle ya da ekin yapısıyla izah edilebilir

²⁹⁰ İsimden fiil türetme eki +ğa-, +ke için Bak: GABAIN, ÖG, s. 37; fiilden isim türetme eki -ç+ için Bak: ÖTG, s. 255.

²⁹¹ ECKMANN, ÇEK, s. 31'de isimden isim yapma eki -aç / -eç 'ten bahsederken aynı kelimeyi bu ek için örnek vermiştir.

dañqal(<*dañ+qal)(YUTS, 93): dökme çanak, dökme çömlek

dañgal(<*dañ+gal)(YUTS, 93): kesek; kurumuş çamur parçası

daşqal(<daş+qal)(YUTS, 94): curuf, dışık

kämbäğal(<kämbä+ğal)(KTLS I, 235; Özb): fakir

kämbäğal(<kämbä+ğal)(KTLS I, 235; Uyg): fakir

poşqal (<poş+qal)(YUTS, 326): pide, çörek

tosqal (<tos+qal)(YUTS, 421): kalkan, bent

+ğâr,+ğâr(Özb); ğar(Uyg)

Bu ekin ET'deki yön ekinin [+garu, +gerü(-ga-ru, -ge-rü)] sondaki ünlülerinin düşüp bir kaç kelimedede yapım eki fonksiyonunu üstlenip kalıplaştığını söyleyebiliriz²⁹². Özellikle ilğar kelimesindeki, ekin türettiği mana bu tespiti doğrulamaktadır.

Özbek Türkçesinde ekin hem kalın hem ince şekilleri vardır.Uygur Türkçesinde ise tek bir örnek tespit ettiğimiz ek kalın şekillidir, uyuma uymaz.

qızğâr(<*qız+ğâr)(ÖTİL II, 572): (=qızığâr) engil kayışı

ilğâr(<il+ğâr)(ÖTİL I, 324): “*qoşining äldingi qismi, avangardi*”; “*işdä, säfdä äldindä bâruvçi, peşqädäm*”

ilğar(<il+ğar)(YUTS, 174): öncü, ilerici

cirāñğâr(<*cirân+ğâr)(ÖTİL I, 282): eskiden savaşta, ordunun sol kanadı

cönäğâr(<cönä+ğâr)(ÖTİL I, 193): (ağız)dağdaki ayak yolu, patika

²⁹² Türkçedeki yön gösterme eklerinin kalıplaşması için Bak, Korkmaz, Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve..., s. 8-10; ERGİN, TDB, s. 241-242; TEKİN, GOT, s. 104'de +garu, +gerü ekini isimden isim

+gäy, +käy(Özb); +gey, +key(Uyg)

Ek, Tekin ve Gabain'in ET ile ilgili eserlerinde yoktur. Erdal'ın eserinde ek vardır. Erdal ekin ET'deki +garu, +gerü ekiyle aynı fonksiyona sahip olduğunu ve OT döneminde bu ekle türetilmiş kelimelere raslandığını belirtmektedir. Aynı ekin Moğolcada da olması ekin menşeyi konusunda tereddütlere sebep olmaktadır²⁹³.

Clauson eki isimden isim türetme eki olarak +gey şeklinde almış ve ekin yalnızca **küçgey**<**küç**+**gey** kelimesinde kullanıldığını belirtmiştir²⁹⁴.

HÖAT, ÖTG, ÖG, USG ve Kononov'un eseri ile Waterson'un sözlüğündeki listede +gäy, +käy eki yoktur. Uygur Türkçesinde de yalnızca Kaşgarlı ve Öztürk'ün eserinde ek ele alınmış.

Kaşgarlı eki +gey, +key olarak almış ve ekin işlek bir ek olmadığını belirterek güney "güney" ve teskey"dağlık bir bölgede güneş ışığı almayan taraf" kelimelerini örnek vermektedir²⁹⁵.

Öztürk de eki +gey, +key şeklinde alarak, yön bildiren isimler türettiğini belirterek, güngey, teriskey= teskey kelimelerini örnek vermektedir²⁹⁶.

Tespit edebildiğimiz bazı kelimelere göre ekin fonksiyonu yön bildiren isimler türetmektir. Bunun yanında bazı kelimelerde mana pekiştirdiğini "bäläkäy" bazılarında kalıcı isimler türettiğini "irğäy" söylemek mümkün.

Bu ek için verdiğimiz örneklerin aynısının bir ünlüyle genişlemiş hali, ekin başka şekilde de kullanılması yanında biräkäy, önäqäy, soläkäy, soluqay, yoläkäy şeklinde kullanılışı, ekin tek fonksiyonunun yön göstermek olmadığını, ekin fonksiyonunun genişlemekte olduğunu göstermektedir.

²⁹³ ERDAL, OTW₁, s. 165.

²⁹⁴ CLAUSON, age, s. XLII.

²⁹⁵ KAŞGARLI, MUTG, s. 96.

²⁹⁶ ÖZTÜRK, YUTG, s. 28.

Ek her iki şivede de ince ünlülü şekilleri ile kullanılmaktadır. Sadece Uygur Türkçesinde solxay<solqay kelimesinde kalın ünlü mevcuttur.

bäläkäy(<*bälä+käy)(ÖTİL I, 128): bala

gülgäy(<gül+gäy)(ÖTİL I, 196): (ağız)topuk? *âyaq käftinig dong eri*

qoqäy(<*qo+qäy)(ÖTİL II, 646): (=kavga)

irğäy(<ir+ğäy)(ÖTİL I, 334): ağacı sert, kabuğu kızıl bir bitki

kegäy(<*ke+gäy)(ÖTİL I, 375): *ğıldıräkning toğını bilän güpçägini qoşıb, tutıb turuvçı täyaqsimân qısmıldardan biri*

küngäy(<kün+gäy)(ÖTİL I, 405): güneşe dönük, güneş dik düşen, güney

küney(<kün+gey)(YUTS, 212): güney, güneşli yer

ögey(<*ö+gey)(YUTS, 304): üvey

ögäy(<*ö+gäy)(KTLS I, Özb, 933): üvey

öngäy(<ön+gäy)(ÖTİL II, 507): kolay kullanılan, kolay, basit

solxay(<sol+xay<sol+qay)(YUTS, 359): solak

teskey(<tes+key)(YUTS, 404): kuzey, gölgeli taraf

+gezek(Uyg)

Bu tek kelimedeki tespit ettiğimiz ek, muhtemelen ekkizek”ikiz” kelimesine benzemek yoluyla oluşmuştur. İki rakamının ünsüzünün çift okunması +zek ekinin +kizek şekilde anlaşılmasına yol açmış olmalı ki, üç rakamına da ek getirilirken +zek şeklinde değil de +gezek şeklinde getirilmiştir.

üçgezek(<üç+gezek)(YUTS, 444): üçüz

+ğil, +ğilt(Özb); +ğıl(Uyg)

Ek sadece bir kaç kelimedede geçen, renklerden yine o renkle ilgili yeni isimler türeten bir ektir. Ek karışık renkleri veya eklendiği renk isminin bozulmuş şeklini dolayısıyla yeni bir rengi ifade eden isimler türetir.

Zeynalov, sıfatların derecelenmesinden bahsederken küçültme derecesinde +ğilt ekini Türkmen Türkçesinde ve Tatar Türkçesinde küçültme eki olduğunu söylemektedir²⁹⁷.

Clauson ekin rakamlara “üçgil”, nesnelere “başgil” ve renklere gelerek onlarla ilgili yeni isimler türettiğini belirtmektedir²⁹⁸.

Ek, Özbek Türkçesinde hem kalın hem ince şekilde; Uygur Türkçesinde ise yalnızca kalın şekildedir. Uygur Türkçesinde uyuma uymaz.

Ek, eklendiği renk isimlerine benzerlik, yakınlık veya mana zayıflığı ifade eden yeni renk isimleri türetir

alatağil(<*alata+ğil)(YUTS, 8): abraş, benekli

särğil(<sär+ğıl)(ÖTİL II, 26): (ağız) sarğış, sarımtrırak

tarğil(<tar+ğıl)(ÖTİL II, 130): sarı ve kara yollu

tarğil(<tar+ğıl)(YUTS, 390): çizgili, kaplansı

+ğinä, +ginä, +qinä, +kinä(Özb); +ğina, +gine, +qina, +kine(Uyg)

Tekin eki isimden isim türeten ekler başlığı altında +qina, +kina şeklinde alarak, ekin fonksiyonunu küçüklük ifade etme olarak belirtmiştir²⁹⁹.

Gabain ise eki yapım ekleri bahsinde ele almaz ve “Edatlar ve Edat Benzeri Ekler” başlığında ele alır. Ekin kitabelerde +qınyä, +kinyä şeklinde kullanıldığını; qına, kinä

²⁹⁷ ZEYNALOV, TLKD, s.148.

²⁹⁸ CLAUSON, age, s. XLII.

²⁹⁹ TEKİN, GOT, s. 105.

şeklinin n ağzında, qıya, kiyä, qıa, kiä şekillerinin de y ağzında kullanıldığını; ekin fonksiyonunun kuvetlendirme, küçültme ve sevgi ifade etmek olduğunu söylemektedir³⁰⁰.

Erdal, ekin orjinal şeklinin +kİñA şeklinde olduğunu, tespit edilen diğer en eski farklı şeklin ise +kinyä olduğunu belirtir. Uygur Türkçesinde sadece y'li şekillerinin kullanıldığını söyleyerek, ekin fonksiyonunun küçültme, sevgi ve mana pekiştirme olduğunu bildirmektedir³⁰¹.

Karahanlı Türkçesi döneminde ekin yalnızca +qıya, +kiye şekilleri kullanılmıştır³⁰².

Çağatay Türkçesinde ise ekin ünsüzünün sedalı ve sedasız şekilleriyle birlikte ekin dört ayrı şekilde +ğına, +qına, +gine, +kine yalnızca n'li şekilde kullanıldığını görmekteyiz³⁰³. Eckmann ekin fonksiyonunu küçültme olarak belirtir.

Gabain eki +qına, +kine, +ğına, +gine şeklinde dört ayrı şekilli olarak alır³⁰⁴. Wurm ise eki +ginä(+kinä, +kinä) şeklinde üç ayrı şekilli olarak alır ve ekin fonksiyonunu, sıfatlarda mana zayıflığını, isimlerde sevgi gösterir diye belirterek, sadece anlamında edat olarak kullanıldığını vurgulamaktadır³⁰⁵.

Kononov da ekin Özbek Türkçesinde +gina (+kına, +kine) şeklinde kullanıldığını belirterek, farklı Türk lehçelerinde ekin y'li şekilde de kullanıldığını söylemektedir³⁰⁶.

Sjoberg eki hem sevgi ve şefkat bildiren ekler başlığında hem de küçültme bildiren ekler başlığında ayrı ayrı ele almıştır³⁰⁷.

Waterson, ekler listesinde iki ayrıbaşlıkta +gina ekini almıştır. Bunlardan birincisinde ek küçültme fonksiyonunda kullanılmakta ve sadece anlamını vererek ismi

³⁰⁰ GABAIN, ETG, s. 105.

³⁰¹ ERDAL, OTW₁, s. 47-48.

³⁰² HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 15.

³⁰³ ECKMANN, ÇEK, s. 34

³⁰⁴ GABAIN, ÖG, s. 33.

³⁰⁵ WURM, agm, s. 147.

³⁰⁶ KONONOV, age, s. 126.

³⁰⁷ SJOBERG, USG, s. 65. Sjoberg ayrıca çekim eklerinden bahsederken eki isim çekim ekleri arasında ayrıca değerlendirmektedir. Ae Bak, s. 26.

zarflaştırmaktadır. İkinci başlıktaki aynı ek isimlere getirilerek sevgi ve şefkat bildirmektedir³⁰⁸.

Tömür eki +ğına, +qına, +gine, +kine dört ayrı şekilde, sıfatlar bahsinde erkletme derece başlığında ele alınmıştır. Ekin küçültme fonksiyonunun yanında sevgi ve şefkat de ifade ettiğini belirtmektedir³⁰⁹.

HZUT'de ek +qına, +kine, +ğına, +gine şeklinde, burada da sıfatlar bahsinde ve **Süpetlerniñ Sub'ektiv Baha Kategoriyası** başlığında ele alınmıştır. +qına, +kine, +ğına, +gine eki bu kategorinin eki olarak belirtilmiş olup, burada bu ekle türemiş kelimelerin aynı zamanda fiili direk etkilediği belirtilerek, ekin türettiği kelimelerin cümle içinde zarflaştığı da bildirilmektedir³¹⁰.

UTG'de ek, +ğına, +qına, +gine, +kine şeklinde sıfatların derecelenişi bahsinde **kiçiklitış-erklitış dericisi** başlığında ele alınmıştır³¹¹.

Kaşgarlı da Uygur Türkçesi gramer geleneğine uyarak eki sıfatlar bahsinde ele alıp, "Sıfatların küçültme derecesinin yeni bir şekli sıfat sayılan kelime köklerine +ğına, +qına, +gine, +kine eklerinin eklenmesiyle hasıl olur." ifadesiyle tanıtmaktadır³¹².

Öztürk ise TT gramer geleneğine uyarak eki yapım ekleri bahsinde ele almış, ekin fonksiyonunun getirildiği isimlere küçültme ve sevimlilik katmak olduğunu belirtmiştir³¹³.

*Ek, getirildiği isim tabanlarından sevgi ve şefkat ve küçüklük bildiren isimlerle; sıfat olarak kullanılabilen isimlerden ise cümlede zarf olabilecek isimler türetmektedir.

âzginä(<âz+ginä)(ÖTİL I, 524): az, azıcık, çok az

azgina(<az+gina)(YUTS, 143): azıcık, biraz

birgine(<bir+gine)(YUTS, 44): sadece bir, tek bir

³⁰⁸ WATERSON, age, s. 181.

³⁰⁹ TÖMÜR, HZUTG, s. 104.

³¹⁰ HZUT, s. 100.

³¹¹ UTG, s. 78.

³¹² KAŞGARLI, MUTG, s. 127.

³¹³ ÖZTÜRK, YUTG, s. 28.

emdigine(<emdi+gine)(YUTS, 112): (=endigine)şimdıcik, hemen şimdi

etteñgine(<etteñ+gine)(YUTS, 119): yazık

iskine(<is+kine)(YUTS, 178): keski, kalem

isitqina(<isit+qina)(YUTS, 178): yazık

kiçkinä(<kiç+kinä)(ÖTİL I, 389): nispeten küçük, küçücük

kiçikkine(<kiçik+kine)(YUTS, 199): (=kiçkine)küçücük

köpgine(<köp+gine)(YUTS, 206): birçok

paskina(<pas+kina)(YUTS, 316): kirli, pis, çamurlu

sékingine(<sékin+gine)(YUTS, 350): sessizce, yavaşca

selgine(<sel+gine)(YUTS, 345): birazcık

taşliqqina(<taşliq+qina)(YUTG, 28): küçük taşlık

bäläginam(<bälä+gina)(UED, 181):yavrucuğum, biricik yavrum

ukäginam(<ukä+gina)(UED, 181): küçük biraderim

+gü(Özb); +gü(Uyg)

Her iki şivede de işlek olmayan, yalnızca bir kaç kelimedede görülen bir isimden isim türeten ektir.

Tekin'in eserinden ekin ET'de de nadiren kullanıldığını anlamaktayız. Tekin eki +ğu, +gü olduğunu belirterek, ekin türettiği kelime için *edgü kelimesini örnek vermiştir³¹⁴.

³¹⁴ TEKİN, GOT, s. 104.

Gabain eki +qu, +kü, +ğu, +gü şeklinde alır ve ekin isim ve sıfat türettiğini belirterek, inçkü,”inç: huzur, sulh”, äsängü “äsän: sağlıklı, afiyetle”, mäñigü “mäñi: mut, saadet”, oğlanğu “oğlan: oğlan” örneklerini verir³¹⁵.

Clauson da ekin çok nadir kullanılan bir ek olduğunu belirterek éncgü, tuzğu, buğrağu örneklerini verir³¹⁶.

Bunların dışında ekten bahseden kaynak yok gibidir. Özbek ve Uygur Türkçesi ile ilgili kaynaklarda bu ekten bahsedilmemektedir. Bizim tespit ettiğimiz kelime sayısı da çok az.

Her iki şivede de ek ince şekildedir. Ancak kalın sıradan ünlülerin olduğu bir kelimeye geldiğini de tespit edemedik. Ekin türettiği kelimelerin hepsi ince sıradan ünlülerin bulunduğu kelimelerdir. Ek tespit ettiğimize göre kalınlık-incelik uyumuna uymaktadır. Bu hüküm kalın sıradan ünlülerin bulunduğu kelimeye bu ekler geldiği tespit edilene kadar doğrudur.

közgü(<köz+gü)(ÖTİL I, 412): ayna

mängü(<män+gü)(ÖTİL I, 445): ebediyen

mengü(KTLS I, 201; Uyg : ebedi, ebediyyen

+ğur, +qur(Özb); +gir, +gür, +kir, +qur(Uyg)

İşlek olmayan bir ektir. Özbek ve Uygur Türkçelerinde türettiği kelime örneği az olan bir ektir. Ek az kullanıldığı için kaynaklarda da rastlayamıyoruz.

Ek geldiği isim tabanlarından sıfat olarak kullanılan isimler türetir

déliğur(<*déli+ğur)(YUTS, 100): ahmak, akılsız, sersem, budala

çoñqur(<*çoñ+qur)(YUTS, 85): derin

³¹⁵ GABAIN, ETG, s. 45.

³¹⁶ CLAUSON, age, s. XL.

çüqur(<*çü+qur)(KTLS I, Özb, 139, 165): (=çuqur)çukur, derin

çuqur(<çu+qur)(KK, 112): çukur, derin

gégeñgür(<*geđeñ+gür)(YUTS, 133): (=geğeeygen)kibirli, kurumlu

küştüñgür(<*küştüñ+gür)(YUTS, 213): (ağız) kahraman, batır

qiñgir(<*qiñ+gir)(YUTS, 236): eğri, eğri büğrü, çarpık

opqur(<*op+qur)(YUTS, 297): aç gözlü, tamahkar, doymaz

*Ek bir kelimedede de kalıcı isim türetmektedir

öñkür(<*öñ+kür)(YUTS, 306): in, yuva, mağara

*Ek Uygur Türkçesinde bir kelimedede terim türetmiştir. Bu son dönemde yapılan bir terim olmalıdır.

üçqir(<üç+qir)(YUTS, 444): (geom.)üç kenar, üçgen

+ğış, +ş(Özb);+ğuç,+ğuş, +ş(Uyg)

Sıfatlarda mananın zayıflamasını veya bozulmayı ifade eden isimler türetir. İşlek olmayan bir ektir

qızğış(<qız+ğış)(HÖÄT,239): kırmızımsı

qızğuç(<qız+ğuç)(HZUTG, 116):

âqış(<âq+i+ş)(HÖÄT,239; KTLS I, Özb. 477): beyazımsı, kır renk

aqış(<aq+i+ş)(HZUTG, 116):

kökiş(<kök+iş)(HÖÄT,239): gök, yeşilimsi

köküş(<kökü++ş)(HZUTG):

sarğuş(<*sar+ğuş<sarı+ğuş<sarığ+ğuş)(YUTS, 342): sarımsı, sarıya çalar, sarışın

sarğuç(<sar+ğuç)(HZUTG, 116):

+xay(Uyg)

Bu ek, +gäy, käy(Özb);+gey, key(Uyg) ekindeki q ünsüzünün sedalılılaşması sonucu ortaya çıkmıştır. Ayrı bir ek değildir onun için ayrıca bilgi vermeyi uygun görmedik. Ek hakkında bakınız +gäy, käy(Özb);+gey, key(Uyg)

solxay(<sol+xay<solqay, =soluqay)(YUTS, 359): solak

+ide, +ida(Uyg)

Tabiat taklidi seslerden meydana gelmiş isim tabanlarına gelerek onlardan seslerin çağrıştırdığı manalarla ilgili isimler, bir manada da hal zarfları türetir³¹⁷. Tömür bu eki zarf türetme eki olarak tavsif eder³¹⁸. HZUTve HZUTA'da da türemiş zarflar başlığında, zarf türeten ek olarak ele alınmıştır. Burada ek yalnızca –ide şeklindedir³¹⁹. Eki, Kaşgarlı ve Öztürk yapım eki olarak almamışlardır.

Tabiat taklidi seslerin ek gelmeden önceki sondaki ünsüzü çift okunarak ek ondan sonra gelir

bükkide(<bükk+ide)(YUTS, 54): pek gür, çok gür

cimmide(<cimm+ide)(YUTS, 562): sessizce, sessiz

çökkide(<çökk+ide)(YUTS, 86): ansızın, birdenbire

çoltikkida(<çoltikk+ida)(YUTS, 85): pat, şırak

³¹⁷ Bu şekilde taklidi seslerden meydana gelmiş kelimelerden zarf türetmek TT'de de vardır. Faradak (yanmak) “birden bire yanıp geçmek”, faradan “herhangibir hayvan sürüsünün birden ve toplu olarak kalktığı zaman çıkardığı ses(DS, V, 1834), faşşadak, faşıradağ, faşıradan (DS, V, 1839). Bu şeklin TT'de -k, -n ile genişlemiş şekillerini de görmek mümkün

³¹⁸ TÖMÜR, HZUTG, s. 153.

³¹⁹ HZUT, s. 158; Tohti ABİHAN, Hazirki Zaman Uyğur Tili Asasliri Kaşgar 1985, s. 106.

dürride(<dürr+ide)(YUTS, 108): aniden

hüppide(<hüpp+ide)(YUTS, 158): hemen, aniden, birdenbire

lassida(<lass+ida)(YUTS, 253): kuvvetsizce, dermansızca

leññide(<leññ+ide)(YUTS, 255): aynı anda, bir anda

lippide(<lipp+ide)(YUTS, 257): aniden

paññide(<paññ+ide)(YUTS, 315): birdenbire

pilimmide(<pilimm+ide)(YUTS, 322): dolu, dopdolu

şalaqqide(<şalaqq+ide)(YUTS, 373): pat diye

şappida(<şapp+ida)(YUTS, 374): aniden, bir anda, kaşla göz arasında, şıp diye

taraqqida(<taraqq+ida)(YUTS, 390): pat diye

vaççide(<vaçç+ide)(YUTS, 450): çok

vallida(<vall+ida)(YUTS, 451): parıltı, pırıltı, parlaklık

+läb(Özb; +lap, +lep(Uyg)

Özbek ve Uygur Türkçesinde işlek olmayan bir birleşik ektir. Ek, isimden fil yapma eki -la, -le ile zarf-fiil eki -p'nin birleşmesi ile oluşmuş bir ektir. Ekin sonundaki ünsüz Özbek Türkçesinde sedalılaştırmıştır.

Ek, sayı isimlerine ve isimlere eklenmektedir. Sayı isimlerine eklendiği zaman çokluk ve üleştirme manası katmakta, belirsiz sayı sıfatı yapmaktadır. İsimlere eklenerek isimlerin cümle içinde zarf gibi kullanılmasını sağlamaktadır, bu kullanışta eki yapım eki olarak kabul etmenin doğru olduğu tartışılabilir. Çünkü cümle içinde her ne kadar ismi zarflaştırırsa da kalıcı isimler türetmemektedir.

HÖAT'te ekin +larça ekinin fonksiyonuna yakın bir fonksiyona sahip olduğu, ancak aynı fonksiyonda olmadığı özellikle hatırlatılır.³²⁰

Özbek Türkçesinde Çama San olarak +täçä, +lärçä, +lärä +mi ekleriyle aynı kategoride değerlendirilen ekin varlıklarının sayısını belli belirsiz olarak ifade eden bir fonksiyonu vardır³²¹.

ÖTG'de ise ekin sayı isimlerine eklenerek onları zarflaştırdığı da belirtilmektedir³²².

Eki +lab, +leb şeklinde alan Gabain ekin, sayı isimlerine eklenerek onları belirsizleştirdiğini belirtmektedir³²³. Sjoberg ise ekin isimlere eklendiğinde onları zarflaştırdığını söyler. keçeläp "geceleyin, gecelerce", yillap "yıllarca" gibi³²⁴.

Eki, Tömür'ün eserinde zarf eki ve zarf türeten ek olarak görüyoruz. Ayrıca ek yine eşitlik eki +ça, +çe üzerine gelerek(+ça+lap, +çe+lep) şeklinde isimleri zarflaştırmaktadır³²⁵.

Uygur Türkçesinde ise, Kaşgarlı ekin miktar isimleri türettiğini ve kuvvetlendirme fonksiyonu olduğunu belirterek, ekin çok işlek bir ek olduğunu hatırlatır. Kaşgarlı benzer fonksiyonda bir de ligan, +ligen ekinin olduğunu belirtir.³²⁶

Öztürk ise ekin topluluk bildiren sayı sıfatları türettiğini söylemektedir³²⁷.

Özbek ve Uygur Türkçelerinde ek isimlere eklenerek onları zarflaştırmaktadır. Hemen bütün kaynaklardaki türemiş zarflar bahsinde eki görüyoruz³²⁸.

³²⁰ HÖAT, s. 247.

³²¹ ÖZKUL, agt, s. 31.

³²² ÖTG, s. 324. Ek ayrıca Farsça tane kelimesinin kısaltılmışı olan ta ile birlikte +talab şeklinde de kullanılmaktadır.

³²³ GABAIN, ÖG, s. 91.

³²⁴ SJOBERG, USG, s. 73.

³²⁵ TÖMÜR, HZUTG, s. 129-152-153.

³²⁶ KAŞGARLI, MUTG, s. 97.

³²⁷ ÖZTÜRK, YUTG, s. 30.

³²⁸ HÖAT, s. 335; ÖTG, s. 529; SJOBERG, USG, s. 73; KONONOV, GSULY, s. 286; TÖMÜR, HZUTG, s. 153; UTG, s. 153; HZUT, s. 157; ABİHAN, HZUTA, s. 105; KAŞGARLI, MUTG, s. 97; ÖZTÜRK, YUTG, s. 30.

Ek, Özbek Türkçesinde yalnızca ince olup kalınlık-incelik uyumuna uymaz. Ayrıca Özbek Türkçesinde ek sedalı bir ünsüzle bitmektedir. Uygur Türkçesinde ise ekin hem kalın hem ince şekilleri olup ek uyuma uyar ve sedasız ünsüzle biter.

*Ek, sayı isimlerine gelerek onları belirsiz sayı sıfatı yapmakta, çokluk ifadesi katmakta ve diğer isimleri ise zarflaştırmakta veya isme tekrar grubu anlam ve ifadesi katmaktadır..

arilap (<ari+lap)(YUTS, 16): ara sıra

ataylap (<atay+lap)(YUTS, 20): özel olarak, mahsus; inat olsun diye

azlap (<az+lap)(YUTS, 26): azar azar

birlep (<bir+lep)(YUTS, 44): birer birer, teker teker

danilap (<dani+lap)(YUTS, 93): tane ile, tane tane

deryalap (<derya+lap)(YUTS, 98): nehir gibi

deslep (<des+lep)(YUTS, 98): evvel, önce, ilk

eplep (<ep+lep)(YUTS, 114): sakın ve titizlikle; uygun bir halde

eplep-seplep (<ep+lep-sep+lep)(YUTS, 114): bir şeyler yapıp, karıştırıp çaresini bulmak

grämläb- grämläb(<gräm+läb- gräm+läb)(HÖÄT, 335): gram gram, gramı-gramına

hedep (<he+de-p)(YUTS, 151): aralıksız, durmadan; ardı arkası kesilmeden

keçelap(<keçe+lap)(USG, 73): geceleyin, gece

kéçilep (<kéçi+lep)(YUTS, 196): geceleyin, gece boyunca

köplep (<köp+lep)(YUTS, 206): çok, bol bol, büyük miktarda

qullap (<qul+lap)(YUTS, 248): bağ, bandaj

säätläb(<säät+läb)(HÖÄT, 335): saatte, sati doldurup, bir saati geçirip

tännäläb(<tännä+läb)(HÖÄT, 335): tane tane, taneleyerek

yilläb(<yil+läb)(HÖÄT, 335): yillayıp, yıllarca

+lâği, +lägi, +lâqı(Özb)

+lâği, +lägi, +lâqı eki muhtemelen +laq, lek ekinin ı/i ünlüsüyle genişlemiş halidir. Çünkü Türkçede bazı eklerin zaman zaman ünlülerle genişlediğini görüyoruz³²⁹. Ek, TT'de de halk dilindeki bazı kelimelerde geçmektedir³³⁰. +lAg eki birleşik bir ektir³³¹.

Ekin fonksiyonu hakkında fikir yürütecek kadar örnek yoktur. Bu ekle türemiş **postlâği** kelimesi bir maddenin izahında geçtiği halde aynı kelime madde başı olarak sözlüğe alınmamış. Özbek Türkçesi ile ilgili elimizdeki kaynakların hepsinde +lAk eki olduğu halde +lâği, +lägi, +lâqı eki yoktur.

Uygur Türkçesinde ise bu ek ile türemiş kelime tespit edemedik.

qışlâqı(<qış+lâqı)(ÖTİL II, 589): (=qışlâqlık)şehir dışında doğmuş büyümüş, şehri hiç görmemiş, bilmeyen; kış mevsiminde yaşanan yer

qurtlâqi(<qurt+lâqi)(ÖTİL II, 623): kurt basan, kurt düşen, kurtlanan

lävlâgi(<läv+lâgi)(ÖTİL I, 425): bir sebze bitkisi ve ondan yapılan yemek

oqlâği(=oqlâq md ÖTİL II, 528): oklava

postlâği(<post+lâği)(ÖTİL II, 591 "qävzâq md): post, terbiye edilmiş, işlenmiş hayvan postu

*Ek aşağıdaki iki örnekten birinde taklidi bir isme gelmektedir. Bir diğerinde ise yağ- fiil tabanına gelmiş gibi görünmektedir.

yağlâği (<*yağ+lâği)(ÖTİL I, 267): idişdan, idişga suyuklik alib salış uçun işlatiladigan üy-rözgar buyumi; katta çömiç

³²⁹ Uygur Türkçesinde bu ek olmamasına rağmen **küzlügi**(<küz+lügi-<...lük-i) (YUTS, 214) kelimesindeki -lik ekinde olduğu gibi bazan ek -i ünlüsü ile genişlemektedir.

³³⁰ TS, s. 1071; DS, C. IX, s. 3236 -3274; Derleme Sözlüğü'nde **namazlâğı** ve **oklâğı** maddelerine Bak. TT'deki **pösteki** kelimesi de bu ek ile türemiş olmalıdır. Çünkü DS, C. IX, s. 3472'de **pösteki** kelimesi **postakı** şeklinde de kullanılmaktadır. Kelime bu hale -l- sesinin düşmesiyle gelmiş olmalıdır.

yiğlâqi (yiğlaq md ÖTİL I, 351) olur olmaz ağlayan

+lâq, +lâk(Özb); +laq, +lek(Uyg)

Ek birleşik bir ek olduğu için kaynakların bir kısmında müstakil bir ek olarak alınmış³³² bir kısmında ise ayrı bir ek olarak alınmaya gerek duyulmamıştır³³³.

Ek, isimden fiil türetme eki +la-, +le- ile fiilden isim türetme eki +q, +k eklerinin birleşmesiyle oluşmuştur. Ekin fonksiyonu da genellikle yer bildiren isimler türetmek şeklinde belirtilmiştir³³⁴.

HÖÂT'te somut isimler türeten ekler başlığında ve ek sadece +lâq şeklinde ele alınmıştır. Aynı fonksiyonu yerine getiren ekler olduğunu ifade etmek için +lâv ekiyle aynı başlıkta "taşlâq, otlâq, qumlâq, yaylâv, qışlâv" örnekleriyle birlikte verilmiştir³³⁵.

ÖTG'de ek isimden isim türeten ekler başlığı altında ele alınmış, hiç bir malumat verilmeden sadece ek için otlâq kelimesi örnek verilerek geçirilmiştir³³⁶.

Gabain eki ayrı bir ek olarak ele almaz, ancak isimden fiil türetme eki +la-, +le- den bahsederken bu ekin fiilden isim türetme eki -q ve -v ile birlikte kullanıldığını ve bu kullanımın ayrı bir ek kabul edilebilecek derecede özel manada kelimeler türetmeğini belirtir³³⁷.

Waterson, eserindeki listede ekten, yer isimleri türeten bir sonek olarak bahseder ve taşlâq ve qumlâq örneklerini verir³³⁸.

³³² GABAIN, ETG, s. 44; Gabain burada eki lağ, +lâg olarak sedalı ünsüzlerle almıştır. HATİBOĞLU, TE, s. 94'te ekin eskiden sedalı şeklinin olduğunu, sedasız şeklinin sonradan ortaya çıktığını ve birleşik bir ek olduğunu belirtmektedir.

³³³ Ek başta Clauson'un eseri olmak üzere TT'deki gramer kitaplarının hemen çoğunda ayrı bir ek olarak alınmıştır. Özbek ve Uygur Türkçeleri hakkındaki yabancı bilim adamlarının çoğunun eserinde ve bu Türk lehçeleriyle konuşan bilim adamlarının eserlerinde ek ayrı bir ek olarak ele alınmıştır

³³⁴ ECKMANN, ÇEK, s. 34.

³³⁵ HÖÂT, s. 224

³³⁶ ÖTG, s. 257.

³³⁷ GABAIN, ÖG, s. 37.

Wurm ise eki nadir görülen şekillikler olarak değerlendirerek bötalâq “genç deve” örneğini verir³³⁹.

Tömür’ün eserinde ve HZUT’de bu ek ayrı bir ek olarak değerlendirilmemiştir. UTG’de ek, sadece +laq olarak tek şekilli ve isimden isim türeten ekler başlığında Farsça +xana ekiyle eş anlamlı olarak ele alınmış olup; fonksiyonu da, yer isimleri türeten ek olarak belirtilmektedir³⁴⁰.

Kaşgarlı eki +laq, +lek şeklinde ince ve kalın olarak alır, işlek bir ek olmadığını belirterek ekin yaylak, kışlak ve küzlek kelimelerinde görüldüğünü belirterek, ekin birleşik bir ek olduğunu, bu ekin kış-la-k ve yay-la-k kelimelerinden geldiğini bildirir. Bu kullanımın kalıplaştığını ve ekin yalnızca hayvanlar için kullanıldığını belirterek ekin bir fonksiyonunun da küçültme bildirmek olduğunu söylemektedir³⁴¹.

Öztürk eki tek şekilli +laq olarak alır ve yer isimleri türettiğini belirterek başka bir yorumda bulunmaz³⁴².

Her iki şivede de ek tek şekilli olmayıp, kalın ünlülü şekiller daha yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu sebeple ekin her iki şivede de büyük ünlü uyumuna uyduğunu söyleyemeyiz.

Bu ek ile türemiş bazı kelimelerin kelime sonundaki ünsüzlerinin TT’de düşmeleri, (yayla, kışla gibi) bu ünsüzlerin sedalı ünsüzler olduğunu (ğ ve g) ve ekin erken dönemde bir ek olarak algılandığını düşündürmektedir. Özbek ve Uygur Türkçelerinde de ekin sadece yer isimleri türetmeyip fonksiyonunun genişlemesi bu tezi haklı çıkarmaktadır.

*Ek, eklendiği kök veya gövdenin ifade ettiği nesnenin bol olduğunu, o nesne ile kaplı bulunduğunu ifade eden isimler türetir. Bir manada ek +lık, +lik ekinin bir nesnenin bol

³³⁹ WURM, *agm*, s. 149.

³⁴⁰ UTG, s. 64

³⁴¹ KAŞGARLI, s. 98. Kaşgarlı bu eserinde ekin işlek bir ek olmadığını söylerken “Uygur Türkçesinde Kelime Türetme Usulleri Hakkında”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Aralık 1986 makalesinde eki Uygur Türkçesindeki en çok kullanılan ekler başlığında verir. Bizim tespit ettiğimiz bu ekle türemiş kelimeler de ekin işlek bir ek olduğunu göstermektedir.

olduğu veya bir nesnenin yetiştiği yeri ifade etme fonksiyonunu bu ek de yerine getirmektedir.

Ek bazı isim tabanlarında önüne bir ünlü alarak isim tabanına eklenmektedir. Aynı fonksiyonu yerine getirdiği için bu şekli +alaq, +elek, +ilaq ayrı bir ek olarak değerlendirme yerine ekin önüne bir ünlü alarak genişlediğini hatırlatmayı uygun gördük.

âvlâq(<âv+lâq)(ÖTİL I, 518): av yapılan yer, avın bol olduğu yer; merkezden uzak ıssız, insan olmayan yer; تنها, ıssız yer

qumlâq(<qum+lâq)(ÖTİL II, 619): kumlu, kumla kaplı yer; kum ocağı, kumlu

muzlâq(ÖTİL I, 476): (=yahmäläk)buzla kaplı, buz kalkmayan yer

otlâq(YUTS, 299): otlak, yayla

tâşlâq(<tâş+lâq)(ÖTİL II, 210): taşlı yer, taşla kaplı yer

taşlaq(YUTS, 393): taşlı yer

*İsim kök veya gövdesinde belirtilen kavramla ilgili yer isimleri türetir

küzlek(YUTS, 214): sonbahar barınağı

qışlâq(<qış+lâq)(ÖTİL II, 589): kış geçirilen yer, kışı çok olan yer

qışlaq(YUTS, 238): köy, kırsal kesim

yaylâq(<yay+lâq)(ÖTİL I, 255): (=yazlaq, ÖTİL I, 254) yaylâv, yaz geçirilen yer

yaylaq(YUTS, 462): yayla

*Ek, isim kök veya gövdesinde ifade edilen kavram veya nesnenin daha küçüğünü ifade eden isimler türetir.

botâlâq(ÖZÇ, 11): genç devecik

butalaq(MUTG, 98): deve yavrusu

qızälâq (<qız-älâq)(ÖTİL II, 570): kız çocuğu, küçük kız

közlek(YUTS, 210): tarla bekçisi; közçe, delik

qumälâq (<*qum-älâq)(ÖTİL I, 619): koyunun veya devenin yuvarlak yuvarlak pisliğı; umumi olarak yuvarlak şekildeki bütün nesnelər

tâylâq(<tây+lâq)(ÖTİL II, 198): (=tâyçä) küçük tay

taylaq(YUTS, 395): köşek, deve yavrusu

*Eklendiğı isim kök veya gövdenin ifade ettiğı kavramla ilgili kalıcı isimler türetir.

doğdaq(YUTS, 103): çalı horozu, yaban horozu

döglek(YUTS, 105): (=düglek) yuvarlak daire

dumulaq(YUTS, 107): (=domulaq, =domlaq)yuvarlak

pişlâq(ÖTİL I, 591): sütün bilerek acıtılmasıyla oluşturulan bir tür yiyecek

postlâq(<post+lâq)(ÖTİL I, 610): bitki tohumlarının kabuğı, kabuk

yapilaq(YUTS, 458): düz, yassı; baykuş (=yopilaq YUTS, 470; =yapilaq) baykuş

*Eklendiğı isim kök veya gövdenin ifade ettiğı hareketin failini belirten isimler türetir.

hirillâq(<hiril+lâq)(ÖTİL II, 326): hır-hır ses çıkaran

quvlâq(<quv+lâq)(ÖTİL II, 611): *kovan, kovalayan

yiğlaq(<yiğ+laq)(ÖTİL I, 351)(=yiğläqi) olur olmaz ağlayan

terlâq(<ter+lâq)(ÖTİL II, 165): çabuk terleyen, devamlı terleyip duran

uhlâq(<uh+lâq)(ÖTİL II, 285): uykudayken uhlayan

uxlaq(<ux+laq)(YUTS, 435): uyuyan, uykuda olan

şaşkilaq(<şaşki+laq)(YUTS, 375): (=şaşqaq)telaşlı, endişeli

*Tabiat taklidi seslerden oluşun kelimelerden, o sesle ilgili isimler türetir

dombälâq(<dombä+lâq)(ÖTİL I, 242)(=dumbälâq ÖTİL I, 238) dombalak aşmak

päşmaläk(<päşmä+läk)(<päşmä+läk)(ÖTİL I, 581): başkalarına göre en sonda olan; mevkisi, mertebesi düşük

pombilaq(<pombi+laq)(YUTS, 325): tombul, şişman, tıknaz

şapilaq(<şapi+laq)(YUTS,374): sille, tokat

vitvalaq(<vitva+laq)(YUTS, 453):bildircin

*Ek, bazı isim kök veya gövdelerinden alet isimleri de türetir

kemilek(<kemilek)(YUTS, 194): yay

köyläk(<*köy+läk<köñ isim tabanından değişmiş olmalı)(ÖTİL I, 412): bedenin üst kısmına göre, ince, tek katlı giyim

sékilek(<séki+lek)(YUTS, 350): oklava; kadın tarağı; genç kadın

yağlaq(<yağ+laq)(YUTS, 454): (=yağliğu)tava

+lämçi, +lemçi(Özb)

Ek birleşik bir ektir. İsimden fil türetme eki +lä-, fiilden isim türetme eki +m ve isimden isim türetme eki +çi eklerinin birleşmesiyle oluşmuştur. Bu birleşik ekin +inçi sıra sayı sıfatı ekinin fonksiyonuna yakın bir görevi var diyebiliriz. Her ne kadar kaynaklarda bahsedilmemişse de bir ekin fonksiyonunu yerine getirdiği için ek olarak ele almak ve değerlendirmek daha doğru olur kanaatindeyiz.

birlemçi(<bir+lemçi) (ÖTİL I, 119): birinci; bir sıralamada ilk, birinci yeri tutan

ikkilämçi(<ikki+lämçi) (ÖTİL I, 319):ikinci, ikinci sırada, ikinci derecede

tört(<tört+lämçi)lämçi(ÖTİL II, 254): dördüncü, dördüncü sırada, dördüncü derecede

üçlämçi(<üç+lämçi)(ÖTİL II, 286): üçüncü, üçüncü sırada, üçüncü derecede

+lı, +li(Özb)

Ek ET'de +lığ, +lig, +luğ, +lüg şeklindedir³⁴³. Karahanlı Türkçesi döneminde de ek aynı şekilde kullanılmaya devam etmiş³⁴⁴, Batı Türkçesine geçerken iki vi daha çok heceli kelimelerdeki g ve ğ seslerinin düşmesiyle ek uzun süre sadece yuvarlak şekilli +lu, +lü olarak kullanılmış daha sonra da ekin düz şekilleri de ortaya çıkmıştır³⁴⁵.

Doğu Türkçesinde ek, Çağatay Türkçesinde de ET'deki şeklini muhafaza etmiş olup³⁴⁶ bu gün bazılarında ET'deki şekliyle kullanılırken, bazılarında ise g ve ğ sesleri düşmüş halde kullanılmaktadır. Ek Uygur Türkçesinde ET'deki şekliyle kullanılırken, Özbek Türkçesinde g ve ğ sesleri düşmüş halde +lı, +li şeklinde kullanılmaktadır³⁴⁷.

Clauson eki +lığ, lig, +luğ, +lüg şeklinde alır ve ekin çok yaygın olarak kullanıldığını belirtir³⁴⁸, fakat ekin -g ve -ğ seslerinin düştüğünü ve +lı, +li, +lu, +lü şeklinde kullanıldığından hiç bahsetmez.

HÖÄT eki sadece +li şeklinde ince ünlülü olarak, sıfat yapan ekler başlığında ele almış. Burada ek için iki fonksiyon tespit edilmiş. Bunlardan birisi isimlerden sıfat türetir şeklinde çok genel bir ifadedir, diğeri ise şahısların ait veya bağlı oldukları coğrafyayı bildirir şeklindedir³⁴⁹.

Gabain eki +lı, +li, +lü, +lü ve lig olarak alır. +lig şekli ise ET'den devam eden, bazı kelimelerdeki kalıplaşmış şekiller olsa gerektir³⁵⁰.

³⁴³ TEKİN, GOT, s. 105; GABAIN, ETG, s. 44

³⁴⁴ HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 15.

³⁴⁵ ERGİN, TDB, s. 160.

³⁴⁶ ECKMANN, ÇEK, s. 34

³⁴⁷ ZEYNALOV, TLKD, s. 130.

³⁴⁸ CLAUSON, age, s. XLI.

³⁴⁹ HÖÄT, s. 233.

³⁵⁰ GABAIN, ÖG, s. 34.

Sjoberg ise bu eki +lik olarak alır. Ekin +lığ, +lig şekli bazı kelimelerde ET'de olduğu şekilde kullanılmaktadır fakat bu +lik şeklinde değildir. Sjoberg'in bu eki +lıq, +lik eki ile karıştırdığını söylemek de imkansızdır, çünkü hem iki ayrı +lik eki ayrı maddeler olarak alınmış, hem de verilen örnekler bunu göstermektedir³⁵¹.

Wurm, eki sadece +li olarak almış ve ekin fonksiyonunu isimlerden sıfat türetir ve mensubiyet ifade eder şeklinde belirtmiştir³⁵².

Waterson'un sözlüğündeki listede +li eki mevcuttur. Bunun yanında +lıq, +lik ve +lığ, +lig ekleri de aynıymış gibi gösterilmiştir. +lığ, +lig ekleri ayrı başlıklarda ele alınmış ancak +lıq, +lik eklerine bakılması belirtilerek ekin aynı olduğu intibayı verilmektedir³⁵³.

Kononov da iki ayrı başlıkta +lik eki almış, bunun birisi aslında sedalı ünsüzlerle bitmesi gereken +lığ, +lig ekidir³⁵⁴.

Görüldüğü gibi ek hakkında farklı düşünceler var. Tespit ettiğimiz kelimelere göre ek +li şekli de Özbek Türkçesinde kullanılmaktadır ve oldukça da işlek bir ektir. Ekin sadece ince ünlü şekli kullanılmakta dolayısıyla ek büyük ve küçük ünlü uyumlarına uymamaktadır. Ancak ekin -g ve -ğ seslerinin düşmemiş şekilleri de zaman zaman kullanılmaktadır. Ekin her iki şeklinin de kullanıldığı bu dönemi belki bir geçiş dönemi saymak da mümkündür.

Bu ekle türemiş, tespit ettiğimiz kelimelerden örnekler ve ekin fonksiyonları şöyledir:

*İsim kök veya gövdelerine eklenerek, kök veya gövdede ifade edilen kavrama sahip olanı bildiren isimler türetir.

câyli(<cây+li)(ÖTİL I, 286):yeri, evi olan, ailesi olan

dästurxânli(<dästurxân+li) (ÖTİL I, 214): sofrası var, misafirperver

³⁵¹ SJOBERG, USG, s. 69.

³⁵² WURM, agm, s. 148.

³⁵³ WATERSON, age, s. 185.

³⁵⁴ KONONOVage, s. 108-111.

erli(<er+li)(ÖTİL I, 249): erli, kocası olan

illätli(<illät+li)(ÖTİL I, 322): illeti, derdi veya noksanı olan

ilmâqli(<ilmâq+li)(ÖTİL I, 323): ilmeği, ilgegi var; tuzağı, damı olan (=ilmekdâr)

işli(<iş+li)(ÖTİL I, 344): işi, yumuşu var; işiolan(başkasına yaptıracak)

isli(<is+li)(ÖTİL I, 335): isi var

işânçli(<işânç+li)(ÖTİL I, 344): inancı olan; itibarlı, muteber

körimli(<körim+li)(ÖTİL I, 419): (=körkäm)

körkli(<körk+li)(ÖTİL I, 420): (=körkem)

*Fiillerden isimleşmiş gövdelere eklenerek, gövdede ifade edilen hareketin failini belirten isimler türetir.

dävâmlî(<dävâm+li)(ÖTİL I, 204): devam eden, sürekli

izli(<iz+li)(ÖTİL I, 317): izde yürüyen

kelişimli(<kelişim+li)(ÖTİL I, 377): (=kelişgän)

külgili(<külgî+li)(ÖTİL I, 404): güldüren, komik, soytarı

sınâmâli(<sınâmâ+li)(ÖTİL II, 50): sınanmış, sınavdan geçmiş

yamgîrli(<yamgîr+li)(ÖTİL I, 257): yağmur yağdıran

*İsim kök veya gövdesinin ifade ettiği nesnenin varlığını, çokluğunu veya bolluğunu ifade eden isimler türetir

bulutlı(<bulut+lî)(ÖTİL I, 148): bulutla kaplanmış; bulut olan hava

mumli(<mum+li)(ÖTİL I, 479):terkibinde mum olan, mumlanmış, mumlu, mumu

tâşli(<tâş+li)(ÖTİL II, 210): içinde taş olan; yapıışından kıymetli taş olan

yağlı(<yağ+li)(ÖTİL I, 267): yağı çok; yağla pişirilen

yaşlı(<yaş+li)(ÖTİL 265): yaşı dolan, yaşı akıp duran; yaşa giren, yaşda olan

vitâminli(<vitâmin+li)(ÖTİL I, 178): içinde vitamin olan, vitamin yönünden zengin

*İsim kök veya gövdesinde ifade edilen kavramın normalden fazla olduğunu ifade eden isimler türetir

boylı(<boy+lı)(ÖTİL I, 160): boyu uzun

cânli(<cân+li)(ÖTİL I, 289): diri, hayat dolu, sağlıklı

cüssâli(<cüssâ+li)(ÖTİL I, 292): cüssesi büyük, iri yarı

irâdâli(<irâdâ+li)(ÖTİL I, 333): iradesi güçlü, metanetli, mücadelecî

vücüdli(<vücüd+li)(ÖTİL I, 181): (=gâvdâli)

bâhâli(<bâhâ+li)(ÖTİL I, 90): değeri yüksek, kıymetli, değeri normalin üstünde olan

*Bazı isim kök veya gövdelerine eklenerek, kök veya gövdede ifade edilen kavrama düşkün, o konuda hassas veya tutkunluk ifade eden isimler türetir

dinli(<din+li)(ÖTİL I, 228): dindar

insâfli(<insâf+li)(ÖTİL I, 329): insaf ve adaletle iş kılan

intizâmli(<intizâm+li)(ÖTİL I, 330): intizama düşkün, düzen ve intizamlı, tertipli

*Bazı isim kök veya gövdelerine eklenerek kalıcı soyut simler türetir

etârlî(<etâr+li)(ÖTİL I, 250): kafi miktarda, yeterli

içimli(<içim+li)(ÖTİL I, 342): içilen, faydalı

içişli(<içiş+li)(ÖTİL I, 342): içimli, mezeyle içilen

zavâlli(<zavâl+li)(ÖTİL I, 294): zavallı

ziyali(<ziya+li)(ÖTİL I, 304): aydın

*Ölçü birimlerini ifade eden isimlere eklenerek, eklendiği ölçü biriminden bir birimlik değeri ifade eden isim türetir

ämperli(<ämper+li)(ÖTİL I, 44): bir amperlik güce sahip

däqiqäli(<däqiqä+li)(ÖTİL I, 216): dakikadan ibaret, bir dakikalık, kısa bir an

litri(<litri+li)(ÖTİL I, 432): bir litre hacminde olan

metrli(<metri+li)(ÖTİL I, 461): bir metre uzunluğunda olan

*Eklendiği bazı isimlerde, eklendiği kök veya gövdeden meydana gelen veya yapısında kök veya gövdede ifade edilen nesneden veya kavramdan olan yeni isimler türetir

bâşâqli(<bâşâq+li)(ÖTİL I, 139): başak çıkaran, başağı olan

dänäli(<dänä+li)(ÖTİL I, 233): danelerden meydana gelen; danelenip satılan

dizelli(<dizeli+li)(ÖTİL I, 223): dizel motordan yapılmış, dizel gücü ile çalışan

ipäkli(<ipäk+li)(ÖTİL I, 332): ipeği var, ipekten dokunmuş

*Bazı isim kök veya gövdelerine gelerek onlardan kök veya gövdede ifade edilen kavrama taraftarlık veya aitlik, bağlılık(yer isimlerinde) ifade eden isimler türetir

ürgençli(<ürgenç+li)(ÖTG, 233): ürgençde doğmuş, memleketi ürgenç olan

sibirli(<sibir+li)(ÖTG, 233): sibiryalı

tağlı(<tağ+lı)(ÖTG, 233): dağda yetişmiş

şehirli(<şeheri+li)(ÖTG, 233): şehirde büyümüş

+ligen, +liğan(Uyg)

HZUT ve UTG'de bu ekten bahsedilmemiştir. Tömür eki molcar san başlığında ele almıştır. Verilen örneklerden ekin sayı isimlerine eklenerek belirsiz sayı sıfatı türettiğini anlıyoruz³⁵⁵.

Abihan eki sanlarınñ molcar deriçisi(üleştirme sayı sıfatı³⁵⁶) başlığında değerlendirir. Verdiği örnekten “ yüzliğin adem (yüzlerce kişi), üleştirme fonksiyonundan çok belirsiz sayı sıfatları türettiğini anlıyoruz.³⁵⁷

Kaşgarlı sayı sıfatları bahsinde eki almamış fakat isimden isim türeten ekler bahsinde +lap, +lep ekinde bahsederken, +liğan, +ligen ekinin fonksiyon itibarıyla +lap, +lep ekine çok yakın olduğunu belirtir ve +lap, +lep ekinin fonksiyonunu “...mikdar isimleri yapar ve kuvvetlendirme fonksiyonu taşır.” diye belirtir³⁵⁸.

Öztürk ekin çokluk bildiren tahmini sayı isimleri türettiğini belirtir³⁵⁹.

Türkçenin tarihi devirlerinde rastlayamadığımız ek, çağdaş dönemde de Karakalpak Türkçesi³⁶⁰, farklı bir şekliyle Kırgız Türkçesi³⁶¹ ve Uygur Türkçesinde kullanılan, sayı isimlerinden belirsiz sayı sıfatları türeten bir ektir.

Ek isimden fiil türeten +la-, +le- eki ile -ğan, -gen sıfat-fiil ekinin birleşmesiyle meydana gelmiş birleşik bir ektir. Ekin birleşmesiyle isimden fiil türeten ekin ünlüsü daralır ve sadece ince şekli kullanılır. Bundan dolayı ek ünlü uyumlarına uymaz.

³⁵⁵ TÖMÜR, hzutg, s. 123.

³⁵⁶ NASKALI, TDGTK, s. 80. Naskali BU'da üleştirme sayı sıfatının mölçer san, DU'da ise taksim san şeklinde adlandırıldığını belirtmekte fakat, Abihan da üleştirme sayı sıfatlarını mölçer san şeklinde adlandırmaktadır.

³⁵⁷ ABİHAN, HZUTA, s. 92.

³⁵⁸ KAŞGARLI, MUTG, s. 97. Kaşgarlı ayrıca “Uygur Türkçesinde Kelime Türetme Usulleri Hakkında” Türk Dünyası Araştırmaları, Aralık 1986, s. 25-36'da işlek olan eklerden kabul eder ve ekin tahmini sayı isimleri türettiğini verdiği örneklerle belirtir.

³⁵⁹ ÖZTÜRK, YUTG, s. 30.

³⁶⁰ ZEYNALOV, TLKD, s. 169. Karakalpak Türkçesinde ek +lagan, +legen şeklindedir ve TT'deki +larca ekinin görevini yapar.

³⁶¹ ZEYNALOV, TLKD, s. 169. Uygur ve Karakalpak Türkçelerinde isimden fiil türeten +la- ekiyle -ğan, -gen sıfat-fiil ekinin birleşmesiyle meydana gelen ek Kırgız Türkçesinde isimden fiil türeten +da- ekiyle -ğan, -gen sıfat-fiil ekinin birleşmesiyle meydana gelir ve +dağan şeklindedir.

Ekin asıl fonksiyonu belirsiz çokluk ifade etmektir. Sayı isimleri dışında bir bitki adının da bu şekilde meydana geldiği kuvvetle muhtemeldir. O zaman ek bazı isimlerde kalıplaşmış olarak kalıcı isimler de türetir.

köpligen(<köp+ligen)(YUTS, 206): birçok, çok çok

miñliğan(<miñ+liğan)(YUTS, 273): binlerce

milyonliğan(<milyon+liğan)(YUTS, 273): milyonlarca

nurgunliğan(<nurgun+liğan)(YUTS, 292): çok çok; çok sayıda

sütliğan(<süt+ligen)(YUTS, 370): sütleğan

+lıq,+lik(Özb);+liq +lik, +luq, +lük(Uyg)

Ek, ET'den günümüze kadar Türkçenin bütün lehçe ve şivelerinde işlek olarak kullanılan ve ET'de kullanıldığı şekliyle yaşayan nadir eklerden birisidir.

ET'de ek Tekin'e göre +lıq, +lik, +luq, +lük şeklinde³⁶²; Gabain'e göre ise +lıq, +lik şeklindedir³⁶³. Moğolcada da aynı ekin sön sesi sedalı ünsüz olan aynı fonksiyona sahip bir şekli vardır³⁶⁴.

Karahanlı Türkçesinde de işlek olarak kullanılan ekin kalın, ince, düz ve yuvarlak şekilleri (+lıq, +lik, +luq, +lük) mevcuk olup, ek Türkçe ve yabancı kökenli kelimelere eklenerek isimlerden soyut ve somut isim veya sıfat türettiği gibi, durum bildiren ve mekan ifade eden isimler de türetmektedir³⁶⁵.

Çağatay Türkçesi döneminde ek yine +lıq, +lik, +luq, +lük şeklinde kalın, ince, düz ve yuvarlak olarak dört şekillidir. Bu dönemde ek yine en işlek eklerden bir tanesi olup fonksiyonları:

³⁶² TEKİN, GOT, s. 106.

³⁶³ GABAIN, ETG, s. 44.

³⁶⁴ Bak: Nicholas POPPE, Moğol Yazı Dilinin Grameri(Çev: Günay Karaağaç); İzmir 1992, s. 48.

³⁶⁵ HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 14.

Bazıları kalıcı isim olmak üzere isimlerden vasıf ifade eden mücerret isimler; iş ve meslek isimleri; kök veya gövdedeki şeyin bol olduğunu ifade eden isimler; bir şeyin uygunluğunu ifade eden isimler; zamanın uzunluğunu ifade eden isimler türetir³⁶⁶.

Clauson, ekin genellikle +lıq, +lik, +luq, +lük şeklinde; mücerret isimler türeten işlek bir ek olduğunu belirtmektedir³⁶⁷.

Erdal, eki +lıq, +lik kalın ve ince şekliyle sadece düz olarak alır. Erdal'ın ençok üzerinde durduğu eklerden bir tanesidir. Ekin zaman zaman sondaki ünsüzünün sedahlılaşarak +lığ, +lig ile karıştırıldığını diğerleri gibi Erdal da özellikle hatırlatmaktadır³⁶⁸.

Hatiboğlu eki +lıq, +lik, +luq, lük şeklinde tespit etmiştir. Ek hakkında fazla malumat vermez, ancak ekin fonksiyonlarını ondört başlıkta ele alır³⁶⁹.

Zeynalov, bu ekin isim türeten bir ek olarak bilindiğini, ancak ekin, türlü özellik, hal-vaziyet, meslek, huy, adet bildiren bildiren sıfatlar da türettiğini bildirerek, bu ekle türemiş sıfatların Gagavuz ve Uygur Türkçeleri gibi bazı lehçelerde geniş şekilde kullanıldığını hatırlatır³⁷⁰.

Ergin, ekin asıl fonksiyonunun sıfatlardan isim yapmak ve sıfat olarak kullanılan isimlerden de mücerret isimler teşkil etmek olduğunu belirterek, mücerret isimlerin sıfat olarak kullanılmayacağını hatırlatır. Ergin, bu şekilde türemiş isimlerin sonradan müşahhaslaşarak nesne isimleri haline geldiğini, bununla birlikte ekin fonksiyonlarının da genişlediğini belirtir. Ekin pek çok fonksiyonunun olduğunu, bunun yanında bazı kök veya gövdelerle ekin hususi manada kelimeler türetebileceğini hatırlatarak, sayılan fonksiyonların ekin bütün fonksiyonları olmadığı hususunda dikkatleri çeker³⁷¹.

³⁶⁶ ECKMANN, ÇEK, s. 35.

³⁶⁷ CLAUSON, age, s. XLI.

³⁶⁸ ERDAL, OTW₁, s. 121.

³⁶⁹ HATİBOĞLU, TE, s. 102.

³⁷⁰ ZEYNALOV, TLKD, s. 132.

HÖÄT'te ek, +lik, lıq şeklinde sadece kalın ve ince şekliyle alınmış olup; ekin ad, sıfat, sayı ismi, zarf, zamir ve modal sözlere³⁷² eklenerek onlardan soyut isimler türettiği belirtilmektedir³⁷³.

ÖTG'de ek her halükarda +lik şeklinde alınmış olup +ki(+gi) ekiyle birlikte +kilik, +gilik<+ki + lik, +gi + lik şeklinde fiilden isim türeten ekler; +çi ile birlikte +çilik< +çi +lik olarak ve +lik şeklinde addan sıfat; yine +lik şeklinde sayı isimlerinden isim; +çi ile birlikte +çilik< +çi+lik şeklinde ve +lik şeklinde zarflardan ad; yine +çi ile birlikte +çilik< +çi+lik şeklinde ve +lik şeklinde var-yok isimlerinden isim; yine +garçilik şeklinde birleşik ek olarak ve +lik şeklinde isimden isim türetmektedir³⁷⁴.

Gabain de eki +lıq, +lik şeklinde kalın ve ince olarak iki şekilli ele alır ve dudak uyumundan dolayı ekin +luq, +lük yuvarlak şekillerinin de olduğunu belirterek; fiilden isim türetme eki +ış ile +ışlık, yine fiilden isim türetme eki +qan ile birlikte +qanlık, geniş zaman partisibi +mas ile birlikte +maslıq, ır ile ırlıq birleşik şekilleri meydana getirdiğini özellikle bildirir³⁷⁵.

Sjoberg de eki sadece +lik şeklinde ele alarak, eki +lik ve çi ile birleşik olarak +çilik şeklinde isimden isim; +lik şeklinde sıfattan isim türeten ek başlıklarında değerlendirerek ekin fonksiyonlarını da kabaca belirtmiş olur³⁷⁶.

Wurm da eki +lik şeklinde sadece ince şekilde, isimden isim türeten ekler ana başlığında +lik isimleri başlığında değerlendirerek altı maddede inceleyip diğerlerinden farklı bir bakış açısıyla konuya yaklaşır³⁷⁷.

³⁷² modal söz:kullanılış şekliyle TT gramerindeki edatlara benzeyen ancak tarif ve kullanılışları pek uymayan kelimeler. Daha geniş bilgi için Bak. Fatma ÖZKUL, Özbek Türkçesinde Gramer Terimleri(Basılmamış YLT), Ankara 1995, s. 84.(Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, TDE Bölümü)

³⁷³ HÖÄT, s. 224

³⁷⁴ ÖTG, s. 255-256.

³⁷⁵ GABAİN, ÖG, s. 35.

³⁷⁶ SJOBERG, USG, s. 69-70.

³⁷⁷ WURM, agm, s. 148.

Kononov da eki sadece ince şekilde +lik olarak alır, Türkçe ve yabancı asıllı isimlere gelerek onlardan soyut ve somut isimler türettiğini belirterek, ekin +çi ile +çilik ve +garçılık şeklinde birleşik formlar oluşturduğunu bildirir³⁷⁸.

Waterson ekin son ünsüzünü ince, kalın, sedalı ve sedasız olarak +lik, +lıq, lig, lığ şeklinde alır, ekin soyut isimler türettiğini, zaman zaman isimden sıfat türeten +lı, +li ekinin de +lik şeklinde kullanıldığını hatırlatır³⁷⁹.

Tömür eki +lıq, +lik, +luq, +lük şeklinde, kalın, ince, düz ve yuvarlak olarak ele almıştır. Bunun yanında +çı, +çi ile birlikte +çılıq, +çilik; yine +çılıq, +çilik birleşik ekinin Fars kökenli -dar ve -ger ekleriyle birleştirilerek +darçılıq ve +gerçilik birleşik eklerinin isimden isim türeten ekler olarak kullanıldığını belirtmektedir³⁸⁰.

Abihan eki, isimden isim yasıuğuçi qoşumçiler listesinde +liq, +lik, +luq, +lük şeklinde dört ayrı biçimde vardır. Abihan bu ekler için, tilşunasliq, baliqçiliq, yaşliq; tömürçilik, aşpezlik; koğunluq, yamğurluq, toyluq; üzümlük, günlük, çüşlük örneklerini verir³⁸¹. Eki ikinci kere süpettin isim yasıuğuçılar başlığında, +liq, +luq, +lik şeklinde tekrar ele alarak, qizğınliq, yaxşiliq, tirişçanlıq; baturluq, uluğluq; vetenperverlik, egizlik örneklerini verir³⁸².

HZUTG'de bu gün TT'de +lı, +li, +lu, +lü şeklinde -g ve -ğ ünsüzleri düşmüş olarak kullanılan +lığ, +lig, +luğ, +lüg ekini ayrı bir ek olarak göremiyoruz. Ekin -g ve -ğ ünsüzleri sedasızlaşarak ek +lıq, +lik, +luq+lük ekiyle birleşmiştir. Bahsettiğimiz ekin fonksiyonlarından bir tanesi yer isimlerine eklenerek aitlik bildirmektedir. İşte bu fonksiyon +lığ, +lig, +luğ, +lüg ekinin -g ve -ğ ünsüzlerinin sedasızlaşarak +lıq, +lik, +luq+lük ekiyle birleştiğini göstermektedir.

+lıq, +lik, +luq+lük eki ve +çı, +çi ile birleştirilerek meydana getirilmiş +çılıq, +çilik eki sıfat ve sayı isimlerinden isim türeten ekler başlığıyla tekrar ele alınmaktadır³⁸³.

³⁷⁸ KONONOV, age, s. 112-116.

³⁷⁹ WATERSON, age, s. 185.

³⁸⁰ TÖMÜR, HZUTG, s. 84.

³⁸¹ ABİHAN, HZUTA, s. 78.

³⁸² ABİHAN, HZUTA, s. 80.

+lıq, +lik, +luq, +lük eki, fiilden isim türeten +ış, iş, +uş, +üş ekiyle birleşerek fiillerden fiilde belirtilen işi iyi yapan veya alakadar manada sıfatlar türetir³⁸⁴.

+lıq, +lik, +luq, +lük eki yine isimden sıfat ve san, miktar ve birikmalardan sıfat türeten ekler başlığında tekrar ele alınır³⁸⁵.

Bu ayrı başlıklarda ele alış aslında ekin fonksiyonlarını tespittir. Bu karışıklık ve sık sık tekrar dildeki kelimelerin farklı şekilde tasnif edilmesinden kaynaklanmaktadır.

UTG'de de ek isimden isim³⁸⁶, sıfat ve sayı isimlerinden isim³⁸⁷ ve sıfat³⁸⁸ türeten ekler başlıklarında ele alınmaktadır.

HZUT'de ise ek, +lıq, +lik, +luq, +lük şeklinde isim türeten ekler ana başlığında şahsı bildiren ekler alt başlığında³⁸⁹, nesne ve yer bildiren ekler başlığının isimlere ulanan ekler başlığında³⁹⁰; soyut isimler türeten ekler başlığında a- sıfatlara gelen ekler³⁹¹, b- isimlere gelen ekler³⁹² başlıklarında ele alınarak; +ış, iş, +uş, +üş; +ma, me fiilden isim ve +ğan, +gen; +mas, +mes sıfat-fiil ekleri ile birlikte fiilere ulanarak soyut isimler türettiği belirtilir. Bunlara ilaveten ekin isimlerden sıfat da türettiği hatırlatılır³⁹³.

Kaşgarlı TT gramer geleneğine uyarak eki isimden isim yapma ekleri başlığında +lıq, +lik, +luq, +lük şeklinde verir. Ekin başlangıcından beri en işlek eklerden biri olduğunu, geçici isimler türettiği gibi kalıcı isimler de türettiğini belirterek; başlıca fonksiyonlarını isimden yer, alet, topluluk isimleri soyut isimler ve sıfat yapmaktır diye belirtir³⁹⁴.

³⁸⁴ TÖMÜR, HZUTG, s.115.

³⁸⁵ TÖMÜR, HZUTG, s. 116.

³⁸⁶ UTG, s. 63.

³⁸⁷ UTG, s. 65.

³⁸⁸ UTG, s. 74.

³⁸⁹ HZUT, s.70.

³⁹⁰ HZUT, s.76.

³⁹¹ HZUT, s.77.

³⁹² HZUT, s.78

³⁹³ HZUT, s.101.

Kaşgarlı ayrı bir başlıkta +lıq, +lik, +luq, +lük ekini yeniden ele alarak bunun aslında +lığ, +lig, +luğ, +lüg olduğunu, sondaki ünsüzlerin sedasızlaşarak +lıq, +lik, +luq, +lük şeklini aldığını bildirmektedir³⁹⁵.

Öztürk de MUTG'da olduğu gibi TT gramer geleneğine uyararak eki isimden isim yapma ekleri başlığında, ekin +lıq, +lik, +luq, +lük şeklinde tespit eder ve ekin TT'ndeki "+lı ve lık ekini karşıladığını belirtir"³⁹⁶.

Aslında bir başlıkta ele alarak fonksiyonlarını maddeler halinde vermek çok basit ve sağlam bir yol iken, kelimelerin farklı şekilde tasnifinden dolayı Özbek ve Uygur Türkçelerinde ek farklı başlıklarda tekrar tekrar ele alınmak durumunda kalmıştır. Biz eki tek başlık altında fonksiyonlarını da alt başlıklar olarak vermenin daha uygun olduğu kanaatine vardık. Ekin diğer eklerle birleşmesinden oluşan şekilleri bu ekin başlığında alt başlık olarak veriyoruz.

Ekin her iki şivede de kalın ve ince şekilleri vardır, ek iki şivede de kalınlık incelik uyumuna uymaktadır. Ekin Özbek Türkçesinde yalnızca düz-dar şekilleri varken, Uygur Türkçesinde yuvarlak şekilleri de mevcuttur. Ek uygur Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumuna da uymaktadır.

Bu ek ile türemiş kelimeler ve fonksiyonları şöyledir:

*Ek sıfat olarak kullanılan isimlerden isim türetir

ayrilik(<ayri+lik)(ÖTİL I, 34): dğduğu yerden veya sevdiklerinden ayrılma

birlik(<bir+lik)(ÖTİL I, 120): müştereklik, umumilik

köçmenlik(<köçmen+lik)(YUTS, 203): göçebelik

oğrılıq(<oğır+lıq)(ÖTİL II, 529): (=oğrılıq)kötülük, kötülükle özdeş

olturaqlıq(<olturaq+lıq)(YUTS, 295): yerleşik

³⁹⁵ KAŞGARLI, MUTG, s. 92.

³⁹⁶ ÖZTÜRK, YUTG, s.24.

sağlıq(<sağ+lıq)(YUTS, 337): sağlık; yavrulu koyun, dişi koyun

soğaqliq(<soğaq+liq)(YUTS, 357): soğukluk, soğuk olma hali

tazilik(<tazi+lik)(YUTS, 395): temizlik

yängilik(<yängi+lik)(ÖTİL II, 483): yenilik

yırâqlik(<yırâq+lik)(ÖTİL I, 349): uzaklık

yigitlik(<yigit+lik)(ÖTİL I, 347): yiğitlere has hareket, yiğitçe tavır

*Soyut ve somut isimlere eklenerek topluluk isimleri ve nesnelere birarada çok olanları ifade eden isimler türetir

insanliq(<insan+liq)(MUTG, 90): insanların bütünü

kişilik(<kişi+lik)(ÖTİL I, 390): insanlık, insan topluluğu

sâvuqlik(<sâvuq+lik)(ÖTİL II, 63): Özbek halk hekimliğinde kalorisi düşük olan

yiyeceklerin genel adı

yaşliq(<yaş+liq)(YUTS, 461): gençlik;(MUTG, 90): gençlik, gençlerin bütünü

*Ek somut isimlere eklenerek o isimdeki nesnenin çok bulunduğu, muhafaza edildiği, yetiştiği yeri veya kök veya gövdede ifade edilen evsafa sahip olanı ifade eden yer isimleri türetir

bâtqâqlik(<bâtqâq+lik)(ÖTİL I, 136): bataklık, batak yer

bozlik(<boz+lik)(ÖTİL I, 158): boz yer

çatqalliq(<çatqal+liq)(YUTS, 72): çalılık, fundalık

çéçeklik(<çéçek+lik)(YUTS, 75): çiçeklik

çöplük(<çöp+lük)(YUTS, 87): çayırılık

- dongsalik(<dongsa+lik)(ÖTİL I, 243): tepelik yer, tepelik
- içkârilik(<içkâri+lik)(ÖTİL I, 342): merkeze yakın, içeride olan yer, iç kısım
- ilanlik(<ilan+lik)(YUTS, 174): yılanlık, yılanın bulunduğu yer
- qéyinliq(<qéyin+liq)(YUTS, 233): kayınlık, kayın ormanı
- qiğliq(<qiğ+liq)(YUTS, 234): tezeklik, gübrelik, gübre bulunan yer
- qonaqliq(<qonaq+liq)(YUTS, 243): mısır tarlası
- qorayliq(<qoray+liq)(YUTS, 243): karnışlık, kurumuş bitkilerin bulunduğu yer
- ortâlik(<ortâ+lik)(ÖTİL II, 514): orta yer, ara
- önglik(<öng+lik)(ÖTİL II, 506): protokol mevki, ön kısım, ön taraf
- pâstlik(<pâst+lik)(ÖTİL I, 578): alçaq yer, çukurluk
- sâzlik(<sâz+lik)(ÖTİL II, 65): karnış veya saz yetişen yer
- samanliq(<saman+liq)(YUTS, 340): samanhaneye, ot ambarı
- sazliq(<saz+liq)(YUTS, 343): bataklık, saz bulunan yer
- tamliq(<tam+liq)(YUTS, 388): küçük kerpiç ev
- taşliq(<taş+liq)(YUTS, 393): taşlık, taş çok olan yer
- töpilik(<töpi+lik)(YUTS, 424): tepe, tepelik, tepeli yer, tepelik
- tüzleñlik(<tüzleñ+lik)(YUTS, 433): ova
- uğuluq(<uğ+luq)(YUTS, 435): fol, tavukların yumurtlayacağı yer
- yağaçliq(<yağaç+liq)(YUTS, 454): ağaçlık, ağaçlı
- yarliq(<yar+liq)(YUTS, 460): dağlık arazi

*Ek soyut ve somut isimlere eklenerek o isimle ilgili alet ve eşya isimleri türetir

âğızlık(<âğız+lik)(ÖTİL I, 562): (ağız)suluk

axiretlik(< axiret+lik)(YUTS, 5): kefin

âstlik(<âst+lik)(ÖTİL I, 546): bir nesnenin altına konan başka bir nesne

bâğliq(<bâğ+liq)(ÖTİL I, 143): arabanın(at arabası) bir parçası

bellik(<bel+lik)(ÖTİL I, 100): kemer, belbağı; araba oku(at arabası)

islik(<is+lik)(ÖTİL I, 335): çadırın tepesine dikilen, duman çıkmaya yarayan şey

sapliq (<sap+liq)(YUTS, 341): sap, kabza, kol; kepçe

tuzaqliq(<tuzaq+liq)(YUTS, 429): ilmikli, kapan

tünlük(<tün+lük)(YUTS, 431): çatı penceresi; keçe çadırın tepesini kapatan keçe

uçuluq(<uç+luq)(YUTS, 435): palan

yağliq(<yağ+liq)(YUTS, 454): mendil

yemlik(<yem+lik)(YUTS, 463): yem kutusu, yem torbasi

*Ek sayı isimlerine eklenerek kullanılışa göre bazılarında nesnelere o rakamla değerini ve denliğini ifade eden isimler türetir

beşlik(<beş+lik)(ÖTİL I, 108): beşlik kıta, beş kişilik grup, değeri beşlik

birlik(<bir+lik)(YUTS, 44): birlik

ettilik(<etti+lik)(ÖTİL I, 251): yedi nesne veya kişiden ibaret

minglik(<ming+lik)(ÖTİL I, 465): para ve değerli kağıtlardan değeri bin som olan

onliq(<on+liq)(ÖTİL II, 507): onu ifade eden rakam

onluq(<on+luq)(YUTS, 296): onluk, ondalık

ontalik(<ontä+lik)(ÖTİL II, 507): on somluk kağıt para

toqqızlıq(<toqqız+lıq)(ÖTİL II, 259): değeri dokuz olan

üzlük(<üz+lük)(YUTS, 448):yüzlük

*Ek bazı kök veya gövdelere eklenerek, ondan yapmaya, imal etmeye müsait olma, o evsafa sahip olma, onun için ayrılmış olma ifade eden, sıfat olarak kullanılan isimler türetirler

belbâğlıq(<belbâğ+lıq)(ÖTİL I, 99): kemer için uygun veya yeterli

çekimlik(<çekim+lik)(ÖTİL II, 362): nefesle içe çekilen nesne(tütün, sigara vs)

çekimlik(<çekim+lik)(YUTS, 75): sigara gibi içilen şeyler

içkilik(<içki+lik)(ÖTİL I, 342): keyif veren içecek, içki

içimlik(<içim+lik)(ÖTİL I, 342): içilen, içmeye müsait(su, şerbet vs)

içimlik(<içim+lik)(YUTS, 172): içki, içilen şey

kâfänlik(<kâfän+lik)(ÖTİL I, 373): kefen yapılan bez; kefen yapmak için hazırlanmış bez

kéçilik(<kéçi+lik)(YUTS, 196): gecelik

kéçirerlik(<kéçirer+lik)(YUTS, 197): affedilir derecede, bağışlanabilir

kelinlik(<kelin+lik)(ÖTİL I, 377): gelin olmaya müsait, o çağda olan

keygülük(<keygü+lük)(YUTS, 196): giyilir, giyilebilir

köyläklük(<köyläk+lik)(ÖTİL I, 412): köynek yapılan; köyneklük

pähtälik(<pähtä+lik)(ÖTİL I, 580): yüz ile astar arasına pamuk konarak dikilen kışlık üst giyimi

*Ek, isim kök veya gövdelerinde ifade edilen anlamla ilgili sınırlama, değer ifade eden isimler türetir

ontälik(<ontä+lik)(ÖTİL II, 507): onda bir değere sahip, onda birlik değerden ibaret

yillik(<yil+lik)(ÖTİL I, 348): bir yıl için belirlenmiş, ayarlanmış

kiyimlik(<kiyim+lik)(ÖTİL I, 385): elbise yapılacak evsafa kumaş

yetkölük(<yetkü+lük)(YUTS, 464): yetecek kadar

*Ek geldiği isim kök veya gövdesinde ifade edilen mana ile ilgili olma, ait olma, layık olma, müsait olma ifade eden isimler türetir

beklik(<bek+lik)(ÖTİL I, 98): beylere has yaratılış, hareket

qışlâqlik(<qışlâq+lik)(ÖTİL 589): kışlakta doğup büyümüş, kışlakta yaşayan

ordälik(<ordä+lik)(ÖTİL II, 510): ortada yaşayan, ortada, merkezde hizmet kılan

etimlik(<etim+lik)(ÖTİL I, 250): yetimlere hashayat; ana ve babasız olma hali

qaraşliq(<qaraş+liq)(YUTS, bağlı, mensup, ait

küzlik(<küz+lik)(ÖTİL I, 402): güz için yapılan, güze has

künlük(<kün+lik)(ÖTİL I, 406): bir günde olan, bir güne ait

ölümlük(<ölim+lik)(ÖTİL II, 504): cenaze merasimi için önceden alınıp saklanan, ölümle ilgili olan

maxtarliq(<maxtar+liq)(YUTS, 260): takdire şayan, methe layık

merkezlik(<merkez+lik)(YUTS, 268): merkezi

minişlik(<miniş+lik)(YUTS, 273): binmeye elverişli, uygun

mineralliq(<mineral+liq)(YUTS, 273): madenî

yararliq(<yarar+liq)(YUTS, 459): iktidar, kabiliyet

*Ek, bazı isimlerden onunla ilgili ölçü ifade eden isimler türetir

minglik(<ming+lik)(ÖTİL I, 465): sayıların binler hanesi

birlik(<bir+lik)(ÖTİL I, 120): ölçü ve hesap için kabul edilen değer

ärälik(<ärä+lik)(ÖTİL I, 540): nesnelər arasındaki mesafe; iki saat arasındaki zaman dilimi

äylik(<äy+lik)(ÖTİL I, 527): bir aylık süre, müddet

sozulmuluq(<sozulmu+luq)(YUTS, 361): uzunluk, boylam

*Ek, bazı isim kök veya gövdelerine eklenerek onlardan kalıcı isimler türetir

äylik(<äy+lik)(ÖTİL I, 527): maaş

äyrimlik(<äyrim+lik)(ÖTİL I, 34): fark

çetellik(<çetel+lik)(YUTS, 74): yabancı

imlik(<im+lik)(ÖTİL I,325): (gramer)ünlem, nida

igilik(<igi+lik)(YUTS, 172): ekonomi, (gramer)iyelik

qârâñgılik(<qârâñğı+lik)(ÖTİL II, 604):karanlık;hür ve aydınlık olmayan zaman,yer

qarañguluq(<qarañğı+luq)(YUTS, 222): karanlık

keçlik(<keç+lik)(ÖTİL I, 384): geç vakit yenen yemek

köplik(<köp+lik)(ÖTİL I, 418): (dilcilik)çokluk hali

ösümlük(<ösüm+lük)(YUTS, 307): bitki

ösümlük(<ösüm+lük)(YUTS, 307): bitki

tekşilik(<tekşi+lik)(YUTS, 398): yüzey, satıl

torluq(<tor+luq)(YUTS, 421): bir kavun türü

tosalğuluq(<tosalğu+luq)(YUTS, 421): baraj, set, bent

uruqluq(<uruq+luq)(YUTS, 439): tohum

usluq(<us+luq)(YUTS, 439): susuzluğu gidermek için içilen içki; becerikli, usta

*Bazı isimlere eklenerek kök veya gövdede ifade edilen mananın yerini tutan anlamında yeni isimler türetir

ânâlik(<ânâ+lik)(ÖTİL I, 537): üvey ana

*Bazı isim kök veya gövdelerine eklenerek, kök veya gövdede ifade edilen kavrama bağlılık, taraftarlık ifade eden isimler türetir

sollik(<sol+lik)(ÖTİL II, 97): siyasette solu tutan, solu benimsemiş olan, sola meyilli

hudasizlik(<hudasiz+lik)(YUTS, 168): ateistlik

qalaqlik(<qalaq+lik)(YUTS, 217): gericilik, yobazlık

*Ek, bazı isimlerden o isimle ilgili canlılara ait organ isimleri türetir

taşliq(<taş+liq)(YUTS, 393): (=yemlik) kanatlı hayvanların midesi

tuxumluq(<tuxum+luq)(YUTS, 426): (=tuxumdan)yumurtalık

*Bazı isim kök veya gövdelerine eklenerek, kök veya gövdede ifade dedilen kavramla ilgili meslek ve uğraş isimleri türetir

ädäbiyatçilik(<ädäbiyatçı+lik)(ÖTİL I, 26): yazarlık

ävçilik(<ävçi+lik)(ÖTİL I, 519): avcılık

etäkçilik(<etäkçi+lik)(ÖTİL I, 25=): rehberlik, liderlik

kömirçilik(<kömirçi+lik)(ÖTİL I, 415): kömürçülük

yazuvçilik(<yazuvçı+lik)(ÖTİL I, 255): yazıcılık

izçillik(<izçil+lik)(ÖTİL I, 318): izleme işi

baqqalliq(<baqqal+liq)(YUTS, 28): bakkallık işi

baxşiliq(<baxşi+liq)(YUTS, 28): otçuluk, üfürükçülük, efsunculuk

qarivulluq(<qarivul+luq)(YUTS, 224): bekçilik

qoyçilik(<qoyçi+lik)(YUTS, 246): koyun hayvancılığı

uçuquluq(<uçuquç+luq)(YUTS, 434): pilotluk

balçilik(<balçi+lik)(YUTS, 29): arıcılık

boyumiçilik(<boyumiçi+lik)(YUTS, 50): boyacılık

Her iki şivede de isimden isim yapma eki +çi ile +lıq, +lik, +luq, +lük ekleri meslek isimleri ifade etmenin dışında birleşik olarak farklı manalar ifade eden kelimeler türetmektedirler. Bu durum bazı kelimelerde bir ek yığılması olayından ibaret ise de bazılarında farklı manalar ifade etmektedirler.

Her iki şivede de +çilik, +çiliq ekleri birleşik olarak +lıq, +lik, +luq, +lük ekinin fonksiyonunu üstlenmiş olarak kullanılmaktadırlar. Burada bir ek yığılması olayı söz konusudur. Çünkü birleşen iki ek +lıq, +lik, +luq, +lük ekinin fonksiyonunu yerine getirmektedir. Bu birleşik ekle türetilmiş kelimeleri, +lıq, +lik, +luq, +lük eki ile türetilmiş kelimelerin eş anlamlısı olarak bulmak mümkündür.

ähmâqçilik(<ähmâq+çilik)(ÖTİL I, 70): ahmaklık

érkəkçilik(<érkək+çilik)(ötül II, 450): erkeklik

imâmâtçilik(<imâmât+çilik)(ÖTİL I, 325): imamlık

kämçilik(<käm+çilik)(ÖTİL I, 366): eksiklik, noksanlık

köçmənçilik(<köçmən+çilik)(ÖTİL I, 424): göçebelik

quruqçilik(<quruq+çilik)(ÖTİL II, 19): kuraklık

yigitçilik(<yigit+çilik)(ÖTİL I, 347): yigitlik

yoqçilik(<yoq+çilik)(ÖTİL I, 356): iktisaden eksiklik, yoksulluk

ademçilik(<adem+çilik)(YUTS, 3): insanlık, kişilik

artuqçiliq(<artuq+çiliq)(YUTS, 18): üstünlük, ayrıcalık

keñçilik(<keñ+çilik)(YUTS, 195): bolluk, bereket; özgürlük, serbestlik

köpçilik(<köp+çilik)(YUTS, 285): çoğunluk

oçuqçuluq(<oçuq+çuluq)(YUTS, 293): enginlik, genişlik

patqaqçiliq(<patqaq+çiliq)(YUTS, 316): (=patqaqliq) bataklık

Uygur Türkçesinde birleşik halde kullanılan bu ek aynı zamanda bazı kelimelerde sınırlama hali de ifade etmektedir. Bu ekteki görünen +çi, eşitlik eki +ça, +çe'nin ünlüsünün daralması ile oluşmuş bir şekil, yani eşitlik ekinden başka bir ek değildir. Bunu Özbek Türkçesindeki aynı fonksiyonu karşılayan ve aynı şekilde oluşmuş +çalik(<+ça+lik) birleşik eki de doğrulamaktadır.

bunçilik(<bun+çilik)(YUTS, 52): bu kadar

qilçiliq(<qil+çiliq)(YUTS, 234): zerre kadar

meniñçilik(<meniñ+çilik)(YUTS, 271): ben kadar

munçilik(<mun+çilik)(YUTS, 278): bu kadar

unçilik(<un+çilik)(YUTS, 437): o kadar, bu kadar

şunçilik(<şun+çilik)(YUTS, 382): şu kadar

bâşkâçalık(<bâşkâ+çâlik)(ÖTİL I, 140): (=bâşkâçä) ayırma, fark

bunçâlik(<bun+çâlik)(ÖTİL I, 149): bu kadar

munçâlik(<mun+çâlik)(ÖTİL I, 480): bu kadar

vâqtinçâlik(<bun+çâlik)(ÖTİL I, 175): belirlenhen vakit, vakitli, geçici

Yine her iki şivede de +lıq, +lik, +luq, +lük eki yabancı eklerle birlikte kullanılarak özel manalar ifade etmektedir. Bu manaları başka şekilde de karşılamak mümkün iken, aynı manayı başka şekillerde karşılıyor iken yabancı eklerle birlikte birleşik ek meydana getirilmesi o ekin ait olduğu dilin etkisi olsa gerektir.

äyyargârlık(<äyyar+gârlık)(ÖTİL I, 31): (=äyyarlıq)

hiyalçanlık(<hiyal+çanlık)(YUTS, 166): hayalcilik

köngülçänlik(<köngül+çänlik)(ÖTİL I, 417):

sigimçanliq(<sigim+çanliq)(YUTS, 352): (=sigimliliq)kapasite genişliği

icadiyetçanlık(<icadiyet+çanlık)(YUTS, 171): yaratıcı yeteneğinin yüksekliği

maşinisazlık(<maşini+sazlık)(YUTS, 262): makina sanayi, makina endüstrisi

şämgarlık(<şäm+gârlık)(ÖTİL II, 395): gece ve gündüz mum yakan, mum yakıcısı

Uygur Türkçesinde , +lığ, +lig, +luğ, +lüg ekinin -g ve -ğ ünsüzleri düşmemiş, bu ünsüzler sedasızlaşarak, +lıq, +lik, +luq, +lük şekline dönüşmüştür. Zaten +lıq, +lik, +luq, +lük şeklinde bir ek olduğu için +lığ, +lig, +luğ, +lüg ekinin fonksiyonlarını +lıq, +lik, +luq, +lük eki yüklenmiştir veya kullanışta bir takım karışıklıklar olmuştur.. Bunları +lığ, +lig,

+luğ, +lüg ekinin fonksiyonu olarak belirtmek yerine ayırıp -g ve -ğ'ları sedasızlaşan +lığ, +lig, +luğ, +lüg ekinin fonksiyonu olarak göstermeyi daha uygun gördük.

alakiliq(<alaki+liq)(YUTS, 8): ilgili

arliq(<ar+liq)(YUTS, 17): namuslu, şerefli

atağliq(<atağ+liq)(YUTS, 20): ünlü

bağliq(<bağ+liq)(YUTS, 27): bağlı

bağlinişliq(<bağliniş+liq)(YUTS, 34): ilişkili, münasebetli

belgilik(<belgi+lik)(YUTS, 35): belli

betleglik(<betleg+lik)(YUTS, 36): kurulu

çéçeklik(<çéçek+lik)(YUTS, 75): çiçekli

çişlik(<çiş+lik)(YUTS, 83): dişli

enlik(<en+lik)(YUTS, 113): enli, geniş

eplik(<ep+lik)(YUTS, 114): becerikli

eslik(<es+lik)(YUTS, 117): akıllı

ğavğiliq(<ğavği+liq)(YUTS, 140): kavgalı

Özbek Türkçesinde de, +lığ, +lig, +luğ, +lüg ekinin -g ve -ğ ünsüzleri düşmüş olduğu halde, bazı kelimelerde -g ve -ğ ünsüzleri sedasızlaşmış olarak hala kullanılmaktadır.

yamğirgäplik(<yamğirgäp+lik)(ÖTİL I, 257): yağmur yağın vakit, yağmurlu hava

yurtlik(<yurt+lik)(ÖTİL II, 473): bir yurttan yaşayan kişi, yurdu olan, yurtlu

âtlik(<ât+lik)(ÖTİL I, 549): ata binen, savari, atlı insan

âsiğliq(<âsiğ+liq)(ÖTİL I, 545): asılıp konan, asılı halde, asılı

içkilik(<içki+lik)(ÖTİL I, 342): keyf-sefa, sarhoşluk, içkili olma

ipaklık(<ipäk+lik)(ÖTİL I, 332): ipekli kumaş, ipekli kumaştan dikilen elbise

+mâç(Özb); +maç(Uyg)

Eke ET³⁹⁷, KT³⁹⁸ dönemlerinde rastlayamıyoruz. ÇT döneminde ek fiilden isim yapma eki olarak ele alınmış³⁹⁹. Eckmann ekin fiil tabanlarına gelerek yiyecek isimleri türettiğini söyler ve bulamaç, kavurmaç, tutmaç kelimelerini örnek verir.

Clauson da eki fiilden isim türeten ekler listesinde alır, yiyecek isimleri türettiğini belirterek tutmaç kelimesini örnek verir⁴⁰⁰.

Nevai'nin Muhakemetü'l-Lügaten'inde de bu ekle türemiş **örgemeç** kelimesi mevcuttur. Kelimeyi "Yemek ve Yiyecekler" başlığı altında görüyoruz⁴⁰¹.

Atalay, ek için "...fiil ve isim köklerine gelerek yeni isim ve sıfat yapar." Diyerek, yırtmaç, tutmaç, kurmaç ve dilmaç kelimelerini örnek verir⁴⁰².

Ercilasun, ekin birleşik bir ek olduğunu, fiil tabanlarına gelerek isim türeten +ma, +me ekinin aş kelimesi ile birleşmesi ile (+maç, +meç<+ma+aş, me+aş)bir ek hüviyetini kazandığını belirtir ve bu haliyle ekin fiil tabalarına eklenerek yiyecek isimleri türettiğini söyler⁴⁰³.

Ercilasun, yemek adları dışında bazı kelimelerde geçen +maç, +meç ekinin izahının ise bu şekilde olmasının mümkün olmadığını belirterek bu kelimelerdeki ekin +maca fiilden isim yapma ekinin ses değişmesi ile oluşabileceğini belirterek bunun bir ileri safhasının da dolambaç, saklambaç kelimelerindeki +baç ekinin olduğunu belirtir. Sığırtmaç, dilmaç,

³⁹⁷ TEKİN, GOT, s. 103-122 ; GABAIN, ETG, 43-167.

³⁹⁸ HACIEMİNOĞLU, KTG, S. 13-27.

³⁹⁹ ECKMANN, ÇET, s. 40.

⁴⁰⁰ CLAUSON, age, s. XLIII; Clauson Ae, s. 966da yörgemeç kelimesinin etimolojisinde de ekin yiyecek isimleri yaptığını belirterek, yörge- fiilinden +meç ekiyle kelimenin türediğini belirtir.

⁴⁰¹ Ali Şir Nevai, Muhakemetü'l-Lügateyn(Haz. F. Sema Barutçu ÖZÖNDER), Ankara 1996, s. 103.

⁴⁰² ATALAY, Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme, İstanbul 1942, s. 203.

⁴⁰³ Ahmet Bican ERCİLASUN, "-maç, -meç EKİ ÜZERİNE", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. 21, İstanbul 1973, s. 83-88; ZÜLFİKAR, TSTYY, s. 121.

kakmaç gibi kelimelerdeki +maç ekinin ise isimden isim yapma eki gibi görüldüğünü belirterek teşekkülünün analogik olabileceğini, bu konuda kesin bir şey söylemenin mümkün olmadığını belirtir⁴⁰⁴.

Hatiboğlu ek hakkında "... ad ya da eylem kök veya gövdelerinden ad soylu sözcük kurar." demektedir⁴⁰⁵. Buradaki ifade çok muğlak bir ifadedir. Kaldı ki verilen örneklerden de sadece tilmaç kelimesinde ek isim tabanlı bir köke gelmektedir. Diğer örneklerin hepsi fiil tabanlı kök veya gövdelere gelmektedir⁴⁰⁶.

Gelişme seyri hakkında bir şey söyleyemediğimiz bir isimden isim yapma eki +maç'ın olduğu kesindir. Fiilden isim türeten ve iki farklı gelişme seyriyle aynı şekli alan +maç ekinin, isimden isim türeten +maç ekiyle aynı olması zihinleri bulandırmaktaysa da ayrı birer ek olduğu kesindir.

Ek, bu gün ayrı birer yazı dili olan Türk şivelerinin pek çoğunda fiilden isim yapma eki olarak kullanılmaktadır⁴⁰⁷. Fakat ek, yine Türk şivelerinin pek çoğunda aşağı yukarı aynı kelimelerde tilmâç(KTLS I, 875, Özb); Talmaç (KTLS I, 875, Tat.); dilmaç(KTLS I, 875, Trk); tilmaç(KTLS I, 875, Uyg) isimden isim yapma eki olarak kullanılmaktadır. Hatta ek, Türkçeden tercüman kelimesinin karşılığı olarak Rusçaya geçen tolmaç (KTLS I, 875) kelimesinde de varlığını muhafaza etmiştir.

Özbek ve Uygur Türkçelerinde tespit ettiğimiz örneklerden de sadece tilmaç kelimesi ortaktır.

tilmâç(<til+mâç)(ÖTİL II, 177): tercüman

tilmaç(<til+maç)(YUTS, 412): tercüman

⁴⁰⁴ Ahmet Bican ERCİLASUN, "-maç, -meç EKİ ÜZERİNE", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 21, İstanbul 1973, s. 83-88.

⁴⁰⁵ HATİBOĞLU, TE, s. 113.

⁴⁰⁶ ERGİN, TDB, s. 197'de -amaç, -emeç ve -maç, -meç başlıkları altında iki tane fiilden isim yapma eki almıştır. Ergin'in eserinde aynı eki isimden isim yapma eki olarak göremiyoruz.

⁴⁰⁷ Himmet BİRAY, *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim*, Ankara 1992, s. 359. (G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış Doktora Tezi); Ek, bir kaç istisna dışında genellikle fiil tabanlarına gelerek isim türetmektedir. Ekin genellikle yemek isimleri türetmesi birleşik bir ek veya bir ekle bir ismin birleşmesi ile oluşmuş olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Geniş bilgi için bak. Ahmet Bican ERCİLASUN, "-maç/-meç Eki Üzerine" *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. S. S. 83-87.

tolğumaç(<tolğu+maç)(YUTS, 418): bükülü, eğri büğrü

+mâğız, +mâğız(Özb)

Eki elimizdeki kaynakların hiç birisinde göremiyoruz. Ek, sadece Özbek Türkçesinde bir kaç kelime kullanılan, işlek olmayan bir isimden isim yapma ekidir. Ekin iki heceli olması, birleşik bir ek olduğu kanaatini uyandırıyor. Bu ek ile türemiş başka isimlerin tespiti belki bu konuda hüküm vermemize yardımcı olabilir.

Kalın ve ince ünlülü iki şekli olan ek kalınlık-incelik uyumuna uyar. Bu ek ile türemiş kelime sayısının azlığı fonksiyonu hakkında bir şey söylememize engel olmaktadır. Bu ek ile türemiş iki örnek isim ise şunlardır:

kârâmâğız(<kârâ+mâğız)(ÖTİL II, 601):(=kârâtor, kârâçâ): siyaha yakın, siyahımsı

yalmâğız(<yal+mâğız)(ÖTİL II, 480): her şeyi yiyip yuttuğuna inanılan efsanevî mahluk; kötü güç, dehşet, kötü niyetli düşman

+mâq, +māk(Özb); +mek(Uyg)

Her iki şivede de örneklerine nadir raslanan, tabiat taklidi seslerden isim türeten bir ek gibi görünmektedir. Benzer şekilde bir ek Moğolcada da mevcuttur⁴⁰⁸.

Erdal eki +maq, +mek şeklinde isimden isim yapma eki olarak almış ekin geldiği birkaç isim tabanını da örnek vermiştir⁴⁰⁹.

Atalay ekten mastar edatı olarak bahseder, ancak sonunda +mak ekinin bulunduğu isimlerin de olduğunu söyler. Oymak, ırmak, yaşmak, çaqmak, başmak, kaymak, barmak kelimelerini ise örnek olarak gösterir⁴¹⁰.

⁴⁰⁸ Moğolca isimden isim yapma eki +maq için bak. Nicholas POPPE, Moğol Yazı Dilinin Grameri(Çev. Günay KARAAĞAÇ), İzmir 1992, s. 49.

⁴⁰⁹ ERDAL, OTW₁, s. 110.

⁴¹⁰ ATALAY, TDEK, s. 204.

ET'de +maq, +mek şeklinde bir isimden isim yapma eki olduğunu geçtiği birkaç kelimeden anlıyoruz. Eski Uygur Türkçesi ve Kıpçaq Türkçesi metinlerinde geçmesi ekin Türkçede varlığı için kafi delil sayılır⁴¹¹. Fiil tabanlarına gelerek masdar dediğimiz hareket isimleri türeten ekin işlek olması, isimden isim türeten benzeri, bu ekin işlek olmamasına sebep olmuş olmalıdır. Yine fiilden isim türeten +ma, +me ekine benzer bir isimden isim yapma eki mevcuttur. ET'de, KT'de +ma, +mä şeklinde isim tabanlarına gelerek kuvvetlendirme, aynı türden olmayan vasıflıkları ayırma fonksiyonu olan bir son çekim edatı mevcuttur⁴¹².

Bunun yanında ekin geldiği tabanlarla ek arasındaki isimden fiil yapma eki düşmüş ve ek bir isme bağlanıyormuş gibi de görünebilir.Çünkü OTW₁ dışında hiçbir kaynakta isimden isim türeten bir –maq, +mek ekine rastlayamadık.

Taramamızda tespit edebildiğimiz örnekler ise şöyledir:

bâşmâq(<bâş+mâq)(ÖTİL I, 139): umumî ayak giyimi

ermäk(<ér+mäk)(ÖTİL II, 498; oyn-mâzâh mad.): (=oyınçaq) oyuncak

ermek(<er+mek)(YUTS, 115): eğlence, oyuncak

kölmâq(<köl+mâq)(ÖTİL I, 414): (=köläb) çukurca bir yere toplanan yağmur suyu

maqmaq(<*maq+maq)(YUTS, 260): geveze. çenebaz, boşboğaz.

toqmâq(<*toq+mâq; burada ekin geldiği taban tabiat taklidi bir ses yerine tokı- fiili de olabilir)(ÖTİL II, 258): tokmak, bir şeye vurmak için yapılmış alet

+mâl, +mäl(Özb); +mal, +mel(Uyg)

Tekin ET'deki balbal kelimesinde bulunan ikinci hecedeki –bal 'ı bir eki olarak yorumlamış ve ekin aslının +mal olabileceğini, benzeşme yoluyla +mal ekinin +bal şeklini

⁴¹¹ERDAL, OTW₁, s. 110.

⁴¹²GABAIN, ETG, s. 105;HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 100.

almış olabileceğini belirtir. Kelime kökü ise Moğolca bari- “inşa etmek” filidir. Bu haliyle ek kabul edebilirsek bu ek bir fiilden isim yapma ekidir⁴¹³.

Atalay ekin fiil ve isim köklerine gelerek isim ve sıfat yaptığını belirterek, savmal, sağmal, tanımal, boymal, tasmal kelimelerini örnek verir⁴¹⁴.

Ek, +simäl<+si+mäl ekinde de vardır. Bu birleşik eki meydana getiren eklerden biri üçüncü teklik şahıs iyelik eki, diğeri ise konumuz olan +mäl, +mäl ekidir. Bir çekim kinin üzerine gelerek birleşik ek yapan ekin varlığı tartışılmaz. Ancak kaynalardan +simal ekinin Uygur Türkçesi yazı dilinde pek kullanılmadığını, yerine +siman ekinin kullanıldığını görüyoruz⁴¹⁵.

Özbek ve Uygur Türkçelerinde sadece bir kaç kelime rastladığımız ek, her iki şivede de işlek olmayan bir ektir. Her iki şivede de ekin kalın ve ince ünlülü şekilleri mevcut olup ek, kalınlık-incelik uyumuna uymaktadır.

Bu ek ile türediğini tespit ettiğimiz kelimeler ise şöyledir:

çüçmäl(<*çüç+mäl)(ÖTİL II, 383): tuz veya sırası normalden azolan, tatsız

dudmäl(<dud+mäl)(ÖTİL II, 383; çüçmäl madd.): (=çüçmäl)

katmal(<kat+mal)(YUTS): durgun

sadamal(<sada+mal)(YUTS, 336): (=sarañ) (ağız) deli, ruh hastası⁴¹⁶

sözmel(<söz+mel)(YUTS, 364): dilbaz, palavracı; dedikoducu, lakırdıcı

şürmel(<şür+mel)(YUTS, 383): buz çözümü

técimel(<téci+mel)(YUTS, 407): serseri, avare, sefil

⁴¹³ TEKİN, GOT, s. 110.

⁴¹⁴ ATALAY, TDEK, s. 204.

⁴¹⁵ +mal, +mel eki her iki şivede birkaç kelime tespit edilmiş olmasına rağmen +simal eki yalnızca Uygur Türkçesinde kullanılmaktadır. Ek için bak. HZUT, s. 103; ÖZTÜRK, YUTG, s. 29. Ayrıca isimden isim türeten +simal ekine bakınız.

tusmâl(<tus+mâl)(ÖTİL II, 230): içe doğan, tahmin

+mân, +mân(Özb); +man, +men(Uyg)

Clauson'un eserindeki ekler listesinde ek mevcuttur. Clauson ek için kükmen, közmen, Türkmen kelimelerini örnek vererek, ekin Farsça +mend ekinden gelmiş olabileceği şüphesi üzerinde durur, fonksiyon benzerliğine işaret eder⁴¹⁷.

Tekin eki GOT'da +man, +mân olarak almış, bu ekle türetilmiş azman ve kökmän isimlerini örnek vermiştir⁴¹⁸.

Gabain'in ETG'sinde eki göremiyoruz. Ancak Gabain, Tekin'in ek için verdiği örnekleri, azman sözlükte⁴¹⁹ Kögmän dizinde ve sözlükte⁴²⁰ almış, fakat kelimeleri ek ve köklerine ayırmamış.

Hacıeminoğlu, KT dönemiyle ilgili olarak eki isimden isim yapma eki olarak değil fiilden isim yapma eki olarak ele almış ve değişik anlamlarda kelime türeten örneğine az rastlanan bir fiilden isim türetme eki olarak tanıtmıştır. Ekin türettiği isimlere ise kurman "ok ve yay konan kap", sıkman "üzüm sıkma zamanı", sökmen"savaşta aynı sırayı söken yiğitlere verilen ad" kelimelerini örnek vermiştir⁴²¹.

Yine Eckmann'ın ÇEK⁴²²'inde eki isimden isim ve fiilden isim türeten ekler arasında göremiyoruz. Çağatay Türkçesinde bu ek ile türemiş isimler bulmak mümkün fakat işlek bir ek olmadığı için ele alınmamış olabilir.

Hatiboğlu, ekin isim veya fiil tabanlarına eklendiği bahsine hiç girmeden "~ ekiyle, genellikle, kişi kavramı veren ad soylu sözcük kurulur." diyerek örnekler verir⁴²³. Verilen

⁴¹⁶ Anadolu Ağzlarında sadala- şeklindeki bir türemiş fiilin tabanı sada isim tabanının varlığını belgelemektedir. "sadalamak: sözü ağzında gevelemek, şaşırıp sözü uzatmak, istediğini tam anlatamamak; sayıklamak, uykuda konuşmak" anlamlarında kullanılmaktadır. Bak DS, C. X, s. 3510.

⁴¹⁷ CLAUSON, age, s. XLII.

⁴¹⁸ TEKİN, GOT, s. 106.

⁴¹⁹ GABAIN, ETG, s. 263; Gabain'in kelimeyi (a)zman "iğdiş at" olarak almıştır.

⁴²⁰ GABAIN, ETG, s. 156-282. Gabain bu kelimenin "Sayan dağı ve onun bir kısmı" nı ifade ettiğini belirtmektedir. Dizinde verilen Kögmän kelimesi ise hep bir yayla veya dağ ismi olarak geçmektedir. Bak. Ae s. 85-93-97-99-107-118-122.

⁴²¹ HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 26.

örnekler ise bu ekin hem fiil tabanlarına hem isim tabanlarına geldiğini göstermektedir. Her ne kadar ekin getirildiği fiil tabanları sonradan uydurulmuş kelimeler de olsa, önceden kullanılan bazı kelimelerin tabanlarının da fiil olması dikkat çekicidir.

Erdal eki bir isimden isim türeten ek olarak +mAn şeklinde alır. Ekin renk isimleri türettiğini akman ve karaman örnekleri ile gösterir⁴²⁴.

Ergin, ekin isimden isim yapma eki olduğunu belirterek mübalağa ve benzerlik ifade eden isimler türettiğini söyleyerek *kocaman, karaman, akman, küçümen<küçükmen, kölemen* örneklerini verir. Ergin devamla, bu eke benzer bir fiilden isim türetme ekinin olduğunu göçmen, şişman kelimelerinin bu şekilde türediğini belirterek fiil kökü olan bu eklerin aynı zamanda isim de kabul edilebileceğini belirtir ve bu örneklerin de bu şekilde isimden türemiş isimler olabileceğini belirtir⁴²⁵.

Zülfikar bu ekin isim ve sıfatlardan isim türettiğini belirtir ve *kocaman, kölemen, Türkmen, küçümen* örneklerini verir⁴²⁶.

Atalay, eki -man⁴²⁷ ve -men⁴²⁸ olarak iki ayrı başlıkta ele almış, fakat aynı ek olduğunu belirterek "...fiil ve isim köklerine gelerek bir takım anlamlar bildirir." diye bahseder. *Nayman, tukman, akman, karaman, çırağman, dolakman, tanman, koyman, alarman, tizman, kocaman, közmen, gökmen, değirmen* "tegre kökünden", *ilikmen* "kökü el"işçimen, *evcimen, ekşimen, kedimen, ılıman, aksıman* kelimeleri de ekin geldiği isim tabanlarına örnektir⁴²⁹.

Atalay, "Türkçemizde Men-Man" adlı monografik çalışmasında men-man'ı kelime ve ek olarak ayrı ayrı ele alarak değerlendirir. Atalay çok ileriye giderek men-man'ın ön ek

⁴²² ECKMANN, ÇEK, s. 31-43.

⁴²³ HATİBOĞLU, TE, 116.

⁴²⁴ ERDAL, OTW, s. 73.

⁴²⁵ ERGİN, TDB, 176. Ergin, fiilden isim yapan ekler bahsinde aynı eki fiilden isim yapma eki olarak almış ve *azman, göçmen, şişman* kelimelerini örnek vererek, *göçmen* ve *şişman* kelimelerinin isimden de türemiş olabileceğini belirterek *seçmen, sayman, öğretmen* gibi kelimelerin bu ekle yapılmış yeni kelimeler olduğunu söyler, *delişmen* kelimesinin de bu ek ile türemiş olabileceğini şüphe ile belirtir. Bak. ERGİN, TDB, s. 197.

⁴²⁶ ZÜLFİKAR, TSTYY, s. 123.

⁴²⁷ ATALAY, TDEK, s. 205.

⁴²⁸ ATALAY, TDEK, s. 210.

olarak da kullanıldığını ifade eder ve kendine göre örnekler verir. Men-man'ın son ek olarak Türkçede tespit ettiği fonksiyonlarını –ekin isim tabanlarına mı yoksa fiil tabanlarına mı eklendiğini belirtmeden- sıralar. Atalay'a göre ek eklendiği tabanlardan isim, sıfat, kişi adı, ulus adı, mübalağa, aygıt adı, azlık ve küçüklük edatı, yer adı, kişi sıfatı, benzeme, ertek(meslek) adı, eylem(action)adı, ulak(zarf), edğcilik(faaliyet), zaman ifade eden kelimeler türetmektedir⁴³⁰.

HÖÄT'te ek +mân şeklinde,sıfat türeten ekler başlığında ele alınır ve ekin +âğân ekinin fonksiyonunu yüklediği; bir de ekin fiillerin +är ekiyle isimleşmiş gövdelere gelerek sıfat türettiği belirtilir⁴³¹. ÖTG'de, Gabain'in ÖG'sinde, Sjoberg'in USG'sinde, Wurm'un Özbekçe'sinde, Kononov'un GSULY adlı eserinde eki göremiyoruz.

Waterson, sözlüğünün ekler listesinde eke yer vermiş ve işçimen kelimesini de örnek göstermiş⁴³².

Uygur Türkçesinde de Tömür'ün HZUTG'sinde,UTG'de, HZUT'de ve Öztürk'ün YUTG'unda eki göremiyoruz. Ek işlek bir ek olmadığı için gözden kaçmış olabilir.

Kaşgarlı ise eki almış, işlek bir ek olmadığını belirterek, ekin isimden isim yapma eki olduğunu özellikle vurgulamıştır.. Verdiği köçmen, sözmen ve dertmen kelimelerindeki göç ve söz kelimelerinin birer isim tabanı olduğunu hatırlatır⁴³³. Fakat Kaşgarlı, fiilden isim yapma ekleri bahsinde de aynı eki fiilden isim türeten ek olarak ele alır ve köçmen, danışmen ve ketmen kelimelerini örnek gösterir⁴³⁴.

Her iki şivede de işlek olmasa da kullanılan bu ek iki şivede de kalın ve ince şekilleri kullanılmakta olup, kalınlık-incelik uyumuna uyar.

Ekin fonksiyonları:

⁴²⁹ ATALAY, TDEK, s. 205-210.

⁴³⁰ Besim ATALAY, Türkçemizde Men-Man, İstanbul 1940, s. 17-18.

⁴³¹ HÖÄT, s. 235.

⁴³² WATERSON, age, s. 185.

⁴³³ KAŞGARLI, MUTG, s. 98.

⁴³⁴ KAŞGARLI, MUTG, s. 107.

*Herhangi bir hususta mahir olmayı, uzman olmayı veya isim kökünde belirtilen hususiyete sahip olmayı, onu bünyesinde bulundurmaya mübalağalı bir şekilde ifade eden, sıfat olarak da kullanılabilen isimler türetir.

bilermen(<biler+men)(YUTS, 41): bilgili, bilgiç

işbilärmân(<işbilär+mân)(ÖTİL I, 343): işini iyi bilen, mahir, usta

sözmen(<söz+men)(YUTS, 364): hatip, güzel konuşan

menmen(<men+men)(YUTS, 266): kibirli, mağrur yüksekten bakan, küstah

öçmen(<öç+men)(YUTS, 303): öç alan, kinci, kindar

ölärmân(<ölär+mân)(ÖTİL II, 502): nefesine uyan, açgözlü

özbilermen(<özbiler+men)(YUTS, 310): kendine aşırı güvenen

soläqmân(<soläq+mân)(ÖTİL II, 96): hırslı, kıskanç

*Yiyecek veya yemek isimleri türetir

lägmân(<*läğ+mân)(ÖTİL I, 429): hamurdan yapılan bir tür yiyecek

leğmen(<leğ+men)(YUTS, 254): (=leñmen)kıymalı makarna

*Eklendiği tabanlardan alet isimleri türetir

ketmen(<*ket+men)(YUTS, 196): çapa

täxmân(<*täx+mân)(ÖTİL II, 135): duvara çağılarak üstüne ıvır zıvır şeylerin bulunduğu şey

teğirmân(<*teğir+mân)(ÖTİL II, 151): un öğütülen alet ve onun bulunduğu bina

*Eklendiği özel isimlerden yine boy kabile isimleri türetir

Näymân(<Näy+mân)(ÖTİL I, 494): bir Özbek kabilesinin adı

Türkmân(<Türk+mân)(ÖTİL II, 225):

*Eklendiği isim tabanlarından kalıcı isimler türetir

iliman(<ili+man)(YUTS, 175): ılık

keselmen(<kesel+men)(YUTS, 199): hastalıklı, sağlıksız

qalayman(<qalay+man)(YUTS, 217): karışık, düzensiz

orman(<*or+man)(YUTS, 297): orman

yälmân(<yäl+mân)(ÖTİL II, 480): (ağız)kälâmuş

+mtil, imtil(Özb) ; +mtu, +mtü, +(a)mtul,+(ü)mtül(Uyg)

Eki ET ve KT döneminde göremiyoruz. Çağatay Türkçesi döneminde ise ekin kullanıldığını tespit ettik. ÇT döneminde ek +mtul, +ımtul, +ımtül, +umtul, +ümtül şeklinde olup renk isimlerinde mana zayıflığını ifade eden yeni isimler türetmektedir⁴³⁵.

Gabain, ekin isimden isim türeten +m ekinin⁴³⁶, yine isimden isim türeten +tul, +til⁴³⁷ ekiyle birleşmesi sonucu ortaya çıktığı kanaatindedir. Eki +mtul şeklinde kabul etmektedir⁴³⁸.

Wurm eki +(i)mtir, +(i)mtil, +(i)mtul, +(i)mtül, +til, +tul, +tül şeklinde alarak, ekin fonksiyonunu “Renk bildiren kelimelerde mananın zayıflığını gösterir.” Şeklinde belirtip, âqımtir, âqtul “beyazımtırak”; qârämtul “karamtırak” örneklerini verir⁴³⁹.

Watersonun listesinde ek +imtil ve +imtir şeklinde olup, renk bildiren isimlere eklendiği belirtilerek, âqımtir, kökımtir örnekleri verilir⁴⁴⁰.

Kaşgarlı ekin sadece qaramtul kelimesinde geçtiğini belirtirek, benzerlik, yakınlık ifade ettiğini bildirir⁴⁴¹.

⁴³⁵ ECKMANN, ÇEK, s. 36.

⁴³⁶ GABAIN, ÖG, s. 35.

⁴³⁷ GABAIN, Ae, s. 36.

⁴³⁸ GABAIN, ÖG, s. 35.

⁴³⁹ WURM, agm, s. 148.

⁴⁴⁰ WATERSON, age, s. 183.

Öztürk de ekin işlek olmadığını sadece köküntül ve qaramtul kelimelerinde görüldüğünü belirtir⁴⁴².

Özbek Türkçesinde ekin yalnızca ince şekilleri kullanılıp, uyuma uymazken; Uygur Türkçesinde hem kalın, hem ince şekilleri kullanılmakta olup, kalınlık-incelik uyumuna uyar, ayrıca ek Özbek Türkçesinde sadece düz, Uygur Türkçesinde ise sadece yuvarlak ünlülerle kullanılır.

*Eklendiği isim kök veya gövdelerinden yakınlık, benzerlik veya bozulmuşluk ifade eden renk isimleri türetir.

kizamtul(<kiz+amtul)(YUTS, 240): kırmızımsı, kırmızıya çalan

kökimtil(<kök+imtil)(ÖTİL I, 413): (=kökündür)göğümsü, rengi göğe yakın; yeşilimsi, yeşile yakın renk

köküntül(<kök+ümtül)(YUTS, 204): (=köküntü, köküş)mavimsi; yeşillik

qârämtül(<qârâ+mtül)(ÖTİL II, 601): (=qârämtir)karamsı

qaramtu(<kara+mtu)(YUTS, 222): (=karamtul) esmer

qaramtul(<kara+mtul)(YUTS, 222): (=karamtu) esmer

sârğimtil(<sârğî+mtül)(ÖTİL II, 26): (=sârğış) sarımsı

+mtür, +mtir, +imtir(Özb)

Ek, HÖÄT ve ÖTG’de sıfatlar bahsinde “âzäytirmä dâräcä” başlığında +mtir, +imtir şeklinde tespit edilmiştir⁴⁴³.

Renk isimlerine eklenerek mana zayıflığı veya benzerlik, yakınlık ifade eden isimler türeten bir ektir. Ek sondaki ünsüz dikkate alınmazsa +mtül, +mtül ekiyle fonksiyon olarak

⁴⁴¹ KAŞGARLI, MUTG, s. 99.

⁴⁴² ÖZTÜRK, YUTG, s. 29.

⁴⁴³ HÖÄT, s. 239; ÖTG, s. 299.

eştir. Ekin sonundaki ünsüzün farklı olması aynı fonksiyondaki bu ekin nasıl ortaya çıktığını düşündürmektedir. Ekin sonundaki ünsüzün değişmesi -l>-r herhalde en son düşünülecek durumdur. Ek, Moğolcada renk isimlerine eklenerek onlardan isimler türeten bir +btur, +btür ekinin⁴⁴⁴ ünsüz değişmesiyle aldığı şekil olmalıdır. Bizdeki +mtır eki b>m değişmesi ile bu ekten ortaya çıkmış olabilir.

âqimtır(<âq+imtır)(ÖTİL I, 558): (=âkiş)beyazımsı

qârämtır(<qârä+mtır)(ÖTİL II, 601):karaya meyilli, karaya çalar; karamsı

qızğimtır(<qızğ+imtır)(ÖTİL II, 572): kırmızımsı, kızılımsı

sarğimtır(<sarğ+imtır)(ÖTİL II, 26): (=särğiş) sarımsı, sarımtırak

+msiq(Özb)

Eklendiği isim tabanlarından benzerlik ifade eden yeni isimler türetir. Türettiği isimler sıfat olarak kullanılır. Uygur Türkçesinde örneğini tespit edemediğimiz ekin Özbek Türkçesinde de örneği tektir.

qärimsiq (<*qäri-msiq)(ÖTİL II, 555): kadına benzer, kadınımsı, görünüşü kadın gibi olan

+muç(Özb); +muç(Uyg)

Örneğine az rastladığımız bu ek sadece birkaç kelimedede geçmektedir. Kamış kelimesinde ise bir ses değişmesi sonucu +muç şeklini almıştır.

qarimuç(<qari+muç)(YUTS, 223): (=karmuş)karabiber

qomuç(<*qo+muç)(YUTS, 243): kamış

quymuç(<quy+muç)(ÖTİL II, 614): gövdenin arkasında belden yukarı olan düz kısım

⁴⁴⁴ Bu ek için bak. POPPE, MYDG, s. 44.

+muğ(Özb)

Clauson'un listesinde ek, isimden isim türeten ekler arasında mevcut olup +muk, +amuk şeklinde verilerek, çok az kullanıldığı belirtilip, karamuk, solamuk örnekleri verilmiştir.

Atalay da, ekin hem isim hem fiil tabanlarına gelerek isim türettiğini belirtip, ekle türemiş yeni isimlere yasmuk, karamuk ve begmuk kelimelerini örnek verir⁴⁴⁵.

Çok az kullanılan bir isimden isim türetme ekidir. Uygur Türkçesinde örneğini bulamadığımız eki, Özbek Türkçesinde de sadece iki kelimedede tespit edebildik. Her ikisi de bir bitki adı olarak kullanılmaktadır.

HÖÄT'de ek yok, ÖTG'de ise sıfat türeten ek olarak ele alınmış fakat fiil tabanlı bir kelimeye gelmektedir⁴⁴⁶.

Ekin yalnızca kalın şekli olduğu için kalınlık-incelik uyumuna uymaz.

çäkamuğ(<çäkä+muğ)(ÖTİL II, 350):yapışkan, dikenli, yuvarlak yapraklı yabancı bir tür bitkive onun dikenli

qärämuğ(<qärä+muğ)(ÖTİL II, 601): kırdada yetişen, meyvesi siyah üzümü hatırlatan yabancı bir bitki

+nçi, +inçi(Özb); +nçi, +inçi(Uyg)

Ek ET döneminde "baştınkı, ikinti" gibi istisnaları olsa da -nç şeklindedir⁴⁴⁷. Clauson, listesinde eki -nç, -nçi ve -nti şeklinde alarak, -nti için -nç ekinin erken dönemdeki kullanılışı olabileceğini belirtir⁴⁴⁸.

Hatiboğlu, farklı bir yaklaşımla bu ekin sıra kavramı vermek üzere sayı isimlerine bağlanan birleşik bir ek olduğunu söyler⁴⁴⁹.

⁴⁴⁵ ATALAY, TDEK, s. 214.

⁴⁴⁶ ÖTG, s. 255.

KT döneminde ekin hem –nç, hem de –nçi gibi iki şekilde de kullanıldığını görüyoruz⁴⁵⁰. Bu ekin sonundaki i ünlüsünün ekin bünyesine dahil olduğu dönemdir.

Ergin ekin bünyesine sonradan giren –i ünlüsünün 3. Teklik şahıs iyelik ekinin klişeleşmesiyle ortaya çıktığını belirtir ve bu klişeleşmede ikinti söyleyişindeki, ekin sonundaki i ünlüsünün de etkili olduğunu söyler⁴⁵¹.

ÇT döneminde ise eki –(ı/u)nç, –(i/ü)nç; –lanç, –lenç şeklinde görüyoruz. Eckman, ekin Babürname’de –mçi şeklinin de geçtiğini belirtmektedir.⁴⁵²

HÖÄT’de ek, tãrtib sãn başlığında –inçi, –nçi şeklinde; ÖTG’de yine tãrtib sãnlar başlığında ele alınarak ek –(i)nçi şeklinde verilmiş⁴⁵³.

Gabain, Sjoberg, Wurm ve Waterson ekin –inçi, –nçi şeklinde olduğunu ve sayı isimlerine eklenerek sıra ifadesi erdiğini belirtmektedirler⁴⁵⁴.

Tömür ve Abihan sıra sayılarını tertib san başlığında ele alarak eki, –nçi, –inçi şeklinde verirler⁴⁵⁵. UTG ve HZUT’de ek –inçi ve –nçi şeklinde derice san başlığında ele alınmıştır⁴⁵⁶.

Kaşgarlı ekin Uygur Türkçesinde çok işlek bir isimden isim türeten ek olduğunu, asıl sayılardan sıra ve derece bildiren sayılar türettiğini belirten; eki diğerlerinden farklı olarak –nci şeklinde verir⁴⁵⁷.

Öztürk de eki –nçi şeklinde vererek, fonksiyonunu sıra sayı sıfatları türettir şeklinde belirtir⁴⁵⁸.

⁴⁴⁸ CLAUSON, age, s. XL.

⁴⁴⁹ HATİBOĞLU, TE, s. 130.

⁴⁵⁰ HACİEMİNOĞLU, KTG, s. 62.

⁴⁵¹ ERGİN, TDB, s. 168.

⁴⁵² ECKMANN, ÇEK, s. 79.

⁴⁵³ HÖÄT, s. 245; ÖTG, s. 310.

⁴⁵⁴ GABAIN, ÖG, s. 91; SJOBERG, USG, s. 73; WATERSON, age, s. 183-186.; WURM, agm, s. 157.

⁴⁵⁵ TÖMÜR, HZUTG, s. 124; ABİHAN, HZUTA, s. 94.

⁴⁵⁶ UTG, s. 82; HZUT, s. 121.

⁴⁵⁷ KAŞGARLI, MUTG, s. 95.

⁴⁵⁸ ÖZTÜRK, YUTG, s. 30.

Zeynalov Özbek ve Uygur Türkçelerinde ekin ünlüyle bitenler için –nçi, ünsüzle bitenler için –inçi olarak iki ayrı varyantının olduğunu belirtir⁴⁵⁹.

Kaşgarlı'nın eki –nci şeklinde vermesinin dışında bütün kaynaklar ekin –nçi şeklinde olduğunda ve fonksiyonu konusunda hemfikirler. Tespit ettiğimiz bu ek ile türemiş kelimeler de bunu teyid etmektedir.

Ek, her iki şivede de ince-dar-düz ünlülü olup, kalınlık-incelik uyumuna uymaz.

âltinçi(<âlti+nçi)(ÖTİL I, 535): altıncı

altinçi(<alti+nçi)(YUTS, 11): altıncı

âltmışinçi(<âltmış+nçi)(ÖTİL I, 535): altmışıncı

birinçi(<bir+nçi)(YUTS, 44): birinci

elliginçi(<ellig+nçi)(ÖTİL II, 444): ellinci

etmişinçi(<etmiş+nçi)(ÖTİL I, 251): yetmişinci

ettinçi(<etti+nçi)(ÖTİL I, 251): yedinci

ikkinçi(<ikki+nçi)(ÖTİL I, 320): ikinci

qançinçi(<qanç+nçi)(YUTS, 219): kaçınca

qırqinçi(<qırq+nçi)(ÖTİL II, 583): kırkınıca

qiriğinci(<qiriğ+nçi)(YUTS, 236): (=qırqinçi)kırkınıca

miñinçi(<miñ+nçi)(YUTS, 273): bininci

neççinçi(<neççi+nçi)(YUTS, 287): kaçınca

oninçi(<on+nçi)(ÖTİL II, 507): onuncu

oninçi(<on+inçi)(YUTS, 296): onuncu

toqquzinçi(<toqquz+inçi)(YUTS, 417): dokuzuncu

yigirmänçi(<yigirmä+nçi)(ÖTİL I, 347): yirminci

yüzinçi(<yüz+inçi)(ÖTİL II, 464)yüzüncü

+nçidän, +inçidän(Özb); +nçidin, +inçidin(Uyg)

Bu ek asıl sayılardan sıra sayı isileri türeten –nçi eki ile ayrılma hali ekinin birleşmesi sonucu ortaya çıkmış bir birleşik ektir. Ekin fonksiyonu için, sayı isimlerini zarflaştırmak denebilir⁴⁶⁰.

ikkinçidän(<ikki+nçidän)(ÖTİL I, 320): ikinci olarak

ikkinçidin(<ikki+nçidin)(YUTS, 174): ikinci olarak

törtinçidin(<tört+inçidin)(YUTS, 424): dördüncü olarak

+pâq, päk(Özb); +paq(Uyg)

Atalay ekin isim ve fiil köklerine gelerek isim ve sıfat yaptığını belirterek kalpak, alpak, kaypak, yolpak, yalpak kelimelerini bu ekle türemiş kelimelere örnek gösterir⁴⁶¹.

Ergin eki fiilden isim yapan ekeler arasında almış ve işlek olmayan bir ek olduğunu belirterek, kaypak kelimesini örnek göstermiştir⁴⁶².

Ek olarak şüphıyla kabul ettiğimiz –paq, -pek ekinin eklendiği taban konusunda her ne kadar şüphelerimiz varsa da ekin geldiği tabanı isim kabul etmeyi daha uygun gördük.

Ek, Özbek Türkçesinde hem kalın hem ince şekliyle mevcutken, Uygur Türkçesinde sadece kalın şekliyle kullanılır ve kalınlık-incelik uyumuna uymaz.

⁴⁶⁰ Ekteki (-dän, -tin; Uyg)(-dän; Özb) topluluk gösteren sayı sıfatları türeten isimden isim yapım ekidir. Uyg için bak. ÖZTÜRK, YUTG, s. 29.; Özb için bak.

⁴⁶¹ ATALAY, TDEK, s. 222; kalpak kelimesi için bak. NEVAİ, ML, s. 93.

qalpaq(<*qal+paq)(KTLS I, 431; Uyg): kalpak

qälpäq(<*qäl+päq)(ÖTİL II, 545): baş giyimi

löppäk(<*löp+päk)(ÖTİL I, 437): bölük, bölünmüş

yalpäq(<*yal+päq)(ÖTİL II, 481): yassı, yayık, yapalak

yalpaq(<*yal+paq)(YUTS, 456):yassı, düz

+râq, +räk(Özb); +raq, +rek(Uyg)

Ek, ET'de de +raq, +räk şeklinde mevcuttur ve kuvvetlendirme bildirir⁴⁶³. Bu kullanım Çağatay Türkçesi döneminde de devam etmiştir. Sıfat olarak kullanılan isimlere eklenerek manayı kuvvetlendiren ek zaman zaman sıfatların önündeki zarflara da eklenmektedir⁴⁶⁴.

Clauson da ekin fonksiyonunun sıfatların mukayesesi olduğunu belirtir⁴⁶⁵. Erdal ekin fazlalık ve mukayese fonksiyonunda bir isimden isim yapma eki olduğunu⁴⁶⁶; Zeynalov Türk şivelerinde +raq, +rek ekinin hala mukayese için kullanılan bir ek olduğunu söyler⁴⁶⁷.

Ergin de eki isimden isim yapma eki olarak değerlendirip, ET'den beri mukayese ve fazlalık bildiren işlek bir ek olduğunu belirtirken⁴⁶⁸; Hatiboğlu, ekin ad soylu sözcüklere gelerek benzerlik, gibilik, azlık kavramı sağladığını söyler⁴⁶⁹.

Eckmann, ekin teşkili hakkındaki farklı görüşleri zikrederek bunlardan en mantıklısının G. J. Ramstedt'in ileri sürdüğü “-ra-, -re- bir denominal fiilin -ğ ile teşkil

⁴⁶² ERGİN, TDB, s. 198.

⁴⁶³ GABAIN, ETG, s. 105.

⁴⁶⁴ ECKMANN, ÇEK, s. 75.

⁴⁶⁵ CLAUSON, age, s. XLI.

⁴⁶⁶ ERDAL, OTW₁, s. 62.

⁴⁶⁷ ZEYNALOV, TLKD, s. 145.

⁴⁶⁸ ERGİN, TDB, s. 172.

⁴⁶⁹ HATİBOĞLU, TE, s. 137.

edilen bir deverbale isimden çıkmış olduğu” fikrinin diğerlerinden daha mantıklı olduğunu belirterek, ekin birleşik bir ek olduğu fikrine katıldığını belirtir⁴⁷⁰.

HÖÄT’de ek +râq şeklindedir ve fonksiyonu sıfatın derecesini bildirmek diye belirtilmiştir⁴⁷¹. ÖTG eki kıyasî derece başlığında +râq şeklinde almıştır⁴⁷².

Sjoberg, eki +râk, +rax olarak almış fonksiyonun da isimden isim ve sıfat türetmek olarak belirtmiştir⁴⁷³.

Tömür, ekin Uygur Türkçesinde +raq, +rek şeklinde olduğunu belirterek, eki sıfatlar bahsinde “esli deriçe” başlığında değerlendirir⁴⁷⁴.

HZUT ve UTG’de de ek +raq, +rek şeklinde olupeliştirüş başlığında ele alınır ve sıfatları derecelendiriş fonksiyon olarak belirtilir⁴⁷⁵.

Kaşgarlı, eki çekim eki olarak değerlendirir ve “Uygur Türkçesinde sıfatların karşılaştırma şekli sıfat sayılan kelime köküne -rak, -rek çekim ekinin eklenmesi neticesinde ortaya çıkar.” derken⁴⁷⁶ Öztürk karşılaştırma bildiren sıfatlar türeten bir isimden isim yapma eki diye tanıtır⁴⁷⁷.

Ekin +raq, +rek şeklinde kalın ve ince ünlü şeklinin olması ve mukayese ve fazlalık bildirmesi herkesin ortak kanaati. Tespit ettiğimiz bu ek ile türemiş kelimeler şunlardır:

azraq(<az+raq)(YUTS, 26): biraz

bekrek(<bek+rek)(YUTS, 34): daha sıkı, daha çok

çapsanraq(<çapsan+raq)(YUTS, 71): biraz hızlı, biraz çabuk

⁴⁷⁰ ECKMENN, Türkçede +raq, +rek Ekine Dair, TDAY Belleten 1953, Ankara 1988, s. 49-52.

⁴⁷¹ HÖÄT, s. 233.

⁴⁷² ÖTG, s. 299.

⁴⁷³ SJOBERG, USG, s. 72.

⁴⁷⁴ TÖMÜR, HZUTG, s. 101.

⁴⁷⁵ HZUT, s. 96;UTG, s. 77.

⁴⁷⁶ KAŞGARLI, MUTG, s. 127.

etigenrek(<etigen+rek)(YUTS, 118) biraz erken

ingrâq(<ing+râq)(ÖTİL I, 327): ıġlıġa benzeyen, hüzünlü, aġlamaklı ses

jildamraq(<jildam+raq)(YUTS, 183): (aġız) biraz daha hızlı

naraq(<na+raq)(YUTS, 285): (aġız)öte

nériraq(<néri+raq)(YUTS, 289): biraz öteye

qâqrâq(<qâq+râq)(ÖTİL II, 567): daha kuru

qâvcırâq(<qâvcı+râq)(ÖTİL II, 590): kuruyan, kurumuş, kuru

yangrâq(<yang+râq)(ÖTİL II, 484): yüksek ses, gürültü

yañraq(<yañ+raq)(YUTS, 459): yüksek sesli, gür, gürültü

yarqırâq(<yarqi+râq)(ÖTİL II, 487): ışık saçan, parlayan, parlak

+säÖzb); +sa, +se(Uyg)

Eki ET ve KT’de tespit edemedik⁴⁷⁸ ancak Eckmann, ÇEK’de eki isimden isim yapma eki olarak tespit etmiştir⁴⁷⁹. Ek Türkmen Türkçesinde de kullanılan bir isimden isim yapma ekidir⁴⁸⁰. Ek Anadolu aġızlarında bazı isimlerde de geçmektedir⁴⁸¹.

HÖÄT, ÖTG, (Gabain)ETG, (Wurm) Özbekçe, Watersonun sözlüğündeki ekler listesi ve (Kononov)GSULY ‘de ek, isimden isim yapma eki olarak geçmemektedir Sjoberg eki isimden isim yapma eki olarak tespit etmiş ve kimsa ‘kimse’örneğini vermiştir⁴⁸².

⁴⁷⁸ Ek, Tekin’in GOT; Gabain’in ETG ve Hacıeminoġlu’nun KTG eserlerinde geçmemektedir; Bunun dışında Clauson, age; Erdal, OTW₁, ; Ergin, TDB; Hatiboġlu, TE ; Zeynalov, TLKD adlı eserlerde eki isimden isim yapma eki olarak göremiyoruz.

⁴⁷⁹ ECKMANN, ÇEK, s. 36.

⁴⁸⁰ Himmet BIRAY, Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim (GÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi), Ankara 1992, s. 103.

⁴⁸¹ DS, C. VIII, s. 2635. Ek kapsa, kapsalık, kapusalak kelimelerinde geçmektedir. Kelime çitten veya arai i kakılmış tahtadan yapılan bahçe kapısı anlamındadır.

Uygur Türkçesinde de HZUTG, UTG, HZUT, MUTG ve YUTG adlı eserlerde eki isimden isim yapma eki olarak tespit edemedik.

Ek, her iki şivede de işlek olmayan, az kullanılan bir ektir. Ekin Anadolu ağzlarında bazı kelimelerde de geçmesi var olduğu ihtimalini güçlendirmektedir.

Ekin, Özbek Türkçesinde sadece ince şekli ; Uygur Türkçesinde de hem ince hem kalın şekli vardır. Ek, Özbek Türkçesinde kalınlık-incelik uyumuna uymaz.

***Eklendiği isim tabanlarından zarf olarak kullanılan yeni isimler türetir**

ayniksa(<aynik+sa)(YUTS, 25): özel olarak

keksä(<*kek+sä)(ÖTİL I, 376): çok yaşlı ; eski, çok eski

öläksä(<öläk+sä)(ÖTİL II, 502): ölü; ölecek halde, çok zayıf

ölimsä(<ölim+sä)(ÖTİL II, 504): (ağız)(=öläksä) leş, ceset

ölükse(<ölük+se)(YUTS, 305): leş; kuvvetsiz, bitkin

ömse(<*öm+se)(YUTS, 305): gözü yaşlı, ağlamaklı

***Eklendiği isim tabanlarından insan uzvu ifade eden yeni isimler türetir**

böksä(<bök+sä)(ÖTİL I, 160): kalça

***Eklendiği isim tabanlarından alet ve eşya isimleri türetir**

buğursa(buğur+sa)(YUTS, 52) (ağız)karasaban

tapsa(<*tap+sa)(YUTS, 389): eşik

***Eklendiği isim tabanlarından insanın yaratılışı ile ilgili özellikleri ifade eden kelimeler türetir**

tersa(<*ter+sa<ters+sa)(YUTS, 403): harın, ters, dikbaşı

*Eklendiği isimlerden kalıcı isimler türetir

dongsä(<dong+sä)(ÖTİL I, 243): küçük tepe, küçük tümseklik

mäysä(<*mäy+sä)(ÖTİL I, 443): ot ve ekinlerin yeni çıkanları

tumsä(<*tum+sä)(ÖTİL II, 223): doğmayan, sütü yok

+säq, +säk(Özb); saq(Uyg)

Eki, Tekin'in GOT'unda ET döneminde göremiyoruz; Gabain eki +saq, +säk şeklinde isimden sıfat türeten ek olarak almış, kaksäk "kinli, kindar" ve tapıgşaqa "hürmetkar" kelimelerini örnek vermiştir. Gabain, ekin isimden fiil yapma eki +sa- ile fiilden isim yapma eki +q/+k'nin birleşmesiyle meydana geldiği kanaatindedir⁴⁸³.

KT ve ÇT dönemlerini işleyen KTG ve ÇEK adlı eserlerde bu ek ayrı bir ek olarak ele alınma ihtiyacı duyulmamıştır.

Clauson da eki isimden isim yapma eki olarak almış ancak ekin gerçekten iki ayrı ekin (isimden fiil yapma eki +sa-, +se- ve fiilden isim yapma eki +ğ/+k) birleşmesiyle oluştuğunu özellikle belirtmiştir⁴⁸⁴.

Atalay'a göre "...ek isim ve fiil köklerine gelerek isim ve aygıt ismi ile sıfat yapar."⁴⁸⁵

Hatiboğlu eki +sak, (+sek, +sık) olarak isimden isim yapma eki olarak alır ve ekin fonksiyonunu "...genellikle ad soylu sözcüklerden 'benzerlik, gibilik' kavramı veren sözcükler kurar." şeklinde belirtir. Bu açıklamanın ardından verdiği dipnotta ise ekin aslının -sık olması gerektiğini belirtir⁴⁸⁶. Bundan Hatiboğlu'nun, ekin birleşik bir ek olduğu tezine katılmadığını anlıyoruz.

⁴⁸³ GABAIN, ETG, s. 48.

⁴⁸⁴ CLAUSON, age, s. XLI; Hamza ZÜLFİKAR da ekin birleşik bir ek olduğunu (+sa-, +se- isimden fiil yapma eki, +q, +k fiilden isim yapma eki) belirterek isme gelerek isim ve sıfat yaptığını ileri sürer. Bak. ZÜLFİKAR, TSTYY, s. 138.

⁴⁸⁵ ATALAY, TDEK, s. 236.

⁴⁸⁶ HATİBOĞLU, TE, s. 138.

Moğolcada da isimden isim türeten benzer bir ek görüyoruz. +sağ, +seg⁴⁸⁷. Anadolu ağızlarındaki bazı kelimelerde geçen aynı ek, +saq, +sek şeklinde müstakil bir ekin Türkçede var olduğunu ispat etmektedir⁴⁸⁸.

Elimizdeki Özbek Türkçesi ile ilgili kaynaklardan HÖÄT, ÖTG, ÖG, USG, GSULY, Özbekçe(Wurm) ve Waterson'un sözlüğündeki ekler listesinde ek mevcut değil.

Uygur Türkçesi ile ilgili kaynaklardan HZUTG, HZUTA, UTG, HZUT, MUTG ve YUTG adlı eserlerin hiç birisinde ek isimden isim yapma eki olarak geçmemektedir.

Tespit ettiğimiz bazı örneklerde ek birleşik ek gibi görünüyorsa da bazılarında pek birleşik bir ek gibi görünmemektedir. Anlaşıyor ki, başlangıçta iki ekin birlikte kullanılması zamanla eke müstakillik kazandırmış, bu birleşik şekil müstakil bir ek gibi yorumlanmış ve o şekilde kullanılmaya başlamıştır.

Ek, Özbek Türkçesinde kalın ve ince şekliyle kullanılırken; Uygur Türkçesinde sadece kalın şekliyle kullanılmaktadır ve kalınlık-incelik uyumuna uymaz.

*Ek, eklendiği isim tabanlarına benzerlik ifade eden yeni isimler türetir

domsaq(<dom+saq)(YUTS, 104): asık çehreli, somurtkan

qärsâq(<qär+sâq)(ÖTİL II, 557): tilkiye benzer, ondan küçük yırtıcı hayvan

qumsaq< qum+saq)(8YUTS, 248): kuma benzeyen, taneli

qursâq(<qur+sâq)(ÖTİL II, 623): aş kazanı, karın

särimsâq(<särim+sâq)(ÖTİL II, 22): soğana benzer, yemeğe de katılan bir tür bitki

yurumsäk(<yurum+säk)(ÖTİL II, 473): (=yurimsäk)çocuklar için asker yürüyüşü

*Ek, Özbek Türkçesinde bir kelimedede, eklendiği isim tabanlarına düşkünlük ifade eden yeni isim türetmektedir

⁴⁸⁷ POPPE, MYDG, s. 50.

⁴⁸⁸ DS, C. VIII, s. 2635; kapsak kelimelerinde geçen ek, benzerlik gibilik ifade etmektedir. "Kapsak , çitten

suvssäq(<suv+säq)(ÖTİL II, 81): suya düşkün, çok susayan

*Ek, eklendiği isim tabanıyla ilgili insanın karakterini ifade eden yeni isimler türetir

çiqıssäq(<çiqı+säq)(ÖTİL II, 374): girişken, başkasıyla çabuk anlaşılan

qoramsäq(<qoram+säq)(YUTS, 243): obur, pisboğaz

qurumsäq(<qurum+säq)(ÖTİL II, 624) harcamaktan kaçan, cimri, hasis

*Ek, şu isimlerde insan uzvu ifade eden isimler türetmektedir

qursäq(<qur+säq)(YUTS, 249): karın

qusaq(<qu+säq)(YUTS, 250): (=qosaq, qursäq) karın

qursäq(<qur+säq)(KTLS I, 519; Özb): karın

tirsäk(<*tir+säk)(ÖTİL II, 187): dirsek; dilde peyda olan beyaz küçük şişlikler

*Bu ek ile türemiş diğer isimler ise şunlardır

boğursäq(<boğur+säq)(YUTS, 46): yağda pişirilmiş hamur, lokma

cäpsäk(<*cäp+säk)(ÖTİL I, 273): kapı veya pencere kenarına çepeçevre çakılan tahta, pervaz

qaşsäq(<*qaş+säq)(KTLS I, 253; Özb): fukara

mursäk(<*mur+säk)(ÖTİL I, 482): çocukların giydiği bir millî üst giyim

samsäq(<sam+säq)(YUTS, 340): sarımsak

+siq(Uyg)

Tekin ET'de +sıq, +sik isimden isim yapma ekini tespit etmiş. Odsıq ve yilsik kelimelerini örnek vermiştir. Tekin ekin Moğolcadan geçmiş olabileceği ihtimali üzerinde

durmaktadır⁴⁸⁹. Poppe'nin MYDG'sinde böyle bir eki bulamadık. Ancak +msuq, +msüq şeklinde, abartma ifade eden isimler türeten bir ek mevcuttur⁴⁹⁰.

Gabain, +suq, +sük (isimden isim yapma eki) ve +sığ, +sig (isimden sıfat yapma eki) şeklinde iki ayrı ek tespit etmiştir. Gabain ekin birleşik bir ek olduğunu bildirir. İhtiyatla yatlaştığı tespitite +su- isimden fiil, +k ise fiilden isim yapma ekidir. +sus, +süş ekinin de benzer şekilde teşekkül ettiğini belirten Gabain iki ekin mukayese edilmesini ister. Bağarsuq "bağırsak"< bağır'dan (bağır: karaciğer), tañsuq "fevkalade, hayrete değer olma" <tañ'dan (tañ: garip, garip olan)⁴⁹¹ +sığ, +sig ekinin fonksiyonunu gibilik ve benzerlik diye belirterek, bu ekin de birleşik bir ek olduğunu belirten Gabain, ekin isimden fiil yapma eki +sı- ile +fiilden isim yapma eki +ğ'nin birleşmesiyle oluştuğunu belirterek, -ç ünsüzü ile biten kelimelerde s ünsüzünün düşerek ekin +çığ şeklini aldığını belirtir⁴⁹². qulsıq "köle gibi, kul gibi"(qul: kul, köle); bāgsig "bey gibi, beye yakışır" (bāg: bey); adınsıq /adıncıq "başka türlü, seçkin" (adın: başka); kūsāncıq "arzu edilen, istenen" (kūsēnc: istek, arzu); qorqıncıq "korkunç" (qorqunç: korku, tehlike)

Clauson, eki +sıq, +sik olarak alır ve birleşik bir ek olduğunu belirterek, ekin fonksiyonunun benzerlik, gibilik ifade eden isimler türettiğini söyler⁴⁹³.

Erdal ekin isimlerden isim türetmesi yanında ET'de bir de -sığ, -sig şeklinde çekim ve isim fiil ekinin olduğunu belirtir⁴⁹⁴.

Ekin KT döneminde de +sığ, +sig, +suğ, +süg şeklinde kullanıldığını görüyoruz. Ekin fonksiyonu benzerlik, gibilik ifade eden isimler türetmektir⁴⁹⁵.

Eckmann, Çağatay döneminde eki sadece +suq şeklinde almıştır. tangsuq örneğini verir⁴⁹⁶

⁴⁸⁹ TEKİN, GOT, s. 107.

⁴⁹⁰ POPPE, MYDG, s. 49.

⁴⁹¹ GABAIN, ETG, s. 45.

⁴⁹² GABAIN, ETG, s. 48

⁴⁹³ CLAUSON, AGE, s. XLIV.

⁴⁹⁴ ERDAL, OTW₁, s. 70; İsim-fiil eki için bak. Kemal ERASLAN, Eski Türkçede İsim-Fiiller, İstanbul 1980, s. 29-42.

⁴⁹⁵ HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 15; Hacıeminoğlu ekin +çığ, +çig şeklinin de olduğunu belirtmektedir.

⁴⁹⁶ s. 37

Çağdaş Özbek ve Uygur Türkçesi ile ilgili kaynaklarda eki göremiyoruz.

Ek, yalnızca ince şekilde kullanılmakta olup, kalınlık-incelik uyumuna uymaz.

Tespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

qañsiq(<*qañ+siq)(YUTS, 220): (=qériq) duman, tütsü

pixsiq(<*pix+siq)(YUTS, 322): pinti, cimri, hasis

piñsiq(<*piñ+siq)(YUTS, 323): aç gözlü, tamahkar

tansiq(<tan+siq)(YUTS, 388): az, seyrek, özenilen, özlemi duyulan

tañsiq(<tañ+siq)(YUTS, 389): nadir, ender, seyrek, çok az bulunan

tirsiq(<*tir+siq)(YUTS, 415): (=tirtek) kaprisli, şımarık

+sil(Özb); +sil, +sul, +sül(Uyg)

ET, KT ve ÇT dönemlerinde eki göremiyoruz. Ancak ÇT döneminde +sı, +si isimden isim yapma eki mevcuttur.

Clauson ekin fonksiyonunun benzerlik ifade eden isimler türetmek olduğunu belirtir ve ekin birleşik bir ek olabileceği ihtimali üzerinde durur⁴⁹⁷. Ergin ekin teşekkülü hakkında hiç bir kanaat belirtmeden, ekin işlek bir ek olmadığını belirterek yoksul kelimesini örnek verir⁴⁹⁸.

Özbek Türkçesi ile ilgili elimizdeki kaynaklardan sadece ÖTG’de ek “Var-Yok İsimlerinden İsim Türeten Ekler” başlığında +sil olarak ele alınmış⁴⁹⁹.

HZUT’de ek “Nerse ve İsim Cayni Bildirüvçi Koşumçılar” ana başlığında İsimlarning Asasiga Ulinidigan Koşimçılar alt başlığında +sul şeklinde tespit edilmiş⁵⁰⁰;

⁴⁹⁷ CLAUSON, age, s. XLII.

⁴⁹⁸ ERGİN, TDB, s. 178

⁴⁹⁹ ÖTG, s. 256.

⁵⁰⁰ HZUT, s. 77.

Kaşgarlı ve Öztürk de eki +sıl, +sil, +sul olarak tespit etmiş, Kaşgarlı ekin fonksiyonunu “benzerlik ve ilgi ifade eden isimler türetir.” Öztürk ise “Benzerlik, gibilik ifade eden sıfatlar türetir.” şeklinde tespit etmişler, aqsıl, yoqsul kelimelerini de örnek vermişlerdir.⁵⁰¹

Zülfikar, bu ekin, isimden sıfat türettiğini, birleşik bir ek olduğunu ve benzerlik, “gibi sayma” kavramları taşıdığını ileri sürer⁵⁰².

Her iki şivede de işlek olmayan ve pek az örnekte geçen ek, benzerlik, ilgi veya renklerde mana zayıflığı ifade eden isimler türetmektedir⁵⁰³.

Özbek Türkçesinde dar-düz ünlülü; Uygur Türkçesinde ise hem dar-düz hem dar-yuvarlak ünlülü şekilleri vardır. Özbek Türkçesinde ekin yalnızca ince şekli olduğundan kalınlık-incelik uyumuna uymaz.

aqsıl(<aq+sil)(YUTS, 7): beyazımsı

öñsül(<öñ+sül)(YUTS, 306): renk, canlılık, parlaklık

yoqsıl(<yoq+sil)(ÖTİL I, 356): fakir, yoksul

yoqsul(<yoq+sul)(YUTS, 469): (=yoqsuzçiliq)yoksul, fakir

+simân(Özb); +siman, +sman, +suman(Uyg)

Ek, ET, KT ve ÇT döneminde kullanılmamış, belki de metinlere aksetmemiş bir birleşik ektir.

Ek muhtemelen ET'deki benzerlik ifade eden +sığ, +sig ekinin –ğ ve –g'leri idüşmesiyle oluşan ve benzerlik ifade eden isimler türeten+sı, +si⁵⁰⁴ isimden isim yapma eki ile yine isimden isim yapma eki olan +man, +men ekinin birleşmesiyle oluşmuş bir birleşik ektir⁵⁰⁵. Bu gün kullanılmayan ancak ÇT döneminde kullanılmış +sı, +si⁵⁰⁶ eki ile isimden

⁵⁰¹ KAŞGARLI, MUTG, 98; ÖZTÜRK, YUTG, s. 30.

⁵⁰² Hamza ZÜLFİKAR, Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları, Ankara 1991, s. 141.

⁵⁰³ ECKMANN, ÇEK, s. 36.

⁵⁰⁴ +sı, +si eki için bak. ERGİN, TDB, s. 170.

⁵⁰⁵ +man, +men için bakınız ilgili başlıklı madde

isim yapma eki +man birleşerek ET'deki +sığ, +sig ekinin fonksiyonunu devam ettiren +sı, +si ekinin fonksiyonunu devam ettirmektedir. Bazan ek +suman, bazan da ünlü düşmesiyle +sman şeklini alsa da genelde +sıman şeklindedir ve ek ünlü uyumuna uymaz. Bu husus da ekin birleşik bir ek olduğu ihtimalini güçlendirmektedir.

HÖÄT ve ÖTD'de sıfat türeten ekler listesinde ele alınmış olup ekin, benzerlik ve taklit ifade eden sıfatlar türettiği belirtilmiştir⁵⁰⁷.

Gabain eki +suman şeklinde kabul ederek, ğızğış+suman, ata+suman örneklerini vererek ekin -ğan, -gen ekiyle birlikte fiil tabanlarına -ğansuman şeklinde gelebildiğini belirtir⁵⁰⁸. Waterson'un listesinde eki +simân şeklinde görüyoruz. Waterson ekin isimleri zarflaştırdığını, bir zarf formu olduğunu belirtir⁵⁰⁹.

Kononov, ekin birleşik bir ek olduğunu, ET'deki +sığ, +sig eki ile +man ekinin birleşmesiyle oluşmuş olabileceği görüşünü ifade ederek, ekin benzerlik gibilik ifade ettiğini belirtir⁵¹⁰.

Tömür eki isimden sıfat yapan ekler bölümünde +sman şeklinde⁵¹¹; Abihan, isimden isim yapan ekler listesinde +sıman biçiminde; Öztürk isimden isim yapan ekler bahsinde +sıman +sımal⁵¹² şeklinde ele almışlardır. UTG'de ise ek +sman şeklinde isimden isim yapma eki başlığında ele alınmıştır⁵¹³.

Her ne kadar Özbek Türkçesi ile ilgili kaynaklar eki +sumân şeklinde erdilerse de tespit ettiğimiz örneklerin hiç birisinde ekin +sumân biçiminde kullanıldığını göremedik Ek Özbek Türkçesinde +simân şeklindedir Uygur Türkçesinde ise bazı isimlerde ekteki -i- ünlüsü düşer ve ek +sman şeklini alır. Yine bazı kelimelerde -i- ünlüsü yuvarlaklaşıp kalınlaşarak ek +suman şeklini alır. Bu durumda ekin kalınlık-incelik uyumuna uyduğunu

⁵⁰⁶ ECKMANN, ÇEK, s. 36.

⁵⁰⁷ HÖÄT, s. 235; GULYAMÁV, ÖTD, s. 104.

⁵⁰⁸ GABAIN, ÖG, s. 36.

⁵⁰⁹ WATERSON, UED, s. 187.

⁵¹⁰ KONONOV, GSULY, s. 152.

⁵¹¹ TÖMÜR, HÖÄT, s. 112.

⁵¹² ÖZTÜRK, YUTG, s. 29.

⁵¹³ UTG, s. 64.

düşünebiliriz, fakat bu değişme de ekin uyuma uymasına yetmemektedir. Çünkü kalın ünlülü olan ek kalın sıradan ünlülerin bulunduğu isim tabanlarına her zaman gelmemektedir.

*Ek, isimlerden benzetme, gibilik ifade eden isimler türetir.

âdâmsimân(<âdâm+simân)(ÖTİL I, 521): adama benzeyen, adam taklidi, adam sıfat

ademsuman(<adem+suman)(YUTS, 4): insansı, insana benzer

çañsıman(<çañ+siman)(YUTS , 70): toz gibi

égârsimân(<égâr+simân)(ÖTİL II, 438): eğer şeklinde, eğere benzeyen

ğazsıman(<ğaz+siman)(ÖTİL I, 183): gaz özelliğinde, gaz halinde

qalqansuman(<qalqan+suman)(YUTS, 217): kalkansı, kalkana benzer

tâcsimân(<tâc+simân)(ÖTİL II, 196): taca benzer

tillâsimân(<tillâ+simân)(ÖTİL II, 177): altın gibi, sarı

tuxumsimân(<tuxum+simân)(ÖTİL II, 236): yumurta şeklinde, yumurtaya benzer

yağsıman(<yağ+siman)(YUTS, 454): yağa benzer, yağ cinsinden

*Ek, bazı isimlerde benzetmeden hareketle kalıcı isimler de yapmaktadır. Renk isimleri, yumuşaklık, incelik, sivrilik bunlara örnektir.

âltinsimân(<âltın+simân)(ÖTİL I, 535): altına benzer, altın renginde

xâmirsimân(<xâmir+simân)(ÖTİL II, 315): hamura benzer, yumuşak

ignâsimân(<ignâ+simân)(ÖTİL I, 313): iğneye benzer, sivri

kümüşsimân(<kümüş+simân)(ÖTİL I, 405): gümüşe benzer, gümüş renkli

perdesman(<perde+smān)(YUTS, 319): perde şeklinde; zar şeklinde

şarsıman(<şar+siman)(YUTS, 375): yuvarlak şekilde, küresel

tolqunsiman(<tolqun+siman)(YUTS, 418): dalgalı, dalga şeklinde

uluğsiman(<uluğ+siman)(YUTS, 437): dalyan gibi, boylu boslu

+simal(Uyg)

Bu ek de +siman 'da olduğu gibi birleşik bir ektir. İsimden isim yapma eki +sı, +si ile yine isimdene isim yapma eki +mal, +mel'in birleşmesiyle oluşmuştur⁵¹⁴. Türkistan'ın Çin dışında kalan kısımlarında bu ek +siman yerine kullanılmaktadır. Tömür'ün eserinde +sman ele alınırken HZUT'de +simal alınmış +siman'dan hiç bahsedilmemiştir⁵¹⁵. Öztürk ise her ikisini de aynı başlıkta ele almıştır. KTLS'deki gramer özetlerinde ise Uygur Türkçesinde benzer eklerden sadece +simal alınmıştır⁵¹⁶. Zeynalov da +simal için Uygur Türkçesinde sıfat türeten ek tespitini yapar⁵¹⁷.

İşlek olmayan ekin fonksiyonu +siman'da olduğu gibi benzerlik ifade eden isimler türetmektir.

börisimal(<böri+simal)(YUTG, 29): kurda benzer

şaptulisimal(<şaptuli+simal)(YUTG, 29): şeftali gibi

ademsimal(<adem+simal)(HZUT, 103): insan gibi

+siz(Özb); +siz(Uyg)

ET'den⁵¹⁸, bütün tarihî devirler⁵¹⁹ ve günümüzde çağdaş Türk lehçe ve şivelerinde işlek olarak kullanılan bir isimden isim yapım ekidir. Ek, ET'de nadir olarak +sır, +sir şeklinde de kullanılmaktaydı⁵²⁰.

⁵¹⁴ +mal, +mel için bak. ilgili başlıklı madde

⁵¹⁵ HZUT, s. 103.

⁵¹⁶ KTLS I, 1111.

⁵¹⁷ ZEYNALOV, TLKD, s139.

⁵¹⁸ TEKİN, GOT, s. 107; GABAIN, ETG, s. 45; Gabain eki+s°z şeklinde tespit etmiş, körksüs, ögsüz, igsäs kelimelerini örnek vermiştir. Ekteki düz-dar "ı, i" ve yuvarlak-dar"u,ü" yanında alışık olmadığımız bir düz-geniş ünlü kullanılmıştır.

⁵¹⁹ HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 15. Hacıeminoğlu eki +sız, +siz şeklinde düz-dar ünlülü iki şekilli olarak almıştır; Ek, ÇT döneminde de +sız, +siz şeklindedir. ECKMANN, ÇEK, s. 37.

Hacıeminoğlu, Gabain'e dayanarak ekin birleşik bir ek olduğunu, +sı-, +si- isimden fiil yapma ekinin üzerine +z fiilden isim yapma ekinin gelmesiyle ekin oluştuğunu ileri sürmektedir⁵²¹.

Clauson, Ergin ve Hatiboğlu farklı bir görüş zikretmezler. Zeynalov, ekin her zaman olumsuzluk bildirmediğini bazan özellik, sıf vasıf nitelik de bildirdiğini söyleyerek, olumsuz anlamlı kelimelere eklendiğinde olumlu bir anlam ve kavram ifade ettiğini belirtip ekin bazı şivelerde sınırlı varyanta sahip olduğunu " Özbek ve Uygur Türkçelerinde sadece +siz" ileri sürer⁵²².

HÖÄT'de ek +siz şeklinde isimden sıfat yapan ekler; bahsinde değerlendirilirken⁵²³, HZUTA'da ek isimden isim türeten ekler listesinde yalnızca +siz biçiminde tespit edilmiştir⁵²⁴.

Gabain eki +sız, +siz olarak⁵²⁵; Sjöberg ise sadece +siz olarak alır⁵²⁶.

HZUTG, UTG, ek +siz şeklinde; HZUT'de ise +sız, +siz şeklinde isimden sıfat türeten ek olarak ele alınmış⁵²⁷. Kaşgarlı ve Öztürk de eki +siz şeklinde isimden isim yapma ekleri bahsinde ele almışlar, ekin eklendiği ismin ifade ettiği nesnenin yokluğunu veya azlığını ifade eden isimler türettiğini belirtmişlerdir⁵²⁸.

Bizim tespit ettiğimiz örneklerin hemen hepsinde ek ince şekilde, yani +siz şeklindedir. Her iki şivede de bu ek ile türemiş kalın sıradan ünlülerin bulunduğu isimler kalınlık-incelik uyumuna uymazlar.

⁵²⁰ GABAIN, ETG, s. 48; Osman Nedim Tuna, Köktürk ve Uygurcada Uzun Vokaller adlı çalışmasında ET'de kök ve eklerdeki uzun ünlüleri tespit etmiştir. Bu çalışmada Tuna Brahmi yazılarındaki uzunluklardan bahsederken konumuz olan eki +sız, +siz, +suz, +süz şeklinde ünlüleri uzun olarak verir. Bak. Osman Nedim TUNA, "Köktürk ve Uygurcada Uzun Vokaller", TDAY BELLETEN Belleten 1960, Ankara 1988, s. 213, 282.

⁵²¹ HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 15. Hacıeminoğlu bu ekin +lı, +li sıfat ekinin olumsuzu olduğunu belirtir. Bu görüş Hamza Zülfikar tarafından da tekrar edilir. ZÜLFİKAR, Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları, Ankara 1991, s. 141.

⁵²² ZEYNALOV, TLKD, s. 130.

⁵²³ HÖÄT, s. 235; HZUT, s. 102.

⁵²⁴ ABİHAN, HZUTA, s. 30.

⁵²⁵ GABAIN, ÖG, s. 36.

⁵²⁶ SJOBERG, USG, s. 71.

⁵²⁷ TÖMÜR, HZUTG, s. 111; UTG, s. 74; HZUT, s. 102.

⁵²⁸ KAŞGARLI, MUTG, s. 90; ÖZTÜRK, YUTG, s. 25.

Ekin başlıca fonksiyonları şöyledir:

*Ek, eklendiği isim tabanının ifade ettiği nesnenin yokluğunu; bazı nesnelerin yokluğunu değil az olduğunu ifade eden vasif isimleri türetir. Bunun yanında insanların gücü ve isteği dışında olan şeyler için de yokluğu veya azlığı değil insanların olumsuz bakış açısını ifade eden isimler türetir.

bâqımsız(<bâqım+siz)8ÖTİL I, 141): anasız babasız kalan, yetim

bölišsiz(<böliš+siz)(ÖTİL I, 1629): (gramer)olumsuzluk bildiren fiil forması

cävâbsız(<cävâb+siz)(ÖTİL I, 269): cevap verilmeyen; icazetsiz, ruhsatsız

câysiz(<cây+siz)(ÖTİL I, 286): yeri olmayan, evsiz

çidiğusiz(<çidiğu+siz)(YUTS, 77): dayanılmaz, tahammül edilmez

éniqsiz(<éniq+siz)(YUTS, 125): net değil, açık olmayan, belirsiz

epsiz(<ep+siz)(YUTS, 114): zor, sıkıntılı, güç, müşkül; beceriksiz, rahatsız

eriksiz(<erik+siz)(YUTS, 115): esir

éytqusiz(<éytqu+siz)(YUTS, 128): akıl almaz, akla hayale gelmez

hocisiz(<hoci+siz)(YUTS, 166): sahipsiz

hotunsiz(<hotun+siz)(YUTS, 167): bekar, kadınsız

hudasiz(<huda+siz)(YUTS, 168): Allah'sız, ateist

ilâçsiz(<ilâç+siz)(ÖTİL I, 323): ilacı, çaresi, imkanı yok, çaresiz

işengüsiz(<işengü+siz)(YUTS, 179): aldatıcı, inanılır değil

izsiz(<iz+siz)8YUTS, 181): izsiz, belgesiz, belirtisiz

qaraşsiz(<kara+siz)(YUTS, 222): bakımsız

kärärsiz(<kärär+siz)(ÖTİL II, 556): bakımsız

kırsız(<kir+siz)(YUTS, 237): kenarsız, uçsuz bucaksız

kişisiz(<kişi+siz)(ÖTİL I, 390): insan olmayan, ıssız yer; yalnız, kimsesiz

körimsiz(<körim+siz)(ÖTİL I, 419): gösterişli değil, sönük,

közsiz(<köz+siz)(ÖTİL I, 412): gözü yok, kör

qolaysız(<qolay+siz)(YUTS, 242): zor, uygunsuz

qorqumsız(<qorqum+siz)(YUTS, 244): korkusuz

qutulğusız(<qutulğu+siz)(YUTS, 250): kurtulması imkansız

qiziqsiz(<qiziq+siz)8YUTS, 240): zevksiz, cazibesiz, ilginç olmayan

sâğimsiz(<sâğim+siz)(ÖTİL II, 73): kolay sağılmayan

vä'däsiz(<vä'dä+siz)(ÖTİL I, 174): sözünde durmayan

+surun, +sürün(Uyg)

Ek mutlaka birleşik bir ek olmalıdır. Sadece iki kelimedede tespit edebildiğimiz ekin fonksiyonu konusunda da bir şey söylemek mümkün değildir. Birleşik bir ek kabul etsek bile nasıl meydana geldiği hususunda fikir ileri sürmek şimdilik çok güçtür. Çünkü hiçbir kaynakta benzer bir ek bulunamamıştır.

omsurun(<om+surun)(YUTS, 295): telaş

pütünsürün(<pütün+sürün)(YUTS, 329): tam, tüm, bütün

+ş, +iş(Özb);+ş, +iş, +uş, +üş, (Uyg)

Ek, ET döneminde de kullanılmıştır⁵²⁹.KT ve ÇT dönemlerinde de ek kaynaklarda geçmemektedir.

Clauson eki +ş, +ış, +uş şeklinde isimden isim yapma eki olarak tespit etmiş,ödüş, bağış, baş, kökiş isimlerini örnek vermiştir⁵³⁰.Erdal da ekin renk isimlerine eklenen bir isimden isim yapma eki olduğunu belirtir⁵³¹.

Hatiboğlu +ş olarak aldığı ek için “Bazı ad soylu sözcüklerin genellikle kesik biçimlerinin sonuna getirilen +ş eki küçük, sevimli, sevgili, okşamalık kavramlarını verir.” der⁵³².

HÖÄT ve ÖTG’de ek, +iş olarak +ğış eki ile birlikte, isimlerden sıfat türeten ek olarak alınmış, aqiş kizğış ve sargış kelimeleri bu eklerle türemiş isim olarak örnek verilmiştir⁵³³.

Gabain ise eki +ış, +iş, +ş olarak tespit ederek, ekin +mtıl eki ile aynı fonksiyonda olduğunu belirterek, sarğış, kökiş örneklerini verir⁵³⁴.

Tömür eki sıfattan sıfat türeten ek olarak kabul ederek eki +ş, +uç, +üş şeklinde alır ve aqiş, köküş, sarğuç, qizğuç isimlerini örnek verir⁵³⁵.Öztürk ise eki +ş ve +ç olarak, isimden isim yapma eki olarak alır⁵³⁶.

Ek sadece +ş şeklindedir. Ancak ünsüz değişmesiyle oluşan +ç de +ş eki yerine kullanılmaktadır.

⁵²⁹ TEKİN, GOT, s. 107; Bu eki Gabain’in ETG’sinde bulamadık.

⁵³⁰ CLAUSON, age, s. XLII.

⁵³¹ ERDAL, QTW₁, 102.

⁵³² HATİBOĞLU, TE, s. 144.

⁵³³ HÖÄT, s. 239; ÖTG, s. 298. Burada verilen +ğış eklerindeki –ğ ünsüzü isim tabanına ait olan bir sestir. ÖT’de sarı kelimesi sarığ şeklindedir. DT’de –g ve –ğ sesleri düşmemiş varlığını devam ettirmiştir. Onun için burada +ş ekinin bir eşi olarak belirtilen 6ğış eki olmayan bir ektir, kastedilen ise +ş isimden isim yapma ekidir.

⁵³⁴ GABAIN, ÖG, s. 36.

⁵³⁵ TÖMÜR, HZUTG, s. 116.

⁵³⁶ ÖZTÜRK, YUTG, s. 30.

*Ekin fonksiyonu benzerlik ve renk isimlerinde mana zayıflığını ifade eden isimler türetmektir.

âqış(<âq+iş)(ÖTİL II, 424; şalgâm mad.): ak karışık

aquş(<aq+uş)(YUTS, 7): beyazımsı

éqış(<éq+iş)(YUTS,124): akımsı, biraz ak

kökiş(<kök+iş)(ÖTİL I, 413): (=kökimtir, kökimtil) mavimsi

köküş(<kök+üş)(YUTS, 204): mavimsi; yeşillik

sârğış(<sârğ+iş)(ÖTİL II, 26): sarıya yakın, sarımtır, sarırak

sağuş(<sağ+ç<sarğ+uç<sarığuş)(YUTS, 337): sarımsı, açık sarı

+şuq(Özb); +şiq, +şuq, +şük(Uyg)

Ek hakkında Özbek ve Uygur Türkçeleri ile ilgili kaynaklarda hiçbir malumata rastlayamadık. Ek, muhtemelen birleşik bir ektir. Bu terkibi meydana getiren ekler de isimden isim türeten +ş eki ve yine isimden isim türeten +k/+q ekleri olmalıdır.⁵³⁷

Taradığımız kaynaklardan Atalay'ın TDEK'sında +şuk ek olarak tespit edilmiş, tumşuk kelimesi örnek verilerek, fonksiyonu hakkında da isimden isim yapar denmiştir⁵³⁸.

Ek, Özbek türkçesinde yalnızca tek şekilli (kalın-dar-yuvarlak ünlülü) iken Uygur türkçesinde düz şekli ince, yuvarlak şekli hem ince hem kalın biçimdedir. Özbek Türkçesinde ekin ince sıradan ünlülerin bulunduğu bir isim tabanına eklendiğini tespit edemedik, ancak tespit ettiğimiz tek şekilden hareketle ekin uyum dışında kaldığını söylüyoruz. Uygur Türkçesinde ise ek kalınlık-incelik uyumuna uymaktadır.

ğîñşiq(<ğîñ+şiq)(YUTS, 143): yanıkan, sızlanma huyu olan

⁵³⁷ İsimden isim türeten +ş ve +k/+q ekleri için ilgili maddelere bakınız. Ayrıca bu ek, isimden isim türeten +şiq ekinin bir ünsüz değişmesi ile ortaya çıkan yeni şekli de olabilir.

kemşük(<kem+şük)(YUTS, 194): bükük

şortumşuq(<şortum+şuq)(ÖTİL II, 436): insanlara yabancı olmayan, ehil

şortumşuq(<şortum+şuq)(YUTS, 380): inatçı adam, harın; kötü, kindar

tumşuq(<tum+şuq)(ÖTİL II, 223): kuş cinsinden hayvanların gagası

tumşuq(<tum+şuq)(YUTS, 426): burun, çıkıntı, gagas

vañşiq(<vañ+şiq)(YUTS, 451): homurdanıp duran

+tä(Özb)

Bu ek Farsça **tane** (<Farsça **dane**)⁵³⁹ kelimesinin kısaltmış ve Özbek Türkçesinde eke dönüşmüş şeklidir. Ek Özbek Türkçesi dışında başka şivelerde kullanılmamaktadır. Özbek Türkçesinin tarihî devirlerinde de eki göremiyoruz. Sadece ÇT döneminde ta (Farsça tâ “kat, kıvrım, büküm”) kere, katı karşılığı kelime olarak kullanılmıştır⁵⁴⁰.

HÖÄT’te dânalik sân başlığında ele alınmış ve sayı ile ifade edilen nesnenin sayı cinsinden miktarını belirtmek için sayı isimlerine +tä eki getirilir şeklinde ifade edilmiştir.⁵⁴¹ ÖTG’de ise sayıları manalarına göre tasnif edip, miqdâr sân adı altında nesnelerin sayı cinsinden miktarını belirtmek için sayı isimlerine +tä ekinin getirildiği belirtilmektedir⁵⁴².

Wurm +tä ekinin Farsça (aslen şahıs ve şeyler için sayı kelimesi) ile genişletilmiş şekillerinin fevkalade sık kullanıldığını, fakat küme bildiren kelimelerin önüne gelmediklerini belirtmektedir⁵⁴³. Wurm’un bu ifadesinden ve verdiği örneklerden (beştâ bâlä “beş çocuk”) ekin hiçbir fonksiyonu yokmuş gibi bir mana çıkmaktadır. Halbuki ekin geldiği sayı isimleri tane olarak sayılabilen nesnelere ifade etmektedir.

⁵³⁹ TTS, s. 1300.

⁵⁴⁰ ECKMANN, ÇEK, s: 79.

⁵⁴¹ HÖÄT, s. 246

⁵⁴² ÖTG, s. 315.

⁵⁴³ WURM, agm, s. 156.

Gabain sayılara gelen ekler ve Sjoberg sıfattan sıfat türeten ekler başlığında tā şeklinde ele almışlar⁵⁴⁴ ve Waterson da ekin sayı isimlerine eklendiğini ve miktar ifade ettiğini belirtmiştir⁵⁴⁵.

Sonradan ekleşmiş bu kelime çıkma hali eki –dan ile birlikte +tadan; +ça eşitlik eki ile birlikte +taça şeklinde de birleşik bir ek olarak (sayılara gelen ekler) kullanılmaktadır⁵⁴⁶.

ikkitä(< ikki+tä)(ÖTİL I, 320): iki; iki tane, iki kişi

etmiştä(<etmiş+tä)(ÖTİL I, 251): yetmiş tane, yetmiş kişi

nimtä(< nim+tä)(ÖTİL I, 503): bölük bölük, parça parça

neçtä(<neç+tä (ÖTİL I, 502): kaç tane

+täçä(Özb)

Bu ek Farsça tane(<dane) kelimesinden kısalmış +ta eki ile Türkçe eşitlik eki +ça'nın birleşmesi ile oluşmuş, Özbek Türkçesinde asıl sayı isimlerinden yaklaşık veya tahmini sayıları türeten bir ektir.

HÖÄT, dane ifade eden sayılara (+ta eki almış asıl sayılar) +ça ekinin getirilmesiyle yaklaşık, tahmini sayıların ifade edildiğini belirtir⁵⁴⁷. ÖTG'de ise +täçä ekinin +ta ve +ça ekinin birleşmesi ile oluştuğu hatırlatılarak çämä sän "tahmini sayılar" başlığı altında ele alınmış, bunun zaman, ağırlık ve diğer tahmin edilebilen nesnelere miktarını yaklaşık ifade etmede kullanıldığı belirtilmiştir⁵⁴⁸.

Wurm, eki "Belirsiz ve Yaklaşık Sayılar" başlığında incelemiş, eki (...+ta+ça) şeklinde yazarak birleşik bir ek olduğunu hatırlatmıştır⁵⁴⁹. Waterson, sadece ekin asıl sayılardan tahmini miktar belirten sayılar türettiğini belirtmekle yetinmiştir⁵⁵⁰.

⁵⁴⁴ GABAIN, ÖG, s. 91; SJOBERG, USG, s. 72.

⁵⁴⁵ WATERSON, age, s. 187.

⁵⁴⁶ Geniş bilgi için ilgili eklerin maddesine bakınız.

⁵⁴⁷ HÖÄT, s. 246.

⁵⁴⁸ ÖTG, s. 309-320.

⁵⁴⁹ WURM, s. 157.

yüztäçä(<yüz+täçä)(ÖTİL II, 465): tahminen yüz tane, yüze yakın, yüz civarında

ottıztäçä(<ottız+täçä)(ÖTİL II, 524): otuza yakın, otuz civarında, tahminen otuz

+tädän(Özb)

Bu ek de -birleşik bir ek olup, Farsça tane(<dane) kelimesinden kısalmış- +ta eki ile Türkçe çıkma hali eki olan +dan'ın birleşmesi ile oluşmuş bir ek olup, taksim "üleştirme" ifade eden sayılar türetir⁵⁵¹.

ikkitädän(<ikki+tädän)(ÖTİL I, 320): iki taneden, iki neferden ibaret, yalnızca iki tane veya kişi, ikişer

säkkiztädän(<säkkiz+tädän)(ÖTİL II, 13)sekiz taneden veya kişiden ibaret, sekizer

törttädän(<tört+tädän)(ÖTİL II, 254): dört taneden ibaret, dörder dörder

yigirmätädän(<yigirmä+tädän)(ÖTİL I, 347): yirmiden ibaret, yirmişer yirmişer

+tälik(Özb)

Bu ek sayı isimlerine gelen Farsça tane(<dane) kelimesinin kısalmış şekli tä ile isimden isim yapma eki +lik'in birleşmesiyle oluşmuş, işlek olmayan bir ektir.

ikkitälik(< ikki+tälik)(ÖTİL I, 320): her biri iki taneden ibaret olan

+täm(Özb); +tem(Uyg)

Bu ek de birleşik bir ektir⁵⁵². +ta- isimden fiil yapma⁵⁵³ ile +m fiilden isim yapma⁵⁵⁴ eklerinin birleşmesiyle oluşmuştur.

⁵⁵⁰ WATERSON, age, s. 187.

⁵⁵¹ HÖÄT, s. 243-248; ÖTG, s. 311; GABAIN, ÖG, s. 91; SJOBERG, USG, s. 91; WURM, agm, s. 157.

⁵⁵² Bu eklerden her ikisi de Özbek ve Uygur Türkçelerinde işlek olarak kullanılmaktadır. Fakat ökte- fiili Özbek Türkçesinde kullanıyor durumdayken, Uygur Türkçesinde kullanılmamaktadır. Fiil gövdesinin kullanılmamasından dolayı iki eki birleşik bir ek olarak almayı uygun gördük.

⁵⁵³ Ek için bak.TEKİN, GOT, s. 110; GABAIN, ETG, s. 50, Gabain ekin, taban ismini vasıta haline KTG, s. 151, ekin etken-geçişli, taklidi

öktäm(<ök+täm)(ÖTİL II, 502): başkalarını etkileyen, sözü geçen; himmeti, yardımı çok olan; erkek ismi

öktem(<ök+tem)(YUTS, 304): çevik, caymaz, yılmaz, girişken

+tänäq(Özb)

Bu ek de işlek olmayan, birleşik olduğunu tahmin ettiğimiz bir ektir. İsimden fiil yapma eki +da-, +de-, +ta-, +te- ile fiilden isim yapma eki -anak, -enek veya -naq, -nek⁵⁵⁵ eklerinin birleşmesi ile oluşmuştur kanaatindeyiz. Örneğine taradığımız eserlerden bir tanesinde rastlayabildik.

qiltänäq (<qil+tänäq)(ÖTİL II, 578): balık kılçığı;(=qiltiriq, qiltik) arpa ve buğday başaklarındaki kılçık

+tây(Özb); +tay(Uyg)

Bazı kelimelerde gördüğümüz ek isim tabanlarına gelerek yeni isimler türetmektedir. Bazı bilim adamları ekin hem isim hem fiil tabanlarına geldiğini söylüyorlarsa da ekin isim tabanlarına gelmesi kuvvetli ihtimaldir.⁵⁵⁶

Eklendiği kelimelerin çoğundan küçüklük, sevimlilik ifade eden isimler türetmektedir.

sözlerden ise oluş bildiren geçişsiz fiiller türettiğini belirtir;ECKMANN, ÇEK, s. 44; ERGİN, TDB, s. 182; ÖZTÜRK, Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil, Ankara 1997, s. 32.

⁵⁵⁴ Ek için bak. TEKİN, GOT, s. 113; GABAIN, ETG, s. 53; HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 25; ECKMANN, ÇEK, s. 40; HÖAT, s. 224; ÖTG, s. 254.

⁵⁵⁵ Ekler hakkında geniş bilgi için -anak, -enek ve -naq, -nek fiilden isim yapma eklerine bakınız.

⁵⁵⁶ ZÜLFİKAR, TSTYY, s. 144, Zülfikar eki -tay(-tey) şeklinde vermiş ve 1. Madde olarak ekin fiile gelerek isim yaptığını, 2. Madde olarak isme gelip isim yaptığını belirtmektedir. Fiilden isim türetme örneğine sayıstay, kurultay, danıştay örneklerini vermiştir. Hatiboğlu ekin isim köklerine eklenerek isim türettiğini söylemektedir. Verdiği örnekler de Zülfikarın verdiği örneklerin hemen hemen aynısıdır. Bak. HATİBOĞLU, TE, s. 157; Bunlar her ne kadar sonradan türetilmişse de sayış ve kurul kelimelerini isim kökü olarak da kullanmaktayız. Dolayısıyla ekin isimden isim yapma eki olarak kullanılması daha kuvvetli bir ihtimal olarak görüyoruz. Ayrıca Zülfikar ekin Türkçeye Moğolcadan geçtiğini belirtmektedir. Ek

Ek, her iki şivede de kalın şekildedir. İnce şekilleri olmayan ek kalınlık-incelik uyumuna uymaz.

bâlâtây(<bâlâ+tây)(ÖTİL I, 129): küçük çocuk

kençâtây(<kiçkin+tây)(ÖTİL I, 380): küçücük; küçük çocuk, bebek

kiçkintây(<kiçkin+tây)(ÖTİL I, 389): küçücük; küçük çocuk, bebek

kökântây(<kökân+tây)(ÖTİL I, 413)yırtıcı bir kuş

kurultay(<kurul+tay)(KTLS I, 521; Uyg): kurultay

külçâtây(<külçâ+tây)(ÖTİL I, 404): açılmış hamuru kesip et suyunda pişirerek yapılan bir tür hamur yemeği

qurultây(<qurul+tây)(ÖTİL II, 624): kurultay

suqâtây(<suqâ+tây)(ÖTİL II, 92): (=suqtây) açgöz çocuk

yaqimtây(<yaqim+tây)(ÖTİL I, 266): cazip, çekici

+taz(Uyg)

Uygur Türkçesinde sadece birkaç kelimedede geçmektedir. İşlek olmayan bir ektir. Ayrıca ek birleşik bir ek de olabilir. –z ünsüzü muhtemelen, isimden isim yapma eki z olabilir. Fakat diğer kısmı izah etmek çok zorlaşmaktadır. Sözlükte kelimenin Türkçe olmadığı hususunda bir açıklama olmadığı için kelimeleri Türkçe kabul ediyor, ek için de isimden isim yapma ekidir diyoruz.

quyuntaz(<quyun+taz)(YUTS, 251): (=quyun) kasırğa

qaritzaz(<qari+taz)(YUTS, 224): anka

qorultaz(<qorul+taz)(YUTS, 244): anka

+tiq(Özb); +tiq, +tuq(Uyg)

Bu eki hiçbir kaynakta göremiyoruz⁵⁵⁷. Başka kelimeleri Türkçe olup olmama hususundaki endişemizden dolayı almadık, ancak koltuk “kol ile vücudun birleştiği kısmın altı” kelimesinin Türkçe olduğunu düşünerek ekin varlığını kabul ettik⁵⁵⁸.

qiltiq (<qil+tiq)(ÖTİL II, 578; qiltänäq mad.): kılçık

qoltıq(<qol+tiq)(ÖTİL II, 636): kolla vücudun birleştiği yerin alt kısmı; elbiselerin kolla bedenine birleştiği kısım; toprak çatlaklarına giren su

qoltuq(<qol+tuq)(YUTS, 242): koltuk; (coğ)körfez

miltık(<*mil+tık)(KTLS I, 907; Özb): tüfek

miltiq(<*mil+tiq)(YUTS, 273): tüfek

yantuq(<yan+tuq)(YUTS, 458): eğik, eğilmiş

+üntü(Uyg)

Renk isimlerinde mana zayıflığı bildiren, işlek olmayan bir ektir. Ekin, kanaatimizce +ümtül ekinin ses değişikliği ve sondaki l ünsüzünün düşmesiyle oluşmuş olması gerekir.

köküntü(<köküntü)(YUTS, 204): (=köküş, köküntül) mavimsi, yeşillik

+yaq(Özb)

Bu ek sonradan türetilen terimlerde ayak kelimesinin kısalarak eklenmesi ile oluşmuş olmalıdır. Bunu birleşik bir kelime kabul etmek de mümkündür. Matematik

⁵⁵⁷ Ek, fiilden isim yapma eki olarak var (bak GABAIN, ETG, s. 56) ancak isimden isim yapma eki olarak hiçbir kaynakta tespit edemedik.

⁵⁵⁸ Türkçede kullanılan, bızdık(TS, s. 182), koltuk(TS, s. 888), tetik(TS, s. 1465), teltik-teltig, teltug-teltük(DS X, s. 3873) yastık(TS, s. 1603), *kütük(TS, s. 951), çimdik(TS, s. 311) kelimelerinde de muttemelen bu ek vardır. Kökünü izah etmekte güçlük çeksek de şimdilik kelimenin bu ek ile türediğini kabul etmek durumundayız. Ayrıca, ek Oğuz Grubu Türk şivelerinin hemen hepsinde koltuk kelimesinde

biliminde kullanılan yeni bir terim olması kelimenin yakın zamanda türetildiği kanaatini uyandırmaktadır.

âltiyaq(<âlti+yaq<âlti+ayaq şeklinde birleşik bir kelime olduğu da düşünülebilir)(ÖTİL I, 534): (mat.) altı kenarlı. altı köşeli geometrik şekil

+z(Uyg)

Tekin'in GOT'unda isimden isim yapma eki olarak +z'yi göremiyoruz, Gabain ekin isimden isim yama eki olarak ikilik bildirdiğini ancak artık canlı olmadığını belirtir⁵⁵⁹.

Clauson, ekin isimden isim yapma eki olarak sadece ikiz kelimesinde kullanıldığını belirtir⁵⁶⁰.

Hatiboğlu ve Zülfikar ekin hem isim hem fiil tabanlarına gelerek bunlardan isim ve sıfat türettiğini söylemektedirler⁵⁶¹.

Çatıkkaş, +z isimden isim yapma ekini iki ayrı başlıkta ele alır. birincisinde ekin asıl sayı isimlerine eklenerek asıl sayı isimlerinde yakınlık, eşlik ifade eden işlek kelimeler yaptığı halde belirli sayılarda kaldığı için işleklilik derecesini yitirmekte olduğunu belirterek; ekle türemiş ikiz, üçüz, beşiz gibi kelimeleri örnek verir ve bu ekle türemiş kelimelerin isim ve sıfat olarak kullanıldığını belirtir⁵⁶². Yine +z isimden isim yapma ekinden bahseden ikinci başlıkta ise, ekin varlığını kabul ederek, fonksiyonunun benzerlik ifade etmek olduğunu belirtir ve ekin işlek bir ek olmadığını söyleyip, top-u-z, boyun-u-z, ben-i-z, göğ-ü-z örneklerini verir⁵⁶³.

ET'de bazı kelimelerin bu ek ile türediğini kabul etsek bile ek bu gün işlekliliğini kaybetmiştir diyebiliriz. Bunu bu ek ile türemiş kelimelerin çoğunda ekin kelime ile bütünleşmesinden hareketle söylemek mümkündür.

⁵⁵⁹ GABAIN, ETG, s. 46.

⁵⁶⁰ CLAUSON, age, s. XLII.

⁵⁶¹ HATİBOĞLU, TE, s. 164-165; ZÜLFİKAR, TSTYY, s. 146.

⁵⁶² M. Atâ ÇATIKKAŞ, Üniversiteler İçin Uygulamalı Türk Dili ve Kompozisyon Kılavuzu, İstanbul 1996, s. 93.

*Ek, sayı isimlerine eklenerek çokluk ve eşlik ifadesi katmaktadır.

egiz(<egi+z)(KTLS I, 377; Uyg): ikiz

égiz(<égi+z)(YUTS, 122): ikiz; yüksek

*Eklendiği isimlerden yine eşlik ifadesi taşıyan yeni isimler türetir. Türettiği organ isimleri canlılarda genellikle birden fazla olan organlardır. +z eki ile türemiş isimlerin örneklerini çoğaltmak mümkündür, ancak bunların bu gün isim kökü veya gövdesi kabul edildiğini ve ekin canlılığını kaybettiğini hatırlatmak yerinde olur.

tizzä(<*ti+zzä)(KTLS I, 179; Özb): diz

tiz(<*ti+z)(KTLS I, 179; Uyg): diz

mügüz(<mügü+z)(KTLS I, 79; Özb): boynuz

müngüz(<müngü+z)(KTLS I, 79; Uyg): boynuz

yüz(<yü+z)(KTLS I, 1003; Özb): yüz, çehre

yüz(<yü+z)(KTLS I, 1003; Uyg): yüz, çehre

yalğız(<yälği+z<yalıñ)(KTLS I, 961; Özb): yalnız

yalğuz(<yalğu+z<yalıñ)(KTLS I, 961; Uyg): yalnız

topuz(<topu+z)(KTLS I, 899; Uyg): topuz

ilpiz(<*ilpi+z)(YUTS, 175): (=kaplan)pars

ilviz(<*ilvi+z)(YUTS, 175): böbür, babur, leopar

ségiz(<séği+z)(YUTS, 349): sakız

yiltiz(<*yilti+z)(YUTS, 468): kök

+zäk(Özb); +zek(Uyg)

Bir önceki başlıkta örnek verirken tizze “diz” kelimesi dikkatimizi çekti. Bu şekil ya +z ekinin e ünlüsüyle genişlemiş veya birleşik ek kabul ettiğimiz aynı fonksiyondaki +zek ekinin sonundaki –k ünsüzü düşerek kelime tizze olmuştur. Bu ek isim tabanlarına gelerek eşlik ifadesi taşıyan kelimeler türeten ekin yine isimden isim yapma eki s+k/+q ile birleşmesi ile oluşmuş olması kuvvetli ihtimaldir

*Ek sayı isimlerine gelerek eşlik ifadesi taşıyan isimler türetir.

egizäk(<egi+zäk)(KTLS I, 377; Özb): ikiz

ikkizek(<ikki+zek)(YUTS, 174): ikiz

*Ek kökü konusunda tereddüt ettiğimiz şu kelimeleri de türetmektedir.

pöñzek(<*pöñ+zek)(YUTS, 326): top

söñzek(<*söñ+zek)(YUTS, 3629): (tıp)sifilis, firengi; gonore, bel soğukluğu

İSİMDEN İSİM TÜRETEN YABANCI ASILLI EKLER

Özbek ve Uygur Türkçeleri, yaşadıkları coğrafyadan veya aynı –İslam- kültür dairesinde bulunmaktan dolayı bazı dillerden kelime alış-verişinin ötesinde dilin yapısıyla ilgili bazı unsurları da almışlardır. Başta Farsçadan olmak üzere Arapça, Rusça, Çince ve Moğolcadan dile girmiş unsurlar dilin yapısını tehit edecek durumdadır denebilir. Özellikle Farsça unsurlar o kadar çoktur ki, dildeki işlekliliği dikkate alınmadan yapılan bir sayımda isimden isim yapım ekleri, aynı konudaki Türkçe ekler kadar vardır denebilir. Özbek ve Uygur Türkçeleri üzerinde çalışan istisnasız bütün bilim adamları bu yabancı unsurları bu şivelerin bir parçası gibi kabul etmişler, ilgili başlıklarda bunları Türkçe unsurlardan -zaman zaman- daha abartarak vermişlerdir. Hatta bazı çalışmalarda bu yabancı unsurların sayı olarak Türkçe unsurlardan daha fazla olarak verilmesi üzücü boyuttadır denebilir. Örnek

olması açısında Özbek ve Uygur Türkçelerinden birer gramer kitabında yer verilmiş yabancı unsurları sıralamak istiyorum

HÖÄT'te somut isim türeten ekler başlığında -bân, -kâr, -bâz, -pâz, -hor, -doz, -sâz, -xan, -şunas, -dar, -füruş, -zâr, -xâna, -istan, -gâx, -çâq ekleri Farsça; -ist, ik, ekleri Rusça; soyut isimler türeten ekler başlığında -çäk eki Farsça; -izm, -ist, -ik ekleri Rusça; sıfat türeten ekler başlığında -mân, be-, na-, -an - ekleri Farsça; -iy, -viy ekleri Arapça; -ik, -iv ekleri Rusça; sayılara gelen eklerden -ta Farsça -tane(<dane)kelimesinin kısalmasıyla oluşmuş- Özbek Türkçesindeki yabancı asıllı eklerdir.

HZUTG'de -çe, -xana, -şunas, -zar, -dan, -name, -iye, -istan, -vaz, -xor, -kar, -dar, -pez, -ger/-ker, -keş, -ven, -püruş, -xan, -gah, -peres, -perver, -iy, hem-,bi-, na-, bed-, -izm ekleri de Uygur Türkçesindeki yabancı asıllı eklerdir.

Bizim gözümüzden kaçan, işlek olmayan Arapça veya Farsça kelimeler de olabilir. Bunun yanında Arapça veya Farsça olan, ancak sadece Arap veya Fars kökenli kelimelerde kullanılan bazı ekleri buraya almadık. Çünkü bunlar sadece Arap veya Fars kökenli kelimelerde kullanılmakta, Türkçe olan kelimelerle birlikte kullanılmamaktadır. Onu yerleşmiş bir yabancı unsur kabul etmek yerine kullanıldığı kelime ile birlikte klişe halinde geçmiş kabul ediyoruz, ek olarak almıyoruz.

Temin edebildiğimiz, elimizdeki kaynakların çoğunda bu gerçekle karşılaştık. Bunlardan Rusçadan Özbek Türkçesine geçmiş gibi gösterilen batı kökenli ekler genellikle Rusça ve batı kökenli kelimelerde kullanılmaktadır. Farsça ve Arapça kökenli olanlarsa hem Türkçe, hem Arapça, hem de Farsça kelimelere gelmekte; zaman zaman Farsça kökenli bir kelimeye önce Türkçe bir yapım eki ondan sonra da Arapça bir ekin geldiği görülmektedir. Yine Türkçe bir kelime eş anlamlısı Arapça veya Farsça kelimeyle kelime grubu meydana getirmektedir. Bundan dolayı isimden isim yapan yabancı asıllı ekler listesine Arapça ve Farsça unsurları alırken, Rusça ve batı kökenli olanları almadık.

Özellikle Fars kökenli ek kabul ettiğimiz eklerin çoğu Farsçada birer isim olarak kullanılmaktadır. Bunlar Özbek ve Uygur Türkçelerinde birer ek olarak algılanmış ve o şekilde kullanılmıştır.

Moğolcadan Özbek veya Uygur Türkçelerine geçmiş olan unsurları ise ayrı bir başlık altında vermeyi gereksiz gördük.

Sadece taradığımız sözlükten tespit ettiğimiz Özbek ve Uygur Türkçelerinde kullanılan Arapça ve Farsça kökenli unsurlar ve türettikleri kelimelere örnekler şunlardır:

bâ+, bâ+(Özb); ba+(Uyg)

bakuvet(<ba+kuvet)(YUTS, 28): güçlü, sağlam

bäküç (<bâ+küç)(ÖTİL I, 74): (bâquvvät) güçlü

bâädâb (<bâ+ädâb)(ÖTİL , 70): (=bâädâb) edepli

bâümid (<bâ+ümid)(ÖTİL I, 136): ümitli, ümidi var

bäd+(Özb); bed+(Uyg)

bedboy(<bed+boy)(YUTS, 34) : pis kokan

bedexlaq(<bed+exlaq)(YUTS, 34): bozuk, ahlak bozukluğu

bädfe'l (<bäd+fe'l)(ÖTİL I, 71): hareketi, tavrı kötü

bädhâh (<bäd+hâh)(ÖTİL I, 71): kötü niyetli, kötülük isteyen

bädzât (<bäd+zât)(ÖTİL I, 71): kendisi, çocukları kötü

+bäxş(Özb); +bexş(Uyg)

ilhâmbäxş (<ilhâm+bäxş)(ÖTİL I, 324): ilham veren

ilhambexş(<ilham+bexş)(YUTS, 174): ilham veren

+b n, +b n( zb)

b l b n (<*b l +b n)( T L I, 74):

b z r b n (<b z r +b n)( T L I, 127): pazar soyan

k yl k n (<k yl k +b n)( T L I, 412):

yilqib n (<yilqi+b n) ( T L I, 348): ata bakan, at bakıcısı

b r+ ( zb)

b rx v  (<b r+x v )( T L I, 83): (=b x v )

b rx yat (<b r+x yat)( T L I, 83): canlı, diri

b rq r rl k (<b r+q r rl k)( T L I, 83): kararlı

b rv qt (<b r+v qt)( T L I, 81): ertesi sabah, vakitli

+b z( zb); +baz(Uyg)

 riz b z (< riz +b z)( T L I, 53) : olur olmaz Şey i in arzuhal verib Őikayet ve kavga eden kişi

 t mb z (< t m+b z)( T L I, 62): atom silahından faydalanma taraftarı olan, bu fikre destek veren kişi

b   b z (<b   +b z)( T L I, 86):  ocukla oynayan, avutan, dadı

buyruqb z (<buyruq+b z)( T L I, 147): emir vermeyi iyi g ren, b rokrat

canbaz (<can+baz)(YUTS, 57): cambaz

darbaz(<dar+baz)(YUTS, 94): ip cambazı

k lipbaz(<k lip+baz)(YUTS, 232): Őekilci, formalist

vä'dabâz (<vä'dä+bâz)(ÖTİL I, 174): verdiği sözde durmamayı iyi gören, iyi kabul eden

be+(Özb); bî+(Uyg)

befâyz (<be+fâyz)(ÖTİL I, 107): feyizsiz

bekâr (<be+kâr)(ÖTİL I, 98): işsiz, boş; faydasız; yalan

beküç (<be+küç)(ÖTİL I, 99): güçsüz

besäbrlik (<be+säbrlik)(ÖTİL I, 105): sabırsızlık, acelecilik

besorâq (<be+sorâq)(ÖTİL I, 105): ruhsatsız

betärafänä (<be+tärafänä)(ÖTİL I, 106): tarafsız olarak

betemizlik (<be+temizlik)(ÖTİL I, 106): pislik

bikar (<bi+kar)(YUTS, 41): boş, işsiz; bedava, parasız

bipul (<bi+pul)(YUTS, 43): bedava, parasız

+çä(Özb); +ça, +çe(Uyg)

aliça (<ali+ça)(YUTS, 10): kilim

bağçe (<bağ+çe)(YUTS, 27): bahçe

bâğçä (<bâğ+çä)(ÖTİL I, 143): küçük bağ

boxça (<box+ça)(YUTS, 46): 46

därtärçä (<därtär+çä)(ÖTİL I, 214): küçük defter

heykelçe (<heykel+çe)(YUTS, 154): büst, göğüs

kaltakçe (<kaltak+çe)(YUTS, 191): küçük sopa, küçük dayak, dayakça

kämänçä (<kämän+çä)(ÖTİL I, 365): küçük keman

kérinçe (<kérin+çe)(YUTS, 232): mide

kitapçe (<kitap+çe) (YUTS, 201): küçük kitap

körpiçe (<körpi+çe) (YUTS, 207): oturmak için kullanılan küçük döşek

körükçe (<körük+çe)(YUTS, 207): iskele

kövükçe (<kövük+çe) (YUTS, 207): köpükçük, ufak köpükler

közçe (<köz+çe) (YUTS, 210): delik

qazançe (<qazan+çe)(YUTS, 229): tencere

qilçe (<qil+çe)(YUTS, 234): (=qilçiq) kıl, tüy, ince kıl ; zerre kadar

qulaqçe (<qulaq+çe)(YUTS, 247): (=qulaqçin)(anat.)kulakçık

quväçä (<quvä+çä)(ÖTİL I, 401): küçük kova

qoñguzçe (<qoñguz+çe)(YUTS, 243): böcek

+dân(Özb); +dan(Uyg)

bilimdan (<bilim+dan)(YUTS, 41): ehil, bilgiç

ciğildân (<ciğil+dân)(ÖTİL I, 283): kuşların toplanıp ötüştüğü yer; (mec.)damak,
kursak

küldân (<kül+dân)(ÖTİL I, 404): küllük, artıkların döküldüğü veya konduğu kap

küldan (<kül+dan)(YUTS, 211): sigara tablası

oqdan(<oq+dan)(YUTS, 294): bağ, fişek bağı

*oydan(<oy+dan)(YUTS, 301) : (bot.)sütleğen

sovundan (<sovun+dan)(YUTS, 360): sabun kutusu

suvdân (<suv+dân)(ÖTİL II, 80): kuşlara su verilen kap; insanın yanında taşıyabileceği küçük su kabı; umumen su konulan kap

tuxumdân (<tuxum+dan)(YUTS, 426): yumurtalık

tuzdân (<tuz+dân)(ÖTİL II, 219): tuzluk

tuzdan (<tuz+dan)(YUTS, 429): tuz kutusu

uruğdân (<uruğ+dân)(ÖTİL II, 281): (anat.)erkeklerin erkeklik bezi; bitkilerin tohum yetişen ve saklanan organı, kabuğu

+dâr(Özb); +dar(Uyg)

amanetdar(<amanetdar)(YUTS, 12): vasi

bâyraqdâr (<bâyraq+dâr)(ÖTİL I, 74): bayrağı olan, bayrak tutan; bir fikrin veya akımın öncülüğünü yapan

bilimdar (<bilim+dar) (YUTS, 42): bilgili

boydâr (<boy+dâr)(ÖTİL I, 159): boylu, boyu uzun

boyaqdâr (<boyaq+dâr)(ÖTİL I, 157): boyanmış, boyalarla süslenmiş; güzel

çikimdar (<çikim+dar)(YUTS, 79): (=çikimli)masraflı

dâhldâr (<dâhl+dâr)(ÖTİL I, 215): (=dâhlli) alakası olan, alakalı

dângdâr (<dâng+dâr) (ÖTİL I, 234): şöhretli, meşhur

elemdar (<elem+dar)(YUTS, 111): alemdar, bayraktar

emeldar (<emel+dar) (YUTS, 112): memur, bürokrat

égidar (<égi+dar) (YUTS, 122): sahip

quldar (<qul+dar)(YUTS, 247): köle sahibi

maldar (<mal+dar)(YUTS, 260): zengin, servet sahibi

mehsuldar (<mehsul+dar)(YUTS, 265): verimli, ürünü çok

nesildar (<nesil+dar)(YUTS, 288): soylu, cins, asil, asilzade

+doz(Özb); +doz(Uyg)

boyınçädoz (<boyınçä+doz)(ÖTİL I, 159): boyunça diken usta, sarraç

çuvalduz (<çuval+duz)(YUTS, 88) : (ağız) büyük iğne

döppidoz (<döppi+doz)(ÖTİL I, 243): (=çevär) döppi diken usta

+furuş(Özb)

bäliqfuruş (<bäliq+furuş)(ÖTİL I, 76): balık satan

vätänfuruş (<vätän+furuş)(ÖTİL I, 174): vatanını satan, ihanet eden, hain

+gâh(Özb)

äyşgâh (<äyş+gâh)(ÖTİL I, 35): işret yeri, işrethane

bäzmgâh (<bäzm+gâh)(ÖTİL I, 73): toplantı yeri, meclis

ibädätgâh (<ibädät+gâh)(ÖTİL I, 312): ibadet edilen yer

ziyarätgâh (<ziyarät+gâh) (ÖTİL I, 74; bāytulla mad.): ziyaret edilen yer

+gir(Uyg)

bacgir (<bac+gir)(YUTS, 27): gümrük memuru

bâzârgir (<bâzâr+gir)(ÖTİL I, 127): pazara bakan memur

+göy(Özb); +göy(Uyg)

âçiqgöy (<âçiq+göy)(ÖTİL I, 553): doğru söz

ärzgöy (<ärz+göy)(ÖTİL I, 53): istekle gelen, veya müracaat eden kişi

nésihetgöy (<nésihet+göy)(YUTS, 290): nasihatçi, akıl hocası

+xân(Özb); +xan(Uyg)

äzäyimxân (<äzäyim+xân)(ÖTİL I, 30): duahan, dua ile adam iyileştiren kişi

därxân (<där+xân)(ö I, 212): orta çağda imtiyazlı kabile, urug, kişi veya mansıbdar

duâxân (<duâ+xân) (ÖTİL I, 240): (=duâgöy)dua okuyarak veya muska yazarak cinleri kovduğuna inanılan kişi

duaxan (<dua+xan)(YUTS, 106): otçu, üfürükçü, efsuncu

ğäzëtixân (<ğäzët+xân) (ÖTİL I, 183): gazete okuyucusu

vä'zxân (<vä'z+xân)(ÖTİL I, 174): (=vä'zçi)vaaz veren, nutuk söyleyen, vaiz

+xânä(Özb); +xana(Uyg)

aşxana(<aş+xana)(YUTS, 19) : (=aşpezxana) aşhane, lokanta

bacxana(<bac+xana)(YUTS, 27) : vergi dairesi

balixana(<bali+xana)(YUTS, 29) : ikinci kat, balkon

bâsmâxânä (<bâsmâ+xânä)(ÖTİL I, 133): matbaa

basmixana(<basmi+xana)(YUTS, 31) : basımevi, matbaa

casusxana(<casus+xana)(YUTS, 59) : casusluk merkezi

çöpxana(<çöp+xana)(YUTS, 87) : ot ambarı

dävâxânä (<dävâ+xânä)(ÖTİL I, 204): (=şifâxânä)

doxturxana(<doxtur+xana)(YUTS, 103) : (=ağrıqxana) hastahane

işxana(<iş+xana)(YUTS, 180): kalem, kalem odası

qoyxana(<qoy+xana) (YUTS, 246): koyun ağılı

quşxana(<quş+xana) (YUTS, 250) : mezbaha, salhane

quşxânä (<quş+xânä)(ÖTİL II, 629): küşxânä, kuş evi

malxana(<mal+xana)(YUTS, 261) : ağıl, ahır

mémanxana(<méman+xana)(YUTS, 271) : konuk odası; otel

sâvuqxânä (<sâvuq+xânä)(ÖTİL II, 63): (=muzxânä) buzhane; hamamların serinliği; hapishanelerin soğuk bölümü

sâysxânä (<sâys+xânä)(ÖTİL II, 12): athane

sivephana(<sivep+hana)(YUTS, 356): (ağız)(=monça) banyo

süretxana(<süretx+ana)(YUTS, 369) : resimhane, resim atelyesi

vākälätxânä (<vākälät+xânä)(ÖTİL I, 171): noter

+xor (Özb) ; +xor(Uyg)

ademxor(<adem+xor)(YUTS, 3) : kan içici, vahşi

äräqxor (<äräq+xor)(ÖTİL I, 51): (=mäyxor) rakı içen,

balaxor(<bala+xor)(YUTS, 29) : kavgacı, yaygaracı(belâ=bala)

bozäxor (<bozä+xor)(ÖTİL I, 158): boza içen, bozayı çok içen

çayxor(<çay+xor)(YUTS, 73) : çayı çok içen, çay tiryakisi

mensepxor(<mensep+xor)(YUTS, 267): mevki, makam düşkünü

mirasxor(<miras+xor)(YUTS, 274): mirasçı, varis, halef

+istan(Uyg)

çölistan (<çöl+istan)(YUTS, 86): çöl, sahra

perhadistan (<perhad+istan)ş YUTS, 319 : aşık vatanı; aşık romanı

+kâr, gâr(Özb); +kar, +ker, +ger, +ğer(Uyg)

âzimkâr (<âzim+kâr)(ÖTİL I, 30): işlerine muktedir, işini yapabilen

beççiğer (<beççi+ğer)(YUTS, 33): pis herif, alçaq herif

binâkâr (<binâ+kâr)(ÖTİL I, 116): bina, imaret kuran işçi, usta

binakar (<bina+kar)(YUTS, 42): mimar, inşaatçı

buğdâykâr (<buğdây+kâr)(ÖTİL I, 156): buğday eken, buğday yetiştiren

bozägär (<bozä+gär)(ö I, 158): boza yapan veya satan kişi

cavapker (<cavap+ker)(YUTS, 59): sorumlu, mesul

cäfâkâr (<cäfâ+kâr)(ÖTİL I, 275): cefa eden, ezen

éyipkar (<éyip+kar)(YUTS, 128): suçlu, sanık

höddiger (<höddi+ger)(YUTS, 157): sorumlu

icâdkâr (<icâd+kâr)(ÖTİL I, 315): icat yapan, vücuda getiren, mucit

küdünggär (<küdüng+gär)(ÖTİL I, 402): küdüng yapan usta

medetkar (<medet+kar)(YUTS, 264): yardımcı

sirkâr (<sir+kâr) (ÖTİL II, 55): sırcı, sırlayan, sır süren

teşebbüskar (<teşebbüs+kar)(YUTS, 405): (=teşebbüsçan) müteşebbis

+kâş(Özb); +keş(Uyg)

ärävākāş (<ärävā+kāş)(ÖTİL I, 54): at arabası ile yük taşıyan, binen, süren kişi;
arabaya koşulan, yük çeken

capakeş (<capa+keş)(YUTS, 58): cefa çeken

dendkeş (<dend+keş)(YUTS, 98): (=dertmen) dertli

dilkeş (<dil+keş)(YUTS, 102): şen, neşeli

errikeş (<erri+keş)(YUTS, 115): testereci

häyalkāş (<häyal+kāş)(ÖTİL II, 311): hayalperest

hezilkeş (<hezil+keş)(YUTS, 154): şakacı

köçirmākāş (<köçirmä+kāş)(ÖTİL I, 423): (=köçirmäçi)

méhnetkeş (<méhnet+keş)(YUTS, 271): emekçi, çalışan

otınkāş (<otın+kāş) (ÖTİL II, 518): (=otınçi)odunçeken, satan

oyunkeş (<oyun+keş)(YUTS, 302): oynamayı seven

yükkāş (<yük+kāş)(ÖTİL II, 465): yük taşıyan, hamal

+men(Uyg)

+mänd(Özb); mend(Uyg)

ayalmend(<ayal+mend)(YUTS, 24): EVLİ

därdmänd (<därd+mänd)(ÖTİL I, 210): dertli

+nâk(Özb); +naq(Uyg)

älâmnâk (<älâm+nâk)(ÖTİL I, 38): elemli

ğemnaq (<ğem+naq)(YUTS, 141): kederli, mahzun

+nâmâ(Özb); +name(Uyg)

agahname(<agah+name)(YUTS, 4) : uyarı mektubu

âhtnâmâ (<âht+nâmâ)(ÖTİL I, 69): resmi şartname, bitim, pakt

ärznâmâ (<ärz+nâmâ)(ÖTİL I, 53): iltimasname

bâhtnâmâ (<bâht+nâmâ)(ÖTİL I, 85):

buyruqnâmâ (<buyruq+nâmâ) (ÖTİL I, 147): buyruk yazılan kağıt

därâknâmâ (<därâknâmâ)(ÖTİL I, 208): yazma haber, yazma malumat

éyipname(<éyip+name)(YUTS, 128) : mahkumiyet kararı, iddianame

hitapname(<hitap+name)(YUTS, 166) : beyanname

jilname(<jil+name)(YUTS, 183) : vakayiname

qibliname(<qibli+name)(YUTS, 234) : pusula

+päräst(Özb); perest(Uyg)

ämâlpäräst (<ämâl+päräst)(ÖTİL I, 44): menfaatperest

butperest (<but+perest)(YUTS, 53): puta tapan

emelperest (<emel+perest)(YUTS, 112): mevki düşkünü

hudaperest (<huda+perest) (YUTS, 167): sofı, dindar

+pärvär(Özb); +perver(Uyg)

bäläpärvär (<bälä+pärvär)(ÖTİL I, 129): çocuk seven

heqqaniyetperver (<heqqaniyet+perver)(YUTS, 152): adaletten yana, hakikati seven

xelkperver (<xelk+perver)(YUTS, 163): halkçı, halksever

insaniyetperver (<insaniyet+perver) (YUTS, 177): insancıl, insan seven

milletperver (<millet+perver) (YUTS, 273): milliyetçi, ulusçu

vätänpärvär (<vätän+pärvär)(ÖTİL I, 174): yurtsever

+pez(Uyg)

aşpez (<aş+pez)(YUTS, 19): aşçı

calappez (<calap+pez)(YUTS, 57): sēfih, çapkın

+sâz(Özb)

äräväsâz (<ärävä+sâz)(ÖTİL I, 51): araba yapan usta

iğnäsâz (<iğnä+sâz)(ÖTİL I, 313): iğne yapan usta

yağaçsâz (<yağaç+sâz)(ÖTİL I, 267): ağaç işleri yapan usta

zämânäsâz (<zämänä+sâz)(ÖTİL I, :297):yer ve zamana göre değişen, istikrarsız

+şunâs(Özb; +şunas(Uyg)

ädäbiyatşunâs (<ädäbiyat+şunâs) (ÖTİL I, 26): edebiyatçı, edebiyat mütəhassısı

Ärâbşunas (<Ärâb+şunas)(ÖTİL I, 50): Arap dili, medeniyeti ve tarihi uzmanı

ärhivşunâs (<ärhiv+şunâs)(ÖTİL I, 55): arşivci, arşiv uzmanı

edibiyatşunas (<edibiyat+şunas)(YUTS, 109): edebiyatçı

hoquqşunas (<hoquq+şunas)(YUTS, 156). hukukçu, adliyecisi

qanunşunas (<qanun+şunas) (YUTS, 220): hukukçu

medenşunas (<meden+şunas)(YUTS, 264): mineraloji uzmanı, madenci

sän'ätşunâs (<sän'ät+şunâs)(ÖTİL II, 20): mütəhassıs

Türkşunâs (<Türk+şunâs)(ÖTİL II, 226): Türkolog

Türkşunas (<Türk+şunas) (YUTS,431): Türkolog

+vaz(Uyg)

keklikvaz (<keklik+vaz)(YUTS, 193): keklikbaz, keklik ile meşgul olan

qiliçvaz(<qiliç+vaz)(YUTS, 235) : silahşör, silahtar

meclisvaz(<meclis+vaz)(YUTS, 263): toplantı yapmayı seven

mehellivaz(<mehelli+vaz) (YUTS, 264): mahallecilik, kendi mahallesini tutan

+ven(Uyg)

bağven(<bağ+ven)(YUTS, 27): bahçıvan

hünerven(<hüner+ven)(YUTS) : usta, zanaatçı, sanatçı

+zâd,+zâdä(Özb); +zade(Uyg)

äsilzâdä (<äsil+zâdä)(ÖTİL I, 57): asil bir ailenin çocuğu

bekzâd (<bek+zâd)(ÖTİL I, 97): beyzade

begzade (<beg+zade)(YUTS, 34): beyefendi, oğlan

xanzade (<xan+zade)(YUTS, 161): tigin, prens

+zâr(Özb); +zar, zer(Uyg)

aqçizarlık (<aqçi+zarlık)(YUTS, 16):çam ormanlığı

alçizar (<alçi+zar)(YUTS, 8): vişnelik

ärçâzâr (<ärçä+zâr)(ÖTİL I, 56): arça ormanı

bâtqâqzâr (<bâtqâq+zâr)(ÖTİL I, 136): bataklık yer

buđdäyzâr (<buđdäy+zâr)(ÖTİL I, 156): buğday ekilen yer

çayzar (<çay+zar)(YUTS, 73): çay tarlası, çay bitkisi yetişen yer

derezzar (<dere+zar)(YUTS, 97): ağaçlık, orman

kökälämzâr (<kökäläm+zâr)(ÖTİL I, 413): ot ve diğer bitkilerle kaplanmış yer

ormanzer(<orman+zer)(YUTS, 297): ormanlık

II FİLDEN İSİM YAPMA EKLERİ

-ä(Özb); -a, -e(Uyg)

Tekin sadece -a, -ä⁵⁶⁴ Gabain ise bunlara ilaveten -i, -i, -u, -ü ünlülerini de ET'de fiilden isim yapma eki olarak kabul etmiş; her ikisi de bunların muhtemelen eş sesli zarf-fiil ekinin aynısı ve çok eski olduğunu belirterek⁵⁶⁵ zarf fiil ekleriyle ilgili görmüşlerdir.

Korkmaz, bu eklerle türemiş isimleri ek kalıplaşması olarak izah eder ve bu fiilden isim yapan altı ünlünün en ilgi çekici ek kalıplaşması örneklerini oluşturduğunu iddia eder. Bu kalıplaşmanın Türkçenin hemen her devir ve lehçesinde olup bir genellik gösterdiğini, bu eklerin kalıplaşmasıyla oluşan yeni anlamlı kelimenin zarf, bağ, edat ve isim olarak kullanıldığını, fakat bu konuda bir sınırlama getirilemeyeceğini söyler⁵⁶⁶.

Grönbech'in de "Yeni Türkçede yer yer ad grubuna geçmekte olan gerundiyumlar vardır." derken⁵⁶⁷ Korkmaz'la aynı şeyleri düşündüğünü anlıyoruz.

Clauson da bu altı ünlüyü(-a, -ä, -i, -i, -u, -ü) fiilden isim yapma eki olarak kabul eder⁵⁶⁸.

Ergin bu ekleri -i, -i, -u, -ü ve -a, -e şeklinde ayrı başlıklarda ele alarak, birincilerin ET'de örneğinin çok az görüldüğünü belirterek, bu ekle türemiş eski kelimelerin çoğunun ek kalıplaşması yoluyla oluştuğunu, -i, -i, -u, -ü ünlülerinin fiilden isim yapma eki olarak yakın dönemde yaygınlaştığını; -a, -e eklerinin ise zarf fiil eki -a, -e'nin kalıplaşmasıyla yine son dönemde yapım eki haline geldiğini söyler⁵⁶⁹.

Eckman da yine altı ünlünün(-a, -e, -i, -i, -u, -ü) ÇT döneminde fiilden isim yapma eki olarak kullanıldığını belirtir⁵⁷⁰.

⁵⁶⁴ TEKİN, GOT, s. 110.

⁵⁶⁵ GABAIN, ETG, s. 51.

⁵⁶⁶ KORKMAZ, Türkçede Eklerin Kullanılmış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, Ankara 1994, s. 57.

⁵⁶⁷ GRÖNBECH, TY, s. 20.

⁵⁶⁸ CLAUSON, age, s. XLIII.

⁵⁶⁹ ERGİN, TDB, s. 192; Çatıkkaş'ın da Ergin'in ekin yeni ortaya çıktığı fikrine katılmaktadır. ÇATIKKAŞ, age, s. 98.

Çağdaş dönemle ilgili elimizdeki hiçbir Özbek ve Uygur Türkçesi ile ilgili kaynakta bu eklerden bahsedilmemektedir.

Taradığımız sözlüklerde dar-yuvarlak ünlülerle türemiş isim bulamadık ancak diğer dört ünlü ile türediğini tespit ettiğimiz pek çok kelime var.

*Ek fiil kökünde belirtilen hareketle ilgili isimler ve sıfatlar türetir.

aça (<aç-a)(YUTS, 2): çatal

äylänä (<äylän-ä)(ÖTİL I, 32): etraf, binaları bir noktaya eşit uzaklıkta olan yapı; dairevî, daire şeklinde

bükri(<bük-ri)(ÖTİL I, 148): (=bükür) eğilen, eğri

çevre (<çevr-e)(YUTS, 75): torun çocuğu, torunun oğlu

egri(<egr-i)(KTLS I, 205; Özb): eğri

egri-bügri(<egr-i-bügr-i)(YUTS, 110): eğri “eg-: eğ-”

kaka (<kak-a)(YUTS, 190): erkek cinsel organı

kekire (<kekir-e)(YUTS, 193): acı; çavdar mahmuzu

körä (<kör-ä)(ÖTİL I, 419): muvafik, uygun

köre (<kör-e)(YUTS, 206): göre

oğri(<oğ-ri)(ÖTİL II, 529): haset, haset eden kişi

qana (<qan-a)(YUTS, 191): (zool.)kene; kasırğa

qäytä (<qäyt-ä)(ÖTİL II, 540): (=qäytägä) yeniden, baştan; kere, defa

soqa (<soq-a)(YUTS, 358): kara saban

tola (<tol-a)(YUTS, 418): çok

töre (<tör-e) (YUTS, 424): han soyundan olan kimse; soylu kimse, asilzade

tula (<tul-a) (YUTS, 426): dolu; şeffaf, saydam, temiz

uç-a (<uç-a) (YUTS, 434): (=kanat) sırt, arka, omur

üze (<*üz-e) (YUTS, 447): sathi, yüzeysel

yänä (<yän-ä)(ÖTİL II, 482): tekrar, yeniden; bunun dışında, bunun üstüne

yara (<yar-a) (YUTS, 459): sifilis, frengi

yarä (<yar-ä)(ÖTİL II, 485): vücudun herhangi bir yerinde şu veya bu sebeple oluşan bere; kaygı, elem, gam

yarä-çäqä (<yar-ä-çäq-ä)(ÖTİL II, 485): yara-bere

yüzä (<*yüz-ä)(ÖTİL II, 464): herhangi bir nesnenin üstü, üst kısmı; etrafı açık yalın; çukur değil, düz

-äcäk(Özb);-içäk(Uyg)

ET, KT ve ÇT dönemlerinde bu ekin fiilden isim yapma eki olarak kullanımına hiç rastlayamadık. Ek günümüz Özbek ve Uygur Türkçelerinde de işlek olarak kullanılan bir ek değildir. Ekin türettiği her iki şivede de tek kelime kel- fiilinden türetilmiş gelecek ismidir.

Waterson, eki hem gelecek zaman eki olarak hem sıfat fiil eki olarak iki ayrı başlıkta almıştır. Waterson'un örneği de keläcäk kelimesidir⁵⁷¹.

Bu eki fiilden isim yapma eki olarak sadece Öztürk'ün eserinde görüyoruz⁵⁷².

keläcäk(<kel-äcäk)(ÖTİL I, 376): bulunulan zamandan sonraki gelen; gelecek olan; bulunulan zamandan sonraki zaman, gelecek zaman, devir

keliçäk(<kel+içäk)(KTLS I, 263): gelecek, istikbal

-äğän(Özb); -egen, -iğan(Uyg)

Uygur Türkçesinde sadece birkaç örneğini tespit edebildiğimiz ek, Özbek Türkçesinde işlek diyebileceğimiz bir durumdadır. Ekin sadece tek şekli olduğu için ünlü uyumuna uymaz.

⁵⁷¹ WATERSON, age, s. 179.

Ergin ekin ET'den beri görülen fakat işlek olmayan bir ek olduğunu; fonksiyon bakımından da -gan, -gen, -kan, -ken'e benzediğini söyleyerek, ekin türettiği isimlerinaşırı ve devamlı yapan veya olanı karşıladığını belirtir⁵⁷³.

Hatiboğlu, ekin birleşik bir ek olduğunu belirterek, ekin -a/-e istek kipi ekiyle -gan, -gen isim-fiil ekinin birleşmesiyle oluştuğunu, ekin fiil kök veya gövdesine gelerek sıfat türettiğini söyler⁵⁷⁴.

Çatıkkaş ekin aşırılık ve devamlılık ifade eden, işlek olmayan bir ek olduğu fikrindedir⁵⁷⁵.

HÖÄT'te sıfat türeten ekler başlığında değerlendirilmiş olan ek birleşik bir ek olarak, -ängiç(<a-n-ğiç) eki ile birlikte verilmiş. Aynı fonksiyon ifa ettikleri anlaşılan ekin her ikisi de birleşik bir ektir.- Eki meydana getiren ekler -ä+ğân şeklinde ayrılmış⁵⁷⁶. Bu durumda -a'yı fiilden isim, +ğân'ı da isimden isim yapma eki olarak anlıyoruz. Ayrıca bir alttaki ekten bahsedilirken, isimden isim türeten +mân ekinin fonksiyonunun -birisi isim, diğeri fiil tabanlarına gelmelerine rağmen- -äğân'la aynı olduğu belirtilmektedir⁵⁷⁷.

Wurm, ekin fiillerden sıfat türettiğini bildirmektedir⁵⁷⁸.

Ekin birleşik bir ek olması kuvvetli ihtimaldir. Ancak eki meydana getiren eklerin hangi fonksiyondaki ekler olduğu hususu net değildir. Ekteki ikinci unsurun -ğân, -gen olduğunu söyleyebiliriz, fakat fiille bu ek arasında kalan unsurun ne olduğu konusunda hüküm vermek oldukça zordur.

*Ek, eklendiği fiil tabanında ifade edilen hareketi iyi yapanı, bu konuda maharetli olanı, sık yapanı, bu hareketi alışkanlık haline getirmiş olanı ifade eden isimler türetir.

aliğân (<al-iğân)(YUTS, 10): iyi tutan, kuvvetli "aliğân bürküt: kuvvetli kartal"

biläğân (<bil-äğân) (ÖTİL I, 115; bilüvçi mad.): çok bilen, bilgiç

börtegen (<bört-egen)(YUTS, 51): (bot.)diken

⁵⁷³ ERGİN, TDB, s. 190.

⁵⁷⁴ HATİBOĞLU, TE, s. 23; Zülfikar da ekin birleşik bir ek olduğu konusunda aynı düşüncededir ancak, bu birleşik eki meydana getiren eklerin neler olduğunu belirtmez. Bak ZÜLFİKAR, TSTYY, s. 52.

⁵⁷⁵ ÇATIKKAŞ, age, s. 100.

⁵⁷⁶ HÖÄT, 234.

⁵⁷⁷ HÖÄT, s. 235.

çâpâğân (<çâp-âğân)(ÖTİL II, 377): (=çâpqır) iyi biçen, biçici

külâğân (<kül-âğân)(ÖTİL I, 4034;külânğič mad.): gülen, şen, neşeli

qâpâğân (<qâp-âğân)(ÖTİL II, 598): (=qâpânğič)kapan, dişleyip alan

ozâğân (<oz-âğân)(ÖTİL II, 497; ozğır mad.): azgın

sökâğân (<sök-âğân)(ÖTİL II, 96): (=sökânğič) çok sökülen, olur olmaz söken, sökülüveren

süzâğân (<süz-âğân)(ÖTİL II, 82):çabuk ve güzel süzen, süzmede usta; (=süzânğič)

tâpâğân(<tâp-âğân) (ÖTİL II, 203): tez, aceleci, çabuk

tepâğân (<tep-âğân) (ÖTİL II, 162):(=tepânğič) çok tepen, iyi tepen, tepmeyi alışkanlık yapmış olan

yatâğân (<yat-âğân)(ÖTİL I, 263): çok yatan, yatıveren

-âq, -äk(Özb);-aq, -ek(Uyg)

Eki ET ile ilgili kaynaklarda bulamadık, Ergin ekin ET'den beri işlek bir ek olduğunu belirterek, bu ekin ET'deki bazı misallerin -ğak, -gek'li olmasından dolayı Batı Türkçesindeki -ak, -ek'li şekillerin bununla karıştırıldığını söylemektedir⁵⁷⁹. Korkmaz ekin ET ve Doğu Türkçesi metinlerinde -kak, -kek, -gak, -gek'li şekillerde olduğunu, ekin Güney-Batı lehçelerinde -ak, -ek şekline girdiği kanaatindedir. Korkmaz, ekin ilk önceleri sıfat ya da sıfat olarak kullanılan faaliyet isimleri yapan bir ek gibi kullanılmış olabileceğini belirterek; kalıcı isimler yapma fonksiyonunun sonradan ortaya çıkmış olabileceğini söyler⁵⁸⁰.

Fakat ek Doğu Türkçesinde de kullanılmaktadır. Her ne kadar eki Eckmann'ın ÇEK'inde göremiyorsak da Hacıeminoğlu ekin KT döneminde işlek bir ek olduğunu

⁵⁷⁸ WURM, agm, s. 151.

⁵⁷⁹ ERGİN, TDB, s. 188.

⁵⁸⁰ KORKMAZ, age, s. 43.

bildirmektedir⁵⁸¹. KT döneminde ve Doğu Türkçesinde –ğ ve –g’lerin düşmemesi -ak, -ek’li şekillerin Türkçede eskiden beri var olduğu tezini doğrulamaktadır.

Zülfikar bu ekin geçişlilik ve geçişsizlik özelliği bakımından -k(-ik, -ik, -uk, -ük) eki ile bir yakınlığı olduğu kanaatindedir⁵⁸².

ÖTG’de ise ek -k(-q, -ik, -iq, -uq, -äk, -âq) başlığında Zülfikar’ın düşüncesi paralelinde ele alınmıştır⁵⁸³.Kononov’un da aynı kanaatte olduğunu görüyoruz⁵⁸⁴.

Uygur Türkçesinde ise Tömür eki -q, -k, -aq, -ek, -uq, -ük başlığında diğer eklerle birlikte⁵⁸⁵; UTG -k, -q, -aq, -ek, -ğaq, -gek, -qaq, -ğu, -qu, -qa, -ge, -gü ekleriyle aynı başlıkta⁵⁸⁶ fiilden isim yapma eki olarak; HZUT ise -q, -, -aq, -ek, -ıq, -ik, -uq, -ük ekleriyle birlikte nesne ve yer bildiren ekler başlığında⁵⁸⁷ değerlendirmişlerdir. Kaşgarlı ve Öztürk eki -aq, -ek olarak ayrı şekilde fiilden isim yapma eki olarak değerlendirmişlerdir⁵⁸⁸.

*Ek, fiil kökünde belirtilen iş veya hareketi sıkça yapma veya alışkanlık haline getireni ifade eden isimler türetir

hürkek (<hürk-ek)(YUTS, 158): ürkek

qaçaq (<qaç-aq) (YUTS, 215): kaçaq

qältirâq (<qältir-âq)(ÖTİL II,546): titrek

qäytâq (<qäyt-âq)(ÖTİL II, 542): dönderilib duran, dönderilen, dönen, dönek

qorqâq (<qorqâq)(ÖTİL II, 641): korkak

olturaq (<oltur-aq) (YUTS, 295):(=otraq) yerleşik

yapişâq (<yapiş-âq)(ÖTİL I, 260): (yapişqâq) yapışan, yapışıcı; tuttuğu kişiyi bırakmayan

yutâq (<yut-âq)Ş-(ÖTİL II, 474): çok susayan; doymaz, aç gözlü

⁵⁸¹ HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 21.

⁵⁸² ZÜLFİKAR, TSTYY, s. 53.

⁵⁸³ ÖTG, s. 254.

⁵⁸⁴ KONONOV, GSULY, s.121.

⁵⁸⁵ TÖMÜR, HZUTG, s. 95.

⁵⁸⁶ UTG, s. 65.

⁵⁸⁷ HZUT. s. 71

*Ek, fiil kökünde belirtileh hareketin yapıldığı yeri ifade eden isimler türetir

çüşek (<çüş-ek) (YUTS, 89): yatak

tügürek (<tügür-ek)(YUTS, 430): daire, çevre

yataq (<yat-âq)(ÖTİL I, 264): (=yatâqxânâ) yatılan yer

yataq (<yat-aq)(YUTS, 461): yatak, yurt

*Ek, fiil kökünde belirtilen hareketle ilgili alet isimleri türetir

qäyrâq (<qäyr-âq)(ÖTİL II, 540): kesici aletleri keskinlemek için kullanılan taş, bileyi taşı; dansözlerin ellerine takarak oynadıkları ses çıkaran taş

ölçäk (<ölç-äk) (ÖTİL II, 505): (ağız) ölçü

pätäk (<pät-äk)(ÖTİL I, 578): ayakkabı içine konan yumuşak nesne

piçaq (<piç-ak)(YUTS, 322): bıçaq

taqaq (<taq-aq)(YUTS, 385): reze, tırkaz, sürgü

yav-yarâq (<yav-yar-âq)(ÖTİL I, 253): silah

yaraq (<yar-aq)(YUTS, 459): silah, alet

*Ek, fiil kökünde belirtilen hareketle ilgili nesne isimleri türetir

böläk (<böl-äk)(ÖTİL I, 163): bütünün bir kısmı, parçası; fark; ayırıcı özellik; başka, dışarı

kesäk (<kes-äk)(ÖTİL I, 381): kurumuş sert toprak parçası; hissiz, duygusuz, hiç bir şeyden etkilenmeyen kişi

kesek (<kes-ek) (YUTS, 195): (ağız)kerpiç

késeq (<kés-ek) (YUTS, 199): parça; ham tuğla

türtek (<türt-ek)(YUTS, 432): tomar, dürü; sopa ile üstesinden gelmek

*Ek, fiil köküyle ilgili soyut isimler türetir

küyek(<küy-ek)(YUTS, 214): dert, acı, keder, ıstırap, üzüntü

qoşaq (<qoş-aq) (YUTS, 245): birleşik, müşterek; koşuk, şarkı

soraq (<sor-aq)(YUTS, 359): sorgu, soru

*Aşağıdaki kelimeler de bu ek ile türemiş isimlerdir

baqırâq (<baqır-âq)(ÖTİL I, 88):bağırtı, bağlık, ses

bölek (<böl-ek) (YUTS, 50): başka; ayrı

etäk (<et-äk)(ÖTİL I, 249): zorlama, itekleme

quçâq (<*quç-âq)(ÖTİL II, 628): kucak

toqunaq (<toqun-aq)(YUTS, 418): engel, pürüz

turaq (<tur-aq)(YUTS, 426): (şiiir)bent, kıta

tütek (<tüt-ek) (YUTS, 432): sis, duman

-ägiç(Özb)

Özbek Türkçesinde bir kelimedede rastladığımız ekin -ğič, -giç, -ğuç, -güç eki veya -ngiç eklerinden birinin ses hadisesi neticesinde ortaya çıkmış bir şekli olabilir.

ölçägiç (<ölç-ägiç)(ÖTİL II, 505): ölçek, ölçme aleti, nesnenin uzunluğunu, ağırlığını, hacmini ölçmek için kullanılan alet

-älâq(Özb)

Ergin ekin birleşik olup olmaması hususunda bir şey söylemezken⁵⁸⁹, Hatiboğlu ekin isim tabanlarına gelen birleşik bir ek olduğunu⁵⁹⁰, Zülfikar ise ekin fiil tabanlarına gelerek isim türeten, fiilden fiil yapma eki -ala eki ile -k fiilden isim yapma ekinin birleşmesiyle oluştuğunu söyler⁵⁹¹.

Ek birleşik bir ek olduğu için kaynakların çoğunda ayrı bir ek olarak göremiyoruz, fakat ekin varlığını kabul eden bilim adamlarının ekin teşekkülü konusundaki görüşleri de birbirinden oldukça farklılık arz etmektedir.⁵⁹²

⁵⁸⁹ ERGİN, TDB, s. 197.

⁵⁹⁰ HATİBOĞLU, TE, s. 25.

⁵⁹¹ ZÜLFİKAR, TSTYY, s. 55.

⁵⁹² TT gramer kitaplarının bazılarında da ek ele alınmamıştır. Kononov'un görüşü ise ekin varlığını ve birleşik bir ek olduğunu kabul edenler arasında en farklısıdır. Kononov eki -laq olarak ele almış ve -la

Uygur Türkçesinde kullanıldığı örneği tespit edemediğimiz ekin, Özbek Türkçesinde tek bir şekli var. Dolayısıyla ek kalınlık-incelik uyumuna uymamaktadır.

*Ek eklendiği fiil tabanının anlamıyla ilgili aşırılık bildiren isimler türetmektedir
bäkälâq (<bäk-älâq)(ÖTİL I, 88): eni boyuna uygun olmayan; çok şişman, semiz

çäqälâq (<çäq-älâq)(ÖTİL II, 359): yeni doğmuş çocuk, bebek

oqälâq (<oq-älâq)(ÖTİL II, 527): böke kurtu, bögelek larvası

yumälâq (<yum-älâq)(ÖTİL II, 467): yuvarlak nesne; dairevî; semiz, şişman;

*Ek eklendiği fiil tabanının anlamıyla ilgili sıklık ve devamlılık bildiren isimler türetir

tuğälâq (<tuğ-älâq)(ÖTİL II, 241): çok çocuk doğuran, doğurgan

yağälâq (<yağ-älâq)(ÖTİL I, 267): (=yamğır-yağälâq)yağmur, yağış

*Ek, bazı fiil tabanlarından kalıcı isimler türetir

bökälâq (<bök-älâq)(ÖTİL I, 160): buzağı derisinin altına yumurta bırakan böcek

qoşälâq (<qoş-älâq)(ÖTİL II, 642): birbirine yapışmış iki şey, birbirine yapışık biten, yapışık doğan

*Ek aşağıdaki kelimelerde bir isme ekleniyormuş gibi görünmektedir. Bu Türkçenin yapısıyla ters olan bir durumdur, ancak yine isimden isim türeten ve birleşik bir ek olan +lak, +lek eki konumuz olan fiilden isim türeten -älâq ekine benzemiş olabilir. Bunun dışında botälâq(ÖZÇ, 11): genç devecik/butalaq(MUTG, 98): deve yavrusu örneklerindeki +lâq eki öncesindeki isim tabanına ait olan ünlü benzeşme yoluyla diğer isimlere gelen eklere de sirayet etmiş olabilir. Bunlar da aşağıdaki kelimelerde olmuştur.

qızälâq (<qız-älâq)(ÖTİL II, 570): kız çocuğu, küçük kız

qumälâq (<*qum-älâq)(ÖTİL I, 619): koyunun veya devenin yuvarlak yuvarlak pisliği; umumi olarak yuvarlak şeklindeki bütün nesnelere

-äm(Özb); -am, -em(Uyg)

ET, KT ve ÇT kaynaklarında böyle bir eki göremiyoruz. Ekin fiilden isim türeten –m eki ile bir yakınlığı olmalıdır.

Ergin, Çatıkkaş ve Zülfikar'ın ek hakkındaki söyledikleri , ekin işlek bir ek olmadığıdır⁵⁹³.

Özbek Türkçesi kaynaklarında da –äm ekini tespit edemedik. Özbek Türkçesinde bu ekle türediğinden emin olduğumuz tek isim ölçäm kelimesidir.

Kaşgarlı da Öztürk de eki sadece -am şeklinde alarak işlek bir ek olmadığını belirtip, tutam, buram “burumluk”, oram “bir derim ot” örneklerini verirler⁵⁹⁴.

Bizim tespit ettiğimiz iki kelimedede ek –em şeklinde(ülem, ölçem) geçmektedir. Yani ekin hem kalın, hem ince ünlülü şekli vardır ve ek kalınlık-incelik uyumuna uymaktadır diyebiliriz.

köläm(<*köl+äm)(KTLS I, 79): boyut

ölçäm (<ölç-äm)(ÖTİL II, 505):(=ölçäv) bir nesnenin hacmi veya büyük veya küçüklüğünü bildiren sayı; ölçü

ölçäm(<ölç+äm)(KTLS I, ; Özb): boyut(79); doz(187);ebat(201); kıstas(481)

ölçem (<ölç-em)(YUTS, 304): ölçüm

qaräm(<*qar+äm/qarä-m da olabilir)(KTLS I, 45): bağımlı

saylam (<sayl-am<sayıl-am)(YUTS, 343):(=saylav)seçim

tutäm (<tut-äm)(ÖTİL II, 231): nesnelere bir tutamlık veya sıklık miktarı

tutam (<tut-am)(YUTS, 428): avuç, yığın, miktar

ülem (<ül-em)(YUTS, 445):(=ölüm)ölüm

⁵⁹³ ERGİN, TDB, s. 197; ÇATIKKAŞ, age, s. 100; ZÜLFİKAR, TSTYY, s. 56.

⁵⁹⁴ KAŞGARLI, MUTG, s. 107; ÖZTÜRK, YUTG, s. 42.

-āmāq(Özb)

Ergin sadece ekin fiilden isim yapma eki olduğunu ve işlek olmadığını belirtirken⁵⁹⁵, Hatiboğlu ve Zülfikar ekin birleşik bir eki olduğunu ve fiillerden isim yaptığını söylerler⁵⁹⁶.

tütāmāq (<tüt-āmāq)(ÖTİL II, 231): duman çıkararak yanmak, duman çıkarmak; is çıkarıp etrafı karartarak yanmak

-āmıq(Özb)

Ekten bahseden tek kaynak Hatiboğlu'nun eseridir. Hatiboğlu ekin birleşik bir ek olduğunu söylemektedir⁵⁹⁷. Ek, fiilden fiil türeten –a ekiyle, fiilden isim türeten –mık ekinin birleşmesiyle oluşmuş bir ektir. Ek işlek değildir. Tespit edebildiğimiz yalnız bir örnek vardır. Bu ekile türemiş, Uygur Türkçesinde kelime tespit edemedik.

qızāmıq (<*qız-āmıq)(ÖTİL II, 570): bulaşıcı çocuk hastalığı

-ān, -ān, (Özb); -an, -en(Uyg)

Her iki şivede de fiilden isim yapma eki olarak tespit ettiğimiz ekle türemiş örnek fazla değilse de vardır. Bu ek TT'de fiillerden geçici isim yapan sıfat-fiil ekinin kalıplaşmasıyla oluşmaktadır⁵⁹⁸. Korkmaz bu ekin fiil kök veya gövdelerinde genellikle güney-batı lehçelerinde kalıplaştığını söylemektedir⁵⁹⁹ bunun sebebi de bu şivelerde ET'deki –gan, –gen sıfat-fiil ekinin g-/ğ- ünsüzlerinin düşmesidir. Doğu Türkçesinde bahsedilen ek hala ET'deki haliyle değişmeden kullanılmaktadır. Fakat bunun yanında fiil tabanlarına eklenerek onlardan isim türeten bir –an/-en eki mevcuttur. Bu husus bize sıfat-fiil ekinin kalıplaşması dışında bir –an/-en fiilden isim türetme ekinin varlığını düşündürmektedir.

⁵⁹⁵ ERGİN, TDB, s. 196.

⁵⁹⁶ HATİBOĞLU, TE, s. 27; ZÜLFİKAR, TSTYY, s. 57. Zülfikar bu ekin fiilden fiil türeten –a ekiyle yine fiillere gelen –mak mastar ekinin birleşmesiyle oluştuğunu söyler.

⁵⁹⁷ HATİBOĞLU, TE, 28.

⁵⁹⁸ Bak. KORKMAZ, age, s. 49; ERGİN, TDB, s. 190(-gan, –gen, –kan, –ken mad.); HATİBOĞLU, TE, s. 28; ÇATIKKAŞ, age, s. 101.

Ekin, -işlek olmasa da- ET'den beri var olan fiilden isim yapma eki -n⁶⁰⁰ ile bir ilgisi olmalıdır. Ayrıca günümüz Özbek ve Uygur Türkçelerinde de fiil tabanlarından isim türeten bir -n eki mevcuttur.⁶⁰¹

*Ek fiil tabanında belirtilen hareketi yapan alet isimleri türetir

sapan (<sap-an) (YUTS, 341): kara saban

tügen (<tüg-en) (YUTS, 430): palan-tügen: felan

*Ek fiil tabanında belirtilen harekete maruz kalmakla oluşan durumu ifade eden isimler türetir.

atan (<at-an) (YUTS, 20): iğdiş edilen deve

dönän (<dön-ân)(ÖTİL I, 243): üç yaşı dolup dört yaşına giren at yahut deve

dönen (<dön-en)(YUTS, 106): dört yaş, dört yaşında "hayvanlar için"

piçän (<piç-än)(ÖTİL I, 589): hayvanların yiyeceği ot; yığılıp kurutulmuş ot

*Ek, fiil tabanında belirtilen hareketi yapma ifade eden isimler türetir

qırân (<qır-ân)(ÖTİL , 582): toplu öldürme, katliam; toplu ölüm

quyan (<quy-ân)(ÖTİL II, 613): kemirgenler ailesine mensup, kulakları ve arka ayakları uzun küçük hayvan; yüreksiz, cüretsiz, korkak

patan (<pat-an) (YUTS, 316): erkeklerin cinsel organı

ésen (<és-en)(YUTS, 126): esen, selamet

asän(<as+än)(KTLS I, 223; Özb): esen, selamet

-änâq, -änâq(Özb); -inaq, -ineq, -unaq(Uyg)

Bu ek de birleşik bir ektir⁶⁰². Ekin, fiilden isim türeten -an, -en eki ile isimden isim türeten -ak, -ek eklerinin birleşmesiyle oluştuğu kanaatindeyiz.

⁶⁰⁰ ET'deki fiilden isim yapma eki -n için bak. TEKİN, GOT, s. 114; GABAIN, ETG, s. 58; KT için HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 26; ÇT için ECKMANN, ÇEK, s. 40. Ayrıca Eckmann, bu eki -n, -an/-en, -ın/-in, -un/-ün şeklinde alır. Çağatay Türkçesi döneminde de -an, -en ekinin kullanıldığını görüyoruz.

⁶⁰¹ B u ek için bak, HÖAT, s. 224; GABAIN, ÖG, s. 45; WURM, agm, s. 153;TÖMÜR, HZUTG, s. 95; HZUT, s. 75; KAŞGARLI, MUTG, s. 104; ÖZTÜRK, YUTG, s. 42.

Ek, her iki şivede de işlek olmayan kalıcı isimler türeten bir ektir; yine her iki şivede de ekin kalınlık-incelik uyumuna uyduğunu söylemek zordur.

ağınaq (<ağ-inaq)(YUTS, 4): küpe

boğunaq (<boğ-unaq)(YUTS, 46): tozlu hava

çätänäq (<çät-änäq)(ÖTİL II, 358): iki ayağın arası, çat

çiğänäq (<*çiğ-änäq) (ÖTİL II, 375): (=şilli qurt); bazı omurgasız hayvanların türlü şekillerde olan kesesi

kezinek (<*kez-inek)(YUTS, 199)(=kenizek)(ağız)cariye, saraydaki köle kızlar

qäğänäq (<qağ-änäq)(ÖTİL II, 567): (=qaqanaq) koyunun ağız sütünden pişirilen ye mek

tikänäq (<tik-änäq)(ÖTİL I, 307; ziräpçä mad.): dikilen yer

toğänäq (<toğ-änäq) (ÖTİL II, 260): daha fazla yük atmak için arabaların üst kısmına yapılan ilave; işte yüzü olmayan geçimsiz kimse

tütänäq (<tüt-änäq)(ÖTİL II, 231): (=tutqänäq, quyançiq); içi içine sığmayan, şuh

-är, -r(Özb); -ar, -er, -r(Uyg)

Tekin eki ET'de -r, -ar, -är, -ır, -ir, -ur, -ür olarak almış ve ekin aynı zamanda isim-fiil eki olduğunu hatırlatmıştır⁶⁰³. Gabain ise eki “ünlü artı -r” biçiminde alarak ekin sıfat türettiğini ve aynı zamanda geniş zamanın yüklem ismi olduğunu belirtmektedir⁶⁰⁴.

Korkmaz bu ekin de -an, -en eki gibi kolayca kalıplaşabilen bir ek olduğu; bu ekle türemiş kelimelerin ekin zaman gösterme vb niteliklerini kaybederek kaynaşıp kalıplaşarak, önemli bir kısmının adi sıfat haline geldiğini belirtmektedir⁶⁰⁵. Ergin partisip eklerinin çekim eki ile yapım eki arasında bir yer işgal ettiklerini, genellikle geçici isim yapan bu eklerin bazı

⁶⁰² HATİBOĞLU, TE, s. 30. Hatiboğlu ekin “...ad ya da eylem kök veya gövdelerine gelerek ad kuran -a- ve -nak parçalarından oluştuğu” tezini savunmaktadır.

⁶⁰³ TEKİN, GOT, s. 114.

⁶⁰⁴ GABAIN, ETG, s. 54.

⁶⁰⁵ KORKMAZ, age, s. 51.

kelimelerde klişeleşip kalıcı isim haline geçerek, eklerin fiilden isim yapma eki durumuna girdiklerini belirtir⁶⁰⁶.

Gabain eki Özbek Türkçesinde fiilden isim yapma eki olarak ele alır ve geniş zaman ekinin sadece –r şeklinde olduğunu belirtir⁶⁰⁷.

Öztürk eki –r, -ar, -er olarak alıp ekin -lik ekiyle birlikte kullanıldığını belirterek, ekin aslında sıfat-fiil eki olduğunu savunur⁶⁰⁸.

Her ne kadar ekin sıfat-fiil eki iken kalıplaşmış olduğu konusunda ortak bir kanaat hakimse de bu gün ekin bir yapım eki hüviyetine büründüğünü söylemek mümkündür. Ek bir taraftan üzerine başka yapım eklerini almakta, onlarla birlikte kullanılmakta diğer taraftan ekin türettiği kelimelerin bir kısmı sıfat olarak kullanılsa da bir kısmı kalıcı isim olarak kullanılmaktadır.

aldar (<alda-r)(YUTS, 202) : aldatıcı, köse

aqar (<aq-ar)(YUTS, 6) : akarsu

ârabuzâr (<ârabuz-âr)(ÖTİL I, 540) : fesat, arabozucu

äsâr (<äs-âr)(KTLS I, 99; Özb) : hava akımı cereyan⁶⁰⁹

çâpâr (<çâp-âr)(ÖTİL II, 377) : mühim haberleri götüren atlı süvari

çaqar (<*çaq-ar)(YUTS, 68) : işçi

çiğir (<*çiğ-i-r)(YUTS, 78) : çıkırık

etâr (<et-âr)(ÖTİL I, 250) : tamam, oldu, pes

izquvâr (<izquv-âr)(ÖTİL I, 318) : (=izçi) iz süren

izquvâr (<izquv-âr)(KTLS I, 301; Özb) : (=ayğaqçi) hafiyе

keçpişâr (<keçpiş-âr)(ÖTİL I, 384) : zor pişen, pişegen olmayan

künçiqâr (<künçiq-âr)(ÖTİL I, 406) : doğu

küngäbâqâr (<küngäbâq-âr)(ÖTİL I, 405) : günebakan, ayçiçeği

⁶⁰⁶ ERGİN, TDB, s. 198

⁶⁰⁷ GABAIN, ÖG, s. 38.

⁶⁰⁸ ÖZTÜRK, YUTG, s. 43.

künvâtär (<künvât-är)(ÖTİL I, 405): batı

oğır(<oği-r)(KTLS I, 323; Özb): havan

oğur(<oğu-r)(KTLS I, 323; Uyg): havan

otsâçar (<otsâç-är)(ÖTİL II, 523): düşmana karşı sürekli ateş eden silah

öter (<öt-er)(YUTS, 307): geçer

qäqir (<*qäqi-r)(ÖTİL II, 566): susuz, kurak yer

qäyir (<qäyi-r)(ÖTİL II, 537): deniz veya nehir suyunun kabarmasıyla melydana gelen su basması, suyun bastığı yer, her tarafı suyla kaplanan yer

qisir (<qisi-r)(ÖTİL II, 585): uruğlanmayan, meyve vermeyen, tohum dökmeyen

sevär (<sev-är)(ÖTİL II, 31):(şii)sevgili, yar

söqir (<söqi-r)(ÖTİL II, 100): *kör; hiç bir şey bilmeyen, sezmeyen(Moğolca?)*

suvsar(<suvsa-r)(KTLS I, 743; Özb): samur

tamir(<tami-r)(KTLS I, 637; Özb): damar

tomur (<*tomu-r)(YUTS, 419): kök, damar

tumär(<*tum-är)(KTLS I, 643; Özb): nazarlık

tumar(<*tum-ar)(KTLS I, 643; Uyg):(=köz monçaq) nazarlık

tügür (<tüg-ü-r)(YUTS, 430): yuvarlak, toparlak

uçar (<uç-ar)(YUTS, 434): uçan; kanatlılar, kuşlar

uçar likäpçä(<uç-är)(KTLS I, 913; Özb): uçan daire

uçur (<uç-u-r)(YUTS, 435): haber, yanıt

yağir (<*yaği-r)(ÖTİL II, 493): hayvanların sırtında oluşan yara

yanär (<yan-är)(ÖTİL I, 258): yanıp duran, yanıcı

yaşar (<yaşä-r)(ÖTİL II, 490): sanak sanlar yaki orta sözi bilan birgalikda adam ve hayvanlarning yaşini bildiradi

yetärli(<yet-är+li)(KTLS I, 423-987; Özb): yeter, yeterli

yéter(<yéter)(YUTS, 467): kafi miktarda

yol tosär(<yol tos-är)(KTLS I, 117; Özb): çapulcu, eşkıya, yol kesen

yolbäsär (<yolbäs-är)(ÖTİL I, 353): (=yoltosär)

yolbasar (<yolbas-ar)(YUTS, 470): yol kesen, yağmacı, çapulcu

-ärli, -ärli, -erli(Özb);-erlik(Uyg)

Özbek Türkçesinde Uygur Türkçesine göre çok daha işlek olan bu birleşik ek fiilden isim yapma eki -ar, -er ile isimden isim yapma eki +li(Özb); +lik(Özb)in birleşmesiyle oluşmuş bir ektir. Bu birlikte kullanılış -ar/-er ekinin kalıplaşmanın ötesinde yapım eki hüviyetini kazandığını da göstermesi bakımından önemlidir.

äcäplinärlik(<äcäplin-ärlik)(KTLS I, 217; Uyg): enfes

äçiqärli (<äçiq-ärli)(ÖTİL I, 552):aç kalma, acıkma

bilinerli (<bilin-erli)(ÖTİL I, 114): bilinen, sezilen

körinärli (<körin-ärli) (ÖTİL I, 419): görünüşü mümkün olan, görünüp duran

qorqärli (<qorq-ärli)(ÖTİL II, 640): korkan, korkulu

sevinerli (<sevin-erli)(ÖTİL II, 32): sevinçli, sevinen

sezilärli (<sezil-ärli) (ÖTİL II, 33): ancak sezilebilen, güçlükle hissedilen

suyunärli (<suyun-ärli)(ÖTİL II, 90): (=sevinärli)

täyänärli (<täyän-ärli)(ÖTİL II, 144): dayanıklı; yardımlaşan, inançlı, gayretli

tüşünärli (<tüşün-ärli) (ÖTİL I, 239): düşünülmesi mümkün, düşünce olan, düşünceli

yetärlik(<yet+ärlik)(KTLS I, 987; Uyg): yeterli

-aş(Özb); -aş(Uyg)

Bu ekin fiillerden hareket ismi yapan –ş, -ış, -iş, -uş, üş eki ile bir yakınlığı olmalıdır. Belki bu isimler eklerin klişeleşerek nesne ismi türettiği kelimeler de olabilir.

quyâş (<*quy-aş)(ÖTİL II, 613): güneş

quyaş (<*quy-aş)(YUTS, 251): güneş

tutaş (<tut-aş)(YUTS, 322): yekpare, bütün, hep, kesintisiz

-âvuç(Özb)

Bu ek Özbek Türkçesindeki fiilden isim yapma eki –âv ile isimden isim yapma eki +ç'nin birleşmesiyle oluşmuş birleşik bir ektir. Eki sadece bir örnekte tespit edebildik.

hurkâvuç (<hurk-âvuç)(ÖTİL II, 712): korkan, korkak “her nârsādān hurkâverädigān; hurkāk”

-âvul, -âvül(Özb); -avul(Uyg)

Bu ek Moğolca –ğul, -gül ekinin kuzey Türkçesinin etkisiyle değişmiş bir şeklidir⁶¹⁰. Çağatay Sahasında işlek olarak kullanılan bu ekin ünlü genişlemesiyle oluşmuş –avul, -evül'lü şekillerinin Çağdaş Özbek ve Uygur Türkçelerinde de kullanıldığını görüyoruz⁶¹¹. Bir fiilden isim yapma eki olmasına rağmen bu ekin geldiği bazı tabanların isim olduğu da iddia edilmektedir⁶¹².

çâpâvul (<çâp-âvul)(ÖTİL II, 378): hizmetkar, hizmetli

érâvul (<*ér-âvul)(ÖTİL II, 451): düşman hatlarının içlerine kadar sarkarak hizmet yapan atlı, öncü birlik

qırğavul (<qırğ-avul)(ÖTİL II, 584): (tustâvuq)

qırğavul(<qırğa-vul)(YUTS, 236): sülün

⁶¹⁰ Ek için bak. POPPE, MYDG, s. 55; ayrıca bak. –vul fiilden isim yapma eki. Geniş bilgi için –vul fiilden isim yapma ekine bakınız.

⁶¹¹ Ali Şir Nevai, Muhakemetü'l-Lügatayn, s. 40.

säkrävul (<*säkr-ävul)(ÖTİL II, 13): çöllerde yetişen yapraksız bir tür ağaç

tosqävul (<*tosq-ävul<tosuq-ävul)(ÖTİL II, 255): nöbetçi, bekçi

-ç(Özb); -ç(Uyg)

Tekin ve Gabain her ikisi de –ç ekini tek başına fiilden isim yapma eki olarak kabul etmemişler, fiilden fiil yapan dönüşlülük eki –n ile birlikte –nç şeklinde ele almışlardır⁶¹³.

Hacıeminoğlu ise ekten, “–n- eki ile genişlemiş fiil gövdelerinden genellikle fiil isimleri yapmaktadır. ” şeklinde bahsederek, bir taraftan ekin varlığını kabul eder, öbür taraftan –nç ekinin birleşik bir ek olduğunu ima eder, en önemlisi de KT döneminde ekin kullanıldığını açıkça söyleyerek, pek çok örnek verir⁶¹⁴.

Eckmann, eki “–nç, –anç, –ınç/ –inç, –unç, –ünç veya dönüşlülük eki n + ç:” şeklinde ele alır. –ç şeklinde ayrı bir fiilden isim yapma eki göremiyoruz⁶¹⁵.

Clauson ekin işlek olmayan sadece tin-ç kelimesinde görülen bir ek olduğunu belirtirken⁶¹⁶, Ergin bu ekin eskiden beri kullanıldığını ve bol misallerinin olduğunu belirttikten sonra bu ekin genellikle dönüşlü tabanlı fiillere gelebildiğini, ekin geldiği bazı dönüşlü tabanların kullanılmamasından dolayı ekin yanlış anlaşıldığını ve –nç şeklinde kabul edildiğini belirterek fiilden isim türeten bir –ç ekinin varlığını açıkça söyler⁶¹⁷.

Çatıkkaş –ç fiilden isim yapma ekinin –n’li fiil tabanlarına geldiğini ve fonksiyonunun fiil gövdelerinin aşırılık hallerini ifade eden isimler türetmek olduğunu belirtir⁶¹⁸.

HÖÄT’te ek soyut isimler türeten ekler başlığında alınıp, ekin fonksiyonu da “kişilerin ruhî haletini ve keyfiyetini bildiren isimler türetir şeklinde verilirken⁶¹⁹; ÖTG’de

⁶¹³ TEKİN eki sadece –nç şeklinde ele almış ve ekin böyle olduğunu belirtmiştir. Gabain –ç ekini her ne kadar listeye ayrı bir ek olarak almamışsa da –nç ekinden bahsederken “Bazılarında fiil tabanları tevsik edilmemiştir, sadece –n- dönüşlülük ekinden sonra gelir.” Diyerek, aslında fiilden isim yapan bir –ç ekinin varlığını kabul ediyor gözükmektedir. Bak. GABAİN, ETG, s. 54.

⁶¹⁴ HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 18.

⁶¹⁵ ECKMANN, ÇEK, s. 41. Yalnız –nç ekinin n + ç şeklinde ayrılması fiilden isim türeten bir –ç ekinin varlığını kabul etmek anlamına gelir. Eckmann ekin varlığını dolaylı olarak kabufl ediyor diyebiliriz.

⁶¹⁶ CLAUSON, age, s. XLIV.

⁶¹⁷ ERGİN, TDB, s. 191.

ekin hem fiil köklerine doğrudan eklenerek isim türettiği, hem de fiilden fiil yapma eki –n ile genişlemiş gövdelere eklenerek onlardan isim türettiği, –nç ekinin ayrı bir ek olmadığı çünkü fiilden fiil türeten –n eki ile genişlemiş fiil gövdelerinin hala kullanıldığı dolayısıyla eklerin ayrı ayrı ele alınması gerektiği belirtilmektedir⁶²⁰.

Gabain ET’de olduğu gibi fiilden isim türeten –ç ekinin fiilden fiil türeten –n eki ile birlikte kullanıldığını savunmaktadır⁶²¹.

Uygur Türkçesinde ise sadece Öztürk –ç fiilden isim yapma ekinin dönüşlü fiil tabanlarına getirilerek aşırılık bildiren isimler türettiğini belirtmektedir⁶²².

Bizim tespit ettiğimiz kelimelerde ek sadece dönüşlü fiil tabanlarına değil⁶²³ etken fiil tabanlarına da eklenerek onlardan isim türetmektedir. Her iki şivede de tespit ettiğimiz örnek fazla olmasa da ekin başka fiil tabanlarına da eklenerek isim türettiğinin tespiti açısından önemlidir.

boğuç (<boğu-ç)(YUTS, 46): bağ, çene bağı

çiğiç (<*çiği-ç)(YUTS, 78): düğüm

çömüç (<çömü-ç)(YUTS, 86):(=çömüş) kepçe “çömmek: suya girmek”

hâvuç (<*hâvu-ç)(ÖTİL II, 703): avuç; iki elle yapılan kayak şeklindeki durum

qăriç (<qări-ç)(ÖTİL II, 555): karış; bir karış uzunluğundaki uzunluk ölçüsü birimi

qumlaç (<kumla-ç)(YUTS, 210): samanlı kerpiç

öpiç (<öpi-ç)(ÖTİL II, 508): öpüş, buse

puruç (<puru-ç)(YUTS, 327): kesim, kırpma, kesme

tikiç (<*tiki-ç<tikiş’dan olabilir)(YUTS, 411): yara izi, dikiş

tügüç (<tügü-ç)(YUTS, 430): düğüm

⁶¹⁹ HÖÄT, S. 225.

⁶²⁰ ÖTG, s. 255.

⁶²¹ GABAIN, ÖG, s. 39. Gabain, –ç başlığında –nç ekini de almış ve –nç ekine bakılmasını istemiş, orada eki –n-ç şeklinde ayırarak birleşik ek olduğunu söyleyerek tekrar fiilden fiil türeten –n- ekine bakılmasını istemiştir.

⁶²² ÖZTÜRK, YUTG, s. 38.

-çâq, -çäk(Özb); -çaq, -çek(Uyg)

ET’de -çaq, -çek şeklinde bir ek olmasa da Gabain’ in fiilden sıfat yapma eki olarak aldığı -nçıĝ, -nçıg, -nsıĝ, -nsig⁶²⁴ eklerinin örnekleri qorqınçıĝ “korkunç, ” adınçıĝ “ fevkalade” bizde ekin uğradığı ses deĝişmelerinden sonra bu günki halini aldığı kanaatini uyandırdı.

Eki Hacıeminoĝlu almazken Eckmann ekin ÇT’de nesne ve alet isimleri, bilhassa mücerret isimler yaptığını belirtmektedir⁶²⁵. Eckmann’ın verdiği örneklerden çoğunu dönüşlü çatılı fiil tabanı oluşturmaktadır. Bu da Gabain’in ET’de eki fiilden fiil yapma eki –n- ile birlikte almasının sebebini izah eder gibidir.

HÖÄT’te ek –çâq, –çäk, –çıq, –çik şeklinde alınarak ekin fiillerden sıfat türeten bir ek olduğubelirtir⁶²⁶. ÖTG’de ise ek fiilden isim yapma eki olarak menfisi de ayrı bir başlık olarak alınmıştır⁶²⁷.

Gabain’in eki –çaq, –çek, –açaq, –eçek şeklinde alarak ekin , -acak, -ecek sıfat-fiil ekinin yapım eki fonksiyonu kazanmasıyla oluştuğunu belirtmektedir⁶²⁸.

Kaşgarlı eki -çaq, -çek, -caq, -çuq şeklinde alarak ekin Uygur Türkçesinde çok işlek bir ek olduğunu belirterek, fonksiyonlarını belirtmez⁶²⁹, Öztürk ise eki –çaq, –çek olarak tespit ederek ekin işlek bir ek olmadığını, fiilin ifade ettiği harekete uygun özellik bildiren sıfatlar türettiğini belirtmekle yetinir⁶³⁰.

Ekin yapısı hakkında ciddi bir bilgi bulamıyoruz. Kuvvetli ihtimalle ek birleşik bir ek olmalıdır. Ekin meydana gelişi hakkında iki ihtimali düşünmek mümkün. Bunlardan birincisi ekin sıfat-fiil eki –acak, -ecek’in yapım eki fonksiyonu kazanarak bu günki kullanıldığı hali almış olması⁶³¹ İkinci ihtimal ise ekin fiilden isim yapma eki –ç ile isimden isim yapma eki –aq, -ek’in birleşmesiyle meydana gelmiş olmasıdır. Bize göre, qorkunç gibi bazı kelimelerin kullanılıyor olması bu gövdenin üzerine –aq, -ek isimden isim yapma ekinin gelmesi

⁶²⁴ GABAIN, ETG, s. 58.

⁶²⁵ ECKMANN, ÇEK, s. 37.

⁶²⁶ HÖÄT, s. 234.

⁶²⁷ ÖTG, s. 255.

⁶²⁸ GABAIN, ÖG, s. 39.

⁶²⁹ KAŞGARLI, MUTG, s. 108.

⁶³⁰ ÖZTÜRK, YUTG, s. 39.

suretiyle ekin oluştuğu ihtimali daha güçlüdür. Diğer kelimelerdeki şekiller ise kullanılan bu kelimelerdeki kullanışın benzetilmesiyle oluşmuştur.

*Ek fiil tabanlarından fiilin belirttiği hareketle ilgili alet isimleri türetir

belânçâq(<*belân-çâq) (ÖTİL I, 99): salıncak veya beşik şeklinde yapılan ve çocuk uyutulan alet

qoşçaq(<qoş-çaq) (YUTS, 245): çift tekerlek

sâlinçäk (<sâlin-çäk) (ÖTİL II, 65): kulak memesi

täkqınçâq(<täkqın-çâq) (ÖTİL II, 146): mercana benzer takı, ziynet

*Ek, fiil tabanında ifade edilen hareketi bünyesinde bulunduran bunu huy haline getiren insanların bu vasfını bildiren isimler türetir

érinçäk(<érin-çäk)(ÖTİL II, 450): (=érinçâq)tembel, erinen

erinçâq (<erin-çâq)(ÖTİL II, 450): (=erinäk) tembel, işe yüzü olmayan

érinçâq(<érin-çâq) (ÖTİL II, 449): (=yalqâv)erincek, çabuk bıkan, tembel

érinçek(<érin-çek)(YUTS, 126): erincek, üşencek, tembel

irinçek(<irin-çek) (YUTS, 178): tembel

küyinçäk(<küyin-çäk)(ÖTİL I, 403): her şeye üzülen, kederli, dertli

maxtançaq(<maxtan-çaq)(YUTS, 260): övüngeç, övüngeçlik

qorqançâq(<qorqan-çâq) (YUTS, 244):(=qoqançâq) korkak

qorqunçâq(<qorqun-çâq) (YUTS, 244): korkak

tartinçâq (<tartin-çâq)(YUTS, 391): çekingen, utangaç

tärtinçâq(<tärtin-çâq)(ÖTİL II, 206): kendini dinleyen, kendine hakim olan, utangaç, çekingen

urınçâq (<urın-çâq) (ÖTİL II, 279): her işe koşan, hareketli; rahat durmayan, fevri

*Ek, fiil tabanlarından sıfat ve zarf olarak kullanılan isimler türetir

çözinqâq (<çözin-çâq)(ÖTİL II, 384):(=uzunçâq) boyu enine göre biraz uzun, uzunca

çözinqâq(<çözin-çâq)(ÖTİL II, 384): boyu enine nispeten uzunca olan emesi

tayinqâq (<tayin-çâq)(YUTS, 395): kaypak, kaygan

*Ek, fiil tabanlarından insan ve diğer canlıların organizmasıyla ilgili isimler türetir

kemirçâq(<*kemirçâq)(ÖTİL I, 379): insan ve hayvan organizmasındaki kemiğe benzer esnek sert doku, kıkırdak

sâlinçâq(<sâlin-çâq) (ÖTİL II, 65): kulağın küpe takılan kısmı, kulak memesi

-(e)d(Uyg)

Tekin'in ekten bahsetmezken, Gabain ET'de artık canlı olmayan bir fiilden isim türeten –d ekinin varlığını belirtir⁶³².

Sadece Uygur Türkçesinde bir örneğine rastladığımız ekin boğ- fiilinden mi yoksa böge- gibi bir fiilden mi türediği konusunda tereddütümüz var. Bundan dolayı ek hem –ed, hem –d olabilir.

böged (<böğ-ed) (YUTS, 425): bent, baraj, su birikintisi

-daq, -taq(Özb); -daq, -taq, -tek(Uyg)

Clauson eki(-daq, -dek) şüpheli de olsa, fiilden isim yapma eki olarak kabul ederek, ördek kelimesini örnek vermektedir⁶³³.

ÖTG'de ek, –däk, -dâq olarak verilir ve ek hakkında malumat vermeden kekirdäk, yuzurdäk, qävurdâq, örneklerini verilmektedir⁶³⁴.

⁶³² GABAIN, ETG, s. 51.

⁶³³ CLAUSON, age, s. XLIV.

Uygur Türkçesinde ise eki Kaşgarlı'da buluyoruz. Kaşgarlı ekin işlek bir ek olmadığını belirterek, qondaq "kuşların kafes içine konduğu çubuk ve yantaq "bir bitki ismi" örneklerini verir⁶³⁵.

Türkçede bir de +daq, +dek isimden isim yapma ekinin olması ekin varlığını şüpheli kılıyorsa da ek, bazı kelimelerde açıkça belli olmaktadır. Bir birleşik ek olan isimden isim yapma eki genellikle tabiat taklidi seslerden fiil yapan +da-, +de- eki ile fiilden isim yapma eki -q ve -k eklerinin birleşmesiyle oluşmuştur.

-daq, -dek, -taq, -tek şeklindeki fiilden isim yapma eki de birleşik bir ektir. Bu birleşik ekin müstakil bir ek gibi algılanması sonucu ek başka tabanlara bütün olarak gelmiştir. Begirtak, gekirtek kelimelerinde ekin begir-t-ak, gekir-t-ek ekin fiil tabanına gelen fiilden fiil yapma eki t ile fiilden isim yapma eki -aq, -ek'in birleşmesi sonucu ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. qis-taq ve kis-taq, qon-daq kelimelerinde ise eki bir bütün olarak görüyoruz.

Bazı kelimelerde ekin kökü konusunda şüphelerimiz olsa da bazı kelimelerde ekin varlığı açıkça belli olmaktadır. Ek fiil tabanlarından genellikle somutnesne isimleri, alet isimleri ve bazan da soyut isimler türetmektedir.

begirtaq (<begir-taq)(YUTS, 37): kır tavuğu

gékirtek (<gékir-tek)(YUTS, 133): boğaz

hiqildaq(<*hiqil-daq)(KTLS I, 273; Özb): gırtlak

kistak(<kis-tak)(KTLS I, 97): cendere, press

qaltaq(<*qal-taq)(KTLS I, 107-151; Özb): cop, dayak

qaltaq(<*qal-taq)(KTLS I, 107; Uyg): cop

qaltaqlaş(<*qal-taq)(KTLS I, 151; Özb-Uyg): dayak

qaptaq(<qap-taq)(KTLS I, 897; Özb): top(silah)

qistaq (<qis-taq)(YUTS, 238): sıkışık, dar, pek yakın

qondaq(<*qon-daq)(YUTS, 243): tünək

⁶³⁵ KAŞGARLI, MUTG, s. 110.

xandaq(<*xan-dağ)(KTLS I, 333-785; Özb): hendek

xandaq(<*xan-dağ)(KTLS I, 333;785 Uyg): hendek

-di, -ti(Özb); -di, -ti(Uyg)

ET KT veÇT’de kaynaklar böyle bir ekten bahsetmezken Clauson Türkçede –dı, -di, -tı, -ti fiilden isim yapma ekinin varlığını kabul eder⁶³⁶.

Ergin, şıpsavdi, külbastı, beğendi gibi kalıcı isimlerde bu ek vardır derken, her halde ekin kalıplaşmış bir sıfat-fiil eki olduğunu ima eder⁶³⁷. Çatıkkaş ise ekin n’li fiil tabanlarına gelerek yapılan, olanı ifade eden fiillerden isim türeten işlek bir ek olduğunu, ET’de –tı, -ti şeklinde kullanıldığını belirtir⁶³⁸.

Hacıeminoğlu –dı, -di, -du, -dü eklerini geçmiş zaman sıfat-fiilleri başlığında ele almış, yapım eklerinde ele almamıştır⁶³⁹. Eckmann ise eki fiilden isim yapım eki olarak sadece –tu şeklinde “yaqtu” örneğiyle almıştır⁶⁴⁰.

Korkmaz, Türkçenin tarihi devirlerinde ve bu gün yaşayan lehçe ve şivelerinde –dı, -di sıfat-fiil ekinin kalıplaşmasına sıkça rastlandığını belirterek bu ekle türemiş isimlerin eklerinin kalıplaşma yoluyla bu kelimelerde donup kaldığı kanaatinde olduğunu belirttikten sonra bu eklerin fiilden isim türeten –dı, -di eki ile ilgili olabileceğini de hatırlatarak kesin ifadeden kaçınır⁶⁴¹.

Özbek Türkçesinde ÖTG’de ek –ndi⁶⁴² ve Gabain tarafından –ındı, -indi, -undı, -üнді, -ndı, -ndi⁶⁴³ şeklinde birleşik olarak ele alınmıştır.

Kononov ise ekin –dik fiilden isim yapma ekinden, -k ünsüzünün düşmesiyle oluştuğu kanaatindedir⁶⁴⁴.

⁶³⁶ CLAUSON, age, s. XLIII.

⁶³⁷ ERGİN, TDB, s. 199.

⁶³⁸ ÇATIKKAŞ, age, s. 99.

⁶³⁹ HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 164. Yalnız burada verilen örnekler kalıplaşmış sıfat-fiil ekinden çok yapım eki fonksiyonundaki bir ek durumundadır.

⁶⁴⁰ ECKMANN, ÇEK, s. 43.

⁶⁴¹ KORKMAZ, age, s. 54.

⁶⁴² ÖTG, s. 255.

⁶⁴³ GABAIN, ÖG, s. 45.

⁶⁴⁴ KONONOV, () s. 124.

Uygur Türkçesinde ise, UTG'de ek -di olarak alınıp, ekin buyruk fiillerine eklenerek onlardan isimler türettiğini belirtilirken⁶⁴⁵, Öztürk eki -di(-da, -de) biçiminde kabul ederek, ekin n'li fiil tabanlarına eklenerek onlardan isim türeten, fakat işlek olmayan bir ek olduğunu belirtmiştir⁶⁴⁶.

Özbek ve Uygur Türkçelerinde bizim tespit ettiğimiz -di, -ti eklerinin çoğu -n'li fiil tabanlarının üzerine gelmemektedir⁶⁴⁷. Bu örnekler kuvvetli ihtimalle -di, -ti sıfat-fiil ekinin kalıplaşmasıyla oluşmuş kelimelerdir. Yine de buna şüpheyle yaklaşmak gerektiği kanaatindeyiz.

*Ek, bu örneklerden bazılarında ek kalıcı isimler türetmektedir.

älvästi (<älväs-ti)(ÖTİL I, 39):insana rüyasında görünerek korkutan efsanevi mahluk, cin; çirkin, görünüşü korkutan kişi

däydi (<*däy-di)(ÖTİL I, 205): serseri, derbeder

deydi (<*dey-di)(YUTS, 99): serseri, avare, sefil, ipsiz

göştküydi (<göştküy-di)(ÖTİL I, 202) :hamura et koyarak tandırda pişirilen bir çeşit yemek

ğursketdi (<ğursket-di)(ÖTİL I, 200): bıçak değer değmez yarılan bir kavun türü

idişqäytti (<idişqäyt-ti)(ÖTİL I, 314): kız isteme zamanında kız verilince, erkek tarafının kız tarafını misafir ettiği, ağırladığı tören

yaqti (<yaq-ti)(ÖTİL I, 266): ışık

yarti (<yar-ti)(ÖTİL I, 262): yarım

*Ek, bazı örneklerde de tekrar edilen kelimelerde kalıcı isimler türeterek tekrar grubu meydana getirmektedir

aldi-berdi (<al-di-ber-di)(YUTS, 9): alış veriş

aldi-qaçti (<al-di-qaç-ti)(YUTS, 9): doğru olmayan, yalan

aldi-satti (<al-di-sat-ti)(YUTS, 9): alış satış, ticaret

⁶⁴⁵ UTG, s. 64.

⁶⁴⁶ ÖZTÜR, YUTG, s. 39.

keldi-ketdi (<kel-di-ket-di (ÖTİL I, 376): geliş gidiş; gelip gitme

küydi-piştı (<küy-di-piştı)(ÖTİL I, 402): kötülük dileyen, şom ağızlı

mindı-mındı (<min-di-min-di)(ÖTİL I, 465): çocukların birbiri üstüne binerek oynadıkları bir oyun

-dıq,-dik, -tıq, -tik(Özb); -duq, -dük(Uyg)

Tekin –duk, -dük, -tuk, -tük ekini fiilden isim yapma eki olarak alırken⁶⁴⁸, Gabain, -duq, -dük, -tuq, -tük ekini hem fiilden isim yapan ekler başlığında, hem de fiilden sıfat yapan ekler başlığında ayrı ayrı ele almıştır⁶⁴⁹.

ET’de kullanılan bu ek KT ve ÇT dönemlerinde, belki de metinlerde kullanılmadığı için sıfat-fiil eki olarak da tespit edilmemiştir.

Clauson ekin hem sıfat fiil eki hem de yapım eki fonksiyonunda kullanıldığını belirtmekte⁶⁵⁰ Ergin ve Çatıkkaş ise bu ekin geçici isimler türeten bir sıfat-fiil eki olduğunu söylemektedirler⁶⁵¹.

Zülfikar ise ekin isim ve sıfat yaptığını, örnekleri az olmakla birlikte ekin isimleştiğini, çünkü kendisinden sonra gelen eklerin bunu ispatladığını belirtir⁶⁵².

Kononov ekin görülen geçmiş zaman eki ile , çokluk birinci şahıs eki –k’nin birleşmesiyle oluştuğu kanaatindedir⁶⁵³.

Özbek Türkçesi ile ilgili kaynakların çoğunda eki bulamazken Tömür, Kaşgarlı ve Öztürk Uygur Türkçesinde eki –duq şeklinde fiilden isim yapma eki olarak tespit etmişlerdir⁶⁵⁴.

⁶⁴⁷ Ayrıca bak –ndı fiilden isim yapma eki.

⁶⁴⁸ TEKİN GOT, s. 111.

⁶⁴⁹ GABAIN, ETG, s. 51-56.

⁶⁵⁰ CLAUSON, age, s. XLIV.

⁶⁵¹ ERGİN TDB, s. 199; ÇATIKKAŞ, age, s. 102. Ancak Çatıkkaş ekin seyrek olarak kalıcı isimler yaptığını da söyler.

⁶⁵² ZÜLFİKAR, TSTYY, s. 81.

⁶⁵³ KONONOV, GSULY, s. 124.

⁶⁵⁴ TÖMÜR, HZUTG, S. 96; KAŞGARLI, MUTG, s. 109; ÖZTÜRK, YUTG, s. 39. Öztürk, ekin aslında sıfat-fiil eki olduğunu belirterek tbu ek ile türetilmiş isim sayısının çok az olduğunu söyler. Ancak Öztürk’ün Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil adlı eserinin sıfat-fiiller bölümünde eki sıfat-fiil eki olarak göremiyoruz. Öztürk ekin ET’den beri sıfat-fiil olmasından dolayı böyle düşünmüş olmalıdır.

Tespit ettiğimiz örnekler az olsa da, ek bu örneklerde kalıcı isimler türetmiştir. Bu ek ET'den beri seyrek olarak kullanılan fiilden isim yapma ekidir.

cabduq (<*cab-duq)(YUTS, 556): demirbaş alet, mutfak takımı

döndiq (<dön-diq)(ÖTİL I, 243):boyu bosu gelişken, gösterişli, yakışıklı

orndıq(<*orın-dıq)(ÖTİL II, 511):oturmak için özel yapılmış yer(divan, kanape vb)

qaldıq (<qal-dıq)(ÖTİL II, 594): nesnelerin artan veya saklanan kısmı; ölenlerden kalan hatıra, nişan; örf, adet, gelenek; artan para

qalduq (<qal-duq)(YUTS., 217): kalıntı

qâqındıq (<qâqın-dıq)(ÖTİL II, 608): okuyup üfleyerek birisini iyi eden kişinin aldığı karşılık veya ona verilen şey; sadaka

qârtıq (<qâr-tıq) (ÖTİL II, 604): (=qârıq)

sevdik (<sev-dik)(ÖTİL , 32): (=sevgili)

siydik (<siy-dik)(ÖTİL II, 44): ayaktan işeme

sündük (<sün-dük)(YUTS, 368): (zool.)çobanaldatan; (=süñgüt)çobanaldatan, kuyruk sallayan

süydük (<süy-dük)(YUTS, 370): (=siydik)

-g, -ğ,(Özb); -g, -ğ,(Uyg)

ET'den günümüze kadar yaygın olarak kullanılan eklerden birisidir⁶⁵⁵. Ek KT⁶⁵⁶ ve ÇT⁶⁵⁷ dönemlerinde işlek olarak kullanılmıştır.

Erdal eki "ergative form" olarak ele alarak tasnifle ekin fonksiyonunu da belirtmiş olur⁶⁵⁸.

⁶⁵⁵ TEKİN, GOT, s. 111; GABAIN, ETG, s. 51; Ek moğolcada da fiilden hareketin sonuçlarını ve mücerret düşünceleri ifade eden isimler türetir. Bak. POPPE, MYDG, s. 53.

⁶⁵⁶ HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 18.

⁶⁵⁷ ECKMANN, ÇEK, s. 37.

⁶⁵⁸ ERDAL, OTW₁ s. 172

Bu gün –ğ ve –g ile türemiş şekillerdeki bu ünsüzler sedasızlaşarak –q ve –k şeklinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Tespit ettiğimiz örneklerin bir çoğunda kelimenin –q ve –k’li şeklinin de kullanıldığı parantez içinde verilerek belirtilmiştir. –ğ ve –g’li şekiller ise bazı kelimelerde eski şeklini muhafaza etmektedir diyebiliriz.

*Ek, fiil köklerinden hareketle ilgili genellikle soyut isimler türetmektedir.

çäqiriğ (<çäqiri-ğ)(ÖTİL I, 31; äzân mad.): ses, bağırtı

qarağ (<qara-ğ)(ÖTİL II, 556): göz bebeği, göz; göz nuru, görme, görüş

mıcığ (<mıcı-ğ)(ÖTİL I, 463):

ozuğ (<*ozu-ğ)(YUTS, 302): evvelki

sinağ (<sina-ğ)(YUTS, 354): (=sinaq)sınav, deneme, imtihan

sözleg (<sözle-g)(YUTS, 363): geveze, boşboğaz; hatip, konuşmacı

tâmuğ (<*tâmu-ğ)(ÖTİL II, 202): cehennem

uçuğ (<uçu-ğ)(YUTS, 434): uçuk, sivilce

üleg (<üle-g)(YUTS, 445):(=ölük)ölü, ceset

yaruğ (<*yaru-ğ)(ÖTİL I, 262): ışık enerjisi, ışık; aydınlık

-ğä, -gä, -qä, -ke(Özb); -ğa, -ge, -qa, -ke(Uyg)

ET’de işlek olmayan bu ekin yalnızca sedalı olanlarının kullanıldığını görüyoruz⁶⁵⁹. KT’de ek ET’de olduğu gibi kullanılmaya devam etmiş⁶⁶⁰ ÇT döneminde ise ekin sedalı şekilleri de kullanılmaya başlamıştır⁶⁶¹.

Clauson ve Erdal da eki –ğa, -ge olarak almışlardır⁶⁶².

Hatiboğlu ekin fiil tabanlarına eklenerek isim türettiğini⁶⁶³ belirtmekle yetinirken, Ergin ekin eskiden beri çok kullanılan fakat sonradan işlekliliğini yitirmiş bir ek olduğunu, ekin hareketi yapanı veya olanı veya yapılan nesneyi ifade eden isimler türettiğini söyler⁶⁶⁴.

⁶⁵⁹ TEKİN, GOT, s. 111; GABAIN, ETG, s. 51.

⁶⁶⁰ HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 19.

⁶⁶¹ ECKMANN, ÇEK, s. 38.

Zülfikar, ekin son sesi yumuşak ünsüzlerden oluşan fiil tabanlarına geldiği için gramer kitaplarının ekin -qa, -ke'li biçimlerini başlıkta göstermediklerini belirtmektedir⁶⁶⁵.

Özbek Türkçesi ile ilgili çalışmaların hiç biri eke yer vermezken, HZUT eki -qa, -ke, -ğa, -ge, qu, -ğu şeklinde işlek bir ek olduğunu belirterek almış, ekin fonksiyonunun fiil tabanlarından alet ve yer isimleri türetmek olduğunu belirtmiştir⁶⁶⁶.

Kaşgarlı eki -ğa, -ge, -qa, -ke olarak ele alarak işlek bir ek olduğunu belirtirken⁶⁶⁷; Öztürk, ekin işlekliliğinin kaybolduğunu ve fiilin belirttiği hareketi yapan vasita isimleri türettiğini söyler⁶⁶⁸.

Her iki şivede de azımsanmayacak kadar örnekte kullanıldığı tespit edilmiş olan ekin Uygur Türkçesinde Özbek Türkçesine göre daha işlek bir ek olduğunu söylemek mümkündür. Yine ek her iki şivede de hem sedalı hem sedasız ünsüzlü şekillerde kullanılmaktadır.

*Ek her iki şivede de eklendiği fiil tabanında belirtilen hareketle ilgili alet isimleri türetir.

bälğä (<bäl-ğä)(ÖTİL I, 130): çivi vs çaqmaq için kullanılan alet; metallere vurmak için yapılan alet, balyoz

bolqa (<bol-qa)(YUTS, 47): çekiç

bosuğa (<bosu-ğa)(YUTS, 48): eşik

burğa (<bur-ğa)(YUTS, 53): burgu

çalğa (<çal-ğa)(YUTS, 69): tırpan

duyulğa (<duyul-ğa)(YUTS, 107): miğfer, başlık, tolga

emgüzge (<emgüz-ge)(YUTS, 112): emzik

emizge (<emiz-ge)(YUTS, 125): emzik

⁶⁶³ HATİBOĞLU, TE, s. 63.

⁶⁶⁴ ERGİN, TDB, s. 189.

⁶⁶⁵ ZÜLFİKAR, TSTYY, s. 83.

⁶⁶⁶ HZUT, s. 72; Ek "Nesne ve Yer İsimleri Türeten Ekler" başlığında ele alınmış olup fiilden isim türettiği alt başlıkta belirtilmektedir.

⁶⁶⁷ KAŞGARLI, MUTG, s. 105.

gecge (<gec-ge)(YUTS, 132): ağaç gövdesi; sap, sürüngen sap; omuz; bel kemiği

ilğa (<il-ğa)(YUTS, 174): seçme, ayıklama; toplu iğne, çengelli iğne

isirğa (<isir-ğa)(ÖTİL I, 335): kulağa takılan altın, gümüş gibi ziynet; bazı hayvanların çenesi altından sarkan et

qirğa (<qir-ğa)(YUTS, 236): rende, mutfak rendesi

qonâlğa (<qonâl-ğa)(ÖTİL II, 638):(qonâlğa) kuşların tünediği yer, tünek; seferdekilerin konakladığı, kaldığı, sığındığı yer

pürlenme (<pürnen-ke)(YUTS, 328) : (=pürme)firfir, farbela, kıvrım

salğa (<sal-ğa)(YUTS, 339):kement

süpürge (<süpür-ge)(YUTS, 368): süpürge

süzge (<süz-ge)(YUTS, 371): tarak

tamğa (<tam-ğa)(YUTS, 388): damga

tartqa (<tart-qa)(YUTS, 392): tırmık

tepke (<tep-ke)(YUTS, 401): tetik; kemer köprüsü; (=tepkü)itiş, çarpma, sarsıntı; karşı koyma, mukavemet

töñge (<töñ-ge)(YUTS, 424): demir çember, halka

tutqä (<tut-qä)(ÖTİL II, 235):(=tutqiç)deste

tutqa (<tut-qa)(YUTS, 428): tutacak yer

türge (<tür-ge)(YUTS, 431): harmanda ve kar kürümede kullanılan büyük kürek

türtke (<türt-ke)(YUTS, 432): dürtü

ülge (<ül-ge)(YUTS, 445): örnek, model

üşke (<*üş-ke)(YUTS, 447):(=burma)delgi, burğu

*Ek, fiil tabanında belirtilen hareketle ilgili olanı, meydana geleni ifade eden isimler, çeşitli bilim dallarıyla ilgili terimler ve zarf olarak kullanılan kelimeler türetir. Bunlardan zarf olarak kullanılan kelimelerdeki ekler yönelme eki -ga, -ge ile karışmış veya benzeşmiş olabilir.

älängä (<älän-gä)(ÖTİL I, 38): yanan ateşten alınan alev; ışık, ateş ışığı; yüreği yandıran his, duygu

alğa (<*al-ğa)(YUTS, 9): ileri

belge (<bel-ge)(YUTS, 35): belge, işaret

bolğaşqa (<bolğaş-qa)(YUTS, 47): olduğu için

botqa (<bot-qa)(YUTS, 49): lapa, bulamaç

çañğa (<çañ-ğa)(YUTS, 70): ağaçtaki kuş yuvası

çeketke (<çeket-ke)(YUTS, 75): (=çiketke)çekirge

dâlgä (<dâl-gä)(ÖTİL I, 232): aşırı dolu

därğä (<där-ğä)(ÖTİL I, 212): kaptan; herhangi bir aleti kullanan; rehber

indingä (<*indin-gä)(ÖTİL I, 327): erteden sonraki gün, herhangi bir gün

jupqa (<jup-qa)(YUTS, 187): yufka, ince

könelge (<könel-ge)(YUTS, 205): ekşimiş süt mayası

külke (<kül-ke)(YUTS, 211): gülme, gülüş, kahkaha

küydürge (<küydür-ge)(YUTS, 213): (tıp)şarbon

küykä (<küy-kä)(ÖTİL I, 403): yırtıcı bir kuş türü

laqqa (<*laq-qa)(YUTS, 252): derisi sölpük

öñge (<öñ-ge)(YUTS, 306): (=öñgen) muhtelif, çeşitli; solan, solgun

qaparütqa (<qaparüt-qa)(YUTS, 220): sivilce, ergenlik

qäsirğä (<qäsir-ğä)(ÖTİL II, 559):

qäytägä (<*qäytä-gä)(ÖTİL II, 540): aksine, bilakis; ona göre

sâlkä (<sâl-kä)(ÖTİL II, 67): iyi tartılmayan; asılıp düşen

sävğä (<säv-ğä)(ÖTİL II, 64): (=hädiya)hediye, tuhfe

sepke (<sep-ke)(YUTS, 346): döküntü; çil, çilli

sidirgä (<sidir-gä)(ÖTİL II, 43): bir renkte olan, bir; devamlı

soqqa (<soq-qa)(YUTS, 358): darbe, vuruş

sürge (<sür-ge)(YUTS, 369): müşil

sürünkesiz (<sürün-ke)(ÖTİL I, 35; äyş-işrät mad.):

şuñlaşqa (<şuñlaş-qa)(YUTS, 382): şunun için

temretke (<temret-ke)(YUTS, 399): (tıp)liken, tuzlubalgam

tilkä (<til-kä)(ÖTİL II, 177): bölük bölük, parça parça

torulğa (<torul-ğa)(YUTS, 421):(=torulğa) (zool.)kumru

yelke (<yel-ke)(YUTS, 463): omuz; ense kökü

yorğa (<yor-ğa)(ÖTİL I, 355): çabuk yürüyen hayvan; aceleci tabiatlı; beşiğin ayakları altına çapılan yay gibi eğri ağaç vb. şey

yorğa (<yor-ğa)(YUTS, 470): rahvan

yupqä (<*yup-qä)(ÖTİL II, 470): kalın değil; seyrek(duman, tütün, bulut için); incede yayılarak pişirilen ekmek

-gäç, -ğâç, -kâç(Özb); -keç(Uyg)

Tekin eki yapım eki olarak almazken Gabain eki -ğâç, -gäç, -qaç, -kâç olarak tespit ederek, ekin fiillerden genellikle alet isimleri türettiğini belirtir⁶⁶⁹.

Ek KT ve ÇT'de yuvarlak ünlülü olarak -ğuç, -güç şeklindedir ve alet isimleri türetir⁶⁷⁰.

Clauson ekin düz ve yuvarlak ünlülü olanlarını ayrı başlıklarda değerlendirerek, ekin erken dönemde kullanıldığına işaret eder⁶⁷¹.

⁶⁶⁹ GABAIN, ETG, s. 52.

⁶⁷⁰ HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 20; ECKMANN, ÇEK, s. 39.

Zülfikar, tek heceli fiillere geldiği gibi, çatı eki almış fiil tabanlarına da gelerek alet isimleri türettiğini g’li şekillerin daha işlek olduğunu ve k’li şekillerin nadiren kullanıldığını bildirir⁶⁷². Ergin de ekin eskiden beri görülen fakat işlek olmayan bir ek olduğunu belirterek ekin -ğış, -giç, -qıç, -kiç ekinin eşi olduğunu söyler⁶⁷³.

Özbek Türkçesi ile ilgili kaynaklarda ekin dar ve yuvarlak ünlülü şekilleri olduğu halde düz-geniş ünlülü olanları yoktur. Uygur Türkçesinde tespit edebildiğimiz örnek tek olduğu için kaynakların bu eki bu şekilde almamasını normal karşılamak gerekir kanaatindeyiz.

ET’den günümüze ekin yaygın olarak fonksiyonu alet isimi türetmek olmasına rağmen tespit ettiğimiz örneklerde bunu pek göremiyoruz.

carqâldirğâç (<carqâldir-ğâç)(ÖTİL I, 274): uzun kanatlılardan, çabuk uçan bir tür kuş

örkâç (<ör-kâç)(ÖTİL II, 512): devenin hörgücü

örkeç (<örkeç)(YUTS, 306): hörgüç, kambur

ötgâç (<öt-gâç)(ÖTİL I, 375; keyin 3 mad.):

qâldirğâç (<qâldir-ğâç)(ÖTİL II, 544): uzun kanatlı, çabuk uçan, ala renkli bir tür kuş

qiyğâç (<qiy-ğâç)(ÖTİL II, 576):kısık veya süzük göz; çatik kaş; kısıp kesilen, açılan ensiz; kıyma, kıyık kıyık yapma

-gäk, -gek, -ğâq, -ğäk, -qâq(Özb); -ğaq, -gek, -qaq, -kek(Uyg)

Eki ET’de Tekin sadece -ğak, -gek şeklinde tespit ederken⁶⁷⁴, Gabain buna dar-yuvarlak ünlülü şekilleri de ilave eder.

Hacıeminoğlu ekin KT’nde bu günki yazı dilimizdeki -an, -en sıfat-fiil eki ile +cı, +ci isimden isim yapma ekinin anlamında fiillerden isim türettiğini belirtmektedir⁶⁷⁵.

⁶⁷² ZÜLFİKAR, TSTYY, s. 84

⁶⁷³ ERGİN, TDB, s. 190.

⁶⁷⁴ TEKİN, GOT, s. 112; GABAIN, ETG, s. 52. Gabain ayrıca ekin nadiren ön ünsüzünün k son ünsüzünün

Eckmann ise ÇT'nde eki -ğak, -qaq, -gek, -kek şeklinde tespit ederek ekin düşkünlük ve meyil bildiren isimler türettiğini bildirir⁶⁷⁶..

Clauson ekin -gan, -gen ekiyle fonksiyon olarak benzediğini ilaveten alet isimleri türettiğini belirtir⁶⁷⁷.

HÖÄT'te ek -qâq, -ğâq şeklinde tespit edilmiş olup fonksiyonu fiillerden sıfat türetmek olarak belirtilirken⁶⁷⁸; ÖTG'de qâq(-kak, -gak) biçiminde fiilden isim türeten ekler bahsinde incelenmektedir⁶⁷⁹.

Gabain eki -kak, -kek, -gak, -gek olarak belirtirken⁶⁸⁰, Wurm eki -kâk, -ğâq olarak belirler ve ekin fiillerden sıfat türettiğini söyler⁶⁸¹.

Uygur Türkçesinde ise Tömür eki -ğaq, -qaq, -gek, -kek şeklinde tespit ederken⁶⁸²; utg'de ek fonksiyonları dikkate alınarak -k, -q, -aq, -ek, -ğaq, -gek, -qaq, -ğu, -qu, -qa, -ge, -gü ekleriyle birlikte değerlendirilmiştir⁶⁸³.

HZUT'de ise ek, -ğaq, -gek, -qaq, -kek biçiminde değerlendirilirken -aq, -ek, -uk, -ük, ik, -, -q, -k ekleriyle aynı fonksiyonda olduğu; ekin fiillerden alet isimleri, yer isimleri ve fiilin hareketinin sonucunu bildiren isimler türettiği belirtilir⁶⁸⁴.

Kaşgarlı ekin sadece çok işlek bir fiilden isim yapma eki olduğunu belirtirken⁶⁸⁵, Öztürk ekin fonksiyonunu fiil kök veya gövdelerinden fiillerin bildirdiği harekete uygun özellik taşıyan çeşitli nesnelere karşılığında biçiminde belirlemektedir⁶⁸⁶.

Her iki şivede de ekin kalın ve ince ünlü şekilleri mevcut olup, ek kalınlık incelik uyumuna uyar.

⁶⁷⁵ HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 19.

⁶⁷⁶ ECKMANN, ÇEK, s. 38.

⁶⁷⁷ CLAUSON, age, s. XLIV.

⁶⁷⁸ HÖÄT, s. 234.

⁶⁷⁹ ÖTG, s. 255.

⁶⁸⁰ GABAIN, ÖG, s. 41.

⁶⁸¹ WURM, agm, s. 153.

⁶⁸² TÖMÜR, HZUTG, s. 96.

⁶⁸³ UTG, s. 65.

⁶⁸⁴ HZUT, s. 74.

⁶⁸⁵ KAŞGARLI, MUTG, s. 108

*Ek, eklendiği fiil kök veya gövdesinde belirtilen hareketi yapanı bildiren, fiilde belirtilen hareketin tutkunu olan veya ona meyilli olanı, belirtilen hareketi çok veya sık yapanı bildiren isimler türetir.

ayğaq (<ay-ğaq)(YUTS, 24): uyanık, kuşkulu

äyğâq (<äy-ğâq)(ÖTİL I, 35): ayakçı, casus

azğaq (<az-ğaq)(YUTS, 26): çok yanılan

bâsqâq (<bâs-qâq)(ÖTİL I, 135): ülke hakimi, naib; (=âdâmâvi) evinden dışarı çıkmayan insan

buruşqâq (<buruş-qâq)(ÖTİL I, 153): buruşan, buruşuk

cingäk (<cin-gäk)(ÖTİL I, 281): buruşuk, buruşmuş; uyuşmak

çéçilğaq (<çéçil-ğaq)(YUTS, 75): kızgın, ateşli, sinirli, öfkeli

çiykiriğaq (<çiykiri-ğaq)(YUTS, 84): yaygaracı, kavgacı

diñğaq (<diñ-ğaq)(YUTS, 102): topal, aksak

doñğaq (<doñ-ğaq)(YUTS, 104): kamburlaşmış, beli bükük

égilgek (<égil-gek)(YUTS, 122): (=égilgüç)eğilmeye meyilli, esnek

ğiñşiğaq (<ğiñşi-ğaq)(YUTS, 143): homurdanıp duran

kuruşqâq (<kuruş-qâq)(ÖTİL II, 624): suyu kaçıp buruşan, kuru, buruşmuş; çabuk kırılan

meñdigek (<meñdi-gek)(YUTS, 267): (=meñdigüç) uyurgezer

oñğaq (<oñ-ğaq)(YUTS, 296): değişken, rengini çabuk değiştiren

orğaq (<or-ğaq)(YUTS, 297): (=oğaq) orak

oyğaq (<oy-ğaq)(YUTS, 301): uyanık, dinç, çevik

ömgäk (<öm-gäk)(ÖTİL II, 505): ömgän

öñgek (<öñ-gek)(YUTS, 306): rengini değiştiren

özgergek (<özger-gek)(YUTS, 310): (=özgergüç) değişen, değişken

paqirġaq (<paqir-ġaq)(YUTS, 313): (=paqirġan) ışıldayan, parlak

pürüşkek (<pürüş-kek)(YUTS, 328): kolay buruşan

qâçqâq (<qâç-qâq)(ÖTİL II, 607): çabuk kaçan, korkak; bildirmeden kaçıp giden;
verdiği sözü tutmadan dönen, sözünden, vadinden kaçan kişi

qaçqaq (<qaç-qaq)(YUTS, 215): (=qaçqun, qaçqunçi) kaçaq, firari

qâvuşqâq (<qâvuş-qâq)(ÖTİL II, 592): kavuşan, yapışan

quruşqaq (<quruş-qaq)(YUTS, 249): çabuk kuruyan

siyġâq (<siy-ġâq)(ÖTİL II, 46): çok çiş yapan; uykusunda altını ıslatan

soquşqaq (<soquş-qaq)(YUTS, 358): kavgacı, kavga düşkünü

suvaşqaq (<suvaş-qaq)(YUTS, 367): yapışkan, takılğan

şâşqâq (<şâş-qâq)(ÖTİL II, 427): şaşkın

şaşqaq (<şaş-qaq)(YUTS, 375): telaşlı, endişeli

siygek (<siy-gek)(YUTS, 356): çok işeyen

târqâq (<târ-qâq)(ÖTİL II, 130): bir yerde toplanamayan, daġnık, seyrek;
uyuşmayan, birleşemeyen

tepkek (<tep-kek)(YUTS, 402): çifte atan, tekme atan

tirişqâq (<tiriş-qâq)(ÖTİL II, 185): diri, canlı, hareketli, mücadeleci

tirişqaq (<tiriş-qaq)(YUTS, 414): çalışkan, girişken

toñġaq (<toñ-ġaq)(YUTS, 419): çok üşüyen, çabuk üşüyen

toşuġaq (<toşu-ġaq)(YUTS, 422): dedikoducu, söz taşıyan

tozġâq (<toz-ġâq)(ÖTİL II, 243): tozan, tozgun; karnış vb. şeylerin tozan kısmı

uçqaq (<uç-qaq)(YUTS, 434): çok uçan, iyi uçan

untuġaq (<untu-ġaq<unut-ġaq)(YUTS, 437): unutkan

unutqaq (<unut-qaq)(YUTS, 438): unutkan

urışqâq (<urış-qâq)(ÖTİL I, 206; dâkân mad.): kavgacı

uruşqaq (<uruş-qaq)(YUTS, 439): kavgacı, döğüşken

uyğäk (<uy-ğäk)(ÖTİL 95; bedâr mad): uyuyamayan, uykusuz

uyğâq (<uy-ğâq)(ÖTİL II, 270): horlamayan, uykusunu terk eden, uyanan

uyuşqâq (<uyuş-qâq)(ÖTİL II, 290): bir maksat için ortak hareket edebilen,
uyumlu

uyuşqaq (<uyuş-qaq)(YUTS, 442): uyumlu, çabuk birleşen

ürkügek (<ürkü-gek)(YUTS, 446): ürkek “ürkü-: ürkmek”

üskek (<üs-kek)(YUTS, 446): tos vuran

vakiriğaq (<vakiri-ğaq)(YUTS, 450): yaygaracı

yaltiriğaq (<yaltiri-ğaq)(YUTS, 457): parlayan, kıvılcım saçan

yapışqâqlık (<yapışqâq)(ÖTİL I, 260): yapışan, yapışkan

*Fiil kök veya gövdesinde belirtilen hareketle ilgili alet isimleri türetir

éşkäk (<éş-käk)(ÖTİL II, 458): kayık küreği

ilgäk (<il-gäk)(ÖTİL I, 320): asmak için kullanılan bir ucu eğri metal alet

irğaq (<ir-ğaq)(YUTS, 177): çengel

qâpqâq (<qâp-qâq)(ÖTİL II, 599):(=yapqıç) sandık ve benzeri nesnelerin
ağzını kapatılan kısmı, kapak

sançilğaq (<sançil-ğaq)(YUTS, 340): iğne, diken

saşqaq (<saş-qaq)(YUTS, 342): olta

*Fiil kök veya gövdesinde belirtilen hareketle ilgili yer, nesne, bitki ve hastalık
isimleri türetir

bâtqâq (<bât-qâq)(ÖTİL I, 136): ayak basanın olmadığı boş arazi; girdap

bezgek (<bez-gek)(YUTS, 37): sıtma, malarya

ilgek (<il-gek)(YUTS, 174): ilmek

kämğäk (<käm-gäk)(ÖTİL I, 364): etrafı veya iki üç tarafı duvarlarla çevrilmiş yer

kiçikqaaq (<kiçik-qaq)(YUTS, 234): uyuz

ötkek (<öt-kek)(YUTS, 307): dizanteri, kalı, sürgün

patqaaq (<pat-qaq)(YUTS, 316): balçık, çamur

qämğâq (<qäm-ğâq)(ÖTİL II, 548): dikenli bir tür çöl bitkisi

qazğâq (<qaz-ğâq)(ÖTİL II, 536): saç arasında oluşan kepek; ipek böceği

qirğâq (<qir-ğâq)(ÖTİL II, 584): su kenarı, sahil, yaka; ayrılmış şeylerin bir parçası; çukur şeylerin yukarı kısmı, yakası

qirğaaq (<qir-ğaaq)(YUTS, 236): kenar, kıyı

qurğâq (<qur-ğâq)(ÖTİL II, 626): nemi az olan, kuru; yeterli suyu olmayan, kurak

tayğaaq (<tay-ğaaq)(YUTS, 395): kaygan, kaypak

tosqaaq (<tos-qaq)(YUTS, 421): engel, mania

tozğaaq (<toz-ğaaq)(YUTS, 423): kuruyunca tohumu toz haline gelen, kamaşa benzer bir bitki; toz

tutqaaq (<tut-qaq)(YUTS, 428): sara

tutuşqaaq (<tutuş-qaq)(YUTS, 429): dulavrat otu

tuyğaaq (<tuy-ğaaq)(YUTS, 429): uyanık, hassas

yarğâq (<yar-ğâq)(ÖTİL II, 487):

yarğaaq (<yar-ğaaq)(YUTS, 460): tüysüz deri

yatqaaq (<yat-qaq)(YUTS, 461): uykucu, miskin

yépişqaaq (<yépiş-qaq)(YUTS, 466): yapışkan, yapış yapış

yorgäk (<yor-gäk)(ÖTİL I, 354): çocuk yorganı

-ğälâq, -qälâq(Özb)

Ek Özbek Türkçesine mahsus. Muhtemelen birleşik bir ek olup işlek değildir. Kuvvetli ihtimalle ek fiilden isim türeten –ğä eki ile isimden isim türeten +lak ekinin

birleşmesiyle oluşmuş olmalıdır. Tespit edebildiğimiz örnek az olduğu için fonksiyonu konusunda bir şey söylemeyi uygun bulmuyoruz.

qätqälâq (<qät-qälâq)(ÖTİL II, 565): ham toprak üstünde meydana gelen katman; yer, kar ve benzeri şeylerin donup kalan katmanı

qizğälâq (<qiz-ğälâq)(ÖTİL II, 572): (=lälâqizğäldâq)

şâşqälâq (<şâş-qälâq)(ÖTİL II, 427): şaşkın

-ğân, -gän, -qân, -kän(Özb); -ğan, -gen, -qan, -ken(Uyg)

Ek, ET'de -ğan, -gen şeklinde olup⁶⁸⁷, Gabain, eki -ğın, -gin, qın, -kin, ekleriyle aynı başlıkta değerlendirirken ekin işlek olmadığını belirtir⁶⁸⁸.

KT ve ÇT dönemi kaynaklarında eki fiilden isim yapma eki olarak göremiyoruz. Eki ancak sıfat-fiil eki olarak bulabiliyoruz.

Clauson eki -ğan, -gen olarak alır ve ekin aynı zamanda sıfat-fiil eki olduğunu hatırlatarak, ekin fonksiyonunun -ğaq, -gek ile benzer olduğunu belirtir⁶⁸⁹. Erdal da ekin yapım eki olarak kullanıldığını fakat esas fonksiyonunun sıfat-fiil olduğunu belirtir⁶⁹⁰.

Her ne kadar Korkmaz bu ekle türemiş bütün isimlerde -ğan, -gen sıfat-fiil ekinin kalıplaşmış olduğunu kabul etme eyliminde ise de, Ergin, bu ekin ET'den beri kullanılan işlek bir yapım eki olduğunu, ekin tek heceli köklere gelmediğini hatırlatarak, bu ekin aslının k'li olduğunu, ekin sıfat fiil eki -gan, -gen'in mana bakımından daha kuvvetlisi olduğunu belirterek, -ğan, -gen sıfat-fiil ekinin ğ/g ünsüzlerinin Batı Türkçesine geçerken düştüğünü fakat yapım eki olan -ğan, -gen, -qan, -ken ekinin hala işlek olarak kullanılmakta olduğunu hatırlatır ve ekin fonksiyonunun çok yapanı ve edeni ifade eden isimler türetmek olduğunu bildirir⁶⁹¹.

⁶⁸⁷ TEKİN, GOT, s. 112.

⁶⁸⁸ GABAIN, ETG, s. 52.

⁶⁸⁹ CLAUSON, age, s. XLIV.

⁶⁹⁰ ERDAL, OTW₁, s. 382.

⁶⁹¹ ERGİN, TDB, s. 190.

Gabain ve Wurm eki -ğan, -gen, -qan, -ken olarak dört şekilli alırlar ve ekin asıl fonksiyonunun sıfat-fiil olduğunu fakat ekin yapım eki fonksiyonunda da kullanıldığını belirtirler⁶⁹².

HZUT'de ekinyapım eki fonksiyonunun olmadığı fakat bu ekin kullanıldığı bazı kelimelerin kullanıldığı belirtilerek ekin isim türetilmesine yardımcı olduğu bildirilir⁶⁹³.

Kaşgarlı ve Öztürk, ekin tek heceli fiillere gelmeyen işlek bir ek olduğunu ve bu ekle türemiş isimlerin sıfat olarak kullanıldığını belirtirler⁶⁹⁴.

Her iki şivede de ekin hem kalın, hem ince şekilleri vardır. Yani ek iki şivede de kalınlık-incelik uyumuna uymaktadır.

*Ek, fiil kök veya gövdesinde belirtilen hareketi yapanı bildiren veya fiilde belirtilen hareketle meydana gelen durumu ifade eden isimler türetir

berilğan (<beril-ğan)(ÖTİL I, 104): bir nesne veya kimseye bağlanmış kişi, salık

birleşken (<birleş-ken)(YUTS, 44): birleşmiş

bolmiğan (<bolmi-ğan)(YUTS, 47): (=bolmiğur) beceriksiz, yaramaz

cipleşken (<cipleş-ken)(YUTS, 63): birleşik, müsterek

çeqilğan (<çeqil-ğan)(YUTS, 76):(=çekin) yıldırım, şimşek

domsayğan (<domsay-ğan)(YUTS, 104): somurtkan, asık suratlı

dunğan (<dun-ğan)(YUTS, 107): dönen Çin müslümanları

ğodayğan (<ğoday-ğan)(YUTS, 144): mağrur, gururlu, kibirli

kelişğan (<keliş-ğan)(ÖTİL I, 377): boyu endamı yerinde, güzel, gelişken

kélişken (<kéliş-ken)(YUTS, 197): boylu boslu, yakışıklı, güzel

kélişmigen (<kélişmi-gen)(YUTS, 197)

ketken (<ket-ken)(YUTS, 196): pek çok, aşırı

koruğan (<koru-ğan)(YUTS, 244): kavrulmuş

⁶⁹² GABAIN, ÖG, s. 39; WURM, agm, s. 152.

⁶⁹³ HZUT, s. 75

- köygen (<köy-gen)(YUTS, 209): yanmış
- mükçeygen (<mükçey-gen)(YUTS, 281): eğilmiş, kamburlaşmış
- okuğan (<oku-ğan)(YUTS, 294): tahsilli, bilgili
- oñğan (<oñ-ğan)(YUTS, 296): becerikli, akıllı, makul, istidatlı, yetenekli
- oñmiğan (<oñmi-ğan)(YUTS, 296): başarısız, talihsiz
- ozğan (<oz-ğan)(YUTS, 302): geçen
- ömlaşken (<ömlaş-ken)(YUTS, 305): toplu halde, birlik olarak, ittifak halinde
- öñgen (<öñ-gen)(YUTS, 306): (=öñge) solmuş, soluk
- ötken (<öt-ken)(YUTS, 308): geçmiş
- ötküzmeydiğan (<ötküzmeydi-ğan)(YUTS, 308): geçirmez
- öylengen (<öylen-gen)(YUTS, 309): evlenmiş
- paqırğan (<paqır-ğan)(YUTS, 313): ışıldayan, parlak
- pişqan (<piş-qan)(YUTS, 323): olgun, ergin; pişmiş
- quturğan (<qutur-ğan)(YUTS, 250): kuduz, kudurmuş
- sunğan (<sun-ğan)(YUTS, 366): (=sunğuç) kırılmış, parçalanmış
- sürlengen (<sürlen-gen)(YUTS, 369): islenmiş, kurumuş
- tuğuşqan (<tuğuş-qan)(YUTS, 425): kardeş
- tuqqan (<tuq-qan)(YUTS, 426): akraba
- tüşüngän (<tüşün-gän)(ÖTİL II, 239): düşünen, düşünceli, düşünce adamı
- uyuşqan (<uyuş-qan)(YUTS, 442): birlik, birleşmiş, uyumlu
- üşşügen (<üşşü-gen)(YUTS, 447): soğuk alan, donmuş
- yaratqan (<yarat-qan)(YUTS, 459): yaratan, yaratıcı
- yétilgen (<yétil-gen)(YUTS, 467): olgun, erişkin

*Ek, fiilde belirtilen hareketle ilgili kalıcı isimler türetir.

azğan (<az-ğan)(YUTS, 26): yaban gülü

bulğan (<bul-ğan)(YUTS, 52): samur

bürğan (<bür-ğan)(ÖTİL I, 150): mürekkepgüllülere mensup bir ot

çirğan (<çir-ğan)(YUTS, 83): bir tür dikenli, siyah ağaç

iñgen (<iñ-gen)(YUTS, 177): deve

kirlanğan (<kirlan-ğan)(YUTS, 237): yontulmuş, biçilmiş, oyulmuş, tıraş edilmiş

korğan (<kor-ğan<*qoru-ğan)(YUTS, 244): kale, istihkam

ömğan (<öm-gän)(ÖTİL II, 505): gök gibi

öpqân (<öp-qân)(ÖTİL II, 508): yer altında oluşan ve su dolan boşluk, çukurluk

qorğan (<qor-ğan)(ÖTİL II, 641): siper, sığınak, kale

siçqan (<siç-qan)(YUTS, 352): sıçan

siçqân (<siç-qân)(ÖTİL II, 58): hemen her yerde yaşayan memeli, kemirgen hayvan; Türk millî takvimine göre birinci yıl

solaşqan (<solaş-qan)(YUTS, 358): solmuş

şivirğan (<şivir-ğan)(YUTS, 380): kar fırtınası

tuğışğan (<tuğış-gän)(ÖTİL II, 241): bir anadan, babadan doğan, kardeş

tuşqan (<toş-qan)(YUTS, 428): tavşan

yotqan (<yot-qan)(YUTS, 471): yorgan

*Ek, fiilde belirtilen hareketi yapmaya vasita olan alet isimleri türetir

bâsqân (<bâs-qân)(ÖTİL I, 135): demircilerin ağır çekiçleri

qâsqân (<qâs-qân)(ÖTİL II, 560): elek, kalbur gibi aletlerin kasnağı, mantı pişirmeğe mahsus kazan ve onun mantı hazırlanıp konan çemberi

qâpqân (<qâp-qân)(ÖTİL II, 599): av için veya yabani hayvanları öldürmek için kurulan tertibat; tuzak, dam

qapqan (<qap-qan)(YUTS, 220): kapan; demir kapan, tuzak

sâpqân (<sâp-qân)(ÖTİL II, 69): içine taş konup atılan alet, silah; sapan

bazğan (<baz-ğan)(YUTS, 33): büyük çekiç; balyoz

sapqan (<sap-qan)(YUTS, 341): taş sapanı

-ğanâq, -qânâq, -kinäk(Özb)

Ek sadece birkaç kelime kullanılarak nadir birleşik eklerden birisidir. Eki meydana getiren eklerin ne olduğu hususu pek kolay anlaşılabilir durumda değildir. Ek fonksiyon olarak -ânâq, -ânâq, ekinin fonksiyonuna benzer durumdadır. Ek, -ânâq, -ânâq, ekinin ünsüz genişlemesiyle mi oluştu yoksa -ğan, -gen fiilden isim yapma ekinin -aq, -ek isimden isim yapma ekiyle mi oluştuğu tartışılabilir. Ancak ekin fonksiyon benzerliği dikkate alınırsa ekin -ğan, -gen fiilden isim yapma ekinin -aq, -ek isimden isim yapma ekiyle birleşmesi neticesinde ortaya çıktığı söylenebilir.

kürkinäk (<*kür-kinäk)(ÖTİL I, 407): haşere yiyerek beslenen bir tür kuş

tâyğanâq (<tây-ğanâq<*tâya-ğanâq)(ÖTİL II, 198): (=tâyğâq)dayanak

tutqânâq (<tut-qânâq)(ÖTİL II, 235): sara, epilepsi; sara hastalığı tutan kişi

-ğâs(Özb)

Eki yalnızca Clausonda bulabiliyoruz. Clauson eki biçğas kelimesinde tespit etmiş, ancak ekin -ğaç eki olabileceğini belirtmektedir⁶⁹⁵. Yapılacak ciddi sözlük taramaları belki bu ekin türettiği başka kelimeleri tespiti için imkan sağlayacaktır.

qiyğâs (<qiy-ğâs)(ÖTİL II, 576): aynı, beraber, birlikte, birarada; ciddi sözlü

⁶⁹⁵ CLAUSON, age, s. XLV; Atalay Anadolu ağızlarında -ğaz ekinin bazı kelimelerde tespit etmiştir. yayğaz(<yay-ğaz) kelimesinde bu ek vardır. Ek tespit ettiğimiz ekin sedalı ünsüzlüsü olabilir. Bak. ATALAY, TDEK, s. 130; kelime için ayrıca bak. DS C. XI, s. 4209. Aynı anlamda bir de yayğan(<yayğan) kelimesi mevcuttur. Bundan hareketle ekin -ğan, -gen ekiyle eş anlamlı olduğu ve aynı fonksiyona sahip

-ğāvuç, -gāvüç(Özb)

Bu ek, -āvuç ekinin ünsüz genişlemesiyle oluşmuş bir eşi olabilir. Bu ekle türediğini tespit ettiğimiz kelimeler de çok azdır. Tespit ettiğimiz kelimelerden birinde ek isme gelmektedir. Bu belki isimden fiil türetme ekinin düşmesiyle bu şekilde görünüyör olabilir.

tirgāvaüç (<tir-gāvüç)(ÖTİL II, 91; suyağaç mad.):(= tirğāvuç)

tirğāvuç (<tir-ğāvuç) (ÖTİL II, 184): (=tirāk)direk

isqāvuç (<*is-qāvuç)(ÖTİL I, 335): iz bilen, iz süren, kaybolan şeyleri izi sürerek bulan; başkalarını takibeden

-ğay(Özb); -ğay, -gey(Uyg)

-ğay -gey, -qay, -key eki ET, KT ve ÇT dönemlerinde gelecek zaman eki olarak kullanılmıştır⁶⁹⁶. Gabain ekin eski metinlerde -ğay'lı şekillerin hiçbir zaman isim olarak kullanılmadığını özellikle hatırlatır⁶⁹⁷.

Muhtemelen Türkçenin muhtelif dönemlerinde gelecek zaman eki olarak kullanılan bu ek bazı fiillerde kalılaşmış ve kalıplaştığı bu kelimelerde yapım eki fonksiyonunu üstlenmiştir.

Atalay da Kırım ve Çağatay Türkçelerinden tespit ettiği iki kelimeye dayanarak eki yapım eki olarak telakki etmektedir⁶⁹⁸.

Özbek Türkçesinde tek bir örneğini tespit edebildiğimiz ekin Uygur Türkçesinde birkaç örneği vardır. Uygur Türkçesinde ekin dar-yuvarlak ünlülü olan şekilleri de ortaya çıkmış ve kullanılmıştır.

burğay (<bur-ğay)(YUTS, 53): kıvrık, kıvrıcık

burğuy (<bur-ğuy)(YUTS, 53):(=burga) burgu

geçgey (<geç-gey)(YUTS, 132): (=gerden)ense, kafanın arkası

⁶⁹⁶ GABAIN, ETG, s. 81; HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 187; ECKMANN, ÇEK, s. 124.

⁶⁹⁷ GABAIN, ETG, s. 81.

qarağay (<*qara-ğay)(KTLS I, 115; Özb): çam

qariğay (<*qari-ğay)(YUTS, 223): çam

qirğuy (<*qir-ğuy)(YUTS, 236): aladoğan

qurğuy (<*qur-ğuy)(YUTS, 249): aladoğan

-ği, -gi, -ğu, -gü, -qi, -ki(Özb); -ğu, -gü, -qi, -ki, -qu, -kü(Uyg)

ET'de ek tekin tarafından -ğu, -gü şeklinde tespit edilmiş⁶⁹⁹; Gabain tarafından -ğu, -gü, -qu, -kü şeklinde tespit edilerek -qu -kü şeklinin nadiren kullanıldığı belirtilerek ekin fonksiyonu fail ismi, soyut isimler, alet isimleri ve sıfat türetir şeklinde belirtilmiştir⁷⁰⁰.

KT döneminde ekin düz-dar ünlülü şekillerinin de kullanıldığını görüyoruz. Hacıeminoğlu ekin Türkçenin her devrinde ve her sahasında kullanılan işlek bir ek olduğunu belirtmektedir⁷⁰¹. ÇT döneminde ikin yine sadece yuvarlak ünlülü dört şeklinin kullanıldığını görüyoruz. Eckmann da ekin fail ismi ve alet isimleri stürettiğini belirtir⁷⁰².

Egin ekin ET'de yalnızca -ğu, -gü şeklinin olduğunu ekin vokal ve konsonant uyumlarına bağlanmasıyla diğer şekillerin Batı Türkçesinde sonradan ortaya çıktığını, ekin ET'den beri işlek olarak kullanılan bir ek olduğunu belirtir⁷⁰³.

HÖÄT'te ek, somut isimler türeten ekler başlığında -gi, -ki, -ğu, -qi şeklinde⁷⁰⁴; ÖTG'de -ği, -gi, -ğu, -qi, -ki⁷⁰⁵; şeklinde tespit edilmiştir.

Gabain eki iki ayrı başlıkta ele almış, birinci başlıkta -ği, -gi, -qı, -ki biçiminde dört şekilli; ikinci başlıkta -ğu, -gü, -qu, kü, -ği, -gi, -qı, -ki biçiminde sekiz şekilli olarak tespit etmiş, eklerin fonksiyon olarak eş olduğunu da başlıkları birbirine referans göstererek ima etmiştir⁷⁰⁶. Sjöberg eki -gi, -ki, -ği; Wurm ise -gi, -ği, -qi biçiminde tespit etmişlerdir⁷⁰⁷. Kononov'un tespiti ise -ği, -ğu, -gi, ve -qı, -ki şeklindedir⁷⁰⁸.

⁶⁹⁹ TEKİN, GOT, s. 112.

⁷⁰⁰ GABAIN, ETG, s. 52.

⁷⁰¹ HACIEMINOĞLU, KTG, s. 19.

⁷⁰² ECKMANN, ÇEK, s. 38.

⁷⁰³ ERGİN, TDB, s. 189.

⁷⁰⁴ HÖÄT, s. 223.

⁷⁰⁵ ÖTG, s. 255.

⁷⁰⁶ GABAIN, ÖG, s. 41-42.

⁷⁰⁷ SJOBERG, USG, s. 70; WURM, agm, s. 152.

Uygur Türkçesinde ise Tömür eki, -ğu, -qu, -gü, -küşeklinde tespit edip -ğa, -qa, -ge, -ke ekleriyle birlikte alırken; ek UTG ve HZUT'de başka başka eklerle bir arada aynı başlıkta değerlendirilmiştir.⁷⁰⁹

Kaşgarlı eki -gu, -gü, gi, -ğu, --ki, -qu biçiminde tespit ederken; Öztürk ekin yalnız -ğu, -gü, -qu, kü biçiminde yuvarlak ünlülü olduğu kanaatindedir⁷¹⁰.

Tespit ettiğimiz örneklerde ise Özbek Türkçesinde altı şekil -ği, -gi, -ğu, -gü, -qi, -ki; Uygur Türkçesinde ise beş şekil -ğu, -gü, -qi-qu, -kü var. Uygur Türkçesindeki -kü eki yalnızca bir örnekte tespit edilmiştir. Bu kelimenin diğer ekle -gü türemiş şekli de kullanılmaktadır.

Her iki şivede de ekin kalın ve ince şekilleri mevcut olup ek ünlü uyumuna uymaktadır.

*Ek, fiil kök veya gövdelerinden, belirtilen hareketi yapan veya belirtilen hareketin yapıldığı alet isimleri türetir.

açqi (<aç-qi)(YUTS, 2): (=açqu, açquç) anahtar

burği (<bur-ği)(ÖTİL I, 154): burgu, sondaj matkabı

çalğu (<çal-ğu)(YUTS, 69): müzik aletleri

çâpqi (<çâp-qi)(ÖTİL II, 378): (=âşpiçâq) büyük bıçak

çapqu (<çap-qu)(YUTS, 71): keser

kergi (<ker-gi)(ÖTİL I, 380): çember; nesnelere arasını açıp germek için konan şey, gergi, geren alet

keyki (<key-ki)(YUTS, 196): (=keki)balta

qarği (<qar-ği)(ÖTİL II, 604): kayış boyunbağ

qirği (<qir-ği)(ÖTİL II, 584): (ağız) rende

qoparğu (<qopar-ğu)(YUTS, 243): manivela

pütkü (<püt-kü)(YUTS, 329): liste, mektup

⁷⁰⁸ KONONOV, GSULY, s. 118.

⁷⁰⁹ TÖMÜR, HZUTG, s. 93; UTG, s. 65; HZUTG, s. 72

süpürği (<süpür-gi)(ÖTİL II, 85): süpürge; çölde yetişen ve tohumu zehirli olan bir bitki; (=mäkkäsüpürği)

tatqu (<tat-qu)(YUTS, 394):(=tartqu) tartı

teпки (<tep-ki)(ÖTİL II, 162): 1- tekme; futbolda şut; ok atan yay; mahalli dokuma tezgahlarında ayakla basılan pedal 2-bademcik iltihaplanması

üçkü (<üç-kü)(YUTS, 444): matkap ucu, delgi, burğu

yatqu (<yat-qu)(YUTS, 461): ısınma ocağının yatmaya yarar çıkıntısı

yembergü (<yember-gü)(YUTS, 463): manivela

*Ek, fiil tabanında belirtilen hareketi yaparı belirten isimler türetir

ivitqi (<*ivit-qi)(ÖTİL I, 313): (=tâvizgi) süte katılan damızlık

äçitqi (<äçit-qi)(ÖTİL I, 65): mayalandıran şey, damızlık

belgi (<bel-gi)(ÖTİL I, 99): tanıklık kılan nişan, alamet, damga; işaret, remz

éçitqu (<éçit-qu)(YUTS, 121): maya

ézitqu (<ézit-qu)(YUTS, 129): baştan çıkararı, iblis, şeytan, cin

külgi (<kül-gi)(ÖTİL I, 404): kahkaha, gülüş; soytarı, maskara

qâyqi (<qây-qi)(ÖTİL II, 542): kayarı, eğilen, eğri-büğü

qiçitqi (<qiçit-qi)(ÖTİL II, 588): kaşındıran ot veya diken, ısırarı vs gibi

qiyañqu (<qiyañ-qu)(YUTS, 239): yaramaz, afacı, haylaz

sürgi (<sür-gi)(ÖTİL II, 86): müşhil

süygü (<süy-gü)(YUTS, 370): sevgi; (ağız)müşhil(=sürge)

tâvizgi (<tâviz-gi)(ÖTİL II, 200): damızlık, maya; mayalanmış, tamızlanmış

iglañgu (<yiglañ-ğu)(YUTS, 468):(=jiglañgu) gözü sulu, çok ağlayan

*Ek, çeşitli bilim dallarında fiil tabanıyla ilgili terim olarak kullanılan isimler türetir.

atalğu (<atal-ğu)(YUTS, 20): terim, ıstılah

balayatqu (<balayat-qu)(YUTS, 29): rahim, döl yatağı

bâsqi (<bâs-qi)(ÖTİL I, 134): çocuklardaki boğmaca hastalığı

çözgi (<çöz-gi)(ÖTİL II, 385):(gram)Arap alfabesindeki ünlüler ve onların grafiği

küydirgi (<küydir-gi)(ÖTİL I, 402): sığır, at ve koyunlarda olan ve insanlara da geçen bir hastalık, şap hastalığı

säçrätki (<säçrät-ki)(ÖTİL II, 29): mavi renkli çiçeği olan bir tür ot; yüzde ve bedende peyda olan sivilce, ıssılık

teпки (<tep-ki)(YUTS, 402): kabakulak

urğu (<ur-ğu)(ÖTİL II, 281): (dilbil.)vurgu

urğu (<ur-ğu)(YUTS, 438): (gram.) vurgu

yiñnasqu (<yiñnas-qu)(YUTS, 468): (tıp)arpacık, itdirseği

*Ek, fiil tabanından sıfat olarak da kullanıla isimler türetir

bilânği (<bilân-ği)(ÖTİL I, 115): burulmuş; eğri büğrü olmuş ağaç

ezgü (<ez-gü)(ÖTİL II, 439): güzel, faydalı

ézleñgü (<ézleñ-gü)(YUTS, 129): gevşek, cansız

qarığu (<qari-ğu)(YUTS, 223): kör, ama

sarğatqu (<sarğat-qu)(YUTS, 341):(=sağatqu, sarğatqu) sarılık, sarı renk

*Ek, fiil tabanında belirtilen hareketle ilgili soyut, somut isimler türetir

acralğu (<acral-ğu)(YUTS, 2): ayrılık

alğu-bergü (<al-ğu-ber-gü)(YUTS, 10): alış veriş

atqu (<at-qu)(YUTS, 21): atış, atış talimi

burğu (<bur-ğu)(ÖTİL I, 154): karnış, ney karnışı

çâlğu (<çâl-ğu)(ÖTİL II, 377): müzik, musiki; ahenk

itelgü (<itel-gü)(YUTS, 181): muymul kuşu

izleñgü (<izleñ-gü)(YUTS, 181): zayıflık, cılızlık

qalğu (<qal-ğu)(YUTS, 217): başak kalıntısı

qaruşqu (<qaruş-qu)(YUTS, 224):(ağız)kurt, (=böri)

qäyğu (<qäy-ğu)(ÖTİL II, 542): musibet, dert, elem, hasret, gam, keder

qayğu (<qay-ğu)(YUTS, 227): kaygı, hasret, dert

qisinqi (<qisin-qi)(ÖTİL II, 584): sıkılmış, sıkıştırılmış; tazyikli

qurutqu(<qurut-qu)(YUTS, 249): (ağız)kurutulmuş peynir(=qurt)

qusqu (<qus-qu)(YUTS, 250)(=qusuq) kusmuk

sançqi (<sanç-qi)(ÖTİL II, 20): sancı

sevgi (<sev-gi)(ÖTİL II, 32): aşk, muhabbet

sezgi (<sez-gi)(ÖTİL II, 32): sezış, hissediş; fehmedilen, hissedilen, sezme

sezgü (<sez-gü)(YUTS, 349): sezgi

sürtki (<sürt-ki)(ÖTİL II, 88): (ağız)sâçiq, lüngi; sürtki dâri: yarâgâ yaki ağriq
câvğäsürkälâdigân dâri

tepkü (<tep-kü)(YUTS, 402):(=tepke)itiş, çarpma, sarsıntı

tizğu (<tiz-ğu)(YUTS, 415):(=tiziq)dizili, bağ, gerdanlık

turğu (<tur-ğu)(YUTS, 427): durum, pozisyon, mevzi, görüş açısı

tutqi (<tut-qi)(ÖTİL II, 235): (=tutqâ)

tuyğu (<tuy-ğu)(ÖTİL II, 221): olacak şeyleri önceden sezme, hissetme; sezgi

tuyğu (<tuy-ğu)(YUTS, 429): duygu, his

tüşürgi (<tüşür-gi)(ÖTİL II, 236): su değirmeninde suyun getirilerek değirmene
akıtıldığı yer

-ğič,-giç, -qiç, -kiç(Özb); -ğuç, -güç, -quç, -küç(Uyg)

ET’de ekin dar-düz ve dar-yuvarlak ünlülü şekillerini göremiyoruz. Ancak ET’deki aynı fonksiyonda, geniş-düz ünlülü olan -ğaç, -geç, -qaç, -keç ekinin zamanla bazı kelimelerde ünlülerinin değişerek ekin bu şekli aldığı sanıyoruz.

KT döneminde eki –ğuç, -güç, -quç, -küç şeklinde dar-yuvarlak ünlülü şekilde görüyoruz. Hacıeminoğlu ekin ET'den beri alet ve berkitme sıfatları türettiğini belirtmektedir⁷¹¹.

Eckmann, ÇT'de eki tespit ettiği talğış kelimesinden yola çıkarak sadece –ğış şeklinde vermektedir⁷¹². Clauson eki sadece –ğuç, -güç olarak tespit etmiştir⁷¹³.

Ergin ekin eskiden beri kullanılan ancak işlek olmayan bir ek olduğunu belirterek ekin eskiden yalnızca yuvarlak vokalli şekillerinin olduğunu ekin vokal uyumuna bağlanmasıyla diğer şekillerin ortaya çıktığını ekler ve ekin fonksiyonunun yapan, olan ve yapılan nesnelere karşılığını söyler⁷¹⁴.

Özbek Türkçesinde, HÖÄT ve ÖTG'de 'te ek –ğış, -giç, -qış, -kiç⁷¹⁵ şeklindedir. Wurm eki –ğış(-kiç yahut -qış) şeklinde alarak ekin fonksiyonunun fail ismi yapmak olduğunu belirtir⁷¹⁶.

Kononov eki –ğış, -giç şeklinde alarak ekin birleşik bir ek olduğunu, fiilden isim türeten -ğ, -gi eki ile isimden isim türeten +ç ekinin birleşmesiyle bu ekin meydana geldiğini belirtir⁷¹⁷.

Uygur Türkçesinde Tömür eki –ğuç, -güç, -quç, -küç olarak tespit ederken⁷¹⁸.ek UTG'de –ğuç, -quç; HZUT'de ise –ğuç, -güç, -quç, -küç biçiminde tespit edilmiştir⁷¹⁹.

Kaşgarlı ve Öztürk de eki yuvarlak ünlülü olarak tespit ederler, Kaşgarlı ekin Uygur Türkçesinde işlek bir ek olduğunu belirtirken, Öztürk ekin fiillerde belirtilen hareketi yapan nesne isimleri türettiğini söyler⁷²⁰.

Ek Özbek Türkçesinde –ğış, -giç, -qış, -kiç şeklinde dar-düz ünlülerle; Uygur Türkçesinde ise –ğuç, -güç, -quç, -küç şeklinde dar-yuvarlak ünlülerle kullanılmaktadır.

⁷¹¹ HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 20.

⁷¹² ECKMANN, ÇEK, s. 38.

⁷¹³ CLAUSON, age, s. XLIII.

⁷¹⁴ ERGİN, TDB, s. 190.

⁷¹⁵ HÖÄT, s. 223; ÖTG, s. 254.

⁷¹⁶ WURM, agm, s. 152.

⁷¹⁷ KONONOV, GSULY, s. 119.

⁷¹⁸ TÖMÜR, HZUTG, s. 94.

⁷¹⁹ UTG, s. 64; HZUT, s. 72.

Bunlardan yuvarlak şekiller ekin tarihi devirlerdeki kullanımının devamı niteliğindedir. Özbek Türkçesinde ünlülerin düzleştiğini görüyoruz.

Her iki şivede de ekin kalın ve ince ünlülü şekilleri mevcut olup ek kalınlık-incelik uyumuna uymaktadır.

*Ek, fil tabanlarında belirtilen hareketi yapanı, olanı bildiren isimler türetir

âlgiç (<âl-giç)(ÖTİL I, 535): (ağız)alıcı, alan

alğuç (<al-ğuç)(YUTS, 10): iyi tutan, kuvvetli, iyi yakalayabilen

aylantğuç (<aylant-ğuç)(YUTS, 25): döndüren

bâğlağiç (<bâğla-giç)(ÖTİL I, 143): göz bağlayan, göz boyayan, göz bayan

bilgiç (<bil-giç)(ÖTİL I, 113): bilen, bilgin

çırmaşquç (<çırmaş-quç)(YUTS, 83): sarmaşıcı, sarmaşan

izlağiç (<izla-giç)(ÖTİL I, 317): bir nesneyi veya kişiyi izleyen

kötärgiç (<kötär-giç)(ÖTİL I, 422): lana, alıcı, alıp götüreren

közbâylağiç (<közbâyla-giç)(ÖTİL I, 411): gözbayıcı, el çabukluğu ile göz boyayan

külänğiç (<külän-giç)(ÖTİL I, 404): (= küläğän) çok gülen

muzçaquç (<muzçaq-quç)(YUTS, 280): buz kıran

öğitlägiç (<öğitlä-giç)(ÖTİL II, 529): etrafa öğütler veren kimse

özgergüç (<özger-güç)(YUTS, 310): değişen “özger-: değış-”

pékirğuç (<pékir-ğuç)(YUTS, 321): topaç; yerinde durmayan “pékir-: dön-”

qorqatquç (<qorqat-quç)(YUTS, 244): korkuluk

sezgüç (<sez-güç)(YUTS, 349): hassas, alingan

sunğuç (<sun-ğuç)(YUTS, 366): kırılğan, kolay kırılır, dayanıksız

sümürgüç (<sümür-güç)(YUTS, 368): emen, soğutucu, içine çeken

tişlânğič (<tişlân-ğič)(ÖTİL II, 190): yanına varanı dişleyen, ısırın, kavgacı, kavga seven

tuñğuş (<tuñ-ğuş)(YUTS, 426): ilk, ilk doğan çocuk

tutaşturğuş (<tutaştur-ğuş)(YUTS, 428): tutuşturan, yakan

uçquç (<uç-quç)(YUTS, 434): (=uçquçi) pilot, uçman

yirtqıç (<yirt-qıç)(ÖTİL I, 349): yırtıcı, vahşi, yabanî, kavgacı, geçimsiz kişi

yirtquç (<yirt-quç)(YUTS, 468):(=jirtquç)yırtıcı

*Ek, fiil tabanında belirtilen hareketi yapan veya o hareketin kendisinde yapıldığı nesne ve alet isimleri türetir

âçqıç (<âç-qıç)(ÖTİL I, 554): (=kâlit)kilit

açquç (<aç-quç)(YUTS, 2): anahtar

atquç (<at-quç)(YUTS, 21): pamuk veya yün diden makine

basquç (<bas-quç)(YUTS, 30): merdiven; aşama, merhale; kademe, derece

burğuş (<bur-ğuş)(YUTS, 53): tornavida

çaçquç (<çaç-quç)(YUTS, 67): mibzer, ekme makinesi

çaçratquç (<çaçrat-quç)(YUTS, 67): püskürteç, pülverizatör

çalğuş (<çal-ğuş)(YUTS, 69): çalan alet, karmaç

çipturğuş (<çiptur-ğuş)(YUTS, 82): (ağız)boyunduruk

çizğič (<çiz-ğič)(ÖTİL II, 367): cetvel

émizgıç (<émiz-gıç)(ÖTİL II, 446): emmek için kullanılan, memeli emzik

éritkiç (<érit-kiç)(ÖTİL II, 450): metalleri eritmek için kurulmuş düzenek, fırın; eriten alet vb. şey

éritküç (<érit-küç)(YUTS, 126): eritme aleti

issitquç (<issit-quç)(YUTS, 178): ısıtan alet

juyğuş (<juy-ğuş)(YUTS, 187):(=juğuş) lif

keskiç (<kes-kiç)(ÖTİL I, 381): katı maddeleri kesmeye yarayan alet, keski

körsätkiç (<körsät-kiç)(ÖTİL I, 421): bir yeri göstermek için yazılmış yazı, tabela
;bir şeyin kullanım kılavuzu; (gram.) ek

körsetküç (<körset-küç)(YUTS, 207): işaret, cetvel; karne

kötergüç (<köter-güç)(YUTS, 208): asansör, montşarj, palanga

otirğiç (<otir-ğiç)(ÖTİL II, 519): oturmak için kullanılan şey, sandalye, tabure vs.

oyğatquç (<oyğat-quç)(YUTS, 301): uyandıran; çalar saat

öçirğiç (<öçir-ğiç)(ÖTİL II, 525): ateş söndürücü, yangın söndürmek için
kullanılan vasıta, söndürücü

ölçegüç (<*ölçe-güç)(YUTS, 304):(=ölçügüç)ölçü aleti

paqildiğuç (<paqildi-ğuç)(YUTS, 313): sinek vurucu

pelküç (<*pel-küç)(YUTS, 318): pipet, damlalık; fırça; değnek

pildirğuç (<pildir-ğuç)(YUTS, 322): topaç, pırlangiç; pervane

qârğiç (<qâr-ğiç)(ÖTİL II, 604): (=qârıştırirğiç) karıştırıcı, karıştırıcı alet

qâşläğiç (<qâşlä-ğiç)(ÖTİL II, 566): kaşığı

qirğuç (<qir-ğuç)(YUTS, 236): kaşığı

qisqiç (<qis-qiç)(ÖTİL II, 587): kısıkaç

qisquç (<qis-quç)(YUTS, 238): sıkmaç, mengene

qistirğiç (<qistir-ğiç)(ÖTİL II, 586): (=qisqiç)kısıkaç, kıstırıcı alet

quritğiç (<qurit-ğiç)(ÖTİL , 622): kurutan, nemi kaçıran makine, düzenek

salğuç (<sal-ğuç)(YUTS, 339): tahta yatak "Sal-: koy-, yerleştir-, çıkar-"

sançiğuç (<sançi-ğuç)(YUTS, 340): çatal; iğne

sepküç (<sep-küç)(YUTS, 346): süzgeçli kova

sirgüç (<sir-güç)(YUTS, 355):(ağız)süzgüç, süzgeç

sizğuç (<siz-ğuç)(YUTS, 356): çizgi, cetvel; cetvel tahtası

sovutquç (<sovut-quç)(YUTS, 360): soğutucu

süzgüç (<süz-güç)(YUTS, 355): süzgeç

şamaldurğuş⁷²¹ (<şamaldur-ğuş)(YUTS, 374): kompresör

tosquç (<tos-quç)(YUTS, 421): set, engel, mania; kapacık

tutqiç (<tut-qiç)(ÖTİL II, 235): nesnelerin elle tutulmak için yapılmış kısmı; sap (=qisqiç)

tutquç (<tut-quç)(YUTS, 428): sap, tutamak, kol

türtkiç (<türt-kiç)(ÖTİL II, 229): dürtmek için kullanılan şey, ok

tüyrgüç (<tüyür-güç)(YUTS, 432): broş

uvatquç (<uvat-quç)(YUTS, 441): ufaltan alet, çekiç

yapqiç (<yap-qiç)(ÖTİL I, 261): yapıştırıcı

yapquç (<yap-quç)(YUTS, 459): örtü, yatak örtüsü; kapak; supap, valf

yelpigüç (<yelpe-güç)(YUTS, 463): yelpaze

*Ek fiil tabanında belirtilen hareketle ilgili soyut, somut isimlerle, yer isimleri meslek isimleri ve sıfat olarak kullanılan isimler türetir.

bâşlängiç (<bâşlân-ğiş)(ÖTİL I, 139): başlanmış halde; en adi, saf işlenmemiş halde; iptidai; başlama

başlanğuş (<başlan-ğuş)(YUTS, 32): başlangıç, ilk

ériğuş (<éri-ğuş)(YUTS, 126): eriyen, eriyebilir

ilgiç (<il-ğiş)(ÖTİL I, 321): ilmek

külgiç (<kül-ğiş)(ÖTİL I, 404): (=küldirgiç)gülüş sırasında kişi yüzünde oluşan çukurluklar, gamze

ötküzgüç (<ötküz-güç)(YUTS, 308): kılavuz, kondüktör

⁷²¹ Hernekadar sözlükte bu kelimedeki şamal kökünün Arapça olduğu belirtilmişse de -dur eki Türkçede sadece fiil tabanlarına gelen bir ektir. Ayrıca kelime sonundaki -ğuş eki de fiillerden isim türeten bir ek

qitiqlägiç (<qitiqlä-giç)(ÖTİL II, 588): insanın asabını bozan ve boşalmasını sağlayan -güldüren, ağlatan- şey

qizdirgiç (<qizdir-giç)(ÖTİL II, 570): ısıtmak, ısınmak için yapılan; alıştırma, aparet

qozğalğuş (<qozğal-ğuş)(YUTS, 246): çevik, canlı, faal, hareketli

sekrigüç (<sekri-güç)(YUTS, 344): atlayıcı, sıçrayıcı

soñğıuş (<soñ-ğuş)(YUTS, 359): bahçe duvarı altındaki su yolu

sorğiç (<sor-ğiç)(ÖTİL II, 99): sorulan, emilen şey, emzik

sozulğuş (<sozul-ğuş)(YUTS, 361): elastiklik, esneklik

sürküğüç (<sürkü-güç)(YUTS, 369): tıraş fırçası “sürki-: sür-, ov-”

sürtküç (<sürt-küç)(YUTS, 369): paçavra, kadınların pılıpırtısı “sürt-: sil-”

süzgiç (<süz-giç)(ÖTİL II, 82): süzek, filtre; suda yaşayan hayvanların yüzmesinin sağlayan organ; suda çok çabuk hareket eden koyu renkli bir su canavarı

şüphilengüç (<şüphilen-güç)(YUTS, 382): itimatsız, şüpheci

tatiliğuş (<tatili-ğuş)(YUTS, 394): kaşağı

tayanğuş (<tayan-ğuş)(YUTS, 395):(=tayanç, tayançuq) dayanak, destek

témitquç (<témit-quç)(YUTS, 408): damlalık

tepküç (<tep-küç)(YUTS, 402): tepme oyununda kullanılan tüy; patinaj

teprängiç (<teprän-giç)(ÖTİL II, 150): kımıldayıp duran, hareketli

tezlätkiç (<tezlät-kiç)(ÖTİL II, 154): bir iş veya hareketi çabuklaştıranşey veya alet; bir cereyanı çabuklaştıran amil, vasıta

tindirgiç (<tindir-giç)(ÖTİL II, 179):suyun dinlendirilerek içindekilerin çöktürüldüğü havuz veya benzeri dinlendirme yeri

-ğın, -gin, -ğün, -gün, -qın, -kin, -qun, -kün(Özb); -gin, -ğın, -gün, -ğun, -kin, -qın, -qun, -kün(Uyg)

Eki, ET’de tekin yalnızca yuvarlak şekilde –ğun, -gün olarak⁷²², Gabain ekinsadece düz ünlülü şekilde tespit etmiştir⁷²³. Her ikisinin verdiği örnekleri de dikkate alırsak ET’de ekin –ğın, -gin, -ğun, -gün, -qın, -kin şeklinde olduğunu söylemek mümkündür.

Hacıeminoğlu KT döneminde ekin –ğun, -gün, -qın, kin, -qun, -kün şeklinde olduğunu ve -mı, -miş sıfat-fiil ekinin anlamına benzer şekilde kelimeler türettiğini belirtir⁷²⁴.

ÇT döneminde ekin yalnızca yuvarlak şekillerinin –ğun, -qun, -gün, -kün kullanıldığını; meslek ve faaliyet isimleri türettiğini tespit ediyoruz⁷²⁵.

Clauson ve Erdal ekin yalnızca sedalı ünsüzle başlayan dört şekilli-ğın, -gin, ğun, -gün olduğunu belirtir⁷²⁶. Ergin ET’de yalnızca yuvarlak şekillerinin kullanıldığını belirterek, ekin fonksiyonunda bir büyültme ve aşırılık manasının olduğunu; teşkil ettiği isimlerin ise çok yapan, olan veya yapılan nesnelere veya yapılan işi karşıladığını söyler⁷²⁷.

Özbek Türkçesinde HÖÄT’te ek -ğın, -ğun, -kin, qın şeklinde sıfat türeten ek olarak tespit edilirken; ÖTG’de -qın, -qun, -ğın, -ğun şeklinde tespit edilmiş ve ekin fiil tabanlarına eklenerek isim türettiği belirtilmiştir.⁷²⁸

Gabain eki –ğ^on, -g^on, -q^on, -k^on şeklinde yazarak ekin hem düz hem yuvarlak sekiz ayrı şekilde kullanıldığını belirtirken⁷²⁹; Wurm ekin hem düz hem yuvarlak şekillerinin olduğunu bildirerek, ekin fiillerden isim, nadiren de sıfat türettiğini söyler⁷³⁰.

Kononov ekin düz ve yuvarlak sekiz şeklinin olduğunu belirterek ekin birleşik bir ek olduğu ihtimali üzerinde durur. Ekin fiilden isim türeten –q eki ile isimden isim türeten +n ekinin birleşmesi yahut fiilden isim türeten –qı eki ile isimden isim türeten +n eklerinin

⁷²² TEKİN GOT, s. 113.

⁷²³ GABAIN, ETG, s. 52.

⁷²⁴ HACIEMİNOĞLU, s. 20.

⁷²⁵ ECKMANN, ÇEK, s. 39.

⁷²⁶ CLAUSON, age, s. XLV; ERDAL, OTW₁, 327.

⁷²⁷ ERGİN, TDB, s. 189.

⁷²⁸ HÖÄT, s. 254; ÖTG, s. 234.

⁷²⁹ GABAIN, ÖG, s. 41.

⁷³⁰ WURM, agm, s. 152.

birleşmesiyle oluşmuş olabileceği görüşlerini naklederek ekin , fiilden isim türeten –ğan, -gen ekiyle olan mana benzerliği üzerinde durur⁷³¹.

Uygur Türkçesinde ise Tömür eki –ğın, -qın, -qun, -ğun, -gün şeklinde fiilden isim yapma eki olarak tespit ederken; ek UTG'de –ğın, -gin, -ğun, -gün, -qun, -qın, kün şeklinde tespit edilmiş, ekin fiil köklerinden kökte belirtilen harekiti yapan ve olanı belirten isimler türettiği belirtilmiştir⁷³². HZUT'de ise ek –ğun, -gün, -qun, -kün yuvarlak şekilde tespit edilip, ekin fiil kök veya gövdesinde belirtilen hareketle ilgili oluş ve nesne isimleri türettiği belirtilirken⁷³³; Kaşgarlı –ğun, -ğın, -gün, kin, -qın, -qun biçiminde tespit ettiği ekin çok işlek bir ek olduğunu belirterek, ekin esas itibariyle tek heceli fiillere getirildiğini söyler⁷³⁴.

Öztürk de, düz ve yuvarlak sekiz şeklinin olduğunu belirterek, ekintek heceli fiillere gelerek olan, yapılan ve yapamı bildiren isim ve sıfatlar türettiğini bildirir⁷³⁵.

Ek her iki şivede de işlek olarak kullanılan bir ektir. Kaynaklarda verilen bilgiler bir araya getirilirse yaklaşık iki şivede de ekin düz ve yuvarlak sekiz şekli de kullanılmaktadır. Tespit ettiğimiz kelimeleri dikkate alacak olursak, Özbek Türkçesinde kullanılan şekiller daha zengin olmakla birlikte Uygur Türkçesinde g/ğ'li şekiller tercih edilmiştir. Her iki şivede de ek kalınlık-incelik uyumuna uymaktadır.

*Ek, geçişsiz fiillere eklenerek olmuşu ifade eden isimler türetir.

buzğun (<buz-ğun)(ÖTİL I, 146): yorgun; bozuk, dolup taşan

buzğun (<buz-ğun)(YUTS, 54): yıkılma, bozgun

cizğın (<ciz-ğın)(ÖTİL I, 278): (=cizginäk)yanan, yanmaya başlayan yün

coşqın (<coş-qın)(ÖTİL I, 293): (şiir)aşırı duygulanmış, duygu seline kapılmış; dalgalı, kaynayan, ateşli

çaçqun (<çaç-qun)(YUTS, 67): dağınık

çözğın (<çöz-ğın)(ÖTİL II, 385): (ağız)çözük, çözülmüş

⁷³¹ KONONOV, GSULY, s. 120.

⁷³² TÖMÜR, HZUTG, s. 95; UTG, s. 64.

⁷³³ HZUT, s. 74.

⁷³⁴ KAŞGARLI, MUTG, s. 105.

⁷³⁵ ÖZTÜRK, YUTG, s. 41.

çuşqun (<çuş-qun)(YUTS, 65): coşkun

çüşkün (<çüş-kün)(YUTS, 89): kederli, mahzun, hüznü, üzüntülü, düşünceli

qizğın (<qiz-ğın)(ÖTİL II, 572): kızıp duran, hararetli, sıcak; kaynak; canlı, coşkun, hareketli

qizğın (<qiz-ğın)(YUTS, 240): sıcak, yanık, ateşli; enerjik, coşkun

quvğın (<quv-ğın)(ÖTİL II, 612): zorla yurdundan çıkarılan, sürülen; öz yurdundan kovuların yaşadığı hayat

solğın (<sol-ğın)(ÖTİL II, 97): solan, soluk; özünü kaybetmiş, sinmiş, rengi kaçmış

solğın (<sol-ğın)(YUTS, 359): solgun, sararmış; özensiz, ihmalcı

sürgün (<sür-gün)(ÖTİL II, 86): sürülen kişi; sürgün edilen yer; sürgün hayatı

sürgün (<sür-gün)(YUTS, 369): sürgün, sürülmüş olan

süzgün (<süz-gün)(ÖTİL II, 82): (=süzük)süzülmüş

tâlğın (<tâl-ğın)(ÖTİL II, 199): solgun, sinik, yorgun

tüşkün (<tüş-kün)(ÖTİL II, 237): halsiz, cansız; gücünü kaybetmiş; geride kalan

uçqun (<uç-qun)(ÖTİL II, 288): yanan bir nesneden sıçrayan zerre, kıvılcım; nesnelerin sıçrayan en küçük parçası;

uçqun (<uç-qun)(YUTS, 434): kıvılcım, çaqım; şişkinlik, şiş, ur

*Ek, fiil tabanında belirtilen hareketi yapanı belirten isimler türetir

âtkin (<ât-kin)(ÖTİL I, 550): (jeol.)lavın yer altından çıkıp atılışı; atılış

âzğın (<âz-ğın)(ÖTİL I, 525): zayıf, arık; yoldan çıkan, yanlış yola sapan; bozuk

azğın (<az-ğın)(YUTS, 36): sapık, azgın

ézğın (<éz-ğın)(ÖTİL II, 439): iyi, hayırlı; yürek ezen, gamlı, hazin

ozğın (<oz-ğın)(YUTS, 302):(=ozğan, ozğun) ileri giden, öncü

qaçqin (<qaç-qin)(ÖTİL II, 607): cezadan veya ceza evinden kaçan; yakalanmaktan kaçan; bir felaket, savaş veya yangın sebebiyle evini bırakıp kaçan; verilen vazifeyi yapamayıp bırakan; kaçaq

satqin (<satqin)(ÖTİL II, 69): özünü satan, hain

satqun (<sat-qun)(YUTS, 342): hain, vatan haini

sezgün (<sez-gün)(YUTS, 349): (ağız)uyanık, basiretli, keskin zeka

süyğün (<süy-gün)(YUTS, 370): sevgili "süy-: sev-"

şaşqin (<şaş-qin)(ÖTİL II, 427): şaşan, şaşmış, şaşırın

tuyğün (<tuy-ğün)(ÖTİL II, 221): çabuk hisseden, sezgisi güçlü

tuyğün (<tuy-ğün)(YUTS, 429): uyanık, basiretli, zeki

uyğün (<uy-ğün)(ÖTİL II, 270): doğru, muvafık, münasip; uyan, uyum sağlayan

uyğün (<uy-ğün)(YUTS, 441): uygun

*Ek, fiil tabanında belirtilen hareketle ilgili meydana gelen durumu bildiren isimler türetir

bâsqin (<bâs-qin)(ÖTİL I, 135): baskın, basma işi,

basqun (<bas-qun)(YUTS, 31): baskın, akın

çâpqin (<çâp-qin)(ÖTİL II, 378): silahlı çarpışma, vuruş; katliam, toplu öldürme

çapqun (<çap-qun)(YUTS, 71): tipi; akın, baskın

dolqun (<dol-qun)(YUTS, 104): dalga

gojğün (<*goj-ğün)(YUTS, 144): gürültülü kalabalık

izğün (<iz-ğün)(ÖTİL I, 318): ses taklidi, yansıma, ses

keskin (<kes-kin)(ÖTİL I, 381): kesin, kat'i; halledilişi zor, güç olan, ciddi; keskin, çabuk kesen; çok çabuk

keskin (<kes-kin)(YUTS, 195): keskin, sivri, ciddi

kuzğün (<*kuz-ğün)(ÖTİL II, 613): karga

kuzğun (<*kuz-ğun)(YUTS, 251): kuzgun

nurğun (<*nur-ğun)(YUTS, 292): çok

opqun (<*op-qun)(YUTS, 297): girdap, su çevrisi

öpqin (<öp-qin)(ÖTİL II, 508):(=öpqân) tabi şekilde meydana gelen çevirme,
girdap

ötkün (<öt-kün)(YUTS, 308): sağnak

qirğın (<qir-ğın)(ÖTİL II, 584): katliam; toplu ölüm, kırılım; şiddetli savaş

qirğın (<qir-ğın)(YUTS, 236): katliam, kırım

salqın (<sal-qin)(YUTS, 339): serin “sal-: koy-, yerleştir-, çıkar-”

şaşqın (<şaş-qin)(YUTS, 375): acele, acil

taşqın (<taş-qin)(YUTS, 393): taşkın, taşma, akın, su baskını

tâşqın (<tâş-qin)(ÖTİL II, 211): su fazlalığından dolayı nehrin su yatağından
taşması; coşkun

tolğın (<tol-ğın)(ÖTİL II, 248): dolu, etli, semiz, şişman

tolqun (<tol-qun)(YUTS, 418): dalga

tosqun (<tos-qun)(YUTS, 421): set, engel, mania

tozğın (<toz-ğın)(ÖTİL II, 243): (=toziq)tozlu, tozmuş; azmış, yolunu şaşırmış

turğun (<tur-ğun)(ÖTİL II, 230): yerleşik, yerleşmiş, mukim; devamlı, kararlı;
hareketsiz, akmayan

turğun (<tur-ğun)(YUTS, 427): yerli, eskiden oturan

tutqun (<tut-qun)(ÖTİL II, 235): esir alınan veya esir düşen, esir; başkası
tarafından hüküm ve idare edilen

tutqun (<tut-qun)(YUTS, 428): tutsak, esir

yalqun (<yal-qun)(YUTS, 456): alev

yanğın (<yan-ğın)(ÖTİL I, 259): yangın

yulğun (<*yul-ğun)(YUTS, 472): ılgın ağacı

*Ek, fiil tabanında belirtilen hareketle ilgili elet isimleri türetir.

qoşqun (<qoş-qun)(YUTS, 245): eyerin öne gitmesini engellemek içinatın kuyruğuna takılan halka şeklindeki kayış

quşqun (<quş-qun)(YUTS, 250): eyerin ardına takılan ve öne gitmesini engelleyen tasma şeklindeki halka

tizgin (<tiz-gin)(ÖTİL II, 170): at, eşek gibi hayvanları kontrol ve idare etmek için kullanılan kayış veya ip

tizgin (<tiz-gin)(YUTS, 415): dizgin

*Ekle türemiş isimler aynı zamanda bir aşırılık ifadesi taşıırken bu isimlerin pek çoğu sıfat olarak da kullanılır

âzgin (<âz-gin)(ÖTİL I, 525): zayıf, arık; yoldan çıkan, yanlış yola sapan; bozuk

azğın (<az-ğın)(YUTS, 36): sapık, azgın

coşqin (<coş-qin)(ÖTİL I, 293): (şiiir)aşırı duygulanmış, duygu seline kapılmış; dalgalı, kaynayan, ateşli

çaçqun (<çaç-qun)(YUTS, 67): dağınık

çözğın (<çöz-ğın)(ÖTİL II, 385): (ağız)çözük, çözülmüş

çuşqun (<çuş-qun)(YUTS, 65): coşkun

çüşkün (<çüş-kün)(YUTS, 89): kederli, mahzun, hüznü, üzüntülü, düşünceli

keskin (<kes-kin)(ÖTİL I, 381): kesin, kat'i; halledilişi zor, güç olan, ciddi; keskin, çabuk kesen; çok çabuk

keskin (<kes-kin)(YUTS, 195): keskin, sivri, ciddi

qizğın (<qiz-ğın)(ÖTİL II, 572): kızıp duran, hararetli, sıcak; kaynak; canlı, coşkun, hareketli

qizğın (<qiz-ğın)(YUTS, 240): sıcak, yanık, ateşli; enerjik, coşkun

quvğın (<quv-ğın)(ÖTİL II, 612): zorla yurdundan çıkarılan, sürülen; öz yurdundan kovulanların yaşadığı hayat

salqın (<sal-qın)(YUTS, 339): serin “sal-: koy-, yerleştir-, çıkar-”

solğın (<sol-ğın)(ÖTİL II, 97): solan, soluk; özünü kaybetmiş, sinmiş, rengi kaçmış

solğun (<sol-ğun)(YUTS, 359): solgun, sararmış; özensiz, ihmalcı

sürgün (<sür-gün)(ÖTİL II, 86): sürülen kişi; sürgün edilen yer; sürgün hayatı

sürgün (<sür-gün)(YUTS, 369): sürgün, sürülmüş olan

tolğın (<tol-ğın)(ÖTİL II, 248): dolu; etli, semiz, şişman

tozğın (<toz-ğın)(ÖTİL II, 243): (=toziq)tozlu, tozmuş; azmış, yolunu şaşırılmış

turğın (<tur-ğın)(ÖTİL II, 230): yerleşik, yerleşmiş, mukim; devamlı, kararlı; hareketsiz, akmayan

turğun (<tur-ğun)(YUTS, 427): yerli, eskiden oturan

tutqun (<tut-qun)(ÖTİL II, 235): esir alınan veya esir düşen, esir; başkası tarafından hüküm ve idare edilen

tutqun (<tut-qun)(YUTS, 428): tutsak, esir

tuyğun (<tuy-ğun)(ÖTİL II, 221): çabuk hisseden, sezgisi güçlü

tuyğun (<tuy-ğun)(YUTS, 429): uyanık, basiretli, zeki

-ğir, -gir, ğur, -gür, -qir, -kir, -qur, -kür(Özb); -ğur, -gür, -qur, -kür(Uyg)

ET ve KT döneminde göremediğimiz, karşımıza ilk defa ÇT çıkan, olumsuz fiil kök veya gövdelerine de getirilen, bilhassa düşkünlük bildiren isimler türeten, bir fiilden isim yapma ekidir⁷³⁶.

Bu ekin Özbek ve Uygur Türkçeleri için Moğolcadaki -ğur, -gür veya -ğuru, -gürü ekiyle bir ilişkisi olabilir⁷³⁷.

Özbek Türkçesinde; HÖÄT'te, qır, -qur, ğır, -qur, -kir, -gir biçimlerinde tespit edilmiş olan ek, fiil kök veya gövdelerinden hususiyet bildiren sıfatlar türeten bir ek olarak tanıtılmaktadır⁷³⁸.

Gabain'den sadece ekin -ğur, -gür, -qur, -kür biçiminde varlığını ve birleşik bir ek olabileceğini öğreniyoruz⁷³⁹. Wurm, sadece ekin (-gir, -ğır, -kir, -qır) sıfat türettiğini belirtmekle yetinirken⁷⁴⁰; Waterson'dan da ekin fiilden isim türetme eki olarak varlığını ve -ğır, -gir, -qır, -kir şeklinde dört ayrı şeklinin olduğunu öğreniyoruz⁷⁴¹.

Zeynalov, Türk lehçelerindeki kendilerine mahsus sıfat türeten ekleri verirken Özbek Türkçesi için -ğır, -ğir, --qur, -ğur, -kir, -gir ekini verir⁷⁴².

Uygur Türkçesinde ise; Tömün eki -ğur, -qur, -gür, -kür biçiminde tespit ederek, fonksiyonunu fiilden sıfat türeten bir ek olarak belirlerken⁷⁴³; UTG'de ek -kür, -qur biçiminde sıfat türeten ek tespit edilmiştir⁷⁴⁴.

Kaşgarlı işlek bir fiilden isim yapma eki olarak -qur, -kür, -ğur, -gür biçiminde aldığı ek hakkında geniş bilgi vermezken⁷⁴⁵; Öztürk ekin işlek olmadığını ve fiilin ifade ettiği harekete uygun özellik bildiren sıfatlar türettiğini belirtir⁷⁴⁶.

Nasıl meydana geldiği hakkında kesin fikrimiz olmasa da ,irleşik bir ek olduğunu veya Moğolcadan geçtiğini zannettiğimiz ek her iki şivede de işlek değildir denmeyecek kadar kelimedede kullanılmıştır. Ekin işlekliliğini türettiği kelime sayısı ile ölçersek türettiği kelime bizim tespit edebildiklerimiz azımsanmayacak miktarda vardır; şayet türettiği kelimenin kullanım sıklığı ile değerlendirirsek türettiği kelimeler günlük hayatta sıkça

⁷³⁷ POPPE, MYDG, s. 555-56. Moğolcada fiilden isim türeten -ğar, -ger, -ğur, -gür, -ğuru, -gürü şeklinde üç ayrı benzer eki mevcuttur. ET ve KT döneminde hiç rastlamadığımız bu ek ÇT döneminde karşımıza çıkmaktadır. Bundan dolayı ekin Moğolcadan şu veya bu şekilde geçişi söz konusu olabilir. Ek Moğolcadan geçmiş olsa bile ekin fonksiyonu konusunda bir benzerlikten söz etmek zordur. Çünkü -ğar, -ger hareket sonunda ortaya çıkan durumları ifade eden; -ğur, -gür alet isimleri türeten; -ğuru, -gürü hareketin yapıldığı yeri ifade eden isimler türeten eklerdir.

⁷³⁸ HÖÄT, s. 235..

⁷³⁹ GABAIN, ÖG, s. 43.

⁷⁴⁰ WURM, agm, s. 152.

⁷⁴¹ WATERSON, age, s. 181

⁷⁴² ZEYNALOV, TLKD, s. 139; Ramazan SALMAN, Özbek Türkçesi (İ.Ü, Sosyal Bilimler Enstitüsü) Malatya 1997, s. 621. Salman, ekin az kullanılan bir fiilden sıfat yapma eki olduğunu belirtir.

⁷⁴³ TÖMÜR, HZUTG, s. 115.

⁷⁴⁴ UTG, s. 75

⁷⁴⁵ KAŞGARLI, MUTG, s. 108.

⁷⁴⁶ ÖZTÜRK, YUTG, s. 42.

kullanılabilen kelimelerdir. Ek için en azından “işlek değildir” ibaresini kullanmak haksızlık olur.

Diğer önemli bir husus da ekin her iki şivede de ortak kelimeler türetmesi ve kullanılıyor olmasıdır. Bu gün ayrı iki yazı dili gibi gösterilen bu iki şivenin asgari müştereklerinden birisi de bu ektir denebilir.

Özbek Türkçesinde ekin düz şekilleri de olmasına karşılık Uygur Türkçesinde sadece yuvarlak şekiller vardır. Her iki şivede de ekin kalın ve ince şekilleri vardır ve ek kalınlık-incelik uyumuna uymaktadır.

*Ek, fiil tabanlarında belirtilen hareketi yapamı bildiren isimler türetir Bu isimler aynı zamanda sıfat olarak kullanılırlar.

âlgir (<âl+gir)(ÖTİL I, 535): (=yolgıç) avını iyi alan; hakkını yedirmeyen, arayan; bir topluluk veya devletin malını, mülkünü isteyip alan

alğur (<al-ğur)(YUTS, 10): (=alğuç)

bolmäğur (<bolmä-ğur)(ÖTİL I, 162): asılsız; edepten dışarı; yaramaz, rezil

celgür (<*cel-gür)(YUTS, 60): yankesici

çâpqir (<çâp-qir)(ÖTİL II, 378): çabuk giden, kaçan, koşan; uçan

çapqur (<çap-qur)(YUTS, 71): hızlı koşan

keskir (<kes-kir)(ÖTİL I, 381): iyi kesen, tığı sivri

mayliğur (<mayli-ğur)(YUTS, 263): yağlayıcı

ozğır (<oz-ğır)(ÖTİL II, 497): azgın

ötkir (<öt-kir)(ö II, 519): iyi kesen, keskin; sivri uçlu, sivri; duyu organları hassas olan

ötkür (<öt-kür)(YUTS, 308): keskin

qâçqir (<qâç-qir)(ÖTİL II, 607): tutlamayan, tutulmayan, kaçan, kaçaq

sezgir (<sez-gir)(ÖTİL II, 33): sezgisi güçlü olan; çabuk fehmeden; çok az farkları bile sezen

sezgür (<sez-gür)(YUTS, 349): uyanık, basiretli, keskin zeka

tapqur (<tap-qur)(YUTS, 389): zihni çevik, hazır cevap “tap-: bul-”

toymiğur (<toymi-ğur)(YUTS, 422):(=toymas) doymaz

uçqur (<uç-qur)(ÖTİL II, 288): çabuk uçan; çabuk giden

uçqur (<uç-qur)(YUTS, 434): iyi uçan

*Türettiği bazı isimler de özelliği olmasa da sıfat olarak kullanılan isimlerdir

cimğur (<*cim-ğur)(YUTS, 62): kapalı kutu, içeri belli etmez, gizli

çonqır (<*çon-qır)(ÖTİL II, 387): çukur

çuñqur (<*çuñ-qur)(YUTS, 88):(=çoñqur) derin

öngir (<ön-gir)(ÖTİL II, 506): oyulmuş, çukur yer; oyuk

*Ek bazı fiil tabanlarından sıfat olarak kullanılmayan sade isimler de türetir

qiyğir (<qiy-ğir)(ÖTİL II, 576): (=qirğiy)av için yetiştirilen bir tür yırtıcı kuş

üñkür (<üñ-kür)(YUTS, 446): in, yuva, mağara

-ğüçi, -güçi, -quçi, -küçi(Uyg)

Ek, ET’de -ğüçi, -güçi biçiminde olup yaparı bildiren isimler türetmektedir⁷⁴⁷. Belki, birleşik bir ek olduğundan⁷⁴⁸ dolayı Gabain eki ayrıca bir ek olarak almayı düşünmemiş olsa gerek. Yine aynı sebepten olsa gerek KT ve ÇT dönemini inceleyen eserlerde de ek alınmamış.Ek her ne kadar birleşik bir ek olsa da ayrı bir ek hüviyetini kazanmıştır. Eki aynı şekilde Özbek Türkçesinde göremiyorsak da ek -vçi şeklinde aynı fonksiyonla Özbek Türkçesinde kullanılmaktadır. Bu gün batı Türkçesinde çok daha farklı olan ek, -g/-ğ ünsüzlerinin düşmesiyle EAT döneminde -uçi, -üçi şeklini, sonra ç ünsüzünün sedasızlaşmasıyla ek -ıcı, -ici, -ucu -ücü şeklini almıştır.

⁷⁴⁷ TEKİN, GOT, s. 112. Ergin ET’de ekin -i-gçi, -i-gçi şeklinde de kullanıldığını ve yapan veya olan nesnelere karşılaman, fonksiyonunda aşırılık, çokluk ve devamlılık olan fiilde belirtilen hareketi yaparı veya olanı karşılaman isimler türeten çok işlek bir ek olduğunu belirtmektedir. Bak. ERGİN, TDB, s. 191.

⁷⁴⁸ ERGİN, TDB, s. 191.

Uygur Türkçesinde; HZUTG ve UTG’de ek –ğuçı, –güçi, –quçı, –küçi biçiminde fiilden isim yapma eki olarak⁷⁴⁹; HZUT’de ise “Şahıs Bildiren Ekler” başlığında⁷⁵⁰ incelenmektedir.

Kaşgarlı ekin çok işlek bir fiilden isim yapma eki olduğunu⁷⁵¹; Öztürk de fiilde belirtilen hareketle meşgul olan kişi adı türettiğini⁷⁵² belirtir.

Ekin kalın, ince, düz ve yuvarlak şekilleri vardır, fakat iki ekin birleşmesiyle oluşmuş ekte eki meydana getiren ikinci ek –çi, Uygur Türkçesinde asıl şeklini muhafaza etmekte olduğundan, art damak ünsüzlerinin olduğu şekillerde bundan dolayı ek kalınlık-incecik uyumunu ihlal etmektedir.

Bu ekle türemiş bazı kelimeler; sanki fiil tabanından –ğu, –gü fiilden isim yapma eki almak suretiyle türemiş isimlere –çi isimden isim yapma eki getirilmesiyle oluşmuş gibi gözükmetedir. Bu ilk bakışta mantıklı da gelebilmektedir, fakat bazı kelimeleri dikkate alırsak bahsettiğimiz kelimelerdeki durumda ekin birleşik bir ek gibi algılanarak diğer kelimelerin bu şekilde türediği anlaşılır.

*Ek fiil tabanında belirtilen hareketi yapan veya olanı belirten isimler türetir. Bu bir anlamda belirtilen işi yapan kişinin mesleğinin de adı olabilmektedir

baqquçı (<baq-quçı)(YUTS, 28): çoban

buzğuçı (<buz-ğuçı)(YUTS, 54): bozan, bozguncu

çalğuçı (<çal-ğuçı)(YUTS, 69): çalgıcı, müzisyen

émitküçi (<émit-küçi)(YUTS, 125): süt nine, süt anne “émit-: emzir-”

kérişküçi (<kériş-küçi)(YUTS, 233): inatçı, harın, aksi

kezgüçi (<kez-güçi)(YUTS, 196): gezen, gezip dolaşan

kütküçi (<küt-küçi)(YUTS, 213): bekleyen “küt-: bekle-”

öğengüçi (<ögen-güçi)(YUTS, 303):(=oquğuçı) öğrenen, öğrenci

⁷⁴⁹ TÖMÜR, HZUTG, s. 93; UTG, s. 65.

⁷⁵⁰ HZUT, s. 70

⁷⁵¹ KAŞGARLI, MUTG, s. 106.

⁷⁵² ÖZTÜRK, YUTG, s. 42.

- ögetküçi (<öget-küçi)(YUTS, 304):(=oqutquçi) öğretmen, öğretmen
- öltürgüçi (<öltür-güçi)(YUTS, 304): öldürücü, öldüren
- örügüçi (<*örü-güçi)(YUTS, 307): tercüman, çevirici
- satquçi (<sat-quçi)(YUTS, 342): satıcı
- siniğüçi (<sini-ğüçi)(YUTS, 354): deneme yapan, sınav yapan
- şoriğüçi (<şori-ğüçi)(YUTS, 380): emen, içine çeken “şori-: em-, içine çek-”
- taliğüçi (<tali-ğüçi)(YUTS, 386): yağmacı, soyguncu
- taziliğüçi (<tazili-ğüçi)(YUTS, 395): temizleyen, temizleyici
- tekşürgüçi (<tekşür-güçi)(YUTS, 398): müfettiş “tekşür-: incele-”
- tikküçi (<tik-küçi)(YUTS, 411): terzi
- tiñşiğüçi (<tiñşi-ğüçi)(YUTS, 413): dinleyici “tiñşi-: dinle-”
- tizğüçi (<tiz-ğüçi)(YUTS, 415): dizici, sıralayan
- tonuştırğüçi (<tonuştır-ğüçi)(YUTS, 419): sunan, takdim eden, tanıtan
- toplığüçi (<topli-ğüçi)(YUTS, 420): toplayan
- toquğüçi (<toqu-ğüçi)(YUTS, 417): dokumacı
- tüplügüçi (<tüplü-güçi)(YUTS, 431): ciltci
- tüzgüçi (<tüz-güçi)(YUTS, 432): derleyen
- uyuştırğüçi (<uyuştır-ğüçi)(YUTS, 442): tertipleyen, kurucu, örgütleyici
- üzgüçi (<üz-güçi)(YUTS, 448): yüzücü
- yallığüçi (<yalli-ğüçi)(YUTS, 456): kiracı, iş veren “yalli-: kirala-”
- yaqlığüçi (<yaqli-ğüçi)(YUTS, 455): taraftar, himayeci, savunan “yaq: taraf, cihet”
- yazğüçi (<yaz-ğüçi)(YUTS, 462): yazar, yazıcı
- yeñgüçi (<yeñ-güçi)(YUTS, 463): yenen, galip
- yonğüçi (<yon-ğüçi)(YUTS, 470): yontma işini yapan, rende

yorutquçi (<yorut-quçi)(YUTS, 471): aydınlatan, ışıklandıran

*Ek, son dönemde terim türetmede de kullanılmış çeşitli bilim dallarıyla ilgili terimler türetmiştir

bölüngüçi (<bölün-güçi)(YUTS, 51): (mat.)bölünen

kemeygüçi (<kemey-güçi)(YUTS, 198): (mat.)eksilen “kemey-: eksil-”

köpeygüçi (<köpey-güçi)(YUTS, 206): (mat.)çarpılan

köpeytküçi (<köpeyt-küçi)(YUTS, 206): (mat.)çarpan “köpeyt-: çarp-”

toldurğüçi (<toldur-ğüçi)(YUTS, 418): (gram.) tümleç

*Ek, yine teknolojik gelişmelerle yeni ortaya çıkan kelime ve terimleri karşılayan kelimelerin türetilmesinde fonksiyonunun uygunluğu dolayısıyla kullanılmıştır

basquçi (<bas-quçi)(YUTS, 30): matbaacı, basımcı, basımevi işçisi

piçquçi (<piç-quçi)(YUTS, 322): makastar

qırğüçi (<qır-ğüçi)(YUTS, 236): avcı uçağı

quraştırğüçi (<quraştır-ğüçi)(YUTS, 249): montaj eden, biriktiren

sizğüçi (<siz-ğüçi)(YUTS, 356): desinatör, krokici

tepküçi (<tep-küçi)(YUTS, 402): harman makinesi

uçquçi (<uç-quçi)(YUTS, 434):(=uçquç) pilot, uçman

*Ek, yabancı kökenli isimlerin isimden fiil türetme eki almış şekillerine eklenerek onlardan yapan eden, olan manasında yeni isimler türetmiştir.

izzetligüçi (<izzetli-güçi)(YUTS, 181): saygı gösteren

teminligüçi (<teminli-güçi)(YUTS, 399): temin eden

terbiyiligüçi (<terbiyili-güçi)(YUTS, 402): terbiyecisi

teyyarligüçi (<teyyarli-güçi)(YUTS, 407): hazırlayan

-k, -q(Özb); -k, -q(Uyg)

ET'de eki Tekin -q, -k⁷⁵³, Gabain ise -q, -k, -uq, -ük⁷⁵⁴ şeklinde tespit etmişlerdir. Gabain ekin -oğ ile bir mana farklılığı olmadığını ispatının mümkün olmadığını belirterek; ekin eklendiği fiil tabanlarından bazan edilgenlik, bazan işin sonucunu bildiren isimler türediğini, bunların da genellikle sıfat olarak kullanıldığını söyler⁷⁵⁵.

KT'de de çok işlek olan aynı ekin aynı şekilde kullanıldığını ve sıfat, soyut isimler, alet ve eşya isimleri türettiğini görüyoruz⁷⁵⁶.

Çağatay Türkçesinde Eckman eki -q, -k, -aq, -ek, -uq, -ük şeklinde alarak, -q'nın bazan -ğ'ya dönüştüğünü hatırlatır. Ekin fonksiyonunun ise hareketin yerini ve sonucunu bildiren isimler yapmak ve alet isimleri türetmek olduğunu bildirir⁷⁵⁷.

Clauson ise eki iki ayrı başlıkta inceler. -ğ, -iğ, -ig, -uğ, -üg ayrı bir başlıkta; -uq, -ük(-oq, -ök) ayrı birbaşlıkta değerlendirilmektedir⁷⁵⁸.

Ergin, -q, -k ekinin eskiden beri çok işlek bir ek olduğunu, ekin fiilin gösterdiği harekete uğramış olanı bazan da oharekettten doğmuş bulunan veya hareketi karşılayan çeşitli nesnelere ifade eden isimler türettiğini belirterek bu ekin -uq, -ük eki ile münasebetinin olduğunu, ekin bünyesinde görünen u, ü ünlülerinin yardımcı ünlü olarak algılandığını ve ekin -q, -k şeklinde değerlendirildiğini söyler⁷⁵⁹.

Özbek Türkçesinde ek, HÖÄT'te -k, -ik, -ük, -q, iq, -uq, äk, -âq ekleri aynı başlıkta somut isimler türeten ekler olarak⁷⁶⁰; ÖTG'de ise fiilden isim türeten ekler⁷⁶¹ başlığında değerlendirilmiştir.

Gabain, eki -iq, -ik, -q, -k⁷⁶², Sjoberg -ik, -k⁷⁶³ olarak ele alır. Wurm ise eki -(i)k, -(i)q olarak alır ve fiil tabanındaki ünlüye göre ünlülerin yuvarlaklaştığını belirterek; ekin

⁷⁵³ TEKİN, GOT, s. 113.

⁷⁵⁴ GABAIN, ETG, s. 54.

⁷⁵⁵ GABAIN, ETG, s. 54.

⁷⁵⁶ HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 20.

⁷⁵⁷ ECKMANN, ÇEK, s. 41.

⁷⁵⁸ CLAUSON, age, s. XLIV.

⁷⁵⁹ ERGİN, TDB, s. 188-194.

⁷⁶⁰ HÖÄT, s. 223

⁷⁶¹ ÖTG, s. 254.

⁷⁶² GABAIN, ÖG, s. 45.

⁷⁶³ SJOBERG, USG, s. 71.

fonksiyonunu, hareket ismi, çeşitli manalarda isimler, yer ismi ve sıfat türetmek olarak tespit eder⁷⁶⁴

Uygur Türkçesinde de Tömür eki -q, -k, -aq, -ek, -uq, -ük şeklinde tespit ederken⁷⁶⁵; ek UTG'de -k, -q, -aq, -ek -ğaq, -gek, -qaq, -ğu, -qu, -qa, -ge -gü geniş bir topluluk olarak farklı fonksiyonlardaki ekler ortak yönleri dikkate alınmadan tek başlıkta ele alınmıştır⁷⁶⁶.

HZUT'de ise ek -q, -k, -ak, -ek, -ıq, -ik, -uq, -ük şeklinde tespit edilerek, nesne ve yer bildiren ekler başlığında değerlendirilerek ekin fonksiyonu da belirtilmiş olur⁷⁶⁷.

Kaşgarlı, Ergin'in ekin biçimi ve fonksiyonu hakkındaki görüşlerini aynen yansıtmakla yetinirken⁷⁶⁸; Öztürk eki yine -q, -k olarak tespit eder ve ekin fiilin gösterdiği hareketin sonucu olan isim ve sıfatları türettiğini belirtmekle yetinir⁷⁶⁹.

Pek çok eserde ek yardımcı ünlülerle birlikte ve düz-geniş ünlüleri bünyesine almış olarak bütün halinde verilmektedir. Umumi kanaat -q, -k ekinin -aq, -ek ekiyle olan fonksiyon benzerliğinden dolayı ekin aynı ek olduğu yolundadır.

Biz dar ünlülerin yardımcı ünlü olmasından ve düz-geniş ünlülerin yardımcı ünlü olamayacağı gerçeğinden hareketle fonksiyon benzerliği olsa da bunları ayrı başlıklarda değerlendirmeyi uygun gördük.

Ekin isimden fiil yapma eki +da- ve +la- ile meydana getirdiği birleşik ekleri ayrı başlıklarda değerlendirdiğimiz için burada ondan ayrıca bahsetmeyi lüzumsuz görüyoruz.

*Ek, fiil tabanında belirtilen hareketin sonucu olan, olan ve yapını ifade eden isimler türetir

ártıq (<árti-q)(ÖTİL I, 543): belli miktardan fazla; ayarından çok olan; olanın dışında, başka

axsaq (<axsa-q)(YUTS, 5): topal, aksak

⁷⁶⁴ WURM, agm, s. 152.

⁷⁶⁵ TÖMÜR, HZUTG, s. 95.

⁷⁶⁶ UTG, s. 65..

⁷⁶⁷ HZUT, s. 72.

⁷⁶⁸ KAŞGARLI, MUTG, s. 103.

bäqiriq (<bäqiri-q)(ÖTİL I, 88): kulakları rahatsız eden ses, hıçkırık; feryad;
avazının olduğu kadar çıkan ses

bezäk (<bezä-k)(ÖTİL I, 95): nakış, süs; bir nesnedeki nakış, süs; güzellik

bézek (<béze-k)(YUTS, 39): nakış, desen, resim

bilik (<bili-k)(ÖTİL I, 113): bilgi

bitik (<biti-k)(ÖTİL I, 121): (ağız)bitmiş, birleşmiş; yazı, hat, mektup

bitik (<biti-k)(YUTS, 45): mektup, kitap

boyaq (<boya-q)(ÖTİL)

buyuq (<buyu-q)(ÖTİL I, 156): aşırı soğuk, ayaz

çirik (<çiri-k)(YUTS, 83): çürük, çürümüş

çüşünük (<çüşünü-k)(YUTS, 90): izah, aydınlatma

duduq (<dudu-q)(YUTS, 106): kekeme, kekeleyen

eçik (<eçi-k)(ÖTİL I, 251): (=açıq) bağlanmayan, açık, bağı çözülmüş

ılıq (<ılı-q)(ÖTİL I, 322): biraz sıcak

incik (<inci-k)(ÖTİL I, 328): nazik, kibar, ince tabiatlı; ters, aksi; çok ağlayan

iraq (<ira-q)(ÖTİL I, 333): (=yıraq, uzaq) uzak, irak

ölik (<öli-k)(ÖTİL II, 503): ölü, cansız; hareketsiz, kimsesiz

ölük (<öli-k)(YUTS, 305): ölü, ceset

pârlâq (<pârlâ-q)(ÖTİL I, 599): parlayan, ışık saçan

pişik (<pişi-k)(YUTS, 322): kesilmiş; hadım, enenmiş

pildirâq (<pildirâ-q)(ÖTİL I, 585): (=pirildaq)

pişik (<pişi-k)(YUTS, 323): olgun, ergin, yetişkin

sunuq (<sunu-q)(YUTS, 366): kırık

süzük (<süzü-k)(YUTS, 371): duru, şeffaf, temiz

târtik (<târti-k)(ÖTİL II, 207): hediye, armağan; tartılmış

tilik (<tilik-)(ÖTİL II, 176): dilim

tiniq (<tini-q)(YUTS, 413): duru, şəffaf, nefes

tiriq (<tiri-q)(YUTS, 414): pinti, cimri

titrek (<titre-k)(YUTS, 415): titrek

tiziq (<tizi-q)(YUTS, 415): (=tizğu) dizili bağ, gerdanlık

toluq (<tolu-q)(YUTS, 418): dolu, tüm, tam

*Ek, fiil tabanında belirtilen hareketle ilgili nesne ve alet isimleri türetir

çığirik (<çığiri-k)(YUTS, 78): tekerlek, çark

isiriq (<isiri-q)(ÖTİL I, 335): ısırgan otu

pütük (<pütü-k)(YUTS, 329): mektup

qapaq (<qapa-q)(YUTS, 220):(= qapaq, qapqaq) kapak, göz kapağı,

qâtiq (<qâti-q)(ÖTİL II, 560): yoğurt, süte maya salarak yapılan yiyecek

qâyiq (<qâyi-q)(ÖTİL II, 537): suda yüzen bir su vasıtası

şaldıraq (<şaldıraq-)(YUTS, 373): çingirak

şümek (<şümek-)(YUTS, 383): musluk “şüme-: emmek, emiş”

tâyak (<tâya-k)(ÖTİL I, 34): dayanan, dayamak veya, dayanmak için yapılan

töşek (<töşe-k)(YUTS, 424): döşek

tuğraq (<tuğra-q)(YUTS, 425): kara kovak, kütük parçası

yalâq (<yalâ-q)(ÖTİL II, 480):köpek, kedi gibi hayvanların yemeleri için yiyecek

konulan kap

yaltıraq (<yaltira-q)(YUTS, 457): cila, parlaklık; muşamba

yamâq (<yamâ-q)(ÖTİL II, 482): yama; yama ile dikilmiş; iyileşen yaranın izi

yéziq (<yézi-q)(YUTS, 467): yazma, yazı, yazıt

*Ek, fiil tabanında belirtilen hareketle ilgili veya hareketin olduğu yeri belirten isimler türetir

éçik (<éçi-k)(YUTS, 121): arık ağzı, su yolu

keçik (<keçi-k)(ÖTİL I, 383): derya, göllerde geçiş mümkün olan yer, geçit

kéçik (<kéçi-k)(YUTS, 196): geçit

qäynâq (<qäynâ-q)(ÖTİL II, 539): kaynayan, kaynayıp duran; kızgın, coşkun; güç ve gayreti çok, ateşli, alevli; adamlarla dolup taşan

tosuq (<tosu-q)(YUTS, 421): engel, mania, baraj

tünek (<tüne-k)(YUTS, 430): geceye mahsus; gecenin geçirileceği yer

yüksek (<yükse-k)(ÖTİL II, 465): yüksek, yükseklik; yukarı, ulu

*Ek, fiil tabanında belirtilen hareketle ilgili soyut isimler türetir

âdâq (<âdâ-q)(ÖTİL I, 522): ahir, son, nihayet

âliq-sâtiq (<(<âli-q-sâti-q)) (ÖTİL I, 533): (=âldi-sâtı)ticaret

éliq-sétiq (<éli-q-séti-q)(YUTS, 125): alış veriş, ticaret

istâk (<istâ-k)(ÖTİL I, 337): istek, arzu

istek (<iste-k)(YUTS, 179): istek

jıraq (<jira-q)(YUTS, 183): uzak

küyük (<küyü-k)(YUTS, 214): yanık, sevgi

oynâq (<oynâ-q)(ÖTİL II, 500): çabuk ve kıvrak hareket edebilen, şuh; zevk veren, şuh

sançiq (<sançi-q)(YUTS, 340): dikenli, sivri, sokucu, dokunaklı, iğneli, yakıcı, acı; sancı

sétik (<séti-k)(YUTS, 351): ticaret, alışveriş

sézik (<sézi-k)(YUTS, 351): kadınlarda yeni hamilelik döneminde vuku bulan hassaslık, bunalım

tüzük (<tüzü-k)(YUTS, 433): sağlam, doğru, dürüst

yétik (<yéti-k)(YUTS, 467): yeterli, olgun

yoriq (<yori-q)(ÖTİL I, 354): iş yapma tarzı; tedbir, yol

zirqirâq (<zirqirâ-q)(ÖTİL I, 307): şiddetli ağrı

*Ek fiil tabanlarından sıfat olarak kullanılan isimler türetir

kértik (<kéti-k)(YUTS, 198): kesme, kertme, kesik

köyük (<köyü-k)(YUTS, 209): yanma, yanık

qaynaq (<qayna-q)(YUTS, 228): kaynamış, sıcak

siyräk (<siyrä-k)(ÖTİL I, 145): arası açık, mesafeli olan; az, nadir

tétik (<téti-k)(YUTS, 410): dinç, çevik

tutuq (<tutu-q)(YUTS, 429): bulutlu, kapalı, karanlık, kederli

üşşük (<üşşü-k)(YUTS, 447): (=üşük)soğuk

yaqiq (<yaqı-q)(ÖTİL I, 266): yanmış, yakılmış

yariq (<yarı-q)(ÖTİL I, 262): yarılmış; yarılmış yer, aralık

yatiq (<yatı-q)(ÖTİL I, 263): bir tarafa yatmış, yan yatmış

yayıq (<yayı-q)(ÖTİL I, 255): yayılmış, dağılmış; çukur olmayan, yassı, dik olmayan yayılmış

yénik (<yéni-k)(YUTS, 465): hafif

yéniq (<yéni-q)(YUTS, 465): yanık, yanmış; iade edilmiş, geri yollanmış

yépiq (<yépi-q)(YUTS, 466): kapalı, örtülü

yériq (<yéri-q)(YUTS, 466): yarık, aralık, çatlak

yéşiq (<yéşi-q)(YUTS, 466): ağlamsıklık; zayıf, cılız

yétiq (<yéti-q)(YUTS, 467): yatık, yatmış durumda

yiğiq (<yiği-q)(ÖTİL I, 351): yığılmış, toplanmış; yığınak

yiliq (<yili9-q)(YUTS, 468): (=jiliq) ılık

yiltirâq (<yiltirâ-q)(ÖTİL I, 348): (=yaltirâq) parlak, parlayan

*Ek bazı fiil tabanlarına eklenerek hareket isimleri türetir

çépiq (<çépi-q)(YUTS, 77): çapalama, çapalamak; ot biçimi

kékirik (<kékiri-k)(YUTS, 197): geğirti, geğirme

köçirik (<köçiri-k)(ÖTİL I, 423): bir yerden cinleri kovmak için yapılan tören

körük (<köri6-k)(ÖTİL I, 419): toplu sınav; nümayix, gösteri

sinaq (<sina-q)(YUTS, 354): (=sinağ)imtihan, sınav, deneme

ulaq (<ula-q)(YUTS, 436): ek, katma; kabza, tutak; çalıştırılan hayvan

-qaç(Uyg)

Uygur Türkçesinde yalnızca bir örneğine rastladığımız ek fil tabanından alet ismi türetmektedir. Ek, -ğuç, -güç, -quç, -küç ekiyle mana ve fonksiyon olarak bir benzerlik göstermektedir. Tek örneğine rastladığımız bu ek ET'deki⁷⁷⁰ bir kullanımın değişmeyen istisnası olabilir.

qisqaç (<qis-qaç)(YUTS, 237): makas, kısıkaç, maşa

-kil(Özb); -kel, -kil, -kül(Uyg)

ET, KT ve ÇT dönemlerinde varlığını tespit edemediğimiz bir ektir. Gabain ÖT için eki -ğul, -gil, -qul, -kil, -vul, -vil, -ul, -il şeklinde tespit etmiştir⁷⁷¹, Gabain ötkül ve karakol kelimelerini örnek vermektedir. Karakal kelimesindeki -kol ekinin Moğolca fiillerden meslek isimleri türeten -ğul, -gül eki olması kuvvetle muhtemeldir⁷⁷².

Halbuki tespit ettiğimiz kelimelerde ekin fonksiyonu meslek ismi türetmek falan değildir. Ek, Uygur Türkçesindeki iki örnekte yer ismi türetmektedir; her iki şivede de ortak olan sepkil<sep-kil<*serp-kil kelimesinde ise olanı bildiren isim türetmektedir. Bunlardan dolayı ekin başka bir dilden geçmiş olabileceğini düşünmek yerine ekin başka

⁷⁷⁰ ET'de -ğaç, -gâç, -qaç, -kâç fiil tabanlarından alet ismi türeten bir ek vardır. Bu ekin ünlüleri zamanla dar ve yuvarlak ünlüleri olmuştur. Bak. GABAIN, ETG, s. 52.

⁷⁷¹ GABAIN, ÖG, s. 43.

kullanıldığı örnekleri çağdaş lehçeler ve tarihi dönemlerde tespit ederek karar vermek daha doğru olur kanaatindeyiz.

Özbek Türkçesinde yalnızca bir, Uygur Türkçesinde ise üç kelimedede tespit edebildiğimiz ek, her iki şivede de işlek olmayan bir ektir.

ötkel (<öt-kel)(YUTS, 308):(=ötkül)geçit “öt-: geç-”

ötkül (<öt-kül)(YUTS, 308): geçit

pütkül (<*püt-kül)(YUTS, 329): bütün, tüm, hepsi

sepkil (<sep-kil)(ÖTİL II, 37): çil

sepkil (<sep-kil)(YUTS, 346): çil

-l, -âl, -äl(Özb); -l, -al, -el(Uyg)

ET’de ek hakkında, Tekin ekin fiillerden özel isim veya şahıs unvanları türettiği kanaatindedir⁷⁷³; Gabain ise ekin, işlek olmayan fiil tabanında belirtilen hareketi yapanı bildiren isimler türettiğini söylemektedir⁷⁷⁴.

Hacıeminoğlu, farklı bir şekilde yaklaşır, ekin ET’den beri çok işlek bir ek olduğunu söyleyerek, Etde ve bu gün bizim kök veya gövde olarak kabul ettiğimiz pek çok ismin bu ekle fiil tabanlarından türemiş isimler olduğunu belirtir⁷⁷⁵; Eckmann ise, ÇT’de ekin varlığından bahsederken ekin Moğolcadaki gibi olduğunu hatırlatır⁷⁷⁶.

F. Sema Barutçu ÖZÖNDER, Ali Şir Nevâî’nin eserinde Altay dillerinin ortak eki -l ile fiil tabanlarından teşkil edilmiş Türkçe ve Moğolca kelimelerin bulunduğunu, Nevâî’nin Moğolca alıntı kelimeleri de Türkçe söz varlığına dahil ettiğini söyler⁷⁷⁷.

Clauson, Ekin geçişli ve geçişsiz fiil tabanlarından isim türeten nadir kullanılan bir ek olduğunu belirtir⁷⁷⁸.

⁷⁷² POPPE, MYDG, s. 55.

⁷⁷³ TEKİN, GOT, s. 113

⁷⁷⁴ GABAIN, ETG, s. 53.

⁷⁷⁵ HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 22.

⁷⁷⁶ ECKMANN, ÇEK, s. 39; Moğolcada ek fiil tabanlarından mücerret fikirler bildiren isimler türetmektedir. Bak. POPPE, MYDG, s. 57.

⁷⁷⁷ Ali Şir Nevayî, Muhakemetü’l-Lügateyn(Haz. F. Sema Barutçu ÖZÖNDER), Ankara 1996, s. 45.

Ergin ve Çatıkkaş eki -l biçiminde kabul ederek, ekin ET'den beri kullanılan, sadece birkaç kelimedede görülen bir ek olduğunu söylerler⁷⁷⁹.

Hatiboğlu, ekin isim ve fiil kök veya gövdelerine geniş ünlüyle bağlanarak isimler türettiği görüşündedir⁷⁸⁰.

Özbek Türkçesinde ise ek, HÖÄT ve ÖTG, Gabain'in ÖG ve Sjoberg'in USG, Wurm'un Özbekçe, Kononov'un GSULY'sinde ve Waterson'un sözlüğündeki ekler listesinde fiilden isim yapma eki olarak yer almamaktadır.

Uygur Türkçesinde de HZUGT; UTG; HZUT; MUTG ve YUTG adlı eserlerde eki fiilden isim yapma eki olarak bulamıyoruz.

Ekin fiilden isim yapma eki olarak işlek bir ek olmadığı doğrudur. Tespit ettiğimiz örneklerin azlığı dolayısıyla -l ve -al, -el eklerini aynı başlıkta almayı uygun gördük. Örneklerin azlığı ve tespit ettiğimiz kelimelerdeki fiil tabanı konusundaki tereddütlerimiz sebebiyle ekin fonksiyonları hususunda şimdilik bir şey söylememeyi uygun görüyoruz.

burul (<*buru-l)(ÖTİL I, 152): mavimsi, yeşillik

burul(<buru-l)(YUTS, 53): demirkırı donlu

däğäl (<*däğ-äl)(ÖTİL I, 216): dış görünüşü hoş olmayan; kişiye hoş gelmeyen, onu rahatsız eden, soğuk

dağäl (<*dağ-al)(YUTS, 92): nasırlaşmış, sert, pütür, pütür

muçäl (<muç-äl # muçä-l)(ÖTİL I, 485): on iki hayvanlı türk takvimi; bir kişinin hayvanlı takvimdeki doğduğu yıl

oräl (<or-äl)(ÖTİL II, 513): konuşmanın başı, giriş, başlangıç

qopäl (<*qop-äl)(ÖTİL II, 638): hoş olmayan, biçimi gelişmemiş; kişiyi inciten, biçimsiz, görünüşü hoş olmayan

qopal (<*qop-al)(YUTS, 243): kaba

quräl (<qur-äl)(ÖTİL II, 622): harp silahı, vuruşma aleti; bir işi kolaylaştıran alet, mekanizma, düzenek, makina; bir şeye erişmek için kullanılan vasıta, destek

⁷⁷⁹ ERGİN, TDB, s. 195, ÇATIKKAŞ, age, s. 101.

soğäl (<soğ-äl)(ÖTİL II, 94): vücutta meydana gelen şişlik

tuğäl (<tuğ-äl # tuğä-l)(ÖTİL II, 216): bitmiş, tamam olmuş, elden çıkmış; dolu,
tam

-lği(Özb); -lğu, -alğu(Uyg)

Bu ek muhtemelen, fiilden isim yapma eki -l, -al, -el eki ile isimden isim türeten -ğü, -gü ekinin birleşmesiyle oluşmuş bir fiilden isim yapma ekidir.

Ek, fil tabanlarından yer ve nesne isimleri türetmektedir.

qiynalğu (<qiyn-alğu<köyün-alğu)(YUTS, 239): ıstırap, azap, işkence

qonalğu (<qon-alğu)(YUTS, 243): konak, geceyi geçirme yeri

térilğu (<téri-lğu)(YUTS, 409): ekim

toralğu (<*tora-lğu)(YUTS, 420):(=tos-alğu)engel

turalğu (<tur-alğu)(YUTS, 427): meskun, oturlan yer

yaqilği (<yaqi-lği)(ÖTİL I, 415; kömir mad.):yakıt

yaqilği (<*yaqi-lği)(ÖTİL I, 265): ısı enerjisi elde etmek için yakılan şey, yakıt

yéqilğu (<yéqi-lğu)(YUTS, 464): sıvı yakıt

yanilği (<*yani-lği)(ÖTİL I, 258): sıvı yakıt, yanan sıvı maddeler "benzin, nefit gibi"

-m(Özb); -m(Uyg)

Ek, ET'den⁷⁸¹ beri Türkçenin her devir ve sahasında işlek olarak kullanılan bir fiilden isim yapma ekidir.

Hacıeminoğlu KT'de ekin fiil tabanlarından soyut kavram isimleri türettiğini⁷⁸², Eckmann, ÇT'de ekin mücerret bir iş veya hareketi, bir hareketin sonucunu, bazen de ölçü ifade eden isimler türettiğini⁷⁸³ söyler.

⁷⁸⁰ HATİBOĞLU, TE, s. 85.

⁷⁸¹ TEKİN, GOT, s. 113; GABAIN, ETG, s. 53

⁷⁸² HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 25.

⁷⁸³ ECKMANN, ÇEK, s. 40.

Clauson, ekin fiil tabanlarından hareketle ilgili tasviri, soyut isimler türettiğini belirtirken⁷⁸⁴, Ergin ekin nesne ismi türeten çok işlek bir ek olduğunu ve ekin fiille ilgili hal, durum, iş ve o işten doğan eşya, alet gibi isimler türettiğini söylemektedir⁷⁸⁵.

Zülfikar ekin eskiden beri fiilden hareket isimleri yapan çok işlek bir ek olduğunu vurgulayarak, genellikle tek heceli fiil köklerine eklendiğini ve , kısa süreli hareketleri adlandıran isimler türettiğini belirtir⁷⁸⁶.

Özbek Türkçesinde ek, HÖÄT'te somut isimler türeten ek olarak alınmış, ekin fiil tabanlarından somut isimler türettiği belirtilirken⁷⁸⁷, ÖTG'de ekin fiil tabanlarına eklenerek isimler türettiği söylenmiştir⁷⁸⁸.

Gabain ekin fiillerden hareket isimleri türettiğini belirterek, ekin başka eklerle de birleşmeye elverişli bir ek olduğunu söyler⁷⁸⁹. Wurm ise ekin fiil tabanlarından hareket ismi, mücerret isimler ve bir seferde yapılabilen belirli sayılarla gösterilen isimler türettiği kanaatindedir⁷⁹⁰.

Uygur Türkçesinde ise Tömür eklendiği fiillerin hareketinin neticesini bildiren isimler türettiğini söylerken⁷⁹¹; UTG'de ek, iki ayrı başlıkta ele alınmış, birincisinde fiilden isim yapma eki olarak ekin fiil tabanlarından iş veya hareketin neticesini bildiren isimler türetmekte; ikincisinde ise fiilden sıfat türetme eki olarak ele alınmış ve ekin fiillerden sıfat olarak kullanılan isimler türettiği belirtilmiştir⁷⁹². HZUT'de ise ek, soyut mana anlatan ekler başlığında ele alınmış ve ekin fiil tabanlarına eklenerek onlardan soyut isimler türettiği belirtilmiştir⁷⁹³.

⁷⁸⁴ CLAUSON, *age*, s. XLIV.

⁷⁸⁵ ERGİN, TDB, s. 187.

⁷⁸⁶ ZÜLFİKAR, TSTYY, s. 113.

⁷⁸⁷ HÖÄT, s. 224.

⁷⁸⁸ ÖTG, s. 254.

⁷⁸⁹ GABAIN, ÖG, s. 44.

⁷⁹⁰ WURM, *agm*, s. 152.

⁷⁹¹ TÖMÜR, HZUTG, s. 95.

⁷⁹² UTG, s. 65-75.

⁷⁹³ HZUT, s. 79.

Kaşgarlı ekin fiillerden kalıcı nesne isimleri türeten işlek bir ek olduğunu⁷⁹⁴, Öztürk ise ekin fiil tabanının ifade ettiği anlamda genellikle yapısını, olanı bildiren isimler türettiğini belirterek, ölçü bildiren isimlerin daha çok bu ekle türediğini söylemektedir⁷⁹⁵.

Ek, her iki şivede de işlek bir fiilden isim yapma ekidir. Ünlü ile biten fiillere-ı, -i, -u, -ü yardımcı ünlülerini alarak eklenir. Bu yüzden kaynakların çoğunda ek -m, -um, -üm, veya -m, -ım, -im-um, -üm şeklinde tespit edilmiştir.

*Ek, eklendiği fiil tabanlarından belirtilen hareketle ilgili hareket isimleri türetir

aldām-kaldām (<aldā-m-kaldā-m)(ÖTİL I, 39): aldatmacılık, göz boyamacılık, üç kağıtçılık

âdim (<âdi-m)(ÖTİL I, 522): bir ayakla ön, arka veya yanlara açılan mesafe; yürüyüş veya koşuş hızı

ayrim (<ayri-m)(YUTS, 25): ayrı, özel

âyrim (<âyri-m<âyır-ı-m)(ÖTİL I, 34): müstakil, ayrı, tek

bâsim (<bâsi-m)(ÖTİL I, 133): (eski kullanış) vurgu

becirim (<beciri-m)(YUTS, 37): sağlam, tam, bütün

biçim (<biçi-m)(ÖTİL I, 123): giyim vb, şeyin kesimi; dış görünüş, şekil

bilim (<bili-m)(YUTS, 41): bilim, ilim

bitim (<biti-m)(ÖTİL I, 121): son, karar; sözleşme, şartname

çékim (<çéki-m)(YUTS, 78): iftira, bühtan

çiqim (<çiqi-m)(YUTS, 79): gider, masraf

çüşüm (<çüşü-m)(YUTS, 90): gelir, kazanç, verim; (gram.)akkuzatif hali “çüşüm keliş: akkuzatif hali”

eçim (<eçi-m)(ÖTİL I, 251): açış, açılış, giriş; muamma ve benzeri şeylerin cevabı; edebi eserde vakaların tamamlanışı, çözümü

élim (<éli-m)(YUTS, 125): alım

⁷⁹⁴ KAŞGARLI, MUTG, s. 103.

keçirim (<keçiri-m)(ÖTİL I, 384): affetme; özür

keçirim (<keçiri-m)(YUTS, 197): af

kelim (<keli-m)(ÖTİL I, 377): (=kirim)

késim (<kési-m)(YUTS, 199): kesim

kétim (<kéti-m)(YUTS, 199): kırık, parça, kalıntı, kırıntı

kirim (<kiri-m)(ÖTİL I, 387): kazanç, ele geçen para, elde edilen kar; maddî meblağ

kiyim (<kiyi-m)(ÖTİL I, 385): elbise; deri elbisenin umumî adı

kiyim (<kiyi-m)(YUTS, 201): giyim, giysi

köklâm (<köklâ-m)(ÖTİL I, 413): kışla yaz arasındaki dönem; bahar

kütüm (<kütü-m)(YUTS, 213): bakım

örüm (<örü-m)(YUTS, 307): örüm, örülmüş

piçim (<piçi-m)(YUTS, 322): biçim, kesim

pütüm (<pütü-m)(YUTS, 329): anlaşma, mütareke, ateşkes

qétim (<qéti-m)(YUTS, 233): defa, kere

sizlam (<sizla-m)(YUTS, 356): sızı, ağrı

térim (<téri-m)(YUTS, 409): ekim

tinim (<tini-m)(YUTS, 413): rahat, sükunet, huzur

tizim (<tizi-m)(YUTS, 415): liste

türküm (<*türkü-m<türük-ü-m)(YUTS, 431): grup, kitle, top, sürü

uqum (<uqu-m)(YUTS, 435): anlam, fikir, tasavvur

yiğim (<yiği-m)(ÖTİL I, 350): bir maksat için halktan -hane veya kişi başına- alınan para veya benzeri yardım, vergi

*Ek, eklendiği fiil tabanlarından ölçü ifade eden isimler türetir

âtim (<âti-m)(ÖTİL I, 549): bir atımlık, bir atımlı

atlam (<atla-m)(YUTS, 21): adım

bağlam (<bağla-m)(YUTS, 27): bağlam, deste, demet

bésim (<bési-m)(YUTS, 39): adım; basınç; (gra.)vurgu; üstün, büyük

bilim (<bili-m)(ÖTİL I, 113): bilim; okumuşluluk derecesi

boğum (<boğu-m)(YUTS, 46): nesil, kuşak; bağlantı, eklem; (gram.)hece

bölüm (<bölü-m)(YUTS, 51): bölüm, bölük

çekim (<çeki-m)(YUTS, 75): içim, nefes “sigara için”

dâmlâm (<dâmlâ-m)(ÖTİL I, 207): bir demlemelik, bir demlemelik için kafi

jutum (<jutu-m)(YUTS, 187): yudum

étim (<éti-m)(YUTS, 127): doz, belli miktar

kesim (<kesi-m)(ÖTİL I, 381): bölüm; bir cisimi kesme neticesinde ortaya çıkan yüz; (gram.)hal veya hareketin sahibini bildiren ek, şahıs eki

otlam (<otla-m)(YUTS, 299): yudum

qisim (<qisi-m)(YUTS, 237): baskı, tazyik; kısım, bölük, parça

siqim (<siqi-m)(YUTS, 352): avuç

taram (<tara-m)(YUTS, 390): tutam

toğram (<toğr-am)(YUTS, 416): parça, lokma, dilim

*Ek, eklendiği fiil tabanlarından yer ismi türetir

âcrim (<âcri-m)(ÖTİL I, 29): iki nesnenin bitiştiği yer, kesiştiği yer

*Ek, fiil tabanlarından sıfat olarak kullanılan kelimeler de türetir

ildam (<ilda-m)(YUTS, 174): çabuk, hızlı

jitim (<jiti-m)(YUTS, 184): yetim

etim (<*eti-m)(ÖTİL I, 250): anne, baba veya her ikisini kaybetmiş(Farsça?)

sâğlâm (<sâğlâ-m)(ÖTİL II, 74): dertsiz, sağ; zararlı tesirden korunmuş, hasta olmayan; ruhî yönden sağlam; manevî yönden temiz, pak

sağlam (<sağla-m)(YUTS, 337): sağlam

yıldam (<yilda-m)(YUTS, 468):(=jildam) çabuk, hızlı

yiğim (<yiği-m)(YUTS, 468): toplam

*Ek, fiil tabanında belirtilen hareketi yapamı bildiren isimler türetir

ildâm (<ildâ-m)(ÖTİL I, 321):(=ildâm-çildâm) çabuk hareket eden, çabuk yürüyen

-mä(Özb); -ma, -me(Uyg)

ET'de seyrek kullanılmakla birlikte⁷⁹⁶ fiilden isim ve sıfat türeten, Türkçenin hemen her devrinde ve sahasında değişmeden kullanılmış bir ektir.

Ek, KT'de işlek olmayan, fiil isimi yapan ve sıfat-fiil anlamında da kullanılan, -maq, -mek ekinin hafifletilmiş kabul edilen bir ektir⁷⁹⁷.

ÇT'de Eckmann, ekin sık sık müşahhas isimler halinde de kullanılan mücerret fiil isimleri yaptığını söylemektedir⁷⁹⁸.

Erdal, ekin fiil tabanlarından soyut, somut isimler ve fiil isimleri türettiğini belirtmektedir⁷⁹⁹.

Zeynalov ekin hal, vaziyet, ilgi, eşya, nitelik bildiren isimler ve sıfat da türettiğini bildirmektedir⁸⁰⁰.

Ergin, ekin bütün fiil kök ve gövdelerini içine alan işleklik sahası geniş bir ek olduğunu; fonksiyonunun iş isimleri yapmak olduğunu ve bu yönüyle ekin -maq, -mek'ten daha çok fiilden isim yapma eki olduğunu belirtir. -maq, -mek'in fiil kök ve gövdelerine onları mücerret olarak ifade etme dışında bir şey katmadığını, -ma, -me'nin ise hareketin

⁷⁹⁶ TEKİN, GOT, s. 114; GABAIN, ETG, s. 49.

⁷⁹⁷ HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 25.

⁷⁹⁸ ECKMANN, ÇEK, s. 40.

⁷⁹⁹ ERDAL, OTW₁, s. 316.

⁸⁰⁰

kendisini değil hareketle yapılan işi ifade ettiğini, bunun yanında, klişeleşerek veya klişeleşmeden bir çok belirli nesne ve eşya ismi ve sıfat türettiğini ifade eder⁸⁰¹.

Çatıkkaş, ekin fiil tabanlarına gelerek hareketi iş olarak ifade eden fiilden isim yapma eki olduğunu; ekin kalıcı isim ve sıfat yaptığını, bu eki almış kelimelerde bu ekten sonra yapım ekinin gelmediğini ve bu ekin i- fiilinden sonra gelmediğini belirtmektedir⁸⁰².

Özbek Türkçesinde ek sadece –mä şeklinde olup, HÖÄT'te somut isim türeten ekler ve sıfat türeten ekler başlığında yer almıştır. Ekin, hareketlerden iş isimleri türetme yanında cemiyet, teşkilat yiyecek isimleri ve sıfatlarla soyut isimler türettiği belirtilmektedir⁸⁰³. ÖTG'de ise ekin esas fonksiyonunun fiillerden sıfat türetmek olduğu fikri ifade edilir⁸⁰⁴.

Gabain eki –ma, –me olarak verir, ekin fonksiyonu hakkında bir şey söylemezken⁸⁰⁵, Sjoberg sadece eki –ma olarak verir ve örneklendirir⁸⁰⁶. Wurm, eki –ma şeklinde tespit ederek, ekin çoğunlukla mücerret isimler yaptığını ilaveten yiyecek isimleri türettiğini ve geçişli fiillerden pasif manalı sıfatlar yaptığını belirtir⁸⁰⁷.

Uygur Türkçesinde ise, Tömür eki hem fiilden isim hemde fiilden sıfat türeten ekler başlığında ele alarak, fiilden isim türetme eki olarak ekin fiil tabanlarından hareketin neticesini veya vasıtasını bildiren isimler türettiğini; fiilden sıfat türetme eki olarak ise hareket neticesinde hasıl olan veya harekete layık olan hususiyeti bildiren sıfatlar türettiğini söylerken⁸⁰⁸; UTG'de ek fiilden isim yapma eki olarak tespit edilmiş olup ekin fonksiyon olarak hareketin neticesinde ortaya çıkan durumu veya nesneyi bildiren isimler türettiği belirtilmektedir⁸⁰⁹.

⁸⁰¹ ERGİN, TDB, s. 186. Ergin'in ekin işlekliliği ve fonksiyonu konusundaki bu görüşü TT için geçerlidir. Elbette diğer Türk şiveleri ile ortak noktaları olacaktır. Bir ekin bir şivede şilek iken diğerinde onun yerini bir başka ekin alması normaldir. Kaldı ki, aynı grup içinde yer alan şivelerde bile farklılık olduğunu görüyoruz. –ma, –me eki de böyledir. TT'de çok işlek olmasına rağmen aynı grupta olan diğer şivelerde durum böyle değildir. Bak. BİRAY, agt, s. 118.

⁸⁰² ÇATIKKAŞ, age, s. 97.

⁸⁰³ HÖÄT, s. 224-234.

⁸⁰⁴ ÖTG, s. 254.

⁸⁰⁵ GABAIN, ÖG, s. 44.

⁸⁰⁶ SJOBERG, USG, s. 70.

⁸⁰⁷ WURM, agm, s. 153.

⁸⁰⁸ TÖMÜR, HZUTG, s. 94-114.

HZUT'de ise ek, fiillere eklenerek nesne ve yer isimleri türeten ekler; fiillere eklenerek soyut isimler türeten ekler ve fiillerden sıfat türeten ekler olmak üzere üç ayrı başlıkta değerlendirilmiş, birinci başlıkta ekin -mak, -mek ekinin -q/-k ünsüzlerinin düşmesiyle oluştuğu ve sonra forksiyonunun farklılaşmasıyla ekin müstakil hale geldiği belirtilerek ekin hareket neticesinde meydana gelen işi ifade eden isimler türettiği; üçüncü başlıkta ise ekin hem isem hem sıfat türeten eklerden biri olduğu hususu hatırlatılarak ekin hapareket neticesinde ortaya çıkan hususiyeti ifade eden isimler türettiği söylenmektedir⁸¹⁰.

Kaşgarlı ekin birkaç kelimedede görülen, işlek bir ek olmadığını belirterek ekin fil tabanlarından nesne isimleri türettiğini⁸¹¹; Öztürk ise ekin fil tabanlarına gelerek kalıcı nesne isimleri türettiğini, türettiği isimlerin bu kalıcı özelliklerinden dolayı sıfat olarak da kullanıldıklarını söyler⁸¹².

Her ne kadar bazı kaynaklar ekin Özbek Türkçesinde -ma, -me şeklinde olduğunu belirtmişlerse de ek tespit ettiğimiz bütün örneklerde sadece -mä şeklinde ince ünlülü olup kalın sıradan ünlülerin bulunduğu kelimelerde kalınlık-incelik uyumunu bozar. Uygur Türkçesinde ise ekin hem kalın hem ince şekli mevcut olup uyumu ihlal etmez.

Özbek Türkçesinden tespit ettiğimiz kelimeler daha fazla olmakla birlikte her iki şive için de ekin işlek olmadığını yalanlayacak kadar kelime mevcuttur denebilir.

*Ek, fiillerden hareketin neticesinde ortaya çıkan nesne isimleri türetir

âşirmä (<âşir-mä)(ÖTİL I, 554): bir tür hamur işi yiyecek

äyblämä (<äyblä-mä)(ÖTİL I, 31):ayıplama fikri; herhangi bir konuda sır açıklayan yazı vb. eser

basma (<bas-ma)(YUTS, 31): matbaacılık. basım

bäsmä (<bäs-mä)(ÖTİL I, 133): matbaada basılan, neşredilen; baskı, neşr; dokunmadan boyama usulüyle yapılan desen; yükseğe yük çıkarmada kullanılan bir nevi asansör

⁸¹⁰ HZUT, s. 72-104.

⁸¹¹ KAŞGARLI, MUTG, s. 102.

bâstirmä (<bâstir-mä)(ÖTİL I, 134): dört veya iki tarafı ve altı açık yapı, saray;
tünel

bitmä (<bit-mä)(ÖTİL I, 122): elde yazılan, el yazması eser

boğcâmä (<boğcâ-mä)(ÖTİL I, 167): elbise vs gibi şeylerin konup bağlandığı
kumaş çıkın; bohça

bölmä (<böl-mä)(ÖTİL I, 162): bölüm; oda

bölme (<böl-me)(YUTS, 50): oda

börütme (<börüt-me)(YUTS, 51): yumru, şiş

burmä (<bur-mä)(ÖTİL I, 151): büzülmek suretiyle işlenen, büzülerek dikilen;
elbisenin burulan, büzülen kısmı; yer kabuğunun büzümü, katlanmış kısmı

dondirmä (<dondir-mä)(ÖTİL I, 243): dondurma

gâzlämä (<gâzlä-mä)(ÖTİL I, 183): (=gâzmâl) dokuma veya başka yolla elde
edilen kumaş

güldürmama (<güldürma-ma)(YUTS, 137): gök gürültüsü

ğoşma (<ğoş-ma)(YUTS, 145): (=osma) (ağız)kaşı karartmak için ezilerek suyu
kaşa sürülen bir tür bitki

ilme (<il-me)(YUTS, 175): örme, örgü; belirti, alamet

ivitmä (<ivit-mä)(ÖTİL I, 313): bir tür yemek

izme (<iz-me)(YUTS, 181): düğüm, ilmek

keçirme (<keçir-me)(YUTS, 197): heyecan, duygu

keñeşme (<*keñeş-me)(YUTS, 198): kurul "keñeş: öğüt, danışma"

kesmä (<kes-mä)(ÖTİL I, 381): kesip alınan bölüm; doğru çizginin iki tarafında
kalan bölümler

körgezme (<körgez-me)(YUTS, 207): sergi

köterme (<köter-me)(YUTS, 208): toprak set, kaldırım

orma (<*or-ma)(YUTS, 297): biçim

osma (<*os-ma)(YUTS, 298): kaşı karartmak için ezilerek suyu kaşa sürülen bir tür bitki

örämä (<öra-mä)(ÖTİL II, 509): iki suzunlatılmış hamurun örülerek simit şeklinde yuvarlatılıp yağda pişirilmesiyle yapılan yiyecek

ösmä (<ös-mä)(ÖTİL II, 516): uzun, devamlı yeşil yapraklı, güle benzer otumsu bir bitki; bahsedilen bitkiden elde edilen ve kaş ve kirpik boğyamada kullanılan boyanın adı; insan veya hayvanlarda vücutta meydana gelen şişlik

pelime (<pele-me)(YUTS, 318): katmerli yufka, pide, çörek

pürme (<pür-me)(YUTS, 328):(=pürleñke)fıfır, farbela, kıvrım

qabartma (<kabart-ma)(YUTS, 220): nasır, su toplamış kabarcık

qätlämä (<qätlä-mä)(ÖTİL II, 561): yağlı hamurdan keserek yağ sürüp, yağda pişirilen yufka ekmeği

qävärtmä (<qävärt-mä)(ÖTİL II, 531): (=qäväriq)kabarık, kabartı, şişlik

qäynämä (<qäynä-mä)(ÖTİL II, 538): suyun yerden çıkması; su içinden kaynama hareketi; girdap

qaytarma (<qaytar-ma)(YUTS, 228): ikinci defa, tekrar, geri çevirme

qäzilma (<qäzil-mä)(ÖTİL II, 536): (jeol.)yer altından kazılarak çıkarılan şey(kömür, petrol vb.) ; (arkeol.)kazi neticesinde elde edilen arkeolojik buluntular

qiyma (<qiy-ma)(YUTS, 239): kıyım, salça

qoruma (<qoru-ma)(YUTS, 244):(=qoruş) kavurma

qoşmä (<qoş-mä)(ÖTİL II, 643): birleşik, birleşmiş halde; birleşerek bir bütün oluşturaün parçalar; (gram.)iki veya daha fazla sözden meydana gelen kelime grupları

qurulma (<qurul-ma)(YUTS, 249): tesisat, donatım

salma (<sal-ma)(YUTS, 339):(=salğa) laso kement

soyma (<soy-ma)(YUTS, 360): katliam, kırım; olgunlaşmış kavun

sozma (<soz-ma)(YUTS, 361): büyük kil kâsesi; katmerli börek

süzme (<süz-me)(YUTS, 371): peynir; süzülerek suyu çıkarılmış yoğurt

tartma (<tart-ma)(YUTS, 392): kolan; çekmece, kutu; (ağız) el merdiveni

tasma (<*tas-ma)(YUTS, 392): kayış

tiklime (<tikli-me)(YUTS, 411): dikleme

tinma (<tin-ma)(YUTS, 413): tortu, çöküntü

yaldama (<yalda-ma)(YUTS, 456): hatıra; bir şeyi hatıra olarak vermek

*Ek fiillerden hareketle ilgili sıfat olarak da kullanılan kalıcı isimler türetir

âyirmâ (<âyir-mâ)(ÖTİL I, 32): iki nesnenin arasındaki fark; çıkarma neticesinde ortaya çıkan sayı farkı

âynâmâ (<âynâ-mâ)(ÖTİL I, 33): kararsız; rengi atan, değişen; zatı bozulan, oynak

ayrima (<*ayri-ma)(YUTS, 25): fark

bâşlâmâ (<bâşlâ-mâ)(ÖTİL I, 139): bir işe başlayan, birinci

birikmâ (<birik-mâ)(ÖTİL I, 118): (kim.)bir reaksiyon neticesinde iki veya daha fazla maddeden meydana gelen yeni madde; (dil)kelime grubu

birikme (<birik-me)(YUTS, 44): (kimya)birikmiş; (gram.)birleşik, birleşme

boğmâ (<boğ-mâ)(ÖTİL I, 168): büzülmüş, büzülen; (tıp)difteri

buralma (<bural-ma)(YUTS, 52): helezon, sarmal

burâmâ (<burâ-mâ)(ÖTİL I, 150): spiral veya burgu şeklinde olan; burguvazi; girdap, su çevirmesi

burulma (<burul-ma)(YUTS, 53): çok dönüşlü

buxturma (<buxtur-ma)(YUTS, 52): sır, gizli tutma

çaçma (<çaç-ma)(YUTS, 67): taneli

çatma (<çat-ma)(YUTS, 72): koşulan, takılan, bağlanan

çéçilma (<çéçil-ma)(YUTS, 75): dağınık, ayrı ayrı, birbirinden ayrı

ezme (<ez-me)(YUTS, 120): geveze, boşboğaz

isitmä (<isit-mä)(ÖTİL I, 335): hastalık neticesinde meydana gelen hararet; yüksek hararetle seyreden bazı hastalıklara verilen yanlış isim; ısıtılmış

isitma (<isit-ma)(YUTS, 178): sıcak; ısıtma

jukma (<juk-ma)(YUTS, 185): bulaşıcı, mikrop

laxma (<lax-ma)(YUTS, 252): soluk, solmuş, gevşek, uyuşuk, ağır kanlı

örmä (<ör-mä)(ÖTİL II, 512):

örme (<ör-me)(YUTS, 307): sarma

qäyirmä (<qäyir-mä)(ÖTİL II, 537): bükük, bükülmüş; tekme

qoşma (<qoş-ma)(YUTS, 245): birleşik

qoşulma (<qoşul-ma)(YUTS, 245): karışım, mahlat

sörelme (<sörel-me)(YUTS, 362): iradesi zayıf, iradesiz

tallanma (<tallan-ma)(YUTS, 387): seçme, seçmeli

terme (<ter-me)(YUTS, 403): seçme

tirkelme (<tirkel-me)(YUTS, 414): koşulan, takılan, bağlanan

tizma (<tiz-ma)(YUTS, 416): sıra, diz

üstüme (<üstü-me)(YUTS, 447): zam, pirim, ilave, ek

yalätmä (<yalät-mä)(ÖTİL II, 479): *çok ince yapılan*

yallanma (<yallan-ma)(YUTS, 456): kiralık, kiralanmış, ücretli

yarmä (<yar-mä)(ÖTİL I, 262):

yasalma (<yasal-ma)(YUTS, 460): yapay, türeme

yasämä (<yasä-mä)(ÖTİL II, 487): elde yapma; tabi değil, sun'î; (gram.)türemiş

kelime

yazmä (<yaz-mä)(ÖTİL I, 254): hat, yazı vasıtası ile ifade edilen, yazılan

yéyilma (<yéyil-ma)(YUTS, 467): yavaş, ağır

yiğmä (<yiğ-mä)(ÖTİL I, 351): ayrı kısımları yığılan; türlü şeylerden bir araya getirilerek yaratılan bütün

*Ek, hareketle ilgili yer isimleri türetir

körgäzmä (<körgäz-mä)(ÖTİL I, 419): (körsätmä) görme için konulan nesnelere ve bu nesnelere konduğu yer

oymä (<oy-mä)(ÖTİL II, 499): oyulmuş yer; sırtını oyup kırarak yapılan iş

qaparma (<kapar-ma)(YUTS, 220): çıkıntı, kabartı, tümsek

soxmä (<sox-mä)(YUTS, 358): döme, sıkıştırma; patika, çığır

tosma (<tos-ma)(YUTS, 421): baraj, bent, su bendi; havuz, küçük göl

uçma (<uç-ma)(YUTS, 434): uçan, yüksek, zirve

uyma (<uy-ma)(YUTS, 442): yığın, küme; çöplük, mezbele, süprüntülük

uyuşma (<uyuş-ma)(YUTS, 442): dernek

*Ek, fiil tabanında belirtilen hareketi yapan veya hareketle ilgili alet isimleri türetir

koldurma (<koldur-ma)(YUTS, 201): küçük çan; çınçın; çingirak

ötkeme (<ötke-me)(YUTS, 308): (=ötkerme)kalbur, elek

sirtme (<sirt-me)(YUTS, 356): tuzak, kapan

*Ek, fiil tabanlarından hareketle ilgili veya hareketin neticesi olan değişik bilim dalları ile ilgili terimler türetir

boğma (<boğ-ma)(YUTS, 46): anjin, boğak

köçirmä (<köçir-mä)(ÖTİL I, 423): asıl nüshadan yapılan kopye; başkasının işinden aynen veya kısmen yapılan kopya

köçürme (<köçür-me)(YUTS, 203): kopya

luqma (<luq-ma)(YUTS, 258): cevap, replik

qältirämä (<qältirä-mä)(ÖTİL II, 546): titreme, titreklik hali

qaratma (<qarat-ma)(YUTS, 222): dolanım, dolaşım, deveran

talma (<tal-ma)(YUTS, 387): epilepsi, sara hastalığı

tapşurma (<tapşur-ma)(YUTS, 389):(=tapşuruq) ödev, vazife “tapşur-: ver-, teslim et- emanet ete-”

taşma (<taş-ma)(YUTS, 393): (tıp)döküntü

törelme (<törel-me)(YUTS, 424): embriyon, oğulcuk; tohum

uçurma (<uçur-ma)(YUTS, 435): ima, imalı söz

-mâç(Özb); -maç, -meç(Uyg)

İlk defa ÇT döneminde rastladığımız ek için, . Eckmann ekin fiil tabanlarına gelerek yiyecek isimleri türettiğini söyler ve bulamaç, kavurmaç, tutmaç kelimelerini örnek verir⁸¹³.

Clauson da ekin fiil tabanlarından yiyecek isimleri türettiğini belirterek tutmaç kelimesini örnek verir⁸¹⁴.

Ercilasun, ekin birleşik bir ek olduğunu, fiilden isim türetme eki +ma, +me eki ile aş kelimesinin birleşmesi ile (+maç, +meç<+ma+aş, me+aş) meydana geldiğini belirtir ve bu haliyle ekin fiil tabalarına eklenerek yiyecek isimleri türettiğini söyler⁸¹⁵.

Ercilasun, bunun dışında bazı kelimelerde geçen +maç, +meç ekinin izahının ise bu şekilde olmasının mümkün olmadığını belirterek bu kelimelerdeki ekin +maca fiilden isim yapma ekinin ses değişmesi ile oluşabileceğini belirterek bunun bir ileri safhasının da dolambaç, saklambaç kelimelerindeki +baç ekinin olduğunu belirterek, bir de analogi yoluyla oluşmuş olabileceğini tahmin ettiği sığırtmaç, dilmaç, kakmaç gibi kelimelerdeki isimden isim yapma +maç ekinin olduğunu belirtir⁸¹⁶.

Biz TT'deki yırtmaç gibi kelimelerde geçen ve fiilden isim türeten eke benzer bir örnek tespit edemedik. Tespit ettiğimiz örneklerin hemen hepsi yiyecek isimleridir. Yani bir

⁸¹³ ECKMANN, ÇET, s. 40.

⁸¹⁴ CLAUSON, age, s. XLIII; Clauson Ae, s. 966'da yörgemeç kelimesinin etimolojisinde de ekin yiyecek isimleri yaptığını belirterek, yöрге- fiilinden +meç ekiyle kelimenin türediğini belirtir.

⁸¹⁵ Ahmet Bican ERCİLASUN, “-maç, -meç Eki Üzerine”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 21, İstanbul 1973, s. 83-88; ZÜLFİKAR, TSTYY, s. 121.

⁸¹⁶ Ahmet Bican ERCİLASUN, “-maç, -meç Eki Üzerine”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 21, İstanbul

ek ve kelimenin birleşmesi suretiyle oluşan ve yiyecek adları türeten ek, örneklerimiz ise şöyledir:

ämâç(<*ä-mâç)(TLKS I, 729; Özb): saban

kömeç(<kö-meç<köm-meç)(MUTG, 110):

kurumaç(<kuru-maç)(MUTG, 110):

omaç(<*o-maç)(YUTS, 295): lapa, bulamaç, sütlaç

qirmâç (<qir-mâç)(ÖTİL II, 581): pişen yemeğin tencere dibine yapışan veya artan

kısmı

qoğirmâç (<qoğir-mâç)(ÖTİL II, 646): kazanda kavurulan buğday, kavurga

qomaç(<*qo-maç)(YUTS, 243): kavrulmuş tahıl(buğday, mısır, darı)

-mâq, -mâk(Özb); -maq, -mek(Uyg)

Eki, ET'de fiilden isim yapma eki olarak kabul eden Tekin ve Gabain eserlerine alırken⁸¹⁷, Hacıeminoğlu ve Eckman yapım eki olarak görmedikleri için eki KTG ve ÇEK adlı eserlerde göremiyoruz.

Clauson eki mastar (infinitive) eki olarak kabul eder, ancak ekin bazı kelimelerde yapım eki olduğunu da belirtir⁸¹⁸. Erdal da eki yapım eki olarak kabul etmediği için olsa gerek, yapım ekleri arasında -maq, -mek'i göremiyoruz.

Bilim adamlarının bir kısmı eki yapım eki olarak kabul etmezken Ergin ekin eskiden beri istisnasız bütün fiil kök ve gövdelerine getirilen en işlek fiilden isim yapma eki olduğunu ve istisnalar hariç fonksiyonunun da fiillerin hareket isimlerini yapmak olduğunu iddia eder. Ergin, fiillerin hareketleri karşılayan ancak tek başlarına kullanılmayan, zaman, şekil ve şahıs eklerinin bağlanması suretiyle kullanım sahasına çıkan dil birlikleri olduğunu belirterek, fiil kök ve gövdelerinin bu eki almak suretiyle hareket isimlerini hiçbir şeye bağlanmadan ifade ettiklerini söyler. Ayrıca Türkçede masdar diye bir kelime çeşidinin

⁸¹⁷ TEKİN, GOT, s. 114; GABAIN, ETG, s. 53.

⁸¹⁸ CLAUSON, age, s. XLIV.

olmadığını, bu eki almış fiillerin kök veya gövdedeki hareketin adını ifade eden birer isim olduklarını belirterek; bu ekin çok nadir durumlarda bazı fiillerde klişeleşerek nesne ismi türettiklerini bildirir⁸¹⁹.

Özbek Türkçesinde HÖÄT'te ek fiilden isim yapma eki olarak kabul edilmediği için yapım ekleri bahsine alınmazken, ÖTG'de ek yapım eki olarak tespit edilmiş ve ekin asıl fonksiyonunun fiillerin hareket isimlerini ifade etmek olduğu belirtilmiştir⁸²⁰.

Gabain, fiilden isim yapma eki olarak gördüğü ekin hareket isimleri ifade etmesi ve başka eklerle birlikte birleşik -yapım ve çekim- ek meydana getirmesi hususu üzerinde durulur⁸²¹.

Wurm da eki sadece -mâq şeklinde alarak, bir iş veya oluşu bildiren mücerret isimler türettiğini belirtir⁸²².

Uygur Türkçesinde de, Tömür, ekin hareketlerin neticesini veya vasıtasını bildiren isimler türettiği kanaatindedir⁸²³. UTG'de ekin filde belirtilen hareketin adını veya bu hareket neticesinde türeyen nesnelere adını ifade eden isimler türettiği belirtilmektedir⁸²⁴. HZUT'de ise ekin asıl fonksiyonunun infinitiv(masdar) olduğu belirtildikten sonra ekin yapım eki olarak fiil tabanlarından nesne isimleri de türettiği bildirilmektedir⁸²⁵.

Kaşgarlı ekin fiillerin hareket ismini bildiren isimler türettiğini ve bunların asla sıfat olarak kullanılmadıklarını belirtirken⁸²⁶, Öztürk ekin fiillerin isimlerini yapan masdar eki olduğunu, fakat bu ekle yapılmış kalıcı isimlerin de bulunduğunu söylemektedir⁸²⁷.

Ek Özbek Türkçesi ile ilgili kaynaklarda sadece-mâq şeklinde verilmişse de tespit ettiğimiz bazı kelimelerde -mâk şekli de mevcuttur, fakat -mâq şekli umumleşmiş durumdadır. Ek bu şekliyle kalın ve ince sıradan ünlülerin bulunduğu bütün fiil tabanlarına gelmektedir. Bu durum kalınlık-incelik uyumunu ihlal etmektedir.

⁸¹⁹ ERGİN, TDB, s. 185.

⁸²⁰ ÖTG, s. 255.

⁸²¹ GABAIN, ÖG, s. 44.

⁸²² WURM, agm, s. 153.

⁸²³ TÖMÜR, HZUTG, s. 94.

⁸²⁴ UTG, s. 64.

⁸²⁵ HZUT, s. 74.

⁸²⁶ KAŞGARLI, MUTG, s. 102.

⁸²⁷ " " " "

Uygur Türkçesinde ise ekin hem kalın hem de ince şekli olduğu için ek uyuma uymaktadır.

Ekin asıl fonksiyonu her iki şivede de fiillerin hareket isimlerini belirtmektir. Bunun dışında ek nadiren bazı kelimelerde kalıcı isimler yapmaktadır. Bu da ekin bazı kelimelerde klişeleşmesi sonucu oluşmuştur⁸²⁸. Bütün basit ve türemiş fiillerin hareket isimlerini türettiği için bunların hepsini almak ve değerlendirmek imkansız olduğu için, ekin kalıcı isimler türettiği örnekleri değerlendirmeyi uygun gördük.

*Ek, fiil tabanlarından, hareketle ilgili alet isimleri türetir

başmaq (<baş-maq)(YUTS, 32): terlik, yazlık ayakkabı

çetmek (<çet-mek)(YUTS, 75): ilmikli kapan

çoqmaq (<çoq-maq)(YUTS, 84): topuz, çomak

ermek (<er-mek)(YUTS, 115): eğlence, oyuncak

érmek (<ér-mek)(YUTS, 126): eğlence, oyuncak

örmäk (<ör-mäk)(ÖTİL II, 512): şal vb. şeyler dokunan mahallî tezgah

qaymaq (<qay-maq)(YUTS, 175): çengel, örgü iğnesi; düğüm, ilmek

qismaq (<qis-maq)(YUTS, 238): ilmikli kapan; pişirilmiş sütün kazana yapışmış

kısmı

sirtmaq (<sirt-maq)(YUTS, 356): kement

*Ek, geldiği fiil tabanlarından hareketle ilgili soyut somut, isimler ve nesne isimleri türetir.

äymâq (<äy-mâq)(ÖTİL I, 33): yer, ülke; söylemek, demek

biğillämâq (<biğillä-mâq)(ÖTİL I, 124): çok ağlamak “çocuklar için”

biqirlämâq (<biqirlä-mâq)(ÖTİL I, 124):(=biqillämâq)uzun uzun, boğuk ses çıkarmak

bulmaq (<bul-maq)(YUTS, 52): lapa, bulamaç

çäqmâq (<çäq-mâq)(ÖTİL II, 491; yaşın mad): şimşek

çiğdimaq (<çiğdi-maq)(YUTS, 78): (botan.)çayır otu; süsen çiçeği

çirmaq (<*çir-maq)(YUTS, 83): pençe, elin içi, elin beş parmağı

etmâk (<et-mâk)(ÖTİL I, 250): (=etmâq)boyamacılıkta köpürmeyi engelleyen bir madde

ğucmek (<ğuc-mek)(YUTS, 145): yığın, küme

ğujmek (<ğuj-mek)(YUTS, 145): helezon; salkım; yığın; kalabalık, sürü

kinimek (<kini-mek)(YUTS, 200): (=kiñeş)kasvet, hüzn, gönül kırıklığı

kökmek (<kök-mek)(YUTS, 203):(=buğa) (ağız)geyik

omaq (<o-maq)(YUTS, 295): sevimli, şirin

oymâq (<oy-mâq)(ÖTİL II, 500): oyma işi; çukurluk, küçük çukur “(ağız) (=angişvana)”

ömek (<*ö-mek)(YUTS, 305): ekip, grup

peşmek (<peş-mek)(YUTS, 320): pişmaniye; yelek

puçmaq (<puç-maq)(YUTS, 326): köşe

qoşmaq (<qoş-maq)(YUTS, 245): çift, iki; bestelemek, yazmak

sälmâq (<säl-mâq)(ÖTİL II, 19): ağırlık, vezin, ölçü; cemiyetteki nüfuz, mevki; kıymetli, ehemmiyetli yer

tépişmaq (<tépiş-maq)(YUTS, 409): bulmaca, bilmece; buluşmak

toxmaq (<tox-maq)(YUTS, 416): tokmak

turmâk (<tur-mâk)(ÖTİL II, 226): durma eylemi, bağ, tüğüm

yopurmaq (<yopur-maq)(YUTS, 470): yaprak; kapamak, gizlemek, saklamak

-mâl(Özb); -mal(Uyg)

Türkçe hemen hiçbir kaynaktan rastlayamadığımız⁸²⁹ ekin Moğolcadan geçmesi kuvvetli bir ihtimaldir⁸³⁰. Özbek Türkçesinde sadece birkaç kelimedeki kullanıldığını tespit edebildiğimiz ekin Uygur Türkçesinde hiç örneğini tespit edemedik.

Yalnızca kalın şekli olan ek –kalınlık-incelik uyumuna da uymaz. Fiil gövdelerinden sıfat olarak kullanılan kelimeler türetmektedir.

bulğämâl (<bulğä-mâl)(ÖTİL I, 149; bulğälämâq mad.): karışmış, karışık

saymal(<*say+mal; burada ekin geldiği taban isim de olabilir)(YUTS, 343): (=sayman)(ağız) alet

sinämâl (<sinä-mâl)(ÖTİL II, 50): sınınanan, sınınmış

yurämâl (<yurä-mâl)(ÖTİL II, 471): (ağız)çabuk yürüyen, yürümekte mahir; (=yurimsäk)

-mäs(Özb); -mas, -mes(Uyg)

ET'den beri fiilden isim yapma eki olarak kullanılan ek aslında sıfat-fiil ekidir⁸³¹. Hacıeminoğlu ve Eckman muhtemelen eki yapım eki olarak kabul etmedikleri için ilgili bahiste almamışlardır.

Özbek Türkçesinde Gabain -mas, -mes'i yalnız olarak yapım eki olarak almamış, -mas+lik, -mes+lik birleşik ekini almış⁸³², bunun dışında hiçbir kaynak fiilden isim yapma eki olarak eki çalışmalarına almamıştır.

Uygur Türkçesinde de sadece Öztürk eki aslında sıfat-fiil eki olduğunu hatırlatarak ele almış ekin, sıfat fonksiyonunda isimler türettiğini belirtmiştir⁸³³.

⁸²⁹ Ek gramer kitaplarına aksetmemesine rağmen Anadolu Ağzlarında çöğmel (<çög-mel<çök-mel“, ucu eğri baston” (bak. DS, C. III, s. 1279) ve yazı dilimizde sağmal(<sağ-mal) “süt veren, sağılan, sağlam” (TS, C. 2, s. 1243); sarmal (<sar-mal) “helezoni” (TS, C. 2, s. 1264) kelimelerinde kullanılmaktadır. Zülfikar ekin fiilden isim ve sıfat türeten az örneği olan bir ek olduğunu belirtir. Bak. ZÜLFİKAR, TSTYY, s. 122.

⁸³⁰ POPPE, MYDG, s. 59. Bu ek Moğolcada da özellik bildiren isimler türetmektedir. Türettiği isimler sıfat olarak kullanılır.

⁸³¹ ET'de- maz, -mez için ba. TEKİN, GOT, s. 114; GABAIN, ETG, s. 53-57.

⁸³² GABAIN, ÖG, s. 44.

Ekin aslında bir sıfat-fiil eki olduğu doğrudur, ancak sıfat-fiil eklerinin de bir çeşit fiilden isim yapma karakterinde ekler olduğu unutulmamalıdır⁸³⁴.

Korkmaz, bazı kelimelerde klişeleşerek yapım eki fonksiyonunu kazandığını ve kalıcı isim türettiği bu kelimelerde kalıplaşmış olarak yapım eki muamelesi gördüğünü belirtir⁸³⁵.

Bazı fiil kök veya gövdelerinden sonra kalıplaşıp donarak sıfat olarak kullanılan isimler türetir. Özbek ve Uygur Türkçelerinde bu ekin kalıplaşarak türettiğini kabul ettiğimiz isimlerin bir kısmı şunlardır:

äcräl-mäs (<äcräl-mäs)(ÖTİL I, 29): birbirine bağlı, ayrılmaz; bütün

bayqımas (<bayqı-mas)(YUTS, 33): dikkatsiz

bekinmas (<bekin-mas)(YUTS, 38): boyun eğmez, itaatsiz

bermes (<ber-mes)(YUTS, 36): cimri

bilinär-bilinmäs (<bilinär-bilin-mäs)(ÖTİL I, 114): az bilinen, sezilmeyen

çekmes (<çek-mes)(YUTS, 74): tutmaz, yapışmaz

çidimas (<çidi-mas)(YUTS, 77): dayanıksız, tahammülsü

ebtoymäs (<ebtoy-mäs)(ÖTİL I, 245): (=âçâfât)çok yiyen, kolay doymayan

erzimes (<erzi-mes)(YUTS, 116): önemsiz, değmez

harmas-talmas (<har-mas-tal-mas)(YUTS, 149): yorulmaz, yorulmak bilmeyen

kélişmes (<kéliş-mes)(YUTS, 197): yakışmaz, çirkin

köçmes (<köç-mes)(YUTS, 203): taşınmaz, sabit

oñmas (<oñ-mas)(YUTS, 296): talihsiz

otmäs (<ot-mäs)(ÖTİL II, 520): iyi kesmeyen, devamlı dönen, kesmez

⁸³³ ÖZTÜRK, YUTG, s. 43.

⁸³⁴ Ergin, sıfat-fiil eklerinin aslında fiil işletme ekleri olduğunu, çekim eki ile yapım eki arasında bir yer işgal ettiğini hatırlatarak, bu eklerle türemiş kelimelerin hareket vasıflarını bildirdikleri için bunların bir çeşit isim olduklarını söyler. Ergin sıfat-fiil eklerini fiilden isim türetme eklerinden hemen sonra, bahsettiğimiz özel durumundan dolayı onlarla birlikte ele alır. Bak. ERGİN, TDB, s. 198.

⁸³⁵ s. 52.

ötmes (<öt-mes)(YUTS, 309): kör, kesmez; rağbet görmeyen, sürümsüz, geçersiz

özgärmäs (<özgär-mäs)(ÖTİL II, 496): devamlı aynı duran; değışmeyen, daimi

özgermes (<özger-mes)(YUTS, 310): değışmez, sabit

pütmes-tükümes (<püt-mes-tükü-mes)(YUTS, 329): bitmez tükenmez

qäytmäs (<qäyt-mäs)(ÖTİL II, 542): dönmeyen, korkusuz, kahraman

qolaşmas (<qolaş-mas)(YUTS, 242): hantal, ağır kanlı

quşqonmäs (<quşqon-mäs)(ÖTİL II, 629): dikenli bir yabanî ot

serimes (<seri-mes)(YUTS, 347): yumuşak, mülayim; ihtiyatsız

täymäs (<täy-mäs)(ÖTİL II, 198): inandığı şeyden vazgeçmeyen, gittiği yoldan dönmeyen, korkusuz

toymas (<toy-mas)(YUTS, 422): doymaz

tuğmas (<tuğ-mas)(YUTS, 425): kısır

tutmas (<tut-mas)(YUTS, 428): (ağız)felç

yarämäs (<yarä-mäs)(ÖTİL II, 485): bir işe yaramayan; kötü

-mäş(Özb); -maş, -meş(Uyg)

Eki yalnızca Gabain'in ETG'inde görüyoruz. Gabain ekin –muş, –miş fiilden sıfat yapma ekinin ET döneminde n ağızında aldığı şekil olarak değerlendirmektedir. Fonksiyon olarak ekin genellikle yüklem ismi yaptığını belirtir⁸³⁶.

Uygur Türkçesinde iki ve Özbek Türkçesinde bir kelimedede tespit ettiğimiz ekin fonksiyonu konusunda bir şeyler söylemek oldukça zor. İki kelimedede ekin kalın ve ince şekillerini görüyoruz.

älmäş(<äl-mäş)(TLKS I, 1009; Özb):(gram)zamir

almaş (<al-maş)(YUTS, 11): nöbet, sıra değışme; (gram)zamir

egmeş (<eg-meş)(YUTS, 110): eğri, iğri

-mān(Özb); -man, -men(Uyg)

ET döneminde göremediğimiz ek KT döneminde de seyrek kullanılan ve değişik anlamlarda isimler türeten bir ektir⁸³⁷. Belki seyrek kullanılan bir ek olduğu için ÇT dönemiyle ilgili olarak, Eckmann'ın eserinde de eki göremiyoruz.

Clauson fiilden isim yapma eki olarak sadece ekin çok az rastlanan bir ek olduğunu belirtmekle yetinirken⁸³⁸ Erdal ekin ET'nin hangi döneminde ortaya çıktığı kesin belli olmayan, ez rastlanan bir fiilden isim yapma eki olduğunu söyler⁸³⁹.

Hatiboğlu ekin isim tabanlarına mı yoksa fiil tabanlarına mı geldiği hususunun üzerinde durmadan, sadece ekin kişi kavramı veren ad soylu sözcük kurduğunu belirtirken⁸⁴⁰; Çatıkkaş, ekin aynı şekilde bir de isimden isim yapma eki olduğunu bildirir⁸⁴¹.

Ergin ise ekin geldiği tabanları dikkate alarak ekin isimden isim yapma eki mi, yoksa fiilden isim yapma eki mi olduğu hususunda tereddüt etmektedir⁸⁴².

Özbek Türkçesinde ekten bahseden tek kaynakta ekin –ar fiilden isim yapma ekiyle birleşik halde, –ağan ekinin fonksiyonunda bir ek olduğu belirtilmektedir⁸⁴³. Ek, birleştiği bu ekle birlikte fiilden belirtilen hareketi iyi yapanı belirten isimler türetmektedir, fakat ekin fiilden isim türeten bu ekin üzerine geldiği düşünülecek olursa Ergin'in terddütünde ne kadar haklı olduğu anlaşılmaktadır.

Uygur Türkçesinde ise, UTG'de ekin fiil tabanlarında belirtilen hareketi yapanı bildiren isimler türettiği belirtilirken⁸⁴⁴, Kaşgarlı, ekin az kullanılan bir fiilden isim yapma eki olduğunu bildirir⁸⁴⁵.

Tespit ettiğimiz kelimeler dikkate alındığında ek fiil tabanlarında belirtilen hareketi yapanı bildiren isimler türeten, az kullanılan bir ektir..

⁸³⁷ HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 26.

⁸³⁸ CLAUSON, age, s. XLV.

⁸³⁹ ERDAL, OTW₁, s. 387.

⁸⁴⁰ HATİBOĞLU, TE, s. 116.

⁸⁴¹ ÇATIKKAŞ, age, s. 100.

⁸⁴² ERGİN, TDB, s. 197.

⁸⁴³ HÖAT, s. 235.

⁸⁴⁴ UTG, s. 65. Burada verilen örnekler ve ekin –fiilden isim türeten- başka bir ekten sonra gelmesi fiilden isim türetme fonksiyonunu tartışmalı kılar.

⁸⁴⁵ KAŞGARLI, MUTG, s. 107.

teğirmän(<teğir-män)(KTLS I, 155; Özb): değirmen

köçmänçi(<köç-mänçi)(KTLS I, 277; Özb): göçebe, göçer

köçmen (<köç-men)(YUTS, 203): göçmen

tögmen (<tög-men)(YUTS, 423):(=tüñmen) değirmen

tögürmen (<tögür-men)(YUTS, 423): değirmen

tügmen (<*tüg-men)(YUTS, 430):(=tügümen) değirmen

çekmen (<çek-men)(YUTS, 74): bir tür kışlık pamuklu kumaşve bu palto için kullanılan pamuklu kumaş

timen (<*ti-men)(YUTS, 413): dinç, sağlam

uçman (<uç-man)(YUTS, 434; uçquçi mad.): pilot

-miq(Özb); -miq, muq(Uyg)

ET, KT ve ÇT dönemleriyle ilgili kaynaklarda rastlayamadığımız ek, günümüzle ilgili olarak sadece ÖTG'de "bulamıq" örneğiyle fonksiyonu belirtilmeden, fiilden isim yapma eki olarak tespit edilmiştir⁸⁴⁶.

Uygur Türkçesinde ise eki hiçbir kaynakta bulamıyoruz.

Ekin sayılı birkaç kelimedede kullanılmış olması işlek olmadığını göstermektedir.

bulämiq (<bulä-miq)(ÖTİL I, 148): bebekler için un ve süttten yapılan bir tür yiyecek; gürültü patırtı, karmaşa

yasmiq (<*yas-miq)(ÖTİL II, 488): mercimek bitkisi ve tohumunun adı

yésmuq (<*yés-muq)(YUTS, 466): mercimek

yésmiq (<*yés-miq)(YUTS, 466):(=yapılaq) düz, yassı

-mir, mür(Özb); -mur, -mür(Uyg)

Gabain ekin (-mır, -mur, -mür)ET'de az kullanılan bir ek olduğunu belirtirken⁸⁴⁷; Eckmann ÇT'de ekin yalnızca yağmur kelimesini türettiğini söyler⁸⁴⁸.

Clauson ekin sadece yağmur kelimesini türettiğini belki çamur(çağ-mur) kelimesinin de bu ekle türemiş olabileceğini belirtir⁸⁴⁹.

Çağdaş Özbek Türkçesi kaynakları belki de çok seyrek kullanıldığı için eke yer vermemişler, Uygur Türkçesinde de yalnızca Kaşgarlı eke yer vermiş, eki yağmur ve kömür(köy-mür) kelimelerinde tespit etmiştir⁸⁵⁰.

Ek, sadece birkaç kelimedeki kullanılan bir fiilden isim yapma ekidir. ET'den beri var olmasına karşılık işlevlik kazanamamıştır. Ciddi bir tarama neticesinde belki tespit ettiğimiz örneklere yenilerini ilave etmek mümkün olacaktır.

tâşkömir (<tâşkö-mir)(ÖTİL II, 210): taş kömür

ösmir (<ös-mir)(ÖTİL II, 516): çocukluktan gençliğe geçiş devresindeki çocuklar
"12-16 yaş arası"

ösmür (<ös-mür)(YUTS, 307): yeni yetme, ergen delikanlı "ös-: büyü-"

temir (<*te-mir)(ÖTİL II, 158): demir

kömir (<kö-mir)(ÖTİL I, 415): yanmış ağaç parçasından geri kalan artık; yer altından çıkarılan taşlaşmış vaziyetteki karbon oranı yüksek maden

cümür (<*cü-mür)(ÖTİL I, 291): (ağız)üçi nayza kigiz kalpak

yamğır(<yam-ğır<yağ-mır)(KTLS I, 957; Özb): yağmur

yamğur (<yam-ğur<yağ-mur)(YUTS, 457): yağmur

tömür (<*tö-mür)(YUTS, 424): demir

kömür (<kö-mür)(YUTS, 204):kömür

⁸⁴⁷ GABAIN, ETG, s. 53.

⁸⁴⁸ ECKMANN, ÇEK, s. 40.

⁸⁴⁹ CLAUSON, age, s. XLV.

⁸⁵⁰

-miş, -muş(Özb); -muş(Uyg)

Tekin ET’de eki –miş ve –mis şeklinde gösterirken⁸⁵¹, Gabain, eki hem fiilden isim, hem de fiilden sıfat yapan ekler bahsinde ayrı ayrı almış, ekin –miş, -miş, nadiren –muş, -müş şeklinde olduğunu n ağızında ise –maş, -meş şeklinde kullanıldığını ve ekin etken ve edilgen karakterli, zaman bakımından da belirsiz isim fiil olduğunu belirtir⁸⁵².

Bir sıfat-fiil eki olduğu için kaynakların çoğunda yapım eki olarak göremiyoruz. Özbek Türkçesinde ÖTG ve ÖG’de⁸⁵³; Uygur Türkçesinde ise HUTG, HZUT ve YUTG adlı eserlerde⁸⁵⁴ ek, fiilden isim yapma eki olarak kabul edilmiştir.

Geçici isim olarak kullanılan sıfat-fiil ekleriyle türemiş isimlerin bazılarında eklerin donması ve kalıplaşmasıyla bu eklerle kalıcı isimler türemiş gibi görünmektedir. Aslında birer sıfat-fiil eki olan bu ekler kalıplaşmadan sonra önceki kullanılıştaki özelliklerini tamamamen yitirirler -miş, -miş ekinin kalıplaşması ile oluşmuş ek pek az olmasına rağmen⁸⁵⁵ ET’den beri var olduğunu söyleyebiliriz. Bunlar, isim ve sıfat olarak kullanılan isimler türetir.

ğolmuş (<ğol-muş)(YUTS, 134): saflık, safdil

qidirmiş (<qidir-miş)(ÖTİL II, 569): kılmış, yapmış

turmuş (<tur-muş)(ÖTİL I, 55; aheâlâgiya mad.): kalıntı; hayat

turmuş (<tur-muş)(YUTS, 427): hayat, ömür, geçim

yazmış (<yaz-miş)(ÖTİL I, 254): kader, kısmet; günah, yazık

emiş (<e-miş)(ÖTİL I, 247): yemiş, yiyecek

qärälmış (<qäräl-miş)(ÖTİL II, 552): (gram.)qärätqiç kelişigidagi sözga bağlanib keladigan tabe söz

⁸⁵¹ TEKİN, GOT, s. 114.

⁸⁵² GABAIN, ETG, s. 53-57.

⁸⁵³ ÖTG, s. 255; GABAIN, ÖG, s. 44.

⁸⁵⁴ TÖMÜR, HZUTG, s. 96; HZUT, s. 75; ÖZTÜRK, YUTG, s. 43.

⁸⁵⁵ KORKMAZ, age, s. 47.

-msiq(Özb); -msik(Uyg)

Her iki şivede de işlek olmayan, örneğine sayılı birkaç kelimedede rastladığımız bir fiilden isim yapma ekidir. Eklendiği fiil tabanlarından sıfat olarak kullanılan isimler türetir.

ağlamsik(<ağlam-sik)(YUTS, 305; ömse mad.): ağlamaklı

yelqämsiq (<*yelqä-msiq)(ÖTİL I, 256): (=yalqämsiq)

yalämsiq (<yalä-msiq)(ÖTİL II, 478): aç gözlü, doymaz

-mtä(Özb)

Uygur Türkçesinde örneğini tespit edemediğimiz, Özbek Türkçesinde de iku kelimedede tespit edebildiğimiz bir fiilden isim yapma ekidir. Ek, fiil tabanlarından soyut, somut nesne isimleri türetmektedir.

qärimtä (<qäri-mtä)(ÖTİL II, 555): güzeller için gönderilen, görülen güzellik, iyilik; intikam, ölç

ösimtä(<ösi-mtä)(ÖTİL II, 516): insan, hayvan veya bitkilerden çıkan, sivri veya yumru kısım

-n(Özb); -n(Uyg)

ET'de ek fiil tabanında belirtilen hareketin sonucunu bildiren isimler türetmektedir⁸⁵⁶. Gabain, ekin seyrek kullanılan bir ek olduğunu ve fiil tabanlarından isim ve sıfat türettiğini belirtmekle yetinir⁸⁵⁷.

Hacıeminoğlu ekin KT'de işlek bir ek olduğunu, fiilin yapılmasından sonra ortaya çıkan ürünü belirten isimler türettiğini, bu ekle yapılan isimlerin edat ve sıfat olarak kullanıldığı gibi bağımsız isim olarak da kullanıldıklarını belirtir⁸⁵⁸.

⁸⁵⁶ TEKİN, GOT, s. 114.

⁸⁵⁷ GABAIN, ETG, s. 54-58.

⁸⁵⁸ HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 26.

ÇT'de ise, Eckmann eki –an, –en eki ile birlikte ele alarak, ekin çok kere müşahhas isimler olarak kullanılan mücerret fiil isimleri yaptığını belirtir⁸⁵⁹.

Clauson da eki –n, –en şeklinde alarak, –en şeklinin sadece birkaç kelimedede kullanıldığını (evren, tevren), –n'nin ise yaygın şekil olduğunu belirtir⁸⁶⁰.

Erdal, ekin fiil tabanlarından soyut ve somut nesne isimleri türettiğini bildirilir⁸⁶¹.

Özbek Türkçesinde, HÖÄT'te fiil tabanında belirtilen hareketin neticesinde meydana geleni veya harekete bağlı olarak oluşanı ifade eden somut isimler türettiği⁸⁶², ÖTG'de ise fiilden sıfat türeten bir –n ekinin de olduğu hatırlatılarak, ekin tek heceden ibaret fiil tabanlarına gelerek onlardan isimler türettiği belirtilir⁸⁶³.

Gabain eki –n şeklinde belirlerken⁸⁶⁴, Sjoberg de Gabain'de olduğu gibi fonksiyonu hususunda bir şey söylemez.

Uygur Türkçesinde ise, Tömür ekin eklendiği fiil tabanlarının belirttiği hareketin neticesini bildiren isimler türettiğini söyler⁸⁶⁵. HZUT'de ise ekin fonksiyon olarak –qun, –kin, –gün, –kün ekine yakın olduğu, ekin fiil tabanında belirtilen harekete bağlı olan nesne ismi ve hareket ismi, bazen de hareketi yapanı bildiren isimler türettiği bildirilir⁸⁶⁶.

Kaşgarlı ekin çok işlek bir ek olduğunu bildirmekle yetinirken⁸⁶⁷; Öztürk, ekin fonksiyonunun filin ifade ettiği anlamda yapılı, olanı bildiren isimler türetmek olduğunu söyler⁸⁶⁸.

Fonksiyonları dikkate alındığında –an ekinin –n eki ile bir yakınlığının olduğunu söyleyebiliriz. Belki de pek çok eserde ekin aynı başlıkta değerlendirilmesi de bundan kaynaklanmaktadır.

⁸⁵⁹ ECKMANN, ÇEK, s. 40.

⁸⁶⁰ CLAUSON, age, s. XLIV.

⁸⁶¹ ERDAL, OTW₁, s. 300.

⁸⁶² HÖÄT, s. 224.

⁸⁶³ ÖTG, s. 254.

⁸⁶⁴ GABAIN, ÖG, s. 45.

⁸⁶⁵ TÖMÜR, HZUTG, s. 95.

⁸⁶⁶ HZUT, s. 75.

⁸⁶⁷ KAŞGARLI, MUTG, s. 104.

⁸⁶⁸ ÖZTÜRK, YUTG, s. 42.

Ek ET'den beri kullanılan, işlek diyebileceğimiz bir ektir. Ekin türettiği isimlerin her iki şivede de hemen hemen aynı olması da dikkat çekicidir.

*Ek, fiil tabanında belirtilen hareketin neticesinde oluşan soyut somut nesne isimleri, fiilde belirtilen hareketi yapamı bildiren isimler türetir.

biqin (<biqi-n)(ÖTİL I, 123): gövdenin yan kısmı; nesnelere yan tarafları

boğın(<boği-n)(ÖTİL I, 168): (anat.)vücuttaki kemiklerin birleştikleri kısımlar; aynı türden bitki veya hayvanların meydana getirdiği topluluk; evlat, nesil; (gram.)sözün bir nefeste söylenebilen bölümü

boğun (<boğu-n)(YUTS, 46): düğüm, kavşak

çâqin (<çâqi-n)(ÖTİL II, 359): ot, ot uçkuni

çuğun (<çuğu-n)(YUTS, 87)dağınmık, çözülmüş

ékin (<éki-n)(ÖTİL II, 440): ekilen bitki; bağ ve bahçelerde biten bitkilerin türü

ékin (<éki-n)(YUTS, 123): ekin

izğirin (<izğiri-n)(ÖTİL I, 318): aşırı soğuk bora şeklindeki kuzey rüzgarı; tipi, bora

jiğın (<jiği-n)(YUTS, 182): yığın, küme; kalabalık, sürü; toplantı, meclis

kelin (<keli-n)(ÖTİL I, 377):yeni evlenmiş kız; oğulun hatunu; abinin hatunu; kendisinden küçük olan kardeş veya yakın kişinin hatunu

kélin (<kéli-n)(YUTS, 197):(=kélinçek) gelin

orin (<*ori-n)(ÖTİL II, 511): yer

otin (<*oti-n)(ÖTİL II, 518): odun

qiyin (<qiyi-n)(ÖTİL II, 573): kolay olmayan, meşakkatli; zor müşkil

qoşın (<qoşi-n)(ÖTİL II, 643): silahlı güçler; asker; ordu

qoşun (<qoşu-n)(YUTS, 245): ordu, askerî birlik

sâğın (<sâği-n)(ÖTİL II, 73): süt veren, sağılan inek

séğın (<séği-n)(YUTS, 349): sağlam, sağlamlı

siqin (<siqi-n)(YUTS, 352): dar, sıkılma

tiqin (<tiqi-n)(ÖTİL II, 191):(=tiqilinç) kapak, tıkaç

tiqin (<tiqi-n)(YUTS, 411): tıkaç, tıpa “tiqi-: tıka-”

tosun (<*tosu-n)(YUTS, 421): set, engel, mania; ürkek, korkak

tökün (<*tökü-n)(YUTS, 423): düğün bayram

tulun (<tulu-n)(YUTS, 426)(=tolun) dolu, tam, bütün

tügün (<tügü-n)(ÖTİL II, 218): düğüm; bağ; bohça; edebî eserde düğüm

tügün (<tügü-n)(YUTS, 430): düğüm

tütün (<tütü-n)(ÖTİL II, 234): yanan bir nesneden çıkan duman

tütün (<tütü-n)(YUTS, 432): duman, oile, ocak

yağın (<yaği-n)(ÖTİL I, 267): kar, yağmur, dolu vs şeylerin yağışı; yağış

yağın-sâçın (<yaği-n-sâçi-n)(ÖTİL I, 267): yağış

yaşın (<yaşi-n)(ÖTİL II, 491): şimşek

yaşirin (<yaşiri-n)(ÖTİL , 491): başkalarının bilmediği; gizli tutulan; sır

yéğın (<yéği-n)(YUTS, 464): yağış

yiğın (<yiği-n)(ÖTİL I, 350): toplanma, bir araya geliş; toplantı; meclis

-nâq(Özb); -naq, -nek(Uyg)

Ek, birleşik bir ektir. Fiilden isim yapma eki –n ile isimden isim yapma eki –aq, -ek’in birleşmesiyle oluşmuştur diyebiliriz.

Ek, sanki -fiilden isim türeten –anaq, -enek ekinin türettiği isimlerde vurgusuz orta hece düşmesi olmuş ve –anaq, -enek eki bu şekli almış gibi bir şüphe de uyandırmaktadır.

Özbek Türkçesinde yalnızca tek şeklini tespit edebildiğimiz ek, Uygur Türkçesinde kalın ve ince olmak üzere iki şekildedir.

*Ek, eklendiği fiil tabanlarından olanı, yapılamı veya fiilde belirilen hareketin neticesinde meydana geleni ifade eden isimler türetmektedir.

çäqnâq (<çäq-nâq)(ÖTİL II, 361): yanıp duran, devamlı ışıklı, aydınlatan

ğäznâq (<ğäz-nâq)(ÖTİL II, 648): (=qäznâq)

jeynek (<*jey-nek)(YUTS, 182): (=ceynek) dirsek

jiğnaq (<jiğ-naq)(YUTS, 183): toplu, yoğun;zarif, ince, şık, derli toplu

qasnaq (<qas-naq)(YUTS, 225): yan, taraf, yön, cihet

qaznaq (<qaz-naq)(YUTS, 229): kiler

qäznâqçä (<qäz-nâq)(ÖTİL II, 536): ambara benzer küçük bir oda, hücre

qiynaq (<qiy-naq)(YUTS, 239):(=qiynalğu) işkence, ıstırap

quvnâq (<quv-nâq)(ÖTİL II, 611): mert, dürüst, açık sözlü; sözünü ve kendini sakınmaz, tok sözlü

seynek (<sey-nek)(YUTS, 349): (tıp)dolama, et yaran, yarmaca; (ağız)itaatsiz, dik başlı, serkeş

yaşnâq (<yaş-nâq)(ÖTİL II, 491): güzel, cazibeli, çekici

yiğnâq (<yiğ-nâq)(ÖTİL I, 351): yığın, öbek

-nç(Özb); -nç(Uyg)

ET'de ekin -nç, -nçu, -nçü şeklinde olduğunu görüyoruz⁸⁶⁹. Gabain, ekin aynı fiil tabanından birlikte teşkil edilebilen eş anlamlı iki ek olduğunu belirtir ve ekin bazan sadece dönüşlülük eki -n- 'den sonra geldiğini söyler⁸⁷⁰.

Hacıeminoğlu bu birleşik eki meydana getiren unsurları ayrı ayrı ele alır, -nç birleşik ekini ayrıca değerlendirme gereği duymaz⁸⁷¹. Eckman ise ÇT'de eki -nç, -anç, -inç/-inç, -unç/ünç veya dönüşlülük eki -n+ç şeklinde uzun bir başlık olarak alarak, ekin akıl veya beden hareketleri ifade eden mücerret isimler türettiğini belirtir⁸⁷².

⁸⁶⁹ TEKİN, GOT, s. 114; GABAIN, ETG, s. 54.

⁸⁷⁰ GABAIN, ETG, s. 54.

⁸⁷¹ HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 18. Hacıeminoğlu -ç ekinin -n ile genişlemiş fiil tabanlarına gelerek isim türettiğini belirtirken, -nç ekini ayrıca değerlendirmez.

Erdal, -nç ve -nçU şeklinde ayrı başlıklarda ele aldığı eklerden -nç ekinin hareket isimleleri türeten bir ek olduğunu belirtir⁸⁷³.

Ergin, -nç fiilden isim yapma şeklinde bir ekin olmadığını, bazılarının eki -nç şekle değerlendirilmesinin kesinlikle yanlış olduğunu, çünkü -ç fiilden isim yapma ekinin sadece dönüşlü fiil tabanlarına getirilen bir ek olduğunu belirterek, dönüşlü fiil tabanları kullanılmayan fiillere ise diğer kelimelerdeki benzerlikten dolayı ekin bu şekilde getirildiğini belirtir. -ç ekinin fonksiyonunun aşırılık olduğunu, yaptığı isimlerin yaparı veya yapısını veya hareket halini gösterdiğini söyler⁸⁷⁴.

Zülfikar ekin, dönüşlülük eki -n'nin üstüne fiilden isim yapan -ç ekinin gelmesiyle oluştuğunu, ekin aslında iki ayrı ek olduğunu belirterek, eki ayrı ayrı değerlendirmenin de mümkün olduğunu, ancak fiilden isim türeten -ç ekinin geldiği bazı dönüşlü fiil tabanlarının kullanılmadığını (kork-u-n-ç<korkun-ç; gül-ü-n-ç<gülün-ç) bundan dolayı ekin -nç şeklinde değerlendirildiğini söyler⁸⁷⁵.

Özbek Türkçesinde, HÖÄT'te ek -ç, -inç şeklinde -ç ile birlikte değerlendirilir ve fonksiyonu, fiil tabanlarından kişinin ruhî haletini, keyfiyetini belirten soyut isimler türetir şeklinde belirtilir⁸⁷⁶. ÖTG'de ise ek ayrı başlıklarda ele alınır, birleşik olarak değerlendirilmez.

Gabain de eki müstakil kabul edenlerdendir, fakat Sjoberg ve Wurm eki birleşik olarak değerlendirmeye gerek duymamışlardır.

Uygur Türkçesinde ise temin edebildiğimiz eserlerin çoğunda eki ayrı bir başlık olarak göremiyoruz.

Bu ek birleşik bir ektir, fakat -ç fiilden isim yapma ekinin geldiği bazı dönüşlü fiil tabanları ayrı olarak kullanılmadığı için biz ekin ayrı bir başlıkta değerlendirilmesini uygun gördük.

*Ek eklendiği fiil tabanlarından aşırılık bildiren dönüşlü iş ve hareket isimleri türetmektedir. Bunlar genellikle soyut isimlerdir fakat nadiren somut olan isimler de vardır.

⁸⁷³ ERDAL, OTW₁, s. 275.

⁸⁷⁴ ERGİN, TDB, s. 191.

⁸⁷⁵ ZÜLFİKAR, TSTYY, s. 133.

âvunç (<*âvu-nç)(ÖTİL I, 519): (=âvunçâq)kişiyi avutan nesne veya kimse

âyanç (<âya-nç)(ÖTİL I, 67): kişide acıma ve merhamet duygularını kabartan, güzel, iyi

bulğänç (<bulğä-nç)(ÖTİL I, 149; bulğänçiq mad.):

cirkänç (<cirkä-nç)(ÖTİL I, 282): iğrenç

ilinç (<ili-nç)(ÖTİL I, 321): ümit bağlanan nesne, kimse

irgänç (<irgä-nç)(ÖTİL I, 332): iğrenç

işänç (<işä-nç)(ÖTİL I, 344): inanış, itikat; inanılan, ümit bağlanan şahıs veya nesne

işenç (<işe-nç)(YUTS, 179):(=işençe, işençi) inanç, güven

jirkenç (<jirke-nç)(YUTS, 184): iğrenç

ökinç (<öki-nç)(ÖTİL II, 501): övünme duygusu

qizğänç (<qizğä-nç)(ÖTİL II, 572): kişide acıma duygusu ve sevgi uyandıran, çok güzel, çekici

qizğänç (<qizğä-nç)(YUTS, 240): acı, acıma, merhamet

qorkinç (<qorki-nç)(ÖTİL II, 640): korkunç

qorqunuç (<qorqu-nuç<qorqunç, 244): korkunç

sevinç (<sevi-nç)(ÖTİL II, 32): sevinç, kıvanç, sevinme duygusu

süyenç (<süye-nç)(YUTS, 370): dayanak, destek, istinadgah

süyünç (<süyü-nç)(YUTS, 370): sevinç

şâşilinç (<şâşili-nç)(ÖTİL II, 426): çok çabuk yapılması gereken; şaşkın halde; şaşılıp durulan hal, durum

tägzinç (<tägzi-nç)(ÖTİL II, 105): büyük binalarda direkleri tutması için ortaya uzatılan kalın ve kuvvetli giriş vazifesi gören ağaç

tayanç (<taya-nç)(ÖTİL I, 394):(=tayançuq) dayanak, destek

täyänç (<täyä-nç)(ÖTİL II, 144): dayanç, dayanılan şey; hizmet kılan, temel

tikilinç (<tikili-nç)(ÖTİL II, 190): tıklan yer; tika basa doluşulan, veya doldurulan yer; zaruri, elzem

yölenç (<yöle-nç)(ÖTİL I, 471):(=yölençik) dayanak, destek

yupänç (<yupä-nç)(ÖTİL II, 469): kişiyi avutan, avutucu

-nçi(Özb); -nçe(Uyg)

ET döneminde yaygın olarak kullanılan sonra yerini benzerine bırakmış bir ektir. Eki değerlendiren sadece Erdal olmuştur⁸⁷⁷.Ek, -nç eki ile aynı fonksiyona sahip olan eş mana ve fonksiyonda bir ektir. Bu eki –nç birleşik ekinin ünlülerle genişlemiş hali de diyebiliriz. Pek yaygın değildir, sadece birkaç kelime örnek tespit edebildik.

sünçe (<sü-nçe)(YUTS, 368): (ağız)müjde

süyünçe (<süyü-nçe)(YUTS, 370): müjde

sevinçi (<sevi-nçi)(ÖTİL II, 32): müjde

süyünçi (<süyü-nçi)(ÖTİL II, 32; sevinçi mad): müjde, muştı

-nçiq(Özb); -nçuq(Uyg)

Bu ek için de bir öncekinden farklı bir şey söylemek imkansız gibidir. Çünkü tespit ettiğimiz örneklerin hem –nç ile kullanılan şekli mevcut hem de –nçiq, -nçuq ekiyle türemiş şekli mevcuttur. Benzer eklerle türemiş kelimelerin manasının aynı olmasından hareketle –nç ekinin genişlemiş şekli diyoruz.

bulğänçiq (<bulğä-nçiq)(ÖTİL I, 149): (=bulğänç)

qizğänçiq (<qizğä-nçiq)(ÖTİL II, 572): kıskançlık

qizğänçuq (<qizğä-nçuq)(YUTS, 240): kıskanç, haset, cimri

qorqunçuq (<qorqu-nçuq)(YUTS, 241): (ağız)korkuluk

quvänçiq (<quvã-nçiq)(ÖTİL II, 612): kişiye sevinç, mutluluk veren, gönlünü hoş eden kimse veya nesne

quyançiq (<quya-nçiq)(ÖTİL II, 613): san arkali tizzagakarab yonalgan pay, tamir; tutqânâq, epilepsi, sara

sirpänçik (<sirpä-nçik)(ÖTİL II, 56):

süyünçiq (<süyü-nçiq)(ÖTİL II, 144; täyanç 2 mad.): sevinçlilik

täyançiq (<täyä-nçiq)(ÖTİL II, 144): götüren vasıta, üstün, dayanıklı, dayanak, destek; (=täyanç 3)

täyançiq (<täya-nçiq)(ÖTİL II, 91): koltukların dirsek veya kol konan kısmı; (=süyanç)

tiygânçiq (<tiygâ-nçiq)(ÖTİL II, 172): (=tiygânâq)

yupänçiq (<yupä-nçiq)(ÖTİL II, 469): bir kişiyi avutan, teselli eden, sevindiren kişi

-ndi(Özb); -ndi, -nda, -nde(Uyg)

Bu ek de dönüşlülük eki -n ile fiilden isim yapan -di(-da, -de) ekinin birleşmesiyle oluşmuş bir ektir. Birleşik bir ek olduğu için, birleşik şekli kabul etmeyen bilim adamları eki başlık olarak almamışlardır.

ET, KT ve ÇT dönemlerinde eki birleşik ek olarak olsa da kaynaklarda göremiyoruz.

Ergin eki ayrı bir ek olarak kabul etmemekte ve -nç ekinde olduğu gibi -tı, -ti ekinin sadece dönüşlü fiil tabanlarına gelen bir ek olduğunu söylemektedir⁸⁷⁸.

Özbek Türkçesinde, ÖTG'de ekin fiillerden isim ve sıfat türettiği belirtilmektedir⁸⁷⁹. Gabain sadece eki -ındı, -indi, -undı, -ündi, -ndı, -ndi şeklinde tespit etmekle yetinmiştir⁸⁸⁰. Diğer kaynaklarda ek ayrıca ele alınmaya gerek duyulmamıştır.

Uygur Türkçesinde ise, Tömür ekin eklendiği fiil tabanlarından hareketin neticesini bildiren isimler türettiğini söylerken⁸⁸¹, UTG'de ek -ndi şekli kabul edilmeyerek -di şeklinde incelenir. HZUT'de ise ek -nda, (-ında, -unda, -ünde) şeklinde tespit edilerek, ekin

⁸⁷⁸ ERGİN, TDB, s. 193.

⁸⁷⁹ ÖTG, s. 255

⁸⁸⁰ GABAIN, ÖG, s. 45

geçişli fiil tabanlarına gelerek onlardan hareketin neticesini veya meydana gelen nesnenin hareketinin devamlılığını ifade ettiği belirtilir⁸⁸².

Bilim adamlarının bir kısmı dönüşlülük eki -n ile -dı, -di, ekinin birleşmesini ayrı bir ek olarak kabul etmeseler de -dı, -di ekinin geldiği dönüşlü fiil tabanlarının çoğu kullanılmamaktadır. Bunun yanında -dı, -di ekinin geldiği dönüşlü olmayan fiil tabanları da vardır. O zaman ekin sadece dönüşlü fiil tabanlarına geldiğini söyleyerek birleşik eki kabul etmemek karışıklıklara sebep olacaktır.

*Ek, geldiği fiil tabanlarından genellikle somut nesne isimleri, bazan da soyut isimler türetir.

âlqindi (<âlqi-ndi)(ÖTİL I, 535): kullanıla kullanıla incelmış, yukalmış sabun parçası

âqindi (<âqi-ndi)(ÖTİL I, 558): iş yerleri veya evlerden akan pis su

asrandi (<asra-ndi)(YUTS, 18): evlatlık, öğrenci

âtkindi (<âtki-ndi)(ÖTİL I, 550): (jeol.)yanardağlardan püsküren lavlardan oluşmuş da cinsleri

bekindi (<beki-ndi)(YUTS, 38): bağımlı, evlatlık

bölündi (<bölü-ndi)(YUTS, 51): (mat.)bölüm

çaçrandi (<çaçra-ndi)(YUTS, 67): serpinti

çéçindi (<çéçi-ndi)(YUTS, 75): ot kırıntısı, saman kırıntısı

çékindi (<çéki-ndi)(YUTS, 76): döküntü, süprüntü, çöp

çekindi (<çeki-ndi)(YUTS, 76): topluluktan kopmuş, reddedilmiş, sürgün

çépindi (<çépi-ndi)(YUTS, 77): yonga

çikindi (<çiki-ndi)(YUTS, 79): artık, kırıntı

çiqindi (<çiqi-ndi)(ö II, 573; qiyindi mad.): artık, kırıntı

çiqindi (<çiqi-ndi)(ÖTİL II, 374): kullanılan gerekli kısımdan sonra kalan; artık

çirindi (<çiri-ndi)(ÖTİL II, 371): yaprak ve bitkinin toprağa karışmış ve çürümüş kısmı

çirindi (<çiri-ndi)(YUTS, 83): çürümüş şey; bitkilerin çürümesinden oluşmuş toprak gübre

çirpindi (<çirpi-ndi)(ÖTİL II, 372): balta vs ile odun kesmeden sonra kalan kıymık, çerçöp

çüpürendi (<çüpür-endi)(YUTS, 89): çöp, süprüntü

ivindi (<ivi-ndi)(ÖTİL I, 313): kadınların kendisinde artan süt

iyindi (<iyi-ndi)(ÖTİL I, 319): sığırdan süt sağıldıktan sonra bir miktar bekleyip sonra tekrar sağılan süt

jigindi (<jigi-ndi)(YUTS, 182): birikme, birikim; toplanma; toplam, yekun

jikindi (<jiki-ndi)(YUTS, 183): harabe, enkaz, yıkıntı

jirindi (<jiri-ndi)(YUTS, 184): ağaç kütüğünden çıkan fidan

kelgindi (<kelgi-ndi)(ÖTİL I, 376): yerli olmayan, sonradan gelmiş, muhacir

kelgindi (<kelgi-ndi)(YUTS, 193): yabancı

késindi (<kési-ndi)(YUTS, 199): kesinti

köşendi (<köşe-ndi)(YUTS, 208): çiğnemlik, ağız tütünü

küyindi (<küyi-ndi)(ÖTİL I, 402): yanan nesnenin yanışı neticesinde oluşan yanık

küyünde (<küyü-nde)(YUTS, 214): yanmış ağaç

qâçqindi (<qâçqi-ndi)(ÖTİL II, 607): kaçaq, kaçkın

qirindi (<qiri-ndi)(YUTS, 236): yonga, kazıntı

qirindi (<qiri-ndi)(ÖTİL II, 581): yonma neticesinde ortaya çıkan talaş; artık, kırıntı

qiyindi (<qiyi-ndi)(ÖTİL II, 573): kırıntı, kırpıntı, talaş

qiyindi (<qiyi-ndi)(YUTS, 239): parça, bez parçası

qoğlandi (<qoğla-ndi)(YUTS, 241): sürgün, menfi

qoşindi (<qoşi-ndi)(YUTS, 245): karışım, mahlut; ek, türev

saqindi (<saqi-ndi)(YUTS, 338): kalıntı, son damla

sarqindi (<sarqi-ndi)(YUTS, 342): kalıntı, sonu, son damlası

siğindi (<siği-ndi)(ÖTİL II, 59): sığıntı, başka yere sığınmış kişi, mülteci

sirkindi (<sirki-ndi)(ÖTİL II, 57):

süpürindi (<süpüri-ndi)(ÖTİL II, 85):süpürme neticesinde toplanan, süprüntü, pislik; sürgün

süpürüdi (<süpürü-ndi)(YUTS, 368): süprüntü

sürgüdi (<sürgü-ndi)(YUTS, 369): sürgün, sürgünde bulunan

taşlandı (<taşla-ndi)(YUTS, 393)(=taşlanduq) döküntü, süprüntü; ihmal edilmiş bakımsız; bırakılmış atılmış

tökindi (<töki-ndi)(ÖTİL II, 245): dökülen nesne, döküntü

üyüdi (<üyü-ndi)(YUTS, 447): yığın, küme, kütle

üzüdi (<üzü-ndi)(YUTS, 449): fikra, parça

yiğindi (<yiği-ndi)(ÖTİL I, 350): yığıntı; (mat.)birden fazla sayıların bir araya gelerek oluşturduğu sayılar

yıqindi (<yiqi-ndi)(YUTS, 468):(=jiqindi) harabe, enkaz, yıkıntı

yundi (<yu-ndi)(ÖTİL II, 469): (=yuvundi) bulaşık suyu

aldirap-tinep (<aldira-p-tine-p)(YUTS, 9): acele olarak; şaşkın bir halde

-pä(Özb); -pa(Uyg)

Tespit ettiğimiz örneklerden sadece Uygğur Türkçesindeki örnekte ek açıkça belli olmaktadır. Sal- fiiline eklenerek salmuş, kendini bırakmış anlamları vermektedir. Bu durumda kelime fiilden sıfat türeten bir ektir. Tek bir örneğini tespit edebildiğimize göre

işlek değildir. Diğer üç örnekte ise kelimenin kökünü tespit etmek bir hayli güçtür. Yine de değerlendirilmesi açısından örnekleri vermeyi uygun görüyoruz.

körpächä(<*kör+pä+çä yahut kör+pächä)(KTLS I, 595-825; Özb): minder, şilte

köpe (<*kö-pe)(YUTS, 206): körpe

körpe (<*kör-pe)(YUTS, 207): (ağız)kirpi; kuzu kürkü

salpa (<sal-pa)(YUTS, 339): derisi sölpük, ödemli

-pän(Özb)

Ek, Özbek Türkçesinde bir kelimedede tespit ettiğimiz fiilden isim yapma ekidir. Uygur Türkçesinde örneğine rastlayamadığımız ekin tespit ettiğimiz örnekte fonksiyonu fiil tabanında belirtilen hareketi olanı, maruz kalanı bildiren isimler türetmektedir. Ek, sadece ince şekillidir.

ölpänçi(<öl-pän+çi)(ÖTİL II, 504): ölü yıkayan kişi

-ş,-iş, -uş, -üş(Özb); -ş, -iş, -uş, -üş(Uyg)

ET'den beri ek umumiyetle -ş, -ET'de nadiren -ş'den dönüşmüş -s olarak fiillerden soyut isimler ve hareket ismi türeten isim-fiil eki eki olarak kullanılmıştır⁸⁸³.

Hacıeminoğlu, ekin KT döneminde de soyut kavramlar ve fiilin ifade ettiği hareketi gösteren isimler türeten çok işlek bir ek olduğunu belirtir⁸⁸⁴.

Eckman da ekin ÇT döneminde hareketi veya hareketin sonucunu adlandıran isimler türettiğini söyler⁸⁸⁵.

Clauson Türkçede iki ayrı -ş ekinin olduğunu hatırlatarak, birinin isimden isim türeten akı+ş "beyazımsı", kökü+ş "mavimsi, yeşilimsi" eki; diğeri de fiillerden hareket ismi türeten -ş ekidir der⁸⁸⁶.

⁸⁸³ TEKİN, GOT, s. 114; GABAIN, ETG, s. 55ERDAL, OTW₁, s. 262.

⁸⁸⁴ HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 26.

⁸⁸⁵ ECKMANN, ÇEK, s. 42.

Ergin, bu ekin –mak, -mek, ve –ma, -me gibi yaygın ve bütün fiil kök ve gövdelerine gelerek diğer yapım eklerinden farklı olarak fiil isimleri türettiğini, fonksiyonunun –ma, -me’ye çok benzediğini, ekin fiillerden bazen iş isimleri türettiğini, nadiren fiillerde klişeleşerek nesne ismi, hatta sıfat olarak kullanılan isimler de türettikleri belirtir⁸⁸⁷.

Özbek Türkçesinde ek, HÖÄT’te -ş, -iş, -uş şeklinde tespit edilmiş, fiil kök ve gövdesinden iş, hareket, hal ve hadise ifade eden, soyut isim türeten ek olarak değerlendirilirken⁸⁸⁸, ÖTG’de ise ekin hareket isimleri bildiren ek olduğu söylenmektedir⁸⁸⁹.

Uygur Türkçesinde elimizdeki bütün kaynaklar ekin hareket isimleri türeten ek olduğu konusunda ortak fikirdedirler⁸⁹⁰.

Ekin fiillerden hareket isimleri ve soyut isimler türettiği umumi kanaattir. Bütün kaynaklardaki bilgiler birbirini doğrular mahiyettedir, farklı bir şey söyleyen yoktur.

Ekin çağdaş Özbek ve Uygur Türkçelerinde yeni yeni isimler türetmek için en müsait eklerden biri olduğunu da söyleyebiliriz.

äçiniş (<äçin-iş)(ÖTİL I, 65): acımak; şefkat

alış (<äl-iş)(ÖTİL I, 40): suyu ayırmak için yapılan engel; tufan

alış (<al-iş)(YUTS, 10): alacak

arilaş (<arila-ş)(YUTS, 16): karışık

äyläniş (<äylän-iş)(ÖTİL I, 32): eğlenmek; alem yapmak, ahlak sınırları dışında eğlence

äytiliş (<äytil-iş)(ÖTİL I, 34): söylemek; kelimenin telaffuzu, telaffuz ediş

băriş-keliş (<bär-iş-kele-iş)(ÖTİL I, 131): bir kere varıp dönmek; birbirine varıp gelme, yakın münasebet

beriş-keliş (<ber-iş-kele-iş)(YUTS, 38): gidiş dönüş, ilişki; (gram.)yönelme hali

⁸⁸⁷ ERGİN, TDB, s. 187.

⁸⁸⁸ HÖÄT, s. 225

⁸⁸⁹ ÖTG, s. 255.

böceş (<böce-ş)(YUTS, 50): bezeme

buraş (<bur-aş)(YUTS, 52): burma, bükme

buruş (<bur-uş)(YUTS, 53): kesinti, kırpıntı, parça; çevirme

çeliş (<çél-iş)(YUTS, 76): mücadele, savaş, çarpışma

demikiş (<demik-iş)(YUTS, 101):(=tuncuq-uş)nefesi kesilmek, bunalmak, boğulmak

égiş (<ég-iş)(YUTS, 122): meyil, iniş, sapma, eğilim, sağcılık solculuk

ğuqaraş (<*ğuqara-ş)(YUTS, 145): ıslık, uluma

huvlaş (<huvla-ş)(YUTS, 158): uluma

indeş (<inde-ş)(YUTS, 176): (=ündeş) seslenme

işiniş (<işin-iş)(YUTS, 180): inanç, emniyet, itimat, güven

jitimsiraş (<jitimsira-ş)(YUTS, 184): yetim kalma; kimsesizlik

jügreş (<jügre-ş)(YUTS, 188): koşma

kéliş (<kél-iş)(YUTS, 197): (gram.)hal, isim hali

köyünüş (<köyün-üş)(YUTS, 209): acıma, esef, şefkat gösterme

köz karaş (<köz kara-ş)(YUTS, 209): bakış açısı

küçeş (<küçe-ş)(YUTS, 210): kuvvetini germe; zorlama

künçikiş (<künçik-iş)(YUTS, 212): doğu

künpetiş (<künpet-iş)(YUTS, 212): batı

küreş (<küre-ş)(YUTS, 213): güreş mücadele

küyleş (<küyle-ş)(YUTS, 214): şarkı okuma, şarkı söyleme; dişi hayvanların eş özlemi

oqlaş (<oqla-ş)(YUTS, 294): dolu tüfek

ornaş (<orna-ş)(YUTS, 297): yerleşiş, yerleşme

oynaş (<oynä-ş)(ÖTİL II, 500): nikahsız birlikte olan erkek veya kadın

oynaş (<oyna-ş)(YUTS, 302): oynama, neşelenme, şaka; sevgili, metres

öpiş (<öp-iş)(ÖTİL II, 508): öpücük, buse

öteş (<öte-ş)(YUTS, 307): ödeme

ötünüş (<ötün-üş)(YUTS, 309): isteme, dileme, ricada bulunma, dilekçe

ötüş (<ötü-ş)(YUTS, 309): geçiş, geçme

pétiş (<pét-iş)(YUTS, 322): batış, dalma, çökme; batı, garp

piçiş (<piç-iş)(YUTS, 322): biçme; hadım etme, eneme

pütüş (<püt-üş)(YUTS, 329): bitiş, bitme; yazma

qargiş (<qarg-iş)(YUTS, 222): lanet, beddua

qârğâş (<qârğâ-ş)(ÖTİL II, 558): kargamak

qarğâş (<qarğâ-ş)(YUTS, 222): lanetleme, beddua etme

qârğîş (<qârğ-iş)(ö II, 558): kargayan söz, beddua

qâyiş (<qây-iş)(ÖTİL II, 537): tabaklanmamış ham deri, deriden yapılan ince uzun

nesne “kemer vb. şeyler”

qayiş (<qay-iş)(YUTS, 192): kınama, sitem etme

qoqaş (<qoq-aş)(YUTS, 241): korkma

quriliş (<quril-iş)(ÖTİL II, 621):

quruluş (<qurul-uş)(YUTS, 249): inşaat

séğiniş (<séğîn-iş)(YUTS, 349): özlem

soquş (<soq-uş)(YUTS, 358): darbe, dövme; savaş

taniş (<tan-iş)(YUTS, 388): inkar etme, yadsıma, reddetme

tonuş (<ton-uş)(YUTS, 419): tanış, tanıdık, tanıma, itiraf, bilgi, fikir, bilinç

uruş (<ur-uş)(YUTS, 439): savaş; dövüş

ülüş (<ül-üş)(YUTS, 445): ülüş, pay, hisse; nasip, kader, kısmet

ündeş (<ünde-ş)(YUTS, 445): seslenme, ünlem, ünlem işareti

yanglış (<yangl-iş)(ÖTİL II, 484): yanlış, doğru olmayan, hata

yertevreş (<yertevre-ş)(YUTS, 463): deprem, zelzele

yumuş (<yum-uş)(ÖTİL II, 468): iş, hizmet, mihnet; vazife

yüriş-turiş (<yür-iş-tur-iş)(ÖTİL II, 472): hal tavır, yaratılış, kılık

-t(Özb); -t(Uyg)

Tekin ve Gabain'in eserlerinde eke rastlayamadık ama Hacıeminoğlu KT'de ekin ekin ET döneminden beri mevcut olduğunu, KT dönemi metinlerinde ise daha geniş olarak kullanıldığını belirtir⁸⁹¹. Eckman ise ÇT'de ekin değişik anlamlar ifade eden bir ek olduğunu belirtmekten, keçit<keçi-t, kurut<kuru-t "peynir", yort<yor-t "yol" örneklerini verir⁸⁹².

Clauson ise ekin (filden fiil yapan)-r-'lerden sonra -t, diğer zamanlarda -ut, -üt şeklinde kullanıldığı görüşündedir⁸⁹³. Rdal da eki -ut, üt biçiminde tespit etmiştir⁸⁹⁴.

Ergin, ekin ET'den beri kullanıldığını, bu gün işlekliliğini kaybederek daha seyrek kullanıldığını belirtir. Geçit, öğüt, ayırt, kurut, umut, yoğurt içit, binit kelimelerinin bu ek ile türediğini söyler⁸⁹⁵.

Özbek Türkçesinde, ÖTG'de ek -t, -it, -ät, -ät şeklinde tespit edilmiş olup, qurt<quru-t, çiqit, köçat, ölat, sizat kelimeleri örnek verilir⁸⁹⁶. Diğer kaynakların hiç birisinde eki fiilden isim yapma eki olarak göremiyoruz.

Elimizdeki Çağdaş Uygur Türkçesi ile ilgili kaynakların hiç birisinde ekten bahsedilmemektedir.

Bu gün işlek bir ek olmasa da kullanılmakta olan kelimelerin pek çoğu bu ek ile türemiştir. Ancak ET kaynakların çoğunda da eki bulamıyoruz. O zaman ek gözden kaçmış, işlek olmayan bir ektir diyebiliriz.

⁸⁹¹ HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 27.

⁸⁹² ECKMANN, ÇEK, s. 43.

⁸⁹³ CLAUSON, age, s. XLIII.

⁸⁹⁴ ERDAL, OTW₁, s. 308.

⁸⁹⁵ ERGİN, TDB, s. 194.

⁸⁹⁶ ÖTG, s. 255.

Ek fiil tabanlarından soyut ve somut nesne isimleri türetmektedir. Tespit edebildiğimiz örnekler ise şunlardır:

bosut (<bosu-t)(YUTS, 48): çeyiz, hediye, armağan

irkit (<irki-t)(YUTS, 178): süt suyu

qurut (<quru-t)(ÖTİL II, 624): kurutulan mahsül

särqit (<särqi-t)(ÖTİL II, 26): artık yiyecek, eski adet, gelenek, görenek

sarqit (<sarqi-t)(YUTS, 342): yemek kalıntısı; bir kişinin misafir gittiği yerden evdekilere getirdiği yiyecek, çerez

savut (<savu-t)(YUTS, 342): zırh

tuğut (<tuğu-t)(YUTS, 425): doğum

uqat (<uqa-t)(YUTS, 435): yüksek, yüce

ügüt (<üğü-t)(YUTS, 444): öğüt; değirmende öğütülmeye hazırlanmış tahıl

-tä(Özb); -ta(Uyg)

Hiçbir kaynakta göremediğimiz, kökünden dolayı bizim de şüphe ile yaklaştığımız, her iki şivede de birer örneğini tespit edebildiğimiz, işlek olmayan bir ektir. Özbek Türkçesinde tespit ettiğimiz örnek kara- fiil tabanına gelmiş olmalıdır. Uygur Türkçesindeki tespit ettiğimiz örneğe ise ekin geldiği tabanın fiil olup olmaması konusunda şüphe ile bakılmalıdır.

qärätä (<qärä-tä)(ÖTİL II, 553): doğrulanmış

qumurta (<*qumur-ta)(YUTS, 210): böcek, cibin

-ü(Özb)-u(Uyg)

Ergin, Etde böyle bir ekin olmadığını Batı Türkçesinde -ğ, ve -g'lerin düşmesi sonucu -i, -i, -u, -ü ünlülerinin ek gibi görüldüğünü ve ekin sonradan ortaya çıktığını

söylemektedir⁸⁹⁷. Özbek ve Uygur Türkçelerinde –ğ, ve –g ünsüzleri düşmediği halde bazı kelimelerde

Batı Türkçesindeki benzer durumla karşılaşmaktayız. Örnekleri az olmakla birlikte, bu durumda –u ve –ü ünlülerini fiilden isim yapma eki olarak kabul etmek durumundayız.

çaqu (<çaq-u)(YUTS, 69): curnal, ihbar

qoşu (<qoş-u)(YUTS, 245): toplama

sürü (<sür-ü)(ÖTİL II, 88): (=sürüv)sürü

-uvli(Özb)

Birleşik bir ek olan –uvli, fiilden isim yapan –v, –uv, –üv eki ile –li isimden isim yapma ekinin birleşmesiyle oluşmuş bir ektir.

Ek, geldiği fiil tabanlarından soyut ve somut isimler türetmektedir.

äytüvli (<äyt-üvli)(ÖTİL I, 35): kıymetli, değerli; denk, uyumlu, uygun

éküvli (<ék-üvli)(ÖTİL II, 442): ekin ekilmiş, ekinli; ekin yetişen, ekin ekmek için uygun

quruvli (<qur-uvli)(ÖTİL II, 624): kuruluş, yapılmış

yazuvli (<yaz-uvli)(ÖTİL I, 255): yazısı var, yazılmış

-v, -uv, -üv, -äv, äv(Özb); -v, -av(Uyg)

Eke elimizdeki kaynaklarda ilk ÇT’de rastlıyoruz. Eckmann ekin –ağu, –egü’den geldiğini belirtmektedir⁸⁹⁸.

Ekin menşeyi ET’deki –ğ/-g fiilden isim yapma ekidir⁸⁹⁹. Türkistan’daki Çağdaş Türk şivelerinin pek çoğunda Kuzey Türkçesinin tesiriyle oluşmuş bu ek kullanılmaktadır⁹⁰⁰. Kuzey Türkçesinde –ğ/-g ünsüzleri –v’ye dönüşmüştür⁹⁰¹.

⁸⁹⁷ ERGİN, TDB, s. 192.

⁸⁹⁸ ECKMANN, ÇEK, s. 43.

Özbek ve Uygur Türkçesindeki bu -v fiilden isim yapma eki Kuzey-doğu Türkçesinin etkisiyle oluşmuş olmalıdır.

Özbek Türkçesinde, ÖTG'de -v, -uv olarak tespit edilmiş olup, ekin hareket isimleri türettiği belirtilirken⁹⁰²; Gabain eki -uv, -üv, -v olarak tespit etmiştir. Ekin -ğ/-g ünsüz değişmesinden oluştuğuna işaret ederek, -qu, -kü, -ğu, -gü, -ğl, -gl, -qı, -ki ekinden meydana gelmiş olabileceği ihtimali üzerinde durur⁹⁰³.

Sjoberg ise eki -w, -uw şeklinde dudak v'si olarak tespit eder ve ekin a ünlüsü ile de kullanıldığını hatırlatarak, hareket isimleri türettiğini belirtir⁹⁰⁴.

Wurm da eki -(u)w şeklinde tespit eder ve son ses -i ve ä ünlülerinin â'ya dönüştüğünü belirterek, ekin seyrek olarak fiil ismi yaptığını, genellikle isim türettiğini, -(i)ş ile aynı fonksiyon ve manaya sahip olduğunu; türettiği isimlerin isim-fiil ve isim olarak kullanıldığını, alışkanlık yahut meslektan dolayı durmadan yapılan işi ve oluşu bildirdiğini ifade eder⁹⁰⁵.

Waterson eki -v şeklinde tespit ederek fiilden isim yapma eki olduğunu belirtmiştir⁹⁰⁶.

Uygur Türkçesi ile ilgili eserlerde ise eki göremiyoruz. Uygur Türkçesinden tespit ettiğimiz bu ekle türemiş kelimelerin azlığı da bu durumu doğrulamaktadır.

Ek ünlüyle biten fiil tabanlarına -v olarak, ünsüzle bitenlere ise -uv, -üv olarak gelmektedir. Sadece birkaç örnekte ise ekin -.-âv, -âv şeklinde düz-geniş ünlülerle birlikte kullanıldığını tespit ettik. Bu istisna çok az olduğu için ayrı başlıkta ele almayı uygun görmedik.

*Ek fiil tabanlarından isimler türetmektedir.

⁸⁹⁹ Eckman ET ve KT'deki ğ/g ; Harezmi Türkçesindeki w seslerinin v'ye dönüştüğünü belirterek -ağu/-egü ses grubunun -av/-ev'e dönüştüğünü belirtir. Bak ECKMANN, ÇEK, s. 27.

⁹⁰⁰ BİRAY, agt, s. 374.

⁹⁰¹ REŞİT RAHMETİ ARAT, "Türk Şivelerinin Tasnifi", *Türkiyat Mecmuası*, C. X, İstanbul 1953, s. 59-138.

⁹⁰² ÖTG, s. 255.

⁹⁰³ GABAIN, ÖG, s. 42-46.

⁹⁰⁴ SJOBERG, USG, s. 70.

⁹⁰⁵ WURM, agm, s. 153.

⁹⁰⁶ 1 s.

ängräv (<ängr-äv)(ÖTİL I, 46): es-huşini xa deganda yirib alalmaydigan; merav, ahqav, avsar

asav (<*asa-v)(YUTS, 18): dizginsiz, alışmamış

ât-ulâv (<ât-ulâ-v)(ÖTİL I, 550): binilen binek hayvanları

beldâv (<beldâ-v)(ÖTİL I, 100): örülerek bele takılan kemerimsi nesne

bitişüv (<bitiş-üv)(ÖTİL I, 122): bitişmiş, bitişik; (gram)birleşik, birleşmiş, bir bütün meydana getiren

boğâv (<boğ-âv)(ÖTİL I, 168): bend; set, engel; zulm, esaret

boyav (<boya-v)(ÖTİL I, 157): boyamak; (ağız)boya

burâv (<bur-âv)(ÖTİL I, 152): burmak; üy hayvanlarning tümsügiga salinadigan sırtmak

dirdâv (<dird-âv)(ÖTİL I, 228): azgın hırçın “ev hayvanları hakkında”

doğâv (<doğ-âv)(ÖTİL I, 244): (ağız)süt-qatiq zardabi

kelişüv (<keliş-üv)(ÖTİL I, 377): bir mütala neticesinde ortaya çıkan fikir, karar, sonuç, şartname

kişnâv (<kişnâ-v)(ÖTİL I, 390): at kişnediğinde çıkan ses, kişneme sesi

oqlâv (<oqlâ-v)(ÖTİL II, 528): oklama; (ağız)oklava

oquv (<oqu-v)(ÖTİL II, 528): okuma, okumak; okumaya meyilli, okuyabilen

otlâv (<otlâ-v)(ÖTİL II, 520): (=otlâq)otlak

ölçâv (<ölç-âv)(ÖTİL II, 505): (=ölçägiç, ölçäm): ölçü

örâv (<ör-âv)(ÖTİL II, 513): etrafı kuşatılmış, örülmüş

qälâv (<qälâ-v)(ÖTİL II, 545):(=tütäntiriq)kalamak

qirâv (<qir-âv)(ÖTİL II, 582): kara benzer zerrecikler; yeni bileylenmiş metallerden dökülen zerreler; hayvanların dilinde peyda olan yaralar

qışlâv (<qışlâ-v)(ÖTİL II, 589): kışlamak; hayvanların kışın kaldı yerdeki bakımı; kışın yaşanan yer, kışlık

qorquv (<qorqu-v)(ÖTİL II, 641): korkmak; korkunç, vahim

qoşuv (<qoşu-v)(ÖTİL II, 645): koşmak; koşu

qurşav (<qurşa-v)(YUTS, 249): (=qorşav) kuşatma, çevresinin sarılması

qutlâv (<qutlâ-v)(ÖTİL II, 627): kutlama; tebrik, tebrikname

saylav (<*sayl-av*)(YUTS, 343):(=*saylam*)*seçim*

säylâv (<säylâ-v)(ÖTİL II, 12): belli bir makama yükseliş ve bunun için yapılan
merasim

sürüv (<sür-üv)(ÖTİL II, 88): koyun keçi topluluğu, onların bir aradaki hali

tâtuv (<tât-uv)(ÖTİL II, 209): dostane münasebet, ittifak, ehil

tergev (<terge-v)(YUTS, 403): tahkikat, soruşturma, sorgu, sorgulama “tergi-:
sorguya çekmek”

toquv (<toqu-v)(ÖTİL II, 259): dokumak; dokumacılık işi

ulâv (<ulâ-v)(ÖTİL II, 272): binip gidilen hayvan

uquv (<*uqu-v)(ÖTİL II, 291): fehim, feraset; kabiliyet, yetenek

ündâv (<ündâ-v)(ÖTİL II, 277): teklif, çağırma; buyruk, emir

yalqav (<yalqa-v)(YUTS, 456): tembel, üşengen

yayav (<yay-av)(ÖTİL II, 476): vasıtası bineği olmayan, piyade

yaydâv (<yaydâ-v)(ÖTİL II, 476): (=yaydâq)

yaylâv (<yaylâ-v)(ÖTİL II, 476):(=yaylâq, otlâv) yayla, otlak

*Ek, sadece birkaç örnekte ise isim-fiil olarak kullanılmış ve fiil ismi türetmiştir. Bu hususta örnek olarak aldığımız isimlerin bir kısmı yine isim-fiil olarak kullanılmamanın yanı sıra isim olarak da kullanılmaktadır.

oquv (<oqu-v)(ÖTİL II, 528): okuma, okumak; okumaya meyilli, okuyabilen

qârâv (<qârâ-v)(ÖTİL II, 556): bakmak; nezaret, gözetiş

qäynâv (<qäynâ-v)(ÖTİL II, 539): kaynamak, kayanayış

qâzuv (<qâz-uv)(ÖTİL II, 536): kazmak; kazı işleri

qışlâv (<qışlâ-v)(ÖTİL II, 589): kışlamak; hayvanların kışın kaldı yerdeki bakımı;
kışın yaşanan yer, kışlık

qorquv (<qorq-uv)(ÖTİL II, 641): korkmak; korkunç, vahim

qoşuv (<qoş-uv)(ÖTİL II, 645): koşmak; koşu

qurşav (<*qurşa-v)(YUTS, 249): (=qorşav) kuşatma, çevresinin sarılması

qutlâv (<qutlâ-v)(ÖTİL II, 627): kutlama; tebrik, tebrikname

sinâv (<sinâ-v)(ÖTİL II, 52): sinama; deneme, tecrübe etme; imtihan

sinâv (<sinâ-v)(ÖTİL II, 52): sinama; deneme, tecrübe etme; imtihan

yazuv-çizüv (<yaz-uv-çiz-üv)(ÖTİL I, 255): yazma çizme; yazma ile olan işler

yazuv (<yaz-uv)(ÖTİL I, 255): yazmak; yazma için kullanılan grafik ve belgeler
sistemi; tarz, uslu; yazı, hat

yiğuv (<yiğ-uv)(ÖTİL I, 351): (=yiğış)yiğma

yoqlâv (<yoqlâ-v)(ÖTİL I, 355): yoklama

-vçi, -uvçi, -üvçi(Özb)

Ek, fil tabanında belirtilen hareketi yapanı bildiren isimler türetir. Birleşik bir ektir. Fiilden isim yapma eki -v, -uv, -üv eki ile isimden isim yapma eki /-çi'nin birleşmesi ile oluşmuştur. -çi isimden isim yapma eki fiil tabanında belirtilen hareketi yapanı, iyi yapanı ve usta olanı belirten bir anlam kazandırmaktadır.

âdimlâvçi(<âdimlâ-vçi)(ÖTİL I, 522):adımlayan

âqlâvçi(<âqlâ-vçi)(ÖTİL I, 559):bir kişi veya tarafı himaye eden, tutan

âtuvçi(<ât-uvçi)(ÖTİL I, 550):savaş aletlerini -ok, tüfek, top- iyi atan kişi

âyblâvçi(<âyblâ-vçi)(ÖTİL I, 31):ayıplayan kişi; bir şey yüzünden ayıplayan kişiyi
tasdik eden, ayıplamayı daha şiddetli hale getiren kişi

âyiriluvçi(<âyiril-uvçi)(ÖTİL I, 34):ayrılıkçı

bâğlâvçî(<bâğlâ-vçî)(ÖTİL I, 143):(gram.)kelimeleri veya kelime gruplarını birbirine bağlayan, bağlaç

bâquvçî(<bâq-uvçî)(ÖTİL I, 141):aile reisi, ailenin bakıp çeken

biçüvçî(<biç-üvçî)(ÖTİL I, 123):biçen, biçici

bilüvçî(<bil-üvçî)(ÖTİL I, 115):bilen, bilgin, alim

bölünüvçî(<bölün-üvçî)(ÖTİL I, 164):bir sayıyı bölen bir başka sayı

câmlâvçî(<câmlâ-vçî)(ÖTİL I, 271):(gram.)topluluk sayısı bildiren kelime

câzâlâvçî(<câzâlâ-vçî)(ÖTİL I, 270):ceza veren, hakim, mahkeme üyesi

émizüvçî(<émiz-üvçî)(ÖTİL II, 446):emen, emici, memeli

indâvçî(<indâ-vçî)(ÖTİL I, 327):(=ündâvçî)

ivlâvçî(<ivlâ-vçî)(ÖTİL I, 317):izlenen, takip edilen

izâhlâvçî(<izâhlâ-vçî)(ÖTİL II, 318):(gram.)şahıs veya zamiri başka bir isim veriş yöntemiyle hatırlatan kelime

izlânüvçî(<izlân-üvçî)(ÖTİL I, 317):yeniliği takip eden, ayak uyduran

közbâğlâvçî(<közbâğlâ-vçî)(ÖTİL I, 412):(=közbâylâğîç)göz boyayan

oqituvçî(<oqit-uvçî)(ÖTİL II, 527):okutan, öğretici

oquvçî(<oqu-vçî)(ÖTİL II, 528):bir okul yurdunda eğitim gören kişi; okur, okuyucu

oynâvçî(<oynâ-vçî)(ÖTİL II, 500):oynaya, oyuncu

pârtlâvçî(<pârtlâ-vçî)(ÖTİL I, 599):(ağz)patlayıcı, sedasız ünsüzler

qârâlâvçî(<qârâlâ-vçî)(ÖTİL II, 601):(=âyblâvçî)ayıplayan, ayıplayanı destekleyen

qârâvçî(<qârâ-vçî)(ÖTİL II, 556):aileye bakan, ailenin büyüğü; terbiye eden, yetiştiren

qâzuvçî(<qâz-uvçî)(ÖTİL II, 536):kazı işlerini beceren, iyi yapan kişi veya makine

qiruvçî(<qir-uvçî)(ÖTİL II, 583):kırgın yapan, katliam yapan kişi veya silah

qişlâvçî(<qişlâ-vçî)(ÖTİL II, 589):kışlayan

- quruvçi(<qur-uvçi)(ÖTİL II, 624):kurucu, kuran
- qutqäruvçi(<qutqär-uvçi)(ÖTİL II, 628):kurtarıcı, kurtaran, azat kılan
- quyuvçi(<quy-uvçi)(ÖTİL II, 629):dökümcü, metalleri eriterek kalıplara döken kişi, mütchassis
- sâğuvçi(<sâğ-uvçi)(ÖTİL II, 74):sağma işini yapan, sağıcı, sağan
- sätuvçi(<sät-uvçi)(ÖTİL II, 69):satış işini yapan, satıcı
- sevgüvçi(<sevg-üvçi)(ÖTİL II, 32):(=sevüvçi)seven
- sinâvçi(<sinâ-vçi)(ÖTİL II, 52): imtihan olan, iemtihana giren, imtihan başaran
- suğaruvçi(<suğar-uvçi)(ÖTİL II, 93):(=suvçi) sucu
- süzüvçi(<süz-üvçi)(ÖTİL II, 83):süzen, süzme işini yapan
- tüzüvçi(<tüz-üvçi)(ÖTİL II, 220): (=täşkilâtçi), malzeme, bilgi yığıp onları kullanarak yeni eserler yaratan kişi
- yaquvçi(<yaq-uvçi)(ÖTİL I, 266):yakan, yakıcı
- yazuvçi(<yaz-uvçi)(ÖTİL I, 255):yazar, edip
- yolâvçi(<yolâ-vçi)(ÖTİL I, 354):hayatı yolda geçen, yola giden; yolcu
- zähärlâ(<zähärlâ-vçi)(ö I, 303):zehirleyen, zehirli
- zidlâvçi(<zidlâ-vçi)(ÖTİL I, 304):(gram.) ämmä, lekin, birâq gibi cümlede zıt ifadeleri birbirine bağlayan bağlaçlar

-viç(Özb)

Özbek Türkçesinde bir örneğini tespit ettiğimiz ek, muhtemelen –vçi ekinin bir fonetik hadise sonucu aldığı şekildir.

bulğaviç (<bulğa-viç)(ÖTİL I, 149): ip eğiren çarkı dönderen çöp; hamur vb. şeyleri karıştıran kürek; karıştırmacı, dönderici

-vul(Özb); -vul(Uyg)

Ek, Moğolca fiillerden meslek isimleri türeten -ğul, -gül⁹⁰⁷ ekinden Türkçeye geçmiş bir fiilden isim yapma ekidir. ğ/g ünsüzlerinin v olması ise Kuzey Türkçesindeki ğ/g ünsüzlerinin v'ye dönüşmesi ile izah edilebilir. Ekin başına gelmiş a'lı şekiller ise Türkçeye has bir türemedir. a ünlüsü ile genişlemiş şekiller bazı isim gövdelerine de gelmektedir⁹⁰⁸.

*Ek, fiil tabanında belirtilen hareketi yapanı, o hareketi yapmakta mahir olanı belirten isimler türetir. Bunun dışında nadiren farklı isimler türettiği de görülmektedir

qârâvul (<qârâ-vul)(ÖTİL II, 603):

qarivul(<qari-vul)(YUTS, 224): karakol, nöbetçi

-y, -äy(Özb); -y, -ey(Uyg)

Ek, ET, KT ve ÇT dönemlerinde tespit edilmemiştir. Çağdaş Özbek ve Uygur Türkçelerinde de çok seyrek kullanılan bir ektir. Bu sebepten olsa gerektir, çağdaş dönemle ilgili her iki şivenin ulaşabildiğimiz elimizdeki hiçbir kaynağında ek yoktur.

Ek, fiillerden alet isimleri ve zarf olarak kullanılan isimler türetmektedir. Tespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

biley(<bile-y)(YUTS, 41): bileyi taşı

kösey(<kös-ey)(YUTS, 807): ateş kancası, fırın kancası

küsey(<*küs-ey)(YUTS, 213): ateş kancası, fırın kancası

pütünley(<pütünle-y)(YUTS, 329): büsbütün, tamamıyla, bütün bütün

ünçiqmay(<ünçiqma-y)(YUTS, 445): sessizce

yapiräy(<yapir-äy bu kelime yapirä-y şeklinde de ayrılabilir)(ÖTİL I, 259): hayret ve şaşırma bildiren ünlem

yaşläy(<yaşlä-y)(ÖTİL I, 264): yaş halde

⁹⁰⁷ POPPE, MYDG, s. 55.

⁹⁰⁸ NEVAYÍ, ML, s. 40; -Ävul, ävül'lü şekiller için ilgili başlığa bakınız.

-z(Özb); -z(Uyg)

ET'den beri kullanılan, ancak artık canlı olmayan bir fiilden isim yapma ekidir⁹⁰⁹.

Hacıeminoğlu ekin –z ile biten genellikle tek heceden ibaret isimlerin sonundaki –z'nin fiilden isim yapma eki olduğu kanaatindedir. Ancak boğuz gibi bazı çok heceli gövdelere de gelebildiğini hatırlatmaktadır. Ekin KT dönemi metinlerinde genellikle müstakil isimler türettiğini belirtir⁹¹⁰.

boğuz(<boğı-z)(ÖTİL I, 168): boğaz; (coğ.) iki su havzasını birbirine bağlayan su yolu

söz(<sö-z)(ÖTİL II, 94): söz, kelime

semiz(<semi-z)(ÖTİL II, 36): şişman, semiz, etli, yağlı

sémiz(<sémi-z)(YUTS, 350): semiz, şişman

⁹⁰⁹ TEKİN, GOT, s. 115; GABAIN, ETG, s. 55.

BİRLEŞİK İSİMLER

Birleşik isim, yeni bir kavramı karşılamak veya daha iyi ifade edebilmek için, birden fazla ismin dilin mantığından ortaya çıkmış belli kurallar çerçevesinde birlikte kullanılmasıyla oluşan gruptur. Yani birden fazla kelime cümle içinde tek bir kelime muamelesi görür. İsimler için geçerli olan vurgu, aynen birleşik isimler için de geçerlidir⁹¹¹.

Birleşik isimler konusunda ulaşabildiğimiz kaynaklardan bazılarında farklı görüşler ortaya atılırken, bazılarında ise bu konu hiç ele alınmamıştır.⁹¹²

⁹¹⁰ HACIEMİNOĞLU, KTG, s. 27.

⁹¹¹ ERGİN, TDB, s. 385; Ergin, birleşik ismin "Bir nesnenin ismi olmak üzere yan yana meydana getirdiği kelime grubu." olduğunu belirterek, birleşik ismi meydana getiren ve yine birer isim olan kelimelerin eksiz olarak doğrudan doğruya bir araya gelerek tek bir varlığa ad olduklarını, bunlarında Türkçede hep has isimler olduklarını söyler. Ergin bu tarifi için bazı yer isimleri ile ikili, üçlü bütün şahıs isimlerini dahil ederek, birleşik isimlerin yalnız has isimlerden meydana gelen bir grup olduğunu belirtir. Birleşik isimlerin vurgusunun daima sonda olduğunu belirten Ergin birleşik ismi meydana getiren isim sayısı arttıkça vurgunun sondaki kelimeye kayarak arttığını belirterek, birleşik kelime ile birleşik ismi birbirine karıştırmamak gerektiğini özellikle hatırlatır. Birleşik kelimeyi meydana getiren isimlerin genelde cins isim olduklarını hatırlatarak, birleşik isim kuran cins isimlerin hususileşerek ancak birleşik isim yapabileceklerini söyler ve birleşik kelimelerin mutlaka bitişik yazılması gerektiğini çünkü bunların bir grup iken grubun asıl manasından uzaklaşarak yeni bir mana ile isim haline geldiklerini, bunların zamanla grup vurgusunu kaybederek tek kelime vurgusuna tabi tutulduklarını dolayısıyla bunların mutlaka bitişik yazılması gerektiğini hatırlatır.

⁹¹² Bir kısmını yukarıda verdiğimiz farklı görüşlerden bir kısmı ise şöyledir: Gencan, kelimelerin birleşmesini, " her dilde yeni varlıkları, yeni kavramları adlandırmanın, anlatmanın; yeni sözcük yaratmanın en önemli, en zengin yollarından birisi de birleştirmedir. ... Ancak yan yana getirilmiş ya da gelmiş her iki sözcük hemen birleşmiş sayılmaz. Sözcüklerin birleşmiş sayılmaları için kaynaşmış, kalıplaşmış bulunmaları ya da terim değerinde olmaları gerekiyor." Diyerek, birleşik kelimelerin birleşik olup olmadıklarını "Sözcüklerin ayrı anlamları düşünülür. Elde edilen anlam, bileşiğin verdiği anlamla birse kaynaşma olmamıştı; bir değilse, ayrı bir anlam doğmuşsa kaynaşma olmuştur." Diyerek kaynaşmayı tepit yollarından biri olarak da vurguyu gösterir. Kaynaşmış sözcüklerde vurgunun kelimelerde olduğu gibi birleşimin vurgusunun sonda olduğunu, şayet kaynaşma olmamışsa her kelimenin vurgusunun kendisine ait olacağını belirtir. Gencan birleşik ismi ayrıca tarif etmez, ancak birleşik isimlerin meydana gelişini kendine göre tasnif ederek sekiz grupta inceler. Bu grubun içinde birinci maddede Ergin'in kabul ettiği birleşik isimleri -yerve şahıs adları- örnek verir. Diğerleri ise Ergin'in tarif ve kabulünün dışında kalır. bak. GENCAN, DB, s. 223; Banguoğlu birleşik kelime tarifine dayanarak birleşik isimleri "Birleşik İsim Tabanları" başlında ele alır. Bunlar, Adtakımı, sıfattakımı, zarf öbeği, takı öbeği, çekim öbeği ve bağlam öbeği başlıklarında değerlendirilir. Bunlar aslında birer kelime grubu kabul edebileceğimiz birliklerdir. bak. BANGUOĞLU, TG, s. 294-297; Ana Hatlarıyla Türk Grameri Kılavuz Kitap, İstanbul 1979, s. 212-214; Ediskun ise "iki ya da daha çok kelimenin aralarına bir ek ya da bağlaç giremeyecek kadar birleşip kaynaşmasından oluşan yeni anlamdaki isimdir." diyerek bunları meydana gelişlerine göre altı başlıkta inceler. bak. EDİSKUN, TDB, s. 129. Bazı gramer kitaplarında ise birleşik isim bahsine hiç yer verilmemiştir. Nurettin KOÇ, Yeni Dilbilgisi, İstanbul 1996; ÇATIKKAŞ, Üniversiteler İçin Uygulamalı Türk Dili ve Kompozisyon Klavuzu, İstanbul 1996.

Korkmaz, “En az iki kelimededen oluşan ve bu kelimelerin kendi kavramları dışında yeni bir kavramı karşılamak üzere birleşik kelime kalıbına göre bir araya gelerek meydana getirdikleri isim.” şeklinde bir birleşik isim tarifi yaparak, Ergin’in birleşik kelime kabul ederek, birleşik isim tarifinden ayırdığı, özel isim olmayan ve bitişik yazılan hanımeli, gecekondü, aslanağzı, külbastı, yelkovan, pazartesi, kaynana ve isim tamlaması olan aş evi, radyo evi, gök taşı, şeker pancarı yel değirmeni, kaya balığı gibi kelime gruplarını örnek verir⁹¹³.

Hatiboğlu, tarif ettiği birleşik kelimeye dayandırarak birleşik isimi, “Birleşik sözcük biçiminde kurulmuş ad.” şeklinde tarif ederek, Ergin’in birleşik isimden saymadığı ve birleşik kelime diye özellikle ayırdığı aslanağzı, başkent, sivrisinek, biçerdöver, kaptıkaçtı, imambayıldı örneklerini verir⁹¹⁴.

Aksan yönetiminde bir komisyon tarafından meydana getirilen eserde de tarif Ergin’in tarifıyla birbirine uymamaktadır. Burada da Ergin’in birleşik kelime diye tarif ettiği grup birleşik isim olarak gösterilmektedir⁹¹⁵.

Karahan, kelime grubunu “Bir varlığı, bir kavramı bir niteliği, bir durmu veya bir hareketi karşılamak üzere, belirli kurallar içinde yan yana gelen kelimeler topluluğudur.” diye tarif ederek; “ Türkçede varlık, kavram, nitelik, durum ve hareketler, kelime ve kelime grupları ile karşılanır. İki dil birliği arasındaki fark, kelime grubunun bir kelimeler topluluğu oluşudur.” cümleleriyle tarifine açıklık getirir. Karahan da Ergin gibi birleşik isim ve birleşik kelime hususunu titizlikle ayırarak, birleşik isimlerin sadece nesnelere özel isimlerinden oluştuğunu, bunun dışındaki birden fazla kelimenin meydana getirdiği birliğin birleşik kelime sayılması gerektiğini belirtir.⁹¹⁶ Karahan’ın bu tarifinden, basit ve türemiş kelimeler dışında

⁹¹³ KORKMAZ, GTS, s. 27; Korkmaz’ın bu tarifi birleşik kelime tarifi ile de paralellik gösterir. Korkmaz’ın bu tarifine göre, bir yardımcı fiille birlikte kullanılmayan yeni bir kavramı karşılayan birden fazla bütün diğer kelimeler birleşik isim olmaktadır. Ergin bunları sentakları, vurguları ve birleşmeyi kuran isimlerin özelliklerine de bakarak değerlendirmektedir.

⁹¹⁴ HATİBOĞLU, DTS, s. 27. Hatiboğlu, birleşik kelimeyi de “ses düşmesi, ses türemesi, sözcük türü kayması veya anlam kayması bakımlarından aralarına ek giremeyecek kadarkalıplaşmış iki veya daha çok sözcükten meydana gelen sözcük.” diye tarif eder. Hatiboğlu istisnaları olmasına rağmen birleşik kelimelerin mutlaka bitişik yazılması gerektiği kanaatini özellikle belirtir.

⁹¹⁵ AKSAN yön..., s. 35.

⁹¹⁶ Leyla KARAHAN, Türkçede Söz Dizimi –Cümle Tahlilleri-, Ankara 1991, s. 3-26.

kalan ve bir kelimedenden fazla kelimenin oluşturduğu birliğe kelime grubu dediğini anlıyoruz. Elbette birleşik isimler de bu tarifi içinde yer almaktadır kanaatindeyiz.

Topaloğlu ise bu konuda yapılmış bütün tarifleri dikkate alarak, “ bir nesnenin adı olmak üzere yan yana gelen birden çok ismin genellikle kalıplaşarak meydana getirdiği öbek.” tarifini yapar. Ayrıca Topaloğlu, incelediği tarifler içinde sadece Ergin’in tarifinin diğerlerinden farklı olduğunu, Ergin’in sadece özel isimleri birleşik isim kabul ettiğini belirtir⁹¹⁷.

Bu farklı görüşler ışığında birleşik ismi tarif bir tarafa kullanılmasına göre isimlendirmek daha doğru olacaktır kanaatindeyiz. Birleşik veya ayrı yazılması bir tarafa birden fazla isim veya isim olmayan kelime, bir varlığın veya yeni bir kavramın adı oluyorsa bunu birleşik isim kabul etmek durumundayız⁹¹⁸.

Yukarıdaki görüşler Türkiye Türkçesine yönelik olmakla birlikte Türkçenin genelini de ilgilendirmektedir. Çünkü, isimlendirme ve tarifler farklı olsa da aynı dilin farklı coğrafyalarında, aynı mantıkla konuşan ve kelime yapan insanların şivesi ve bu şivedeki aynı mantıkla oluşturulmuş birleşik isimler sözkonusudur.

Birleşik isim terimi, Özbek Türkçesinde “qosmä ât”; Uygur Türkçesinde ise “qoşma isim” terimleriyle karşılanmaktadır⁹¹⁹.

Bu konuda Özbek ve Uygur Türkçesi gramer kitaplarında neler yazıldığına bir bakalım.

Özbek Türkçesi Gramer Terimleri’nde ÖTG kaynak gösterilerek “qoşma ât” birden fazla kelimenin birleşerek farklı anlamda yeni bir isim meydana getirmesi.” şeklinde tarif edilerek, sözbaşı, källäpächä kelimeleri örnek verilir⁹²⁰.

⁹¹⁷ Ahmet TOPALOĞLU, Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1989, s. 43.

⁹¹⁸ Türkiye Türkçesinde birleşik isim ile birleşik kelime gramer kitaplarının çoğunda karıştırılmaktadır. Birleşik isimlerde yan yana sıralanan özel isimler söz konusu iken, birleşik kelimedeki kelimeleri bir araya getiren belli kurallar söz konusudur.

⁹¹⁹ NASKALİ, TDGTK, s. 25.

⁹²⁰ ÖZKUL, agt, s. 73.

HÖÄT'te adların türetilmesi morfolojik olarak ekler yardımıyla ve sintaktik usulde "sözlerin birikmesi" kelimelerin birleştirilmesi veya isimlerin birlikte kullanılması yoluyla olur denmektedir⁹²¹. Sintaktik usulle isim türetme, iki veya daha fazla kök veya gövde halindeki ismin birleşik olarak bir kavramı ifade etmesi olarak kabul edilmekte ve bu şekilde türetilen isimler de 1- qâşmä ât, 2-tärkibli ätlär, 3-qisqârtmä ätlär, 4- cüft ätlär başlıklar altında incelenmektedir⁹²².

Qâşmä ätlär ise birden fazla ismin mana ve yapı olarak birleşmesiyle oluşan birleşik isimlerdir. Bunlar da kendi içinde üç alt başlıkta ele alınmaktadır.

Birincisinde: birleşik ismi meydana getiren isimlerden ikincisinin birincisine bağlı olduğu birleşik isimlerdir: Közäynäk, lämpäşışä, mäşinäip, tâqqiyçi gibi.

İkincisinde: birleşik ismi meydana getiren isimlerden ikincisinin birincisine bağlı olduğu, yani birinci ismin ikinci ismin den nereden olduğunu veya cinsini bildirmediği birleşik isimdir. Täğälçä, âtqulâq, nâmâzşâmgül, belbâğ gibi.

Üçüncüsünde, birleşik ismi meydana getiren isimlerden birinci isme ikincisinin benzerliğinin ifade edildiği birleşik isimlerdir. Bunlar da kendi içinde dört maddeye ayrılmaktadır.

Bunlardan birinci alt başlıkta, sıfat tamlaması şeklinde olan birleşik isimlerdir. Äktepä, qârâsuv äqquş ve sayğı sıfatı şeklinde olanlar, mingbâşi, qırqâğäyni, üçqurğân, beşarik gibi

İkinci alt başlıkta bir isim ve bir çekimli fiilden oluşan birleşik isimlerdir. Sâykeldi, cänkeldi, qâryağdi gibi

Üçüncü alt başlıkta bir isim ve sıfat-fiil durumundaki ismin birleşmesiyle oluşan birleşik isimlerdir. Küngäbâqâr, tävântesâr, ornbäsär gibi.

Dördüncü alt başlıkta ise fiille fiilin birleşmesiyle oluşan birleşik isimdir. Bâsvâldi, isqârtâpâr ve bir sayı ile sıfat-fiilbirleşmesiyle başâtär gibi.

⁹²¹ HÖÄT, s. 219.

Tärkibli ätlär, kurum, kuruluş, devlet ve teşkilat isimlerinin meydana getirdiği birleşik isimlerdir. Täşkent Dävlat Üniversitesi gibi

Qısqärtmätler ise, tärkibli ätlär bahsinde belirtilen isimlerin baş harflerinin veya kelimelerin kısaltılmış hallerinin harflerle ifade edilen şeklidir. Bunlar bazan ilk hecelerinin alınması suretiyle anlamlı veya anlamsız birer isim şeklinde de sembolleşmektedir. Bunlar da beş alt başlıkta ele alınmaktadır. CCCP, ÖzCCP(Özbekistân Dävlat Sostialistik Respublikası), Özdävnaşr(Özbekistân Dävlat nāşriyatı), Özkompya(Özbekistân Qoministik Partiyası), beşincisi ise Rusçadan Özbek Türkçesine geçen kısaltılmış ilmî, siyāsî, edebî terimler ve müessese isimleridir.

Cüft ätlar ise tekrar grubu olan ve birleşik isim kabul edilen kelime grubudur. Bunlar da üç ayrı başlıkta ele alınmaktadır.

Birincisi, eş anlamlı veya anlam olarak birbirine yakın isimlerin tekrarıyla oluşan birleşik isimlerdir. bälä-çäqä, ärzu-häväs gibi.

İkincisi, zıt anlamlı kelimelerin tekrarı yoluyla oluşan birleşik isimlerdir. er-kök, keçä-kündüz, bårdı-keldi gibi

Ayrı başlıklarda ele alınmamasına rağmen ilaveli tekrarlar ve tabiat taklidi sözlerin tekrarı ile oluşanların da birleşik isim sayıldığı hatılatılmaktadır.

ÖTG'de ise birleşik isimler qoşmä ät ve cüft ät olarak iki ayrı başlıkta ele alınmakta ve qoşmä ät başlığında isimlerin birleştirilmesi diğerlerinden farklı olarak formül haline getirilmektedir. Burada da sıfat tamlaması, isim tamlaması şeklinde oluşmuş birleşik isimler, çekim eki almak suretiyle kalıplaşmış birleşik isimler ele alınmıştır. Cüt sözlär başlığında ise tekrar grubu oluturan isimler anlatılmaktadır⁹²³.

ÖTD'de kelimelerin birleştirilmesi suretiyle isim türetme başlığında , birleşik isimler qoşmä ätlär, cüft ätlär ve qısqärtmä ätlär ana başlıklarıyla ele alınmaktadır⁹²⁴.

⁹²² HÖÄT, s. 228.

⁹²³ ÖTG, s. 259-270.

⁹²⁴ Äyüb Guliyamav- Yoldaş Abdullayev- Zakir Magrufov- Müşärräf Ämilxânava, Özbek Tili Dersligi 5-6, Täşkent 1980, s. 87-92.

Qoşmä ätlar:

- 1- İsim+isim, âmqulâq, qolärrä, sim yağâç
- 2- sıfat+ad, köksülm, xämmâq, qârâciger
- 3- sayı+ad, mingâyaq, qırqâğâyni, üçburçäk
- 4- ad+fiil, orınbär, beşiktervätär

Cüft ätlar ise,

- 1- yakın anlamlı kelimelerin tekrarı,
- 2- eş anlamlı kelimelerin tekrarı,
- 3- zıt anlamlı kelimelerin tekrarı
- 4- kelime tekrarı(bu başlıkta, tabiat taklidi sözlerin tekrarı, ilaveli tekrarlar, Farsça bağlaçlarla bağlanmış klişeleşmiş kullanışlar) ele alınmaktadır.

Qısqärtmä ätlär başlığında da HÖÄT'teki kısaltmalar aynen verilmektedir.

Türkiye Türkçesi ile Özbek Türkçesini söz dizimi bakımından karşılaştıran Ertuğrul Yaman, birleşik isimlerin Özbek Türkçesi gramerciliğinde de kelime grupları içersinde değerlendirilemeyeceğini ifade ederek, Özbek Türkçesinde de birleşik isimlerin olduğunu, fakat bunların değerlendirilmediğini belirterek, Ergin'in görüşüne katıldığını da dolaylı şekilde ifade eder⁹²⁵. Ancak Türkiye Türkçesi gramercileri de Ergin'in görüşünü benimsemiş değillerdir.

Uygur Türkçesinde ise; Tömür'ün eserinde birleşik isimler diye bir konu ele alınmamıştır. UTG'de ise qoş sözler ve birikken sözler şeklinde iki ayrı başlık var⁹²⁶.

⁹²⁵ Ertuğrul YAMAN, Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması, Ankara 1994, (G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış DT).

⁹²⁶ UTG, s. 30-33. Eserde birleşik isim karşılığı olarak birikken sözler terimi kullanılmaktadır. Bu terim E. Gürsoy-Naskali'nin TDGTK'sında kullanılmamıştır.

Özbek Türkçesi gramer kitaplarında birleşik isimler bahsinde ele alınan tekrarlar, birleşik isimler ve kısaltmalar UTG'de ayrı başlıklar halinde ele alınmıştır. Burada bizim anladığımız manada birleşik isimden bahseden başlık birikken sözler başlığıdır. Diğer iki başlık Özbek Türkçesinde birleşik isimler bahsinde işlendiği için, bunlara da kısaca göz atmayı uygun görüyoruz.

Aslında tekrar grubu olan bu birlik qoş sözler olarak ele alınmakta, birden fazla kelimenin yeni bir kavramı karşılamak için belli kurullarla bir araya gelmiş şekli olarak tarif edilmekte altı alt başlıkta değerlendirilmektedir⁹²⁷.

Birincisinde, iki ayrı manadaki kelimenin birlikte kullanılması şeklinde tarif edilen şekle; qazan-kömüç, qurut-qañguz, xatun-qız, yer-su, aldı-berdi, keldi-ketdi, kelim-ketim, bolar-bolmas, örnekleri verilmiştir.

İkincisinde, grubu meydana getiren isimlerden birincisinin manalı, ikincisinin manasız bir kelime olduğu söylenerek, bunun gibi birleşik sözlerin nesnelere güzel bir mana kattığı belirtilir; nan-pan, çay-pay, kay-may, aş-paş, süt-püt, göş-pöş, bulaq-mulaq, öy-pöy, oyun-poyuntöge-pöge, az-maz, nan-çan, örneklerinin çoğu aslında birer ilaveli tekrardır.

Üçüncüsü ise aynen tekrarlardır, bir sözün tekrar yazılması suretiyle oluşan çift sözler olarak tarif edilir ve yezip-yezip, çag-çag, külüp-külüp örnekleri verilir.

Dördüncüsünde, çift sözü meydana getiren kelimelerden ikincisi birincisinin değişikliğe uğramış haliyle yapılan tekrardır. Opul-topul, ğul-pal, taraq-turuq, val-vul, alman-talman gibi. Bu kelimelerden ünlüyle başlayanlarına ünsüz ilave edilerek tekrar yapılmaktadır.

Beşinci maddedeki çift sözler ise pekiştirilmiş sıfatlardır. Qıp-qızı, çap-çañ, kap-kara, sap-seriq, yap-yaşil, yap-yaxşi, ap-açık, tap-taze gibi.

Altıncısına eş anlamlı tekrarlar diyebiliriz. Çifti meydana getiren kelimelerden birincisinin ikinci kelimenin manasını pekiştirdiği birleşmedir. Azık-tuluk, bala-çaqa, kiyim-keçek, xet-çe, yamğur-yaşınçöl-beyavan gibi.

Birikken sözlər bahsində isə sıfat, belirtili və belirtilməz isim tamlaması şəklində olmuş birləşik isimlər tarif edilməkdədir. Qal-qap, bel-bağ, beş-ağar, bu-gün, bu-cil, taş-paqa, aq-say, taş-bulaq, aş-koku, qol-yazma, yol-başçı

Qısartılmış sözlər başlığında da kelimələrin kısaltılması, bu kısaltmaların meydana gətirdiyi remizlər anlatılır.

HZUT'də isə birləşik isimlər qoşma və birikən isimlər başlığında ele alınmakta, kısaltılan isimlər isə ayrı bir başlıqta dəyərləndirilməkdədir⁹²⁸.

Qoşma və birikən isimlər, iki və ya daha fazla ismin sintaktik olaraq bağlanması nəticəsində oluşan isimlər olaraq tarif edilərək, birikən sözlər, birləşməyi oluşturan kelimələrin çeşitləri və kombinezonuna görə dokuz başlıqta dəyərləndirilməkdədir.

Birincisi, isim+isim birləşməsi;

a- Yalnız haldəki iki ismin birləşməsi yoluyla oluşan(sıfat tamlaması) birləşik isimlər olup, etir-savun, etir-gül, aş-taxta, nan-taxta, göz-eynek, taş-kömür, töge-tapanadem-zat örnəkləri verilmişdir.

b- İsim tamlaması şəklində oluşan birləşik isimlər, aş-kökü, cembil-kökü, böre-qarğısı, quş-bəgi, toxu-közi, kök-bəşi, şeker-suyi

c- Birləşik ismi meydana gətirən isimlərdən birinin yapım eki almış olduğu birləşik isimlər. Köz-qaraş, işləp-çikiriş, beş-cillik, süt-emizüvçilər vb.

İkincisi sıfat+isim birləşməsi Bu birləşik isimdə birinci isim kök və ya türemiş halde bir sıfat, ikincisi isə bir isimdir. Aq-su, aq-navat, aq-süyek, kök-qarğa, qaynaq-su gibi

Üçüncüsü isim+fiil birləşməsidir. at-baqar, at-çapar, barı-yemes, baş-keser gibi.

Dördüncüsü sayı+isim birləşməsidir. Altı-şer, toqquz-toluq, toqquz-köz, üç-buluq, dörd-qulaq, ottuz-oğul, ellik-bəşi, yüz-başı, miñ-başı gibi

⁹²⁷ UTG, s. 30.

⁹²⁸ HZUT, s. 82-87.

Beşincisi fiil+isim birleşmesidir. Uçar-qanat, yanar-may, yanar-tağ, keleşek-çağ, keler-çağ,

Altıncısı sayı+fiil birleşmesidir. Beş-atar, qoş-atar, alte-atar, gibi

Yedincisi,fiil+fiil birleşmesidir. Besi-valdi, yep-qaçar, elip-satar, tili-valdi, seti-valdi gibi.

Sekizincisi ünlem⁹²⁹+isim birleşmesidir. Hu-quş, çañ-qarğa,

Dokuzuncusu ise sıfat+sıfat birleşmesidir. Qargi-yapılaq, qariğaruk, aq-erke gibi.

Aslında bir tekrar grubu olan qoş isimler üç başlıkta ele alınmıştır. Bu başlıklarda da tekrar grubu çeşitleri, aynen tekrarlaş, eş anlamlı tekrarlar, zıt anlamlı tekrarlar, ilaveli tekrarlar zaman zaman aynı başlıkta ifade ettikleri manaya göre üç başlıkta tasnif edilmişlerdir.

Özbek Türkçesinde birleşik isim bahsinde ele alınan kısaltmalar burada ayrı başlıkta ele alınmıştır. Buradaki kısaltmalar da diğerlerinin aynısıdır.

Birleşik isimleri ayrı bir başlıkta değerlendirmeyen Kaşgarlı, Uygur Türkçesinde Kelime Türetme Usulleri başlığında, Uygur Türkçesinde kelime türetme usullerinden birisinin birleştirme usulü olduğunu belirterek, bunları ikiye ayırmıştır. Birincisinde sıfat ve isim tamlaması şeklindeki birleşmeleri, ikincisinde ise tekrar grubu oluşturan kelimeliri birleşmiş kelimeler olarak kabul ederek kısaca değinmiştir⁹³⁰.

Öztürk, yapı bakımından basit ve türemiş kelimeler dışında bir de birleşik kelimelerin olduğundan bahsederek, birleşik kelimenin iki veya daha fazla kelimenin bir kavramı karşılamak için bir araya gelip tek kelime olarak birleşmesidir tarifini yapmakla iktifa eder⁹³¹.

Elimizdeki eserlerden hareketle Özbek ve Uygur Türkçelerinde birleşik isimleri topluca değerlendirmek gerekirse:

⁹²⁹ Batı Uygur Türkçesinde imlik terimi ünlem demektir. Bak. E. Gürsoy-Naskali, TDGTK, s. 81.

⁹³⁰ KAŞGARLI, MUTG, s. 65.

1- Ergin'de olduğu gibi sadece özel isimleri birleşik isim sayma gibi bir temayül görmüyoruz. Bunun ötesinde özellikle şahıs isimleri birleşik ismin hiçbir bahsinde örnek bile verilmemiştir.

2-Birleşik isim tarifi bütün kaynaklarda benzerlik göstermesine rağmen, değerlendirmede farklılıklar vardır. Bu farkların da mantıklı olduğunu söylemek oldukça güçtür. Genel bir değerlendirme için sıfat ve isim tamlamaları, tekrar grupları ve kelimelerin kısaltılması yoluyla elde edilen rumuz durumundaki kısaltmalar birleşik isim olarak değerlendirilen konulardır.

Ergin, Karahan ve Yaman'ın bizim de katıldığımız katıldığımız tarifleri ile paralellik gösteren görüşe rastlayamadık. Şahıslar ve şahıs isimleri, özel nesne isimleri oldukça elbette birleşik isim olacaktır. Söz konusu olan Özbek ve Uygur Türkçelerinde birleşik ismin farklı şekilde algılanması ve değerlendirilmesidir.

SONUÇ

20. yüz yılın ilk çeyreğine kadar aynı yazı dilini kullanan Doğu Türklüğü, karanlık bir dönem yaşamış, kendi iradesi dışında coğrafyasının parçalandığı yetmiyormuş gibi birbirleriyle anlaştıkları en kutsal varlıklarından biri olan dilleri de coğrafyanın parçalanmasıyla aynı coğrafyayla paralel olarak parçalanmaya çalışılmıştır. Hepsî Türk olmasına karşılık hiç bir esasa dikkat edilmeden bu insanların kimisine Özbek, kimisine Uygur, kimisine Kazak, kimisine Kırgız vd. bir sürü isim verilmiş ve bu isimlerle anılan sun'î yazı dilleri türetilmiştir.

Bu yazı dilleri ise bölünen coğrafyada kullanılan mahalli ağızlardan birine veya bir kaçına dayanmaktadır. Konumuz olan Özbek Türkçesi bu gün o coğrafyada kullanılan ağızlardan Fergana ve Taşkent ağızlarına; Uygur Türkçesi ise "Merkezî Ağız Grubu" diye bilinen Urumçi ağızına dayanmaktadır.

Mahalli ağızları yazı dili haline getirenler, bununla da yetinmemiş, yaklaşık on asırdır aynı alfabeyi kullanan bu insanlara, sadece onların kolay anlaşmasını engellemek ve beraberliklerini bozmak için birkaç kez zorla alfabelerini değiştirmeleri için baskı yapmışlardır. Zorla kabul ettirilen bu alfabeler ise, var oldukları günden beri aynı dili kullanan, aynı alfabeyle okuyup yazan bu insanların ayrılmasına, bölünmesine, birbirlerini anlamamasına sebep teşkil edecek şekilde hazırlanmış; on asır boyunca aynı alfabeyle okuyup yazan; aynı dili konuşan insanlar, 60-70 yıl gibi kısa bir sürede birbirlerini anlayamaz hale gelmiştir.

Özbek Türkleri tarafından asırlarca kullanılan alfabe 1923 yılında yapılan bazı değişikliklerle 1930 yılına kadar kullanılmış, 1934 yılında Latin alfabesini kullanmaya zorlanmışlar, 1940 yılından itibaren de kendileri için Sovyet idaresi tarafından hazırlanıp uygun görülen alfabe kullanılmaya başlanmıştır. Yani Özbek Türkleri 1920 ile 1940 yılları arasında bir alfabe ıslahı ve iki alfabe değişikliği yaşamışlardır.

Uygurlardan, Sovyet Rusya sınırları içinde kalanlar 1925-1930 yılları arasında ıslah edilmiş bir Arap Alfabesini kullanmaya zorlanmışlar; 1930-1947 yılları arasında Latin

Alfabetini kullanmaya mecbur kalmışlar; 1947 yılından sonra ise yine mecburen kendileri için hazırlanan Kiril Alfabetini mecburen kullanmak zorunda kalmışlardır. Bunların kaderi de Özbeklerden pek farklı olmamıştır. Doğu Türkistan'daki Çin sınırları içinde kalan Uygur Türkleri ise 1970'li yıllara kadar Arap Alfabetini kullanmışlar, 1974-1978 yılları arasında Latin Alfabetini kullanmaları için baskı yapılmışsa da 1978'de bu uygulamadan vaz geçilmiş, güya ıslah edilmiş bir Arap Alfabetini kullanmaları uygun görülmüştür.

Konumuz olan Özbek ve Uygur Türklerinin kullandıkları son alfabeler dikkate alındığında ortaya çıkan gerçek şudur:

Özbek ve Sovyet Rusya sınırları içinde kalan Uygur Türkleri için hazırlanan alfabede; Türkçe ünlüler bakımından zengin bir dil olmasına rağmen ünlülerin sayısı sınırlı tutularak, bir yuvarlak (a-o arası), bir ince (a-e arası) iki a ünlüsü; biri kapalı e olmak üzere iki e ünlüsü bulunmasına karşılık; o-ö; u-ü ve ı-i ünlüleri ayrı ayrı tespit edilmemiş bunlar birer işaretle gösterilmiştir. Bunun yanında ünlülerle birlikte kullanılmasına göre şekillenen ünsüzler kalın ve ince olmak üzere zengin bir şekilde hazırlanmış; bunların yanında ya, yu gibi Türkçenin yapısına uymayan iki sesi karşılayan işaretlerle alfabedeki işaret sayısı artırılmış ve sun'i bir karışıklık ortaya çıkarılmıştır. Aynı şeyler 1978 yılından sonra Doğu Türkistan'daki Uygur Türklerinin kullanmaları ıslah edilmiş yeni Arap Alfabesi için de geçerlidir.

Bütün bu fonetik karışıklık ve ayrılıklar yetmiyormuş gibi, hazırlanan gramer kitaplarında Arapça, Farsça ve Rusça yabancı unsurlar ön plana çıkarılmış, bu yabancı kural ve kaideler Türkçeye maledilerek verilmiştir. Türkçe sondan eklemeli bir dil olmasına ve zengin bir yapım ekine sahip iken, Türkçe yapım ekleri sınırlı tutulmuş, çoğu göz ardı edilmiştir. Ortak olan yapım ekleri de fonetik olarak birbirinden ayrılmış, müstakil ekler birleşik halde gösterilmiş, karışıklık bir kat daha artırılmıştır. Dünyanın başka bölgelerinde, sömürge durumundaki ülkelerde bile bir milletin diliyle böyle art niyetli, zalimane ve gaddarca bir politikayla oynanmamıştır.

Yaklaşık yetmiş yıldır oynanan bu oyunlar ve sun'i olarak bölme çabalarına karşılık, bizim Rus ekolü dilcilerinden farklı bir yaklaşımla incelediğimiz her iki şive için isimler üzerinde ortak yaptığımız çalışmada ortaya çıkan sonuç şöyledir:

Yaptığımız Özbek ve Uygur Türkçeleri taramasında 165 adet isim türeten ek tespit ettik. Bu eklerden 91 tanesi isimden isim yapma eki, 74 tanesi ise fiilden isim yapma ekidir.

İsimden isim yapma eklerinden 56 tanesi ortak olup, Özbek Türkçesinde olup Uygur Türkçesinde olmayan ek sayısı 22; Uygur Türkçesinde olup Özbek Türkçesinde olmayan ek sayısı ise 13 adettir. Bu rakamları yüzde olarak hesap edersek:

Ortak olarak kullanılan isimden isim yapma ekinin toplam ek içindeki oranı yaklaşık % 61,2'tir. Sadece Özbek Türkçesinde olanların toplam ek içindeki oranı %24; sadece Uygur Türkçesinde olanların toplam içindeki oranı % 14'tür.

Bu eklerin çoğu işlek olmayan; +älä, +äläb, +äv, +ävläb, +ävlän, +älävi, +lämçi, +tä, +täçä, +tädän, +tälik gibi fonksiyon itibariyle birbirine yakın, sayı isimlerine gelen isimden isim yapma ekleridir. Bunların sayısı 11 olup toplam ek içindeki oranı % 12'dir.

Uygur Türkçesinde olmayan diğer ekler ise; "+çäliş", "+msik", "+tänäq", "+yaq" sadece birer örnekte; "+bäp", "+bäy", "+däkä, +däkäm", "+mäğiz, +mäğiz", "+muğ" ikişer ; "+mtır, +mtir, +imtir" ise dört örnekte tespit edebildiğimiz çok nadir kullanılan eklerdir. Bunlardan +yaq ise büyük ihtimalle ayak kelimesinin kısalması ile oluşmuştur. Bu ek ile oluştuğunu sandığımız kelimeye birleşik kelime demek de mümkündür.

Uygur Türkçesinden farklı ve işlek olan tek ek ise ET'deki +liğ, +lig ekinin -ğ ve -g'lerinin düşmüş şekliyle kullanılan +lı, +li ekidir. Bu ekin yanında -ğ ve -g'lerin düşmediği örnekler de vardır ve kullanılmaktadır. Uygur Türkçesinde bu ek ET'de olduğu gibi +liğ, +lig şeklinde kullanılmakta olup, +liq, +lik ekiyle de karışıklığa sebep olmaktadır.

Sadece Uygur Türkçesinde kullanılan eklerden; "+dın, +tin"; "+eylen, +üylen, +ylen, +ülen"; "+gezek"; "+ligen, +liğan", "+z" yine sayı isimlerine gelen eklerdir. Sayısı beş olan bu ekin de toplam ek içindeki oranı % 5'i bulmaktadır. Bunlardan "+ligen, +liğan" eki sayı isimleri yanında başka birkaç isme dahi gelmektedir.

Özbek Türkçesinde olmayan diğer isimden isim yapma ekleri ise; "+enek", "+xay",

“+üntü”, “+z” birer örnekte; “+ligen, +liğan”, “+siq”, “+simal”, “+surun, +sürün”, “+taz”, iki veya üç örnekte; tespit edilmiş, işlek olmayan eklerdir.

Farklı olan eklerden sadece tabiat taklidi seslerden isim türeten “+ide, +ida” eki işlek sayılabilecek bir ektir. Örneğini tespit edememiş olmamıza rağmen bu ekin Özbek Türkçesinde kullanıldığına inanıyoruz.

Fiilden isim yapma eki olarak tespit ettiğimiz ek ise 74 tanedir. Bunlardan 59 tanesi ortak olup toplam fiilden isim türeten ekler içindeki oranı % 80’dir. Bu eklerden sadece Özbek Türkçesinde olan farklı ek sayısı 12 olup, toplam fiilden isim yapma eki içindeki oranı % 16; sadece Uygur Türkçesinde olan farklı ek sayısı 3 olup, toplam fiilden isim yapma eki içindeki oranı % 4’tür.

Fiilden isim yapma eklerinden diğer şivede olmayan eklerden işlek olanı çok azdır. Farklı olan eklerden sadece Özbek Türkçesindeki “-ägiç”, “-ämâq”, “-ämıq”, “-ävuç”, “-ğäs”, “-pän”, “-viç” ekleri birer örnekte; “-mtä” iki örnekte; “-ğälâq, -qälâq”; “-ğänâq, -qänâq, -kinäk”; “-ğävuç, -gävüç” üçer örnekte; “-uvli” eki ise dört örnekte tespit edilmiştir. Bunlardan birer örnekte tespit edilen toplam 6 ekin fiilden isim türeten toplam ek içindeki oranı % 8’i bulmaktadır.

Sadece Özbek Türkçesinde olup da işlek olan ek sayısı ikidir. Bunlardan -vçi, -uvçi -üvçi eki Uygur Türkçesinde -ğuçi, -güçi, -quçi, -küçi şeklinde kullanılmaktadır. Bunların her ikisi de Türkiye Türkçesindeki -ıcı. -ici ekinin fonksiyonuna sahip olan eklerdir. Özbek Türkçesi -ğ ve -g ünsüzlerini, Kuzey Türkçesinin tesiriyle -v ünsüzüne dönüştürmüş ve ek -vçi, -uvçi -üvçi şeklini almıştır. Uygur Türkçesi ise ET’deki şekli muhafaza etmiştir.

Uygur Türkçesindeki farklı olan diğer iki ek -(e)d ve -qaç birer örnekte tespit edilen eklerdir.

Özbek ve Uygur Türkçelerinde tespit ettiğimiz toplam isim türeten ek sayısı 165 tanedir. Bu ekler içinde her iki şivede de kullanılan ek sayısı 114 olup, toplam isim türeten ekler içindeki oranı yaklaşık % 70’dir. Yalnızca Özbek Türkçesinde olan isim türeten eklerin toplam sayısı, 34 olup, toplam içindeki oranı % 20; yalnızca Uygur Türkçesinde olan isim türeten eklerin toplam sayısı 16 olup toplam içindeki oranı % 9, 5 civarındadır.

Yalnızca bir şivede olup diğesinde olmayan eklerin, çoğunluğunun yalnız bir örnekte tespit edilmiş olması; farklı olan eklerden ancak birkaç tanesinin işlek olması ise dikkat çekicidir. Tespit ettiğimiz ve her iki şivede de bulunan ekler fonetik farklılıklar arz etmektedir. Bunun sebebi ise bölgedeki bazı ağızların sun'i olarak yazı dili haline getirilmesi ve birleştirmeye değil bölmeye; bütünleştirmeye değil ayırmaya yönelik olarak hazırlanmış alfabelerden kaynaklanmaktadır.

Kelime türetmenin ikinci yolu olan birleştirme yoluyla oluşan birleşik kelimelerde ise tam bir ortaklık sözkonusudur diyebiliriz. Her iki şivede de birleşik kelimeler sıfat tamlaması ve isim tamlaması şeklinde oluşan birleşik isimlerdir. Bunlara ilaveten Rus gramerinin tesiriyle birleşik kelime kabul edilen kısaltmaları da dahil edebiliriz.

Her iki şivenin kullandığı isim türeten % 70 oranındaki benzerlik, farklı olan eklerin işlek olmaması, sadece birkaç kelimedede tespit edilmesi dikkate alınırsa Özbek ve Uygur Türkçelerinin, oynanan bu kadar oyuna rağmen hala varlıklarını muhafaza ettiklerini, ekler ve kelime kadrosu olarak hemen hemen aynı olduklarını tespit etmiş bulunuyoruz.

Özbek ve Uygur Türkçeleri, yapı ve şekil bakımından Doğu Türkçesinin birer sahası olarak varlıklarını devam ettirmektedirler. Bunların ayrı birer dil imiş gibi kabul edilmeleri ve gösterilmeleri tamamen siyasî sebeplere dayalıdır ve sun'idir.

BİBLİYOGRAFYA

A. KİTAPLAR:

- ABIHAN, Tohti, Hazirki Zaman Uyğur Tili Asasliri, Kaşgar 1985.
- AKSAN, Doğan, yönetiminde (ATABAY, Neşe- KUTLUK, İbrahim- ÖZEL, Sevgi), Sözcük Türleri, Ankara 1983.
- Ali Şir Nevayi, Muhakemetü'l-Lügateyn (Haz. F. Sema Barutçu ÖZÖNDER), Ankara 1996.
- Ali Şir Nevayi, Muhakemetü'l-Lügateyn (Haz. F. Sema Barutçu ÖZÖNDER,), Ankara 1996.
- ATALAY, Besim, Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme, İstanbul 1942.
- ATALAY, Besim, Türkçemizde Men-Man, İstanbul 1940, s. 17-18.
- BANGUOĞLU, Tahsin, Ana Hatlarıyla Türk Grameri Klavuz Kitap, İstanbul 1979.
- BANGUOĞLU, Tahsin, Türkçenin Grameri, Ankara 1990.
- BİLGEGİL, M. Kaya, Türkçe Dilbilgisi, Ankara 1964.
- BİRAY, Himmet, Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim, Ankara 1992, s. 359. (G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış Doktora Tezi)
- CAFEROĞLU, Ahmet, "Kâşgarlı Mahmut ve Divanü Lûgat-it-Türk" Divanü Lûgat-it-Türk Dizini, Ankara 1972.
- CAFEROĞLU, Ahmet, Türk Dili Tarihi II, İstanbul 1984.
- ÇAĞATAY, Saadet, Türk Lehçeleri Örnekleri II Yaşayan Ağız ve Lehçeler, Ankara 1972, s. 40.
- ÇATIKKAŞ, M. Atâ, Üniversiteler İçin Uygulamalı Türk Dili ve Kompozisyon Kılavuzu, İstanbul 1996.
- ÇENELİ, İlhan, Kırım Tatarcasında Yapım Ekleri (Çev. Mustafa Argunşah), Ankara 1997.
- DENY, Jean, Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi), (Çev. Ali Ulvi ELÖVE), İstanbul 1941.
- DİLAÇAR, Agop, Türk Diline Genel Bir Bakış, Ankara 1964.
- ECKMANN, János, Çağatayca El Kitabı (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul 1988.
- EDİSKUN, Haydar, Türk Dilbilgisi, İstanbul 1996.
- ERASLAN, Kemal, Eski Türkçede İsim-Fiiller, İstanbul 1980.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, "-maç, -meç Eki Üzerine", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. 21, İstanbul 1973, s. 83-88.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri, Ankara 1989.
- ERDAL, Marcel, Old Turkic Word Formation, Vol. I, Wiesbaden 1991.
- ERGİN, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, İstanbul 1980, s. 217.
- GABAIN, A. Von, Özbekische Grammatik, Leipzig 1945.
- GABAIN, A. Von, Eski Türkçenin Grameri (Çev. Mehmet Akalın), Ankara 1988.
- GENCAN, Tahir Nejat, Dilbilgisi, İstanbul 1975.
- GRÖNBECH, K., Türkçenin Yapısı (Çev. Mehmet Akalın), Ankara 1995.
- GULİYAMAV Äyüb- ABDULLAYEV, Yoldaş, - MAGRUFOV, Zakir - ÄMİLXÂNÄVA, Müşärräf, Özbek Tili Dersligi 5-6, Taşkent 1980.
- GÜLENSOY, Tuncer, Türkçe El Kitabı, Kayseri 1995.

- GÜRSOY-NASKALİ, Emine, Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu, Ankara 1997, s. 55.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, Karahanlı Türkçesi Grameri, Ankara 1996.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, Türk Dilinde Edatlar, MEB, İstanbul 1992.
- HATİBOĞLU, Vecihe, Türkçenin Ekleri, Ankara 1974.
- Hazirgi Özbek Adabiy Tili I Fonetika-Leksikologiya Morfologiya, Taşkent 1966.
- Hazirki Zaman Uyğur Tili II. Kısım Morfologiya ve Sintaksis, Almuta 1966.
- K. GRONBECH, Türkçenin Yapısı(Çev. M. AKALIN), Ankara 1995.
- KARAHAN, Leyla, Türkçede Söz Dizimi –Cümle Tahlilleri-, Ankara 1991.
- KAŞGARLI, Sultan Mahmut, Modern Uyğur Türkçesi Grameri, İstanbul 1992.
- KOÇ, Nurettin, Yeni Dilbilgisi, İstanbul 1996.
- KONONOV, A.N., Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Literaturnogo Yazıka, Moskva 1960.
- KORKMAZ, Zeynep, Türkçede Eklerin Kullanılmış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, Ankara 1994.
- MA'RUFUOV, Z., Söz Sastavi Ad ve Sifat, Taşkent 1956.
- ORKUN, Hüseyin Namık, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1987.
- Özbek Tili Grammatikasi, I. Tom, Morfologiya, Taşkent 1975.
- ÖZEY, Ramazan, Dünya Platformunda Türk Dünyası, İstanbul 1997.
- ÖZKAN, Nevzat, Türk Dünyası Nüfus Sosyal Yapı Dil Edebiyat, Kayseri 1997.
- ÖZKUL, Fatma, Özbek Türkçesinde Gramer Terimleri, Ankara 1995.(Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış YLT)
- ÖZTOPÇU, Kurtuluş, Uyğur Atasözleri ve Deyimleri, İstanbul 1992.
- ÖZTÜRK, Rıdvan, Uyğur ve Özbek Türkçelerinde Fiil, Ankara 1992, (Basılmamış doktora tezi),
- ÖZTÜRK, Rıdvan, Uyğur ve Özbek Türkçelerinde Fiil, Ankara 1997.
- ÖZTÜRK, Rıdvan, Yeni Uyğur Türkçesi Grameri, Ankara 1994.
- POPPE, Nicholas, Moğol Yazı Dilinin Grameri (Çev. Günay Karaağaç), İzmir 1992
- SALMAN, Ramazan, Özbek Türkçesi, Malatya 1997 (İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış DT).
- SARAY, Mehmet, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Ankara 1996.
- SJOBORG, Andrée F., Uzbek Structural-Grammar, Bloomington 1963.
- ŞEMİEVA, A., - EHMETOV, İ., Uyğur Tili Grammatikasi I, Almuta 1955, s. 36
- TEKİN, Talat- ÖLMEZ, Mehmet, Türk Dilleri, Ankara 1995.
- TEKİN, Talat, Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı, Ankara 1997.
- TEKİN, Talat, A Grammar of Orkhon Turkic, Bloomington 1968.
- TÖMÜR, Hamit, Hazirki Zaman Uyğur Tili Grammatikisi (Morfologiya), Şincan 1987.
- Uyğur Tili, Şincan Ma'arip Neşriyatı, Şincan 1989.
- YALÇINKAYA, Alâeddin, Sömürgecilik ve Panislamizm Işığında Türkistan 1856'dan günümüze, İstanbul 1997.
- YAMAN, Ertuğrul, Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması, Ankara 1994, (GÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış DT).
- Z. KORKMAZ-A. B. ERCİLASUN-H. ZÜLFİKAR-M. AKALIN-T. GÜLENSOY-İ. PARLATIR-N. BİRİNCİ, Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri, Ankara 1995.

- ZEYNALOV, Ferhat, Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi, (Çev. Yusuf Gedikli), İstanbul 1993.
- ZÜLFİKAR, Hamza, Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları, Ankara 1991.

B. MAKALELER:

- ARAT, REŞİT RAHMETİ, "Türk Şivelerinin Tasnifi" Türkiyat Mecmuası, C. X, İstanbul 1953, s. 59-138.
- ARAT, Reşit Rahmeti, "Uygur Türkçesinin Türk Dili Tarihindeki Yeri" Makaleler, C. 1, (yay. haz. Osman Fikri SERTKAYA), TKAE Yayınları, Ankara 1987, s. 398.
- AVCI, Nilüfer, "Özbekistan'ın Dünü ve Bugününde Siyasi ve Ekonomik Oluşumlar" Yeni Türkiye, S. 16, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Temmuz-Ağustos 1997, s. 1305-1319.
- AVŞAR, B. Zakir -SOLAK, Ferruh -TOSUN, Selma, 21. Yüzyılda Türk Dünyası(1950-1925 Demografik İnceleme), Yeni Türkiye S. 15, Türk Dünyası Özel Sayısı I, Mayıs-Haziran 1997, s. 74-152.
- BANGUOĞLU, Tahsin, "Uygurlar ve Uygurca Üzerine" TDAY Belleten 1958, Ankara 1988, s. 87-113.
- BENZİNG, Johannes, "Türk Dillerinin Sınıflandırılması I" Tarihî Türk Şiveleri, TKAE Yayınları, Ankara 1988, s. 1-7.
- ECKMENN, Janos, Türkçede +raq, +rek Ekine Dair, TDAY Belleten 1953, Ankara 1988, s. 49-52.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, "-maç, -meç EKİ ÜZERİNE", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. 21, İstanbul 1973, s. 83-88;
- EREN, Hasan, "Çağdaş Türklerin Sayısı" Türk Dili, S. 520, Nisan 1995, s. 345-355.
- EREN, Hasan, "Türk Dili" Türk Ansiklopedisi, C. XXXII, Fasikül 256, Ankara 1982, s. 72-79.
- KAŞGARLI, "Uygur Türkçesinde Kelime Türetme Usulleri Hakkında" Türk Dünyası Araştırmaları, Aralık 1986, 25-36.
- KURBAN, İklil, "Çağdaş Uygur Türkçesi", Türk Dünyası Araştırmaları Aralık 1986, İstanbul 1986, 45-55.
- KORKMAZ, Zeynep, "Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan isim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme" TDAY 1958, Ankara 1988, s. 41-68.
- KORKMAZ, Zeynep, "Türkçede ok/ök Kuvvetlendirme(intensivum) Edatı Üzerine" TDAY 1961, Ankara 1988, s. 13-29.
- TEKİN, Şinasi, "Eski Türkçe", Türk Dünyası El Kitabı, C. II, Dil-Kültür-Sanat, TKAE, Ankara 1992, s. 69-145.
- TUNA, Osman Nedim, "Köktürk ve Uygurcada Uzun Vokaller", TDAY Belleten 1960, Ankara 1988, s. 213, 282
- WURM, Stefan, "Özbekçe(Çev. M. Akalın)" Türk Dünyası Araştırmaları 63, İstanbul 1989., s. 139-186;
- YAMAN, Ertuğrul, "Türk Dünyasında Dil Birliği" Yeni Türkiye S. 15, Türk Dünyası Özel Sayısı I, Mayıs-Haziran 1997, s. 199-206.

C. SÖZLÜKLER:

ATALAY, Besim, Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü, Ankara 1970.

ATALAY, Besim, Divanu Lügati't-Türk Dizin-Endeks, Ankara 1986.

CLAUSON, Sir Gerard, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford 1972.

Derleme Sözlüğü, C. III, Ankara 1993.

Derleme Sözlüğü, C. V, Ankara 1993.

Derleme Sözlüğü C. IX, Ankara 1993.

Derleme Sözlüğü, C. X, Ankara 1993.

Derleme Sözlüğü C. XI, Ankara 1993.

Derleme Sözlüğü, C. VIII, Ankara 1993.

HATİBOĞLU, Vecihe, Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, Ankara 1982.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I Ankara 1991

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü II Dizin, Ankara 1991.

KORKMAZ, Zeynep, Gramer Terimleri Sözlüğü, Ankara 1992.

NECİPOVIÇ, Emir Necip, Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü, (Çev: İklil KURBAN), Ankara 1995.

Özbek Tilining İzâhli Luğati, I-II, Moskva 1981.

Temel Türkçe Sözlük (Sadelerştirilmiş ve Genişletilmiş Kamus-ı Türkî), C. 2, İstanbul 1985.

TOPALOĞLU, Ahmet, Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1989.

Türkçe Sözlük I-II, TDK, Ankara 1988.

Türkçe Sözlük, TDK Ankara 1988.

Türkçe-Uygurçe Lügat, Mümin Abdulla Tüzken, Milletler Neşriyatı, Sincan 1989.

WATERSON, Natalie, Uzbek-English Dictionary, Oxford 1980.

ÖZET

Özbek ve Uygur Türkçeleri, 20. Asrın başına kadar kullanılan, Doğu Türkçesinin yazı dili olan Çağatay Türkçesinin devamı durumundaki yazı dilleridir.

Türkistan'da tek bir yazı dilinin kullanılması, Türkistan'ı doğu ve batı şeklinde ikiye ayırarak paylaşan güçlerin işine gelmemiştir. Bunun için bu geniş coğrafyada sun'i olarak buraya hakim olan güçlere bağlı yeni yeni devletler kurulmuştur. Bu yeni devletlere, bir birinden farklı şekilde hazırlanmış yeni alfabelerle birlikte, o coğrafyada kullanılan, fakat dar bir bölgede kullanılan bir ağız yazı dili olarak kullanmaları için baskı yapılmıştır. Böylece 20. Asrın ilk çeyreğine kadar farklı ağızlarla konuştuğu halde tek bir yazı dili kullanan bu insanlar, farklı şekillerde yazmaya başlamışlardır. Böylece zamanla bir bölgenin ağız olan konuşma şekilleri yeni bir yazı dili haline gelmiştir. Özbek ve Uygur Türkçeleri böyle bir macera neticesinde 20 asrın ilk çeyreğinden sonra sun'i olarak ortaya çıkan yeni yazı dilleridir.

Bu gün Türkistan coğrafyasında ortaya çıkmış yeni yazı dillerinden, Özbek ve Uygur Türkçeleri, asrımızın ilk çeyreğine kadar kullanılan Çağatay Türkçesine fonetik ve morfolojik olarak en çok benzeyen, onun devamı durumunda olan yazı dilleridir.

Özbek ve Uygur adları da bu yazı dillerinin ortaya çıkışı ve Türkistan coğrafyasının bölünmesinden sonra ortaya çıkmış yeni isimlerdir.

Bu gün Özbekler, Türkistan coğrafyasında çoğunluğu Özbekistan'da olmak üzere, Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan Kuzey Afganistan ve Çin sınırları içinde kalan Doğu Türkistan'da yaşamaktadırlar. Özbek Türklerinin kullandığı bu günkü yazı dili, bu coğrafyadaki ağızlardan Taşkent ve Fergana ağızlarına dayanır.

Uygurlar ise çoğunluğu Çin sınırları içinde kalan Doğu Türkistan'da olmak üzere, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Afganistan ve Pakistan'da yaşamaktadırlar. Uygur Türklerinin bu günkü kullandıkları yazı dili ise Urumçi ağızına dayanır.

20. asrın ilk çeyreğine kadar Arap alfabesini kullanan Özbek ve Uygurlardan, Özbekler 1934 yılıyla 1940 arası Latin alfabesini kullanmaları için zorlanmışlar, 1940 yılından sonra ise Kiril alfabesini Sovyet Rusya'nın baskılarıyla kullanmak zorunda kalmışlardır. Doğu Türkistan dışında kalan Uygurlar ise 1923-30 yılları arasında değiştirilmiş Arap alfabesini, 1930-1947 yılları arasında Latin alfabesini kullanmaya zorlanmışlar, 1947 yılından sonra ise Kiril alfabesini kullanmaya mecbur edilmişlerdir. Doğu Türkistan'da kalan Uygur Türkleri ise 1954-1978 yılları arasında Latin alfabesini kullanmaları için baskıya

maruz kalmışlar, 1978 yılında bundan vaz geçilmiş, Eskiden kullanılan Arap alfabesine dayalı çok fonetik ayrıntıları olan yeni Arap alfabesini kullanmaya başlamışlardır.

Önceden aynı yazı dilini kullanan bu gruplar kullanmaları için mecbur edilen yeni alfabeler ve yazı dilleriyle birbirleriyle anlaşamaz hale gelmişler, farklı ağızlara dayalı yeni yazı dillerinin getirdiği farklı unsurlarla birbirlerinden ayrılmışlardır.

Bütün bu sun'i ayrımlar ve baskılar olmasına rağmen Özbek ve Uygur Türkçeleri yapı bakımından birbirine çok yakın sayılır.

Her iki şive için yaptığımız sözlük ve metin taraması sonunda 166 Türkçe isim yapım eki tespit ettik.

Bu eklerden 91'i isimden isim yapma ekidir. Bu doksan bir isimden isim yapma ekinin 56 tanesi ortaktır. Bunlardan 22 tanesi sadece Özbek Türkçesinde olan; 13 tanesi de sadece Uygur Türkçesinde olan farklı eklerdir. Ayrıca bu kullanılan farklı eklerin çoğunluğunu sayı isimlerine gelen ekler teşkil etmektedir.

Geri kalan 75 ek ise fiilden isim yapma ekidir. Fiilden isim yapma eklerinden ise sadece Özbek Türkçesinde kullanılanın sayısı 13; Uygur Türkçesinde kullanılanın sayısı ise üçtür. Geri kalan 59 tanesi ise her iki yazı dilinde de ortak kullanılan fiilden isim yapma ekleridir.

Bu yazı dillerini birbirinden uzaklaştıran en önemli hususlardan biri ise kullanmaya mecbur edildikleri alfabelerin fonetik özellikleridir. Türkçe ünlüler bakımından zengin bir dil olmasına rağmen sayısı az tutulmuş, bunun yanında bazı ünlüler ise, sadece bu yazı dillerini birbirinden ayırmak için birden fazla kullandırılmıştır.

Bunun yanında, bu şivelerin konuşulduğu bölgelerde yazılan gramer kitaplarında Türkçe olmayan unsurlar özellikle abartılmış, sadece Rusça kelimelerde geçmesine rağmen bazı ekler Özbek ve Uygur Türkçelerinde bu şivelere ait birer ekmiş gibi gösterilmiştir.

Bizim tespit ettiğimiz Türkçe isim yapan ek sayısı 166 iken, bu sayı gramer kitaplarında elliye bile bulmamaktadır. Bunun yanında bu şivelere maledilen Arapça, Farsça ve Rusça unsurların toplamı, Türkçe isim türeten eklerin sayısına yakındır.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen isim türeten toplam 166 ekten 115 tanesi ortak olup bunun toplam içindeki oranı % 70'tir. Sadece Özbek Türkçesinde olan farklı eklerin toplama oranı, % 21; sadece Uygur Türkçesinde olan farklı eklerin toplama oranı % 9'dur.

İsimden isim türeten ekler için ortak kullanılan eklerin toplama oranı % 62; Farklı olan Özbek Türkçesindeki eklerin toplama oranı % 24; farklı olan Uygur Türkçesindeki eklerin toplama oranı % 14'tür.

Fiilden isim türeten ekler için ortak kullanılan eklerin toplama oranı % 79; farklı olan Özbek Türkçesindeki eklerin toplama oranı % 17; Uygur Türkçesindeki farklı eklerin toplama oranı ise % 4'tür.

İsim çekim ekleri ise % 100'e yakın bir oranda ortak sayılır.

Bütün bunlar dikkate alındığında, Özbek ve Uygur Türkçelerinin ayrı olarak kullanılan eklerinin işlek ekler olmaması da hesaba katılırsa, iki ayrı yazı dili gibi görünen şivelerin doğu Türkçesinin birer ağız olduğu ortaya çıkar.

İki şive arasındaki bir diğer müşterek ise aynı medeniyetin ve inancın mensubu olmalarından kaynaklanan Arap ve Fars kökenli ortak unsurlar ve kelimelerdir.

Son olarak bu şiveleri konuşan insanların müşterekleri farklılıklarından kat kat fazladır, ayrılıklar ve farklar ise zorlamayla ortaya çıkan sun'î unsurlardır.

ABSTRACT

Uzbek and Uigur Turkish until the 20th century are a written language which is the continuation of Çağatay Turkish, the written version of eastern Turkish.

The use of single written language in Turkistan has not been useful to the colonialist powers dividing Turkistan in two as east and west. These powers have thought it useful to divide the country as many parts as possible so that it would be easy for them to exploit. For this reason in this country many small states under the control of the colonialist powers have been established. These small states were forced to use a small and local dialects as well as different alphabets from the others so that each state would be supposed as different from the others. This was the policy for division of the emperyalist powers in the area. These different dialects and alphabets in time caused the creation of new languages. These artificially and forcefully created languages after the first quarter of the 20th century are called Uzbek and Uigur Turkish.

Uzbek and Uigur Turkish created in Turkistan are similar to or the continued version of Çağatay Turkish used until the first quarter of the 20th century in terms of phonetic and morphologic aspects.

The terms “Uzbek” and “Uigur” and the languages named after these terms are the new names known after the division of Turkistan.

Today Uzbeks live mainly in Turkistan, but also in Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan and in Eastern Turkistan which is now situated in northern Afganistan and Chine. The written Uzbek language used today is based on the dialect of Taskent and Fergana.

As for the Uigurs, they live mostly in eastern Turkistan located in Chine, but also in Kazakistan, Kırgızistan, Uzbekistan, Afganistan and Pakistan. Modern Uigur language is indeed based on the dialect of Urumci.

Arabic alphabet until the first quarter of the 20th century, latin alphabet between 1934 and 1940 and Cyrillic alphabet after 1940 are imposedly used by the Uzbeks. The Uigurs except for those outside Turkistan have been forced to use the distorted version of Arabic alphabet between 1923 and 1930, latin alphabet between 1930 and 1947, and Cyrillic alphabet after 1940. Other Uigurs living in eastern Turkistan were subject to the use of Latin alphabet from 1954 to 1978, but after 1978 Arabic alphabet detailed with phonetics and based on old Arabic Alphabet was allowed to put into practise.

The use of various alphabets and languages over the time made the local people confuse as to what to speak and write and this caused them not to understand each other.

Despite all these attempts to divide and use pressure, Uzbek and Uigur Turkish is still very close to each other in terms of form.

166 Turkish noun-suffixes have been established at the end of the search of texts and dictionaries for Uzbek and Uigur Turkish. Of them 91 are suffixes for making noun. 56 of the 91 suffixes for making noun are common. 22 of them in Uzbek Turkish and 13 in Uigur Turkish can be only be found. Most of these are those after nouns of numbers.

The remaining 75 suffixes are the verbal-nouns. The number of such verbal-nouns in Uzbek is 13 and that in Uigur is 3. The remaining 59 are verbal-nouns common in both languages. The most important difference between two written languages is the phonetic feature forced to use. In order to create confusion in one language the number of the use of the vowels is kept less, and while in another more.

Despite the fact that I have found 166 noun-suffixes in this study; this number in grammar books is less than 50. The total of Arabic, Persian and Russian elements is almost equal to Turkish.

115 of 166 noun-suffixes are common and its percentage is 70%. The ratio of different suffixes are while can be found in Uzbek is 21%, but this ratio in Uigur is 9%.

The ratio of common noun-suffixes made from nouns is 62, but the different suffixes are 24% in Uzbek, and 14% in Uigur.

All these details show that there are some slight differences special for each language. In fact Uzbek and Uigur languages are the written dialects of Eastern Turkish.

Another common factor found in both languages is the remnants of Arabic and Persian elements which indicate that both cultures are influenced by the Islamic civilization.

In conclusion it can be said that in two languages the common elements are far more than the different ones.